

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

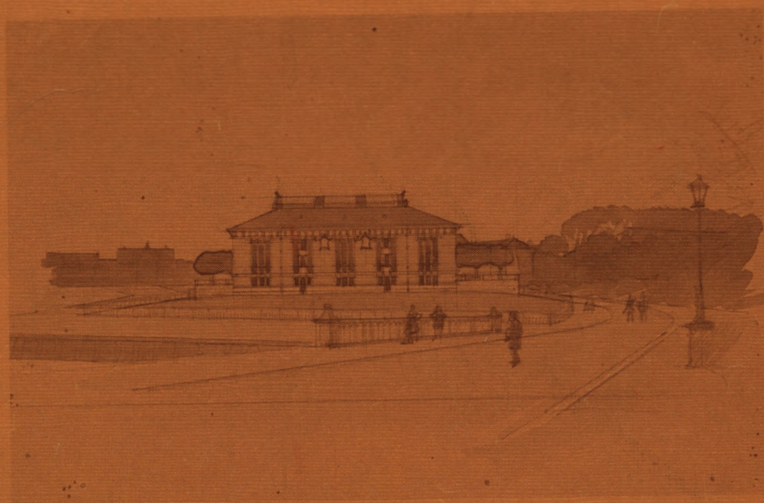
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1986

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

36

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

Erhvervshistorisk
Årbog

Indhold

<i>Lektor, cand. mag. Knud Holch Andersen: Bondelægen</i>	7
En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.	
<i>Arkivar, mag. art. Henrik Becker-Christensen: Flådemagt og protektionisme</i>	30
– Træk af defensionsskibsordningen i Danmark-Norge i 1600-tallet.	
<i>Universitetslektor, dr. phil. Per Boje: Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber</i>	56
– Om Thomas B. Thriges fonds oprettelse.	
<i>Arkivar, dr. phil. Ole Degn: Århus-skipperne gennem Øresund</i>	77
– Århus' handelsflåde og skibsfart omkring 1640.	
<i>Forskningsbibliotekar, mag. art. Lars Dybdahl: »Virkelig kunstindustri«</i>	91
– Dansk industridesign i mellemkrigstiden.	
<i>Universitetslektor, dr. jur. Inger Dübeck: »Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest«</i>	119
– Om konkurrencelovens tilkomst.	
<i>Arkivar, cand. mag. Jørgen Fink: Den nye lavsbevægelse</i>	137
– Ærlig pris for ærligt arbejde.	
<i>Arkivar, mag. art. Henrik Fode: Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup</i>	159
– Linier til en biografi.	
<i>Arkivar, cand. mag. Ib Gejl: Tændstikloven 1874</i>	193
– For et bedre miljø.	

<i>Professor, dr. phil. Kristof Glamann: J. C. Jacobsen</i>	216
En portrætskitse.	
<i>Direktør, cand. polit. Bjarne Hastrup: Den skandinaviske udviklings-</i> <i>model i historisk belysning</i>	227
<i>Landsarkivar, mag. art. Chr. R. Jansen: Landarbejdernes beskæftigelse</i> <i>ved større offentlige arbejder 1850-1900</i>	241
<i>Arkivar, cand. mag. Erik Korr Johansen: »Arkivalier fra erhvervslivets</i> <i>organisationer og virksomheder...«</i>	254
<i>Professor, dr. oecon. Hans Chr. Johansen: Danmark på de multinationale</i> <i>selskabers landkort før 1914</i>	269
<i>Professor, dr. phil. Tage Kaarsted: H. N. Andersen og Ove Rode</i>	288
<i>Overarkivar, cand. mag. Finn H. Lauridsen: Byttehandel på Thyholm</i>	303
Om gårdkøbmand Christen Jensen Dueholm i Odby 1813-1826.	
<i>Universitetslektor, cand. mag. Erik Strange Petersen: Lægestand og</i> <i>sygekasser</i>	326
Om brydningerne mellem de statsanerkendte sygekasser og Den almindelige danske lægeforening i årene omkring århundredskiftet.	
<i>Universitetslektor, mag. art. Knud Prange: Silkebroderet socialhistorie</i> . .	356
En studie i social mobilitet.	
<i>Museumsoverinspektør, cand. mag. Gunner Rasmussen: To Århus-</i> <i>prospekter</i>	380
<i>Arkivar, cand. mag. Birgit Nüchel Thomsen: Erhvervene og prisaftale-</i> <i>loven af 1931</i>	393
En undersøgelse af organisationsindflydelse.	

<i>Arkivar, cand. mag. Henrik Vedel-Smith: Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet</i>	412
Brudstykker af et firmas historie.	
<i>Kontorchef, cand. jur. Lise Østerborg: Patenter og varemærker i krig og fred</i>	430
Beretning om virksomheden	462

Bondelægen

En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935

AF KNUD HOLCH ANDERSEN

Sundhedssektoren er blevet et omfattende, selvfølgeligt, men også i flere henseender problemfyldt element i det moderne velfærdssamfund. Hensigten med følgende artikel er for det første at pege på, hvordan grunden til denne udvikling blev lagt. For det andet vil artiklen gøre opmærksom på sundhedshistorien som et væsentligt – og ret overset – aspekt af socialhistorien. Først og fremmest gennem de omfattende rækker af indberetninger fra praktiserende læger og embedslæger i Sundhedsstyrelsens arkiv (Rigsarkivet) er der spændende muligheder for lokalhistoriske studier, hvad enten det drejer sig om udviklingen i den almene sundhedstilstand, kampen mod epidemierne eller den sanitære udvikling.

Mødet med lægen

Det begyndte 3. november 1896. Første patient var en kone i Hvidbjerg på Mors. Lægen konstaterede en kræftsvulst, så der var ikke meget at stille op – ikke engang med en universitetseksamen i lommen. Men han besøgte hende flere gange, indtil hun døde i slutningen af december.

Der fik et par dage, så blev der sendt bud efter lægen igen. Patienten var en gammel husmand på 72 år. Han led af den almindeligste af alle sygdomme – bronkitis. Her kunne lægen i det mindste give noget, der kunne lindre og løse.

Den 10. november blev han kaldt til en 16-årig pige på Ørndrup Mark. Hun lå afkræftet og hostende hen. »Chlorosis« – blegspot – noterede han i sin bog. Også her kom han flere gange, indtil hun døde den 9. december.

Det blev til 38 sygebesøg i alt i løbet af november måned, spredt over de morsingske kommuner, Tæbring-Outtrup-Rakkeby og Karby-Hvidbjerg, men også med enkelte afstikkere over til Thyholm¹.

Det var bondelivets uundgåelige sygdomme, han blev konfronteret med: småbørn med bronkitis, gamle folk med lungebetændelse, alderdomssvækkede med svage hjertelyde, folk med betændte sår. Han ordinerede sengele-

je, varme omslag, diæter og styrkende mikstur. Og gav måske også et par gode råd om renlighed. Lægens mulighed for effektive indgreb over for de fleste sygdomme har været begrænset. Der var da også adskillige dødsfald mellem de 38. Der er sikkert først gået bud efter lægen i yderste øjeblik. Men selve det at have en læge til rådighed var noget nyt og fremmedartet.

Det var noget, man skulle vænne sig til. Der har været flere skranke at overvinde. For det første den økonomiske: et sygebesøg indenfor en halv mils køretur kostede 4 kroner, skulle lægen køre ud over denne afstand, kostede det 2 kroner ekstra². Dertil kom så medicin, der let kunne løbe op i 2-4 kroner. Det vil sige en samlet regning på måske 8-10 kroner. En daglejerløn har været på omkring 30 øre i timen på dette tidspunkt. Altså kunne et lægebesøg nemt koste 3 dages arbejde.

På det grundlag kan man godt blive overrasket over den sociale spredning, der trods alt var blandt de første patienter. De fleste var vel gårdmandsfamilier, men der var også adskillige husmænd imellem og flere arbejdsmænd. Enkelte af dem var i sygekasse, i andre tilfælde skulle regningen sendes til kommunen – og det har nok ikke været nogen let udvej at gribe til.

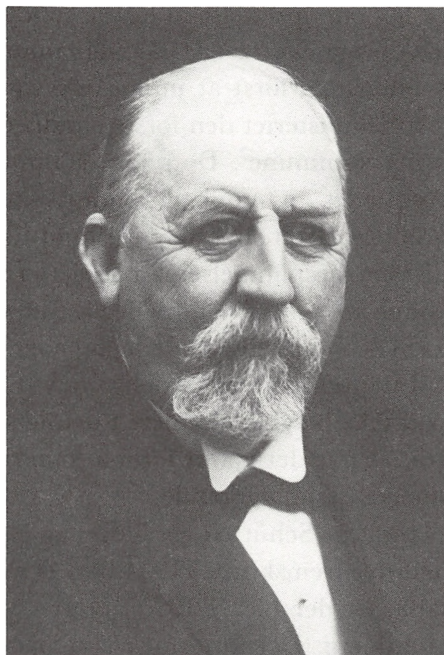
Der har også været en skranke af mindre håndgribelig art: landalmuens traditionelle forsvar mod sygdomme var en blanding af skæbnetro og tro på diverse mirakelkure med eller uden kloge mænd eller koners bistand. Denne tradition var endnu levende på Mors³. Dertil kom de nye tiders tilbud med omrejsende kvaksalvere, for ikke at tale om avisens lokkende annoncer om livseliksir og patentmedicin, bandager, bæltter og anden apparatur.

Den videnskabelige læge: »doktoren«

Over for alt dette stod lægen med sin noget abstrakte videnskabstanke, som han måtte prøve at få folk til at forstå. Den nye læge på Sydmors, Frederik Christian Schütten, har forstået at gøre sig gældende, og sygebesøgene i november 1896 blev begyndelsen til en mere end 40-årig praksis på Sydmors.

Den godt 30-årige Schüttens forudsætning var medicinsk embedseksamen fra Københavns Universitet. Han aflagde eksamen i vinteren 1896⁴, og den nystartede praksis på Sydmors må have været hans første selvstændige virksomhed. F. C. Schütten hører til en generation af læger, der kunne træde ud i praksis med en langt mere omfattende viden om sygdommens årsager, først og fremmest i form af de store bakteriologiske landvindinger.

Franz Christian Schütten, praktiserende læge på Sydmons 1896-1937. Portræt fra 1935. Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Forelæsninger og øvelser ved det lægevidenskabelige fakultet på denne tid har omfattet både teoretisk bakteriologi og praktisk epidemibekæmpelse. Også kvindens og spædbarnets sygdomme har fået en ret central position. Altsammen kombineret med praktikanttjeneste på Frederiks Hospital⁵.

Den praktiserende læge i tiden omkring århundredeskiftet har samtidig været klar over, at over for en række smitsomme sygdomme var muligheden for at forebygge langt mere effektiv end muligheden for at helbrede. Lægen måtte opdrage: »Frisk luft – i det fri og inden døre, dag og nat; mådehold i føde og fremfor alt i drikke; legemsøvelser; koldt vand; offentlig og privat renlighed med sin person og sine omgivelser; fornuftig fordeling af hvile og arbejde; endelig påpassenhed over for smitte – privat og navnlig offentlig påpassenhed. Vort folk har i disse henseender endnu meget at lære«. Sådant blev evangeliet forkyndt i en af tidens populær-medicinske bøger⁶.

Der var langt mellem den folkelige tradition og den nye tids videnskabelige lægekunst. Der må i mange situationer have været tale om et kultursammenstød af dimensioner.

Ret kort tid efter Schüttens ankomst til Sydmons blev det klart demonstreret, at de lokale myndigheder var på lægens parti. Danmark havde haft

en lov om oprettelse af lokale sundhedsvedtægter fra 1858. I købstæderne havde man forlængst fået sådanne vedtaget, men i landdistrikterne begyndte man først at interessere sig for det i 1890'erne. I 1899 stadfæster justitsministeriet den første sundhedsvedtægt på Sydmors, nemlig for Tæbring kommune⁷. De andre kommuner fulgte efter få år senere. Herved oprettedes en sundhedskommission, og der indførtes en række regler for brøndes tilstand og deres afstand til møddinger, lokummer og stalde. Der-til kom bestemmelser for mejeriernes produktion og bygninger. Endelig kunne kommissionen træffe ekstraordinære foranstaltninger ved epidemier, forbyde sundhedsfarlige lejligheder o. lign.

Intentionerne var tydelige nok. Evnen – og viljen – til at leve op til dem skal ikke belyses nærmere i denne sammenhæng. Men det kan understreges, at når det gjaldt forhold omkring bestående bygninger, var kommissionens skøn afgørende.

Da læge Schütten var blevet en gammel mand, kunne han glæde sig over helt nye fremskridt: i 1934 blev der i Karby opført en bygning med septiktank, og der blev i 1935 oprettet vandværker i både Assels, Redsted og Hvidbjerg. Det førte med sig, at der nu blev indrettet badeværelser hos hele to familier i byen.

En lægepraksis

Schütten startede sin virksomhed i beskedne kår. Den første vinter boede han til leje på Ejstrup, en af egnens store proprietærgårde. Herfra flyttede han ind i et par stuer hos sognerådsformanden i Hvidbjerg, gdr. Poul Støvlbæk. Endelig blev han i 1900 – med nogen økonomisk bistand fra en kreds af mænd i Karby-Hvidbjerg⁸ – i stand til at bygge en egentlig lægebolig, placeret i Hvidbjerg, så han boede centralt i praksisområdet.

Lægen Schütten har været en mand, der gav sig god tid. Han huskes endnu med betydelig respekt af ældre folk på egnen. Han mødte sine patienter med en lidt buldrende munterhed og gav sig tid til at snakke med dem og dermed sætte sig ind i deres situation. Med sig i tasken havde han journalbogen. Her blev – fra de første patienter i nov. 1896 til de sidste i marts 1937 – alle symptomer noteret op. Her anførte han den stillede diagnose og den ordinerede behandling. Og her blev de fornødne notater gjort vedrørende betaling.

Denne grundighed, som vel også hænger sammen med den nyuddannedes – og ret isolerede – læges behov for at bygge et erfaringsmateriale op, har gennem de mere end 40 års praksis aflejret et omfattende materiale til

belysning af en lægepraksis udvikling. Dertil kommer de indberetninger til embedslægen, som den praktiserende læge skulle forfatte årligt i overensstemmelse med direktiver fra Det kgl. Sundhedskollegium – fra 1909 Sundhedsstyrelsen⁹. Også disse blev af Schütten affattet med vanlig grundighed og sans for detaljer. Journalbøgerne sammenholdt med de årlige indberetninger udgør det primære grundlag for den følgende fremstilling¹⁰.

På sygebesøg

Schüttens praksis omfattede i de første år fortrinsvis patienter i Karby og Tæbring kommuner. Fra 1904 tilføjer han i sin årsberetning »samt dele af omliggende kommuner«, og fra 1904 har han helt indlemmet Assels kommune i sit virkefelt.

En dags arbejde har ofte bestået i 6-10 besøg spredt ud over dette område. Som eksempel kan nævnes en dag i marts 1907, hvor lægevognen først bevæger sig til Fjallerslev (ca. 10 km); derefter tilbage til Hvidbjerg og ud til Næs (18 km); derfra til Karby (5 km). Så går turen ned til Sillerslev (22 km) og endelig hjem til Hvidbjerg (18 km), hvorfra han ved nattetide blev kaldt til Tæbring (med hjemturen: 16 km). – Alt i alt en samlet kørsel indenfor et døgn på ca. 90 km. Det må være et betydeligt antal timer, der er blevet tilbragt på de hullede og opblødte sogneveje.

Ofte bliver der noteret »en pas« i journalbøgerne. Det betyder, at man har henvendt sig til lægen, når han nu alligevel var i nabolaget. Så har man sparet kørselspengene. Men derved voksede brugen af lægen jo også af den simple grund, at han har været til rådighed.

I de første år lejede han karl, hest og vogn af gårdmænd i nabolaget, hvor han boede. Med lægeboligen blev han selvstændig, også hvad transporten angik. Der hørte stald og jord til, så han kunne holde tre heste – og i øvrigt også et par køer (forskellige afregninger viser, at han leverede mælk til mejeriet). Det havde bl.a. den fordel, at gårdmænd, der var kommet i restance med en større lægeregning, kunne komme ud af den ved at levere nogle skæpper havre eller andet foder.

I sommermånederne blev cyklen allerede fra 1899 et foretrukket transportmiddel, men i 1922 kom så den store forandring: lægen fik bil. Det må have været en betydelig lettelse i den daglige virksomhed.

Naturligvis har patienterne også bevæget sig hen til lægen. Men det har tilsyneladende været mindre almindeligt, vel også af den grund, at man især har brugt lægen ved de alvorlige infektionssygdomme. På et senere tidspunkt – i 1927 – er det blevet noteret, hvor mange der kom i konsulta-

F. C. Schütten klar til køretur med familien. Bilen blev anskaffet i 1923 – en af de første på egnen – og må have betegnet et stort teknologisk spring fremad for den praktiserende læge. Morsø lokalhistoriske Arkiv.

tion, og da drejer det sig om ca. 1/3 af patienterne. Det er oftest ved de lettere skader og ikke mindst de mange tandudtrækninger.

Patientkredsens udvikling

I de tre kommuner, hvor hovedparten af patienterne hører hjemme, boede der i 1901 4.717 mennesker, fordelt på 1.054 husstande. I 1930 boede der 5.281 mennesker i 1.255 huse. I alt en tilvækst på 564 mennesker og 201 huse. Lægen Schütten har altså i sin virketid haft et befolkningsgrundlag, der voksede med ca. 10 %, hvis man tæller mennesker, eller 20 %, hvis man tæller huse. Denne udvikling må ses i sammenhæng med dels en vis tilvækst af detailhandel, håndværksvirksomheder og aftægtsboliger omkring de større landsbyer, dels en udstykning i husmandsbrug.

Spørgsmålet er så, hvor mange af disse mennesker, der overhovedet kom i kontakt med »æ dowtor«. For at få et indtryk af det, er der foretaget en undersøgelse af patienttallet med 10 års mellemrum. Helt præcist er det mængden af sygebesøg, der kan gøres op. Det usikre er så, hvor mange gange den samme patient bliver besøgt i forbindelse med en sygdom.

Befolkningsudviklingen på Sydmons 1901-1930

År	Assels kommune		Karby kommune		Tæbring kommune		I alt	
	Husst.	Befolk.	Husst.	Befolk.	Husst.	Befolk.	Husst.	Befolk.
1901:	286	1318	535	2370	233	1029	1054	4717
1921:	329	1410	561	2559	239	1110	1129	5079
1930:	360	1497	649	2730	246	1054	1255	5281

Kilde: Statistiske meddelelser, 4. rk., 10. bd., 3. hf., 63. bd. 1. hf., 86 bd., 2 hf.

Tilsyneladende sker det ikke så tit. De 515 sygebesøg i 1897 svarer – hvis vi fraregner Assels kommune, som lægen endnu ikke virkede i – til ca. 15 % af befolkningsgrundlaget. I 1907 svarer antallet af sygebesøg til ca. 40 % af befolkningen. Man kan naturligvis ikke heraf slutte, at patientkredsen har omfattet en så stor del af befolkningen; han havde også patienter uden for de tre kommuner. Men man kan i hvert fald konstatere en betydelig vækst i lægens virksomhed. Til sammenligning kan nævnes, at den officielt registrerede sygelighed på landet i Thisted Amt på dette tidspunkt lå omkring 7 % (se s. 20).

Samlet antal sygebesøg i læge Schüttens praksis 1897-1937. udv. år:

1897:	515
1907:	2106
1917:	2127
1927:	2718

Kilde: Læge Schüttens journalbøger, anførte år.

Det store spring i udviklingen sker – med en firdobling af patienttallet – mellem 1897 og 1907. Stigningen til sidste del af tyverne er noget mere moderat.

Et andet spørgsmål er så, hvordan denne patientkreds har fordelt sig på forskellige grupper. Desværre tillader materialet ikke en konsekvent fordeling på sociale klasser. Erhvervsbetegnelser er kun noteret en gang imellem. En nærmere undersøgelse af det ville kræve en tur gennem folketællingslisterne.

Forholdet mellem kvinders og mænds benyttelse af lægen kan belyses via de udvalgte stikprøver. I den første del af perioden udgør kvinderne omkring halvdelen af patienterne, i sidste del noget under halvdelen. I følge en undersøgelse, foretaget af Poul Heiberg med udgangspunkt i erfaringer fra

Patientfordeling i læge Schüttens praksis, 1897-1937, udv. år.

Patienter	1897		1907		1917		1927		1937	
	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.	Marts	Okt.
Antal	68	30	200	127	154	168	281	210	352	
Heraf kvinder	36	16	–	–	90	75	134	60	126	
Aldersfordeling:										
Under 2 år	4	2	6	8	20	5	17	15	45	
3-14 år	21	3	45	25	50	28	34	17	51	
14-18 år	0	2	6	1	9	9	11	12	5	
19-60 år	43	23	143	88	67	114	182	141	215	
over 60 år	0	0	0	5	8	12	37	25	36	
Sygekassemedlem	9	2	92	55	138	91	119	122	213	
Kommunebetaling	2	11	26	18	18	21	25	13	22	

den store sygekasse i Leipzig, skulle den gennemsnitlige sygelighed blandt kvinder på landet på dette tidspunkt være på 19,6 dage om året mod mændenes 11 dage¹¹.

Denne overvægt af sygelighed på kvindesiden kan i hvert fald ikke konstateres i morsingboernes tilbøjelighed til at søge læge. Forklaringen ligger sandsynligvis i, at den praktiserende læge kun i ringe omfang – det vidner Schüttens journaler også om – har givet sig af med de særlige kvindesygdomme, knyttet til graviditet og fødsel. Alt, hvad der knytter sig hertil, har man ikke rigtigt regnet for sygdom, og følgelig var det lægen uvedkommende. Han optræder kun meget sjældent – og vistnok til jordemødrenes fortrydelse – ved fødsler. Det sker kun, når det er nødvendigt at gribe operativt ind.

Vi kender ikke aldersfordelingen blandt befolkningen på Sydmons. Tager man udgangspunkt i tal for hele Danmark, skulle børn under 15 år i de to første årtier af 20. årh. udgøre ca. 1/3 af det samlede befolkningstal – faldende til 1/4 i 1935. Aldersgruppen fra 20-65 år udgjorde 50 % i 1921 og 58 % i 1935¹².

Det står klart, at tyngden i patientkredsen ligger i den voksne befolkning, men nogen større afvigelse fra den normale aldersfordeling i befolkningen er der ikke. Men det er også karakteristisk, at de to ydergrupper: spædbørnene og de gamle først kommer rigtigt med fra 1917 og specielt i 30erne. Der må være sket en ændret holdning til brugen af lægen i disse yderpositioner af livsbanen: man har overladt mindre til skæbnen.

Generelt kan man konkludere, at læge Schütten i årene fra 1897 til 1907 formåede at skabe en praksis, der bragte ham i kontakt med en betydelig

del af den sygdom, der har været på egnen. Men det skal så også siges, at sygdomsbegrebet har været noget mere snævert end det i dag gængse: Fødsler, spædbørns trivsel og alderdommens svækkelser bliver først for alvor inddraget i lægens virksomhed i slutningen af perioden.

Årsagerne til denne udvikling må søges dels i den generelle økonomiske vækst, dels i mere specielle socialpolitiske foranstaltninger. Dertil kommer så den afgørende omstændighed, at lægen overhovedet er inden for rækkevidde. Det medicinske fakultet producerede faktisk et stærkt voksende antal læger: i 1880 var der 856 læger i Danmark; i 1901, 1350 og i 1910, 1631¹³.

Perioden fra århundredskiftet til 1914 var en udpræget velstandsperiode for det landbrug, der udgjorde eksistensgrundlaget for de allerfleste i området. Og det er vel den grundlæggende forklaring på, at der bliver plads til en lægepraksis. Der er her tale om en landvinding, som krisen i begyndelsen af 20'erne og igen i 30'erne ikke formåede at rokke ved.

På det socialpolitiske område var der to afgørende forudsætninger for lægens virksomhed: for det første fattigloven og aldersrenteloven af 1891, der gav ret til fri lægehjælp for »værdigt trængende«. De udgjorde i 1907 omkring 14 % af Schüttens patienter – i 1937 var det kun 6 %. For det andet sygekasseloven af 1892, hvis betydning skal undersøges nøjere i det følgende.

Sygekassebevægelsen

Sygekassebevægelsen er ældre end sygekasseloven. Der var oprettet 113 landkasser i Jylland allerede før 1890¹⁴. Karby Sygekasse blev stiftet i 1890 med 144 medlemmer som grundlag – altså adskillige år før Schütten etablerede sin praksis. Men først i 1897 søgte den statsanerkendelse. Tæbring og Assels sygekasser fulgte i 1895. Assels-kassen havde noget svært ved at komme igang og måtte skaffe balance i regnskabet ved afholdelse af bazar, tombola og dilettant i de første år¹⁵.

Sygekasseloven af 1892 har været en afgørende stimulerende faktor i en udvikling, der allerede var igang; dog mødt med en vis skepsis på landet i starten på grund af den medfølgende statskontrol. Loven åbnede for betydelige statstilskud til anerkendte kasser, dvs. med mindst 50 medlemmer og knyttet til et fag eller et bestemt område. Medlemskabet var begrænset til de »ubemidlede« klasser af befolkningen. I 1915 var omkring halvdelen af befolkningen over 15 år medlem af en sygekasse¹⁶.

Medlemskabet gav ret til hel – eller delvis – fri lægehjælp, medicintil-

Karby sygekasse. Medlemstal og fordeling af ydelser, 1903-35

År	Medlemstal	Lægehjælp kr.	Udgifter til:			
			Lægehjælp pr. medlem kr.	Medicin kr.	Sygehus kr.	Dagpenge kr.
1903	215	544	2,68	236	61	326
1904	291	618	2,44	365	3	300
1905	353	1024	3,18	783	89	562
1906	373	844	2,33	694	41	450
1907	401	1114	2,89	732	10	622
1908	456	1170	2,73	972	135	487
1909	487	1234	2,61	824	41	614
1910	538	1145	2,23	845	183	697
1911	595	1469	2,60	1060	83	668
1912	659	1478	2,36	1226	305	846
1913	681	1811	2,70	1394	272	1059
1914	734	1809	2,56	1111	200	530
1915	779	1987	2,63	1434	285	655
1916	800	3532 ¹⁾	4,48	729	465	786
1917	864	3395	4,08	749	871	747
1918	1038	4225	4,44	1047	714	920
1919	1035	4663	4,50	1606	1184	996
1920	1111	6982	6,50	1863	1494	1393
1921	1170	7055	6,18	1704	2340	1268
1922	1176	6916	5,89	4152	3243	4624
1923	1244	6818	5,63	3321	4241	3556
1924	1220	4014	3,26	2954	5152	3004
1925	1298	7610	—	3577	5348	3836
1926	1299	8045	—	3875	5301	3007
1927	1323	8531	—	4063	8817	3611
1928	1365	7400	—	2543 ²⁾	7865	2854
1929	1407	7246	—	2793	8707	2595
1930	1466	10195	—	3214	8433	3120
1931	1517	11412	8,08	3378	10793	4055
1932	1464	8559	6,52	2950	6059	2698
1933	1460	9195	6,07	3240	6893	3738
1934	1579	12878	8,41	3393	7157	6569
1935	1588	12774	8,05	3607	11374	7326

Kilde: De samvirkende Sygekasser i Thisted Amt, trykte årsberetninger.

Noter: 1) Ændring fra 3/4 betalt lægehjælp til fri lægehjælp.

2) Medicintilskud reduceres fra 100 % til 50 %.

skud og til dagpenge under sygdom fra 3. dagen og i indtil 13 uger pr. år.

Medlemsudviklingen i Karby sygekasse kan betragtes i hosstående tabel. De 215 medlemmer i 1903 svarer til ca. 1/10 af kommunens indbyggere. I 1920 er der 1111 medlemmer, og det svarer til lidt under halvdelen af befolkningen – i 1930 er det godt og vel halvdelen. Væksten er ret jævn med en tilgang på 30-50 medlemmer pr. år. Årene omkring 1904-05, 1910-12 og 1917-18 er især præget af vækst. Om det er økonomiske forhold eller særlig ihærdig agitation, der spiller ind, lader sig næppe afgøre.

Trods udsving i de enkelte år følger såvel Assels som Tæbring sygekasser det samme mønster: fra ca. 1/4 kommer de til at omfatte godt halvdelen af befolkningen. I Karby sygekasse ydede man frem til 1916 kun betaling af 3/4 af udgifterne til læge og medicin. I de to andre kasser var der hele tiden fri læge- og medicinhjælp. Sikkert under indtryk af en Madsen-Mygdalsk nedskæringslov, der i 1927 reducerede det statslige tilskud til sygekasserne, blev medicintilskuddet væsentligt nedskåret i alle tre kasser. Den normale dagpengesats i de fleste af amtets sygekasser var på 40 øre, og det blev den ved med at være perioden igennem. Prisudviklingen omkring 1918-23 har ført til en drastisk forringelse af værdien af denne ydelse – det almindelige prisniveau blev tre-doblet. I Karby var den sociale tænkning – eller kassens økonomi – åbenbart anderledes. Her blev dagpengeydelsen i 1921 sat op til 1 krone. I overensstemmelse med det selvgroede i sygekassebevægelsens udgangspunkt har der – selv inden for et begrænset geografisk område – været en betydelig variation i service-niveaet.

Kontingentets størrelse kan først følges fra 1915. Da ligger det i de tre kasser på mellem 3,75 og 4 kr. pr. måned. Med en ufaglært arbejders timeløn på 46 øre svarer det altså til det meste af en dagløn¹⁷. Fra 1916 begynder væsentlige stigninger, så niveaet i begyndelsen af 20'erne ligger på 12 kr. I 1923 svarer det til ca. 9 timers arbejde, så nogen væsentlig forringelse er der vel ikke tale om. Men psykologisk har det nok virket sådan, og det kan ses på årsregnskaberne, at de fleste sygekasser i 1919 og 1920 har måttet bruge af formuen for at få sammenhæng i regnskabet.

Schütten takserede sine ydelser i overensstemmelse med de priser, der var fastsat af Lægekredsforeningen for Viborg og Thisted Amter. Allerede i 1899 blev der indgået en overenskomst mellem Centralforeningen af sygekasser i Ringkøbing-Viborg og Thisted Amter og Lægekredsforeningen for de samme amter, der indebar en rabat på 20 % ved behandling af sygekassemedlemmer¹⁸. Betalingen blev garanteret af sygekassen, der forpligtede sig til kvart- eller halvårlig afregning med lægen. Sygekassebevægelsen har ikke alene betrygget vilkårene for de »ubemidlede« befolkningsgrupper,

men også for de praktiserende læger. De tidlige regnskabsbøger fra Schüttens praksis viser, at mange patienter kom i betydelige restancer. Også kommunerne var meget langsomme betalere.

I 1906 indgik den nydannede Centralforening af Sygekasser i Thisted Amt en tilsvarende overenskomst med områdets læger, dog med en forhøjelse af rabatten til 25 %. Dyrtiden under 1. verdenskrig skabte et stærkt pres fra lægernes side for en forhøjelse af taksterne. Det førte i 1916 til en ny overenskomst, og dertil kom dyrtidsreguleringer i flere omgange – i 1920 på helt op til 60 % af 1916-taksterne. Centralforeningen af sygekasser i amtet akcepterede tøvende og modstræbende, og i 1921 og igen 1924 blev der tale om direkte konflikt mellem de to parter¹⁹.

Det er hævet over enhver tvivl, at sygekassebevægelsen har ydet et væsentligt bidrag til den vækst, der sker i Schüttens patientkreds i årene efter århundredeskiftet. I 1897 var der kun ganske få af hans patienter, der havde været medlem af en sygekasse (1/7 i marts og 1/5 i oktober). Fra 1907 var det mindst halvdelen af patienterne, der hørte til sygekassen.

Den halvdel, der stod uden for, var på den ene side de i egentlig forstand fattige. Det ville kræve yderligere undersøgelser at finde ud af, hvem det var, der ikke blev samlet op i sygekassernes sikkerhedsnet. På den anden side var det de »bemidlede« i bondesamfundet, dvs. de større gårdejere.

Fire-doblingen af patienttallet i Schüttens praksis havde næppe været muligt uden på den ene side sygekasseloven og på den anden side de socialt bevidste husmænd, vejmænd, skolelærere og skomagere, der var de drivende kræfter – i Karby og Tæbring med præsten som bagmand i selve startfasen – i udviklingen af egnens sygekasser²⁰.

Samtidig viser det sig, at sygekasserne også har fungeret som patienternes interesseorganisationer i forhold til lægerne. Lægerne har her fået en modpart, når taksterne skal reguleres, og man kan forlange samlede rabatter – samtidig med, at lægens økonomi bliver stabiliseret.

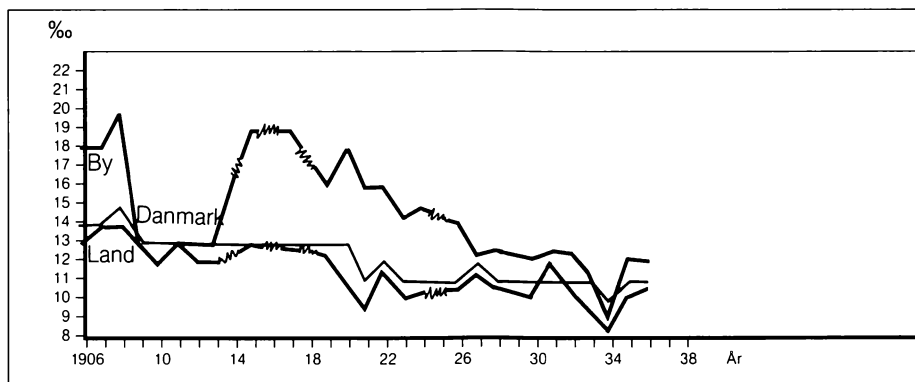
Kampen mod sygdommene

Det generelle fald i dødeligheden er en afgørende kendsgerning bag udviklingen af det moderne danske samfund. Faldet kan spores langt tilbage i 19. århundrede, men specielt fra omkring 1890 bliver nedgangen vedvarende og stærk. Fra 1890 til 1910 faldt dødeligheden fra 19 til 13 ‰ af befolkningen. I begyndelsen af tyverne skete der et nyt fald til 11 ‰ – og så er man kommet tæt på de 10 ‰, der gælder nu²¹.

Udviklingen i landdistrikterne i Thisted amt følger stort set denne ud-

Dødelighed (% af befolkningstallet) Thisted Amt 1906-36

(korrigeret for dødsfald blandt landboere på sygehusene)

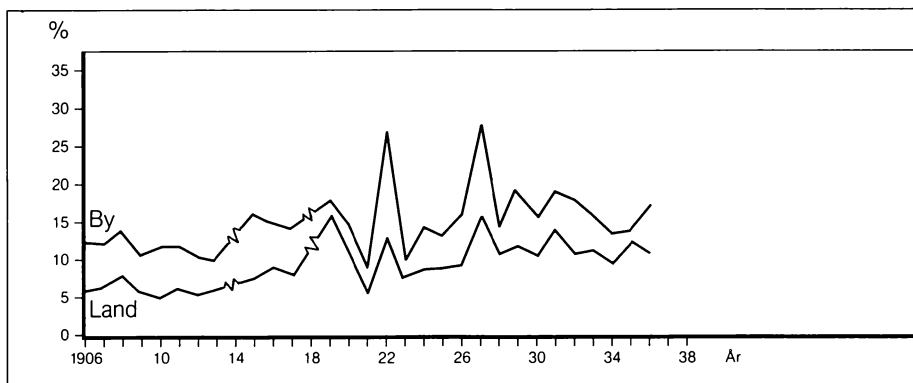

Kilde: Medicinalberetninger, Thisted amt, anf. år
 Gyldendals Danmarkshistorie bd. 9, 1985, 114-115.

vikling, men med tendens til at ligge 1 % lavere. Den karakteristiske forskel mellem by og land – 1900 var dødeligheden 9 % højere i København end på landet²² – kommer også til udtryk i Thisted amt. Bortset fra det stærke fald i dødeligheden i byerne 1908-10 er der en afstand på 5-6 % mellem dødeligheden i landdistrikterne og amtets to købstæder. Udviklingen gennem tyverne bidrog til et varigt fald i købstæderne. Der må være sket en mærkbar forbedring i købstadsbefolkningens sundhedstilstand. Det betyder samtidig, at forskellen mellem land og by næsten forsvandt.

Børnedødeligheden på landet kan først beregnes fra 1921, da den gamle brug af ligsynsmænd ophørte. Dertil kommer det problem, at de lokale tal var beregnet i forhold til den samlede dødelighed. Det vanskeliggør en sammenligning med den generelle udviklings tal, der var beregnet på grundlag af alle levendefødte børn. Her var der tale om et fald fra 13 % i 1890 til 7 % i 1935. I Thisted amt var der tale om et meget moderat fald fra 1921 (14 % af alle døde) til 1935 på kun 1 %. Da der samtidig var et væsentligt fald i antal fødte børn overhovedet (fra 1664 til 1319), kan man egentlig ikke tale om noget fald i børnedødeligheden på lokalt plan i 20'erne og begyndelsen af 30'erne²³.

En nøjere undersøgelse af udviklingen i årsagerne til dødsfaldene bekræfter, at der var tale om en ændret livssituation. Luftvejslidelser var i købstæderne i 1906 og 1921 skyld i 11 % af dødsfaldene, men i 1936 kun i 3,2 %. Kolerinen var i 1906 skyld i 7,8 % af dødsfaldene, men i 1921 og i 1936 var der ingen, der døde af den grund.

Sygelighed (% af befolkningen) Thisted amt 1906-36

Kilde: Medicinalberetninger, Thisted amt, anf. år.

For landdistrikternes vedkommende er det som nævnt først muligt at opgøre dødsårsagerne fra 1921. Også her var der tale om et generelt fald i luftvejslidelsernes andel af den samlede dødelighed, nemlig fra 11 – 2,8 %. Også på landet var kolerinen – som tidligere dræbte mange spædbørn – næsten væk som dødsårsag.

Tuberkulosens andel af dødsfaldene faldt på landet fra 13 % i 1921 til kun 2,8 % i 1935. Et tilsvarende fald skete ikke i købstæderne; her holdt tuberkulosen sin position med omkring 12 % af dødsfaldene²⁴.

Den samlede sygelighed er perioden igennem lavere på landet end i købstæderne i Thisted amt. Ser man bort fra de store udsving fra år til år, der hænger sammen med epidemiske angreb eller vejrliget, er der tale om en langsigtet vækst i sygeligheden på landet fra 6 % af befolkningen til 12 %. Man kan ikke heraf slutte, at sundhedstilstanden på landet er forværret – jvf. udviklingen i dødelighed. Det er næppe mængden af sygdom, der er vokset, men derimod antallet af registrerede sygdomstilfælde.

Hvis den udvikling, der kan iagttages omkring Schützens praksis, er repræsentativ for andre landdistrikter, er der tale om, at et stigende antal sygdomme kommer under lægebehandling og dermed registreres – men måske også forhindres i at blive livstruende. Det er et grundlæggende forhold, man må være opmærksom på i enhver analyse af sundhedsudviklingen i de første årtier af dette århundrede. Sygdomsstatistikens grundlag er de praktiserende lægers ugentlige indberetninger til den lokale embedslæge og derfra videre til amtslægen og sundhedsstyrelsen.

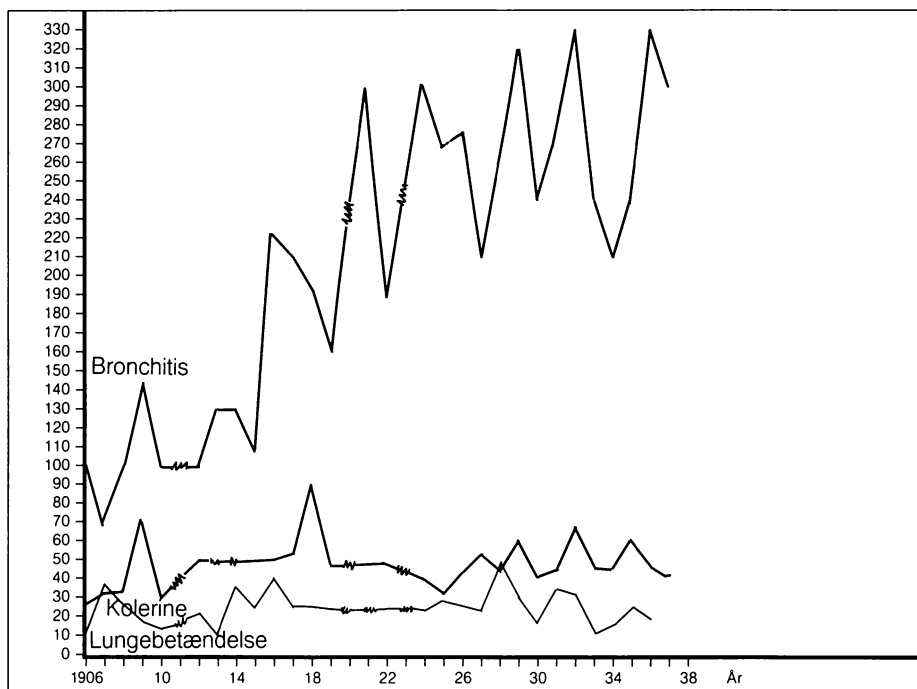
F. C. Schüttens lægebolig blev opført i 1900. Billedet fra dagligstuen er fra 1921. Der er søndagseftermiddags-stemning med højtlesning. Interiøret vidner om en solid, noget konservativ smag med rod i slutningen af 19. århundrede. På bagvæggen ses portrætter af lægens forældre. Faderen var færgemand ved Næssund. Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Udvalgte sygdomme i læge Schüttens praksis

Såvel i Thisted amt som helhed som i Schüttens praksis er *bronkitis* den altdominerende folkesygdom. I amtets landdistrikter holder sygdommen sig – trods store årlige svingninger – på et niveau af ca. 2000 tilfælde pr. år. I købstæderne sker der et fald fra omkring 1000 til 600 tilfælde om året. På Sydmons er der tale om en generelt stigende tendens fra omkring 100 patienter i 1905 til 300 patienter i 1936. Stigningen kan vel i nogen grad forklares med selve lægens tilstedeværelse og voksende virksomhed. Men samtidig må man tage tallene som udtryk for, at det ikke lykkedes at nedbringe denne sygdoms omfang væsentligt.

Bronkitis er først og fremmest betinget af dårlige boligforhold, uhensigtsmæssig påklædning og måske også utilfredsstillende ernæringsstandard. Som et grelt eksempel på dårlig boligstandard nævner Schütten i sin indberetning fra 1899 en familie på 8 personer, der bor i ét værelse, der altså

Udvalgte sygdomme på Sydmons 1905-36

Kilde: Læge Schütten: Indberetninger til embedslæge.

tjener til både soverum, opholdsstue og køkken. Den slags »småbeboelser«, som han kalder det, har der været en del af.

Dertil kommer, at bronkitis ofte optræder som følgesygdom til epidemier som mæslinger og kighoste. F.eks. følges en mæslingeepidemi i sommeren 1900 af et stort antal bronkitis-tilfælde, »der kostede en del børn under 2 år livet«. Så godt som hvert år var der »et par små og svagelige børn, der bukkes under« for bronkitis. Samtidig fremskynder bronkitis-angreb ofte døden hos gamle mennesker. Netop på grund af de dårlige leveforhold spillede vejrliget en væsentlig rolle. Kolde somre bragte straks antallet af bronkitistilfælde stærkt i vejret.

Lungebetændelsen var en anden miljøbetinget lidelse, hvor lægens mulighed for effektiv behandling faktisk var meget begrænset. Den optrådte ikke nær så hyppigt, ofte kun i et antal af 10-20 tilfælde om året, men dødeligheden var meget høj. I kølvandet på epidemier som f.eks. influenzaen i 1927 registreredes der 48 tilfælde af lungebetændelse, hvoraf 10 døde. Det følgende år var der 30 tilfælde med 13 døde. Som ved bronkitis var det

helt udpræget spædbørn og gamle, der ramtes. Oftest var det de i forvejen svækkede, der døde, og lægen kunne ikke stille ret meget op.

Boligforholdene gav dårlige lunger, og de hygiejniske forhold gav dårlig mave. Kolerinen, den akutte mavekatar, var hyppigt forekommende og greb stærkt om sig i varme somre. Ser man bort fra enkelte års udsving, holdt kolerinen sig på et niveau af ca. 50 tilfælde årligt. Dårligt drikkevand og utilstrækkelige opbevaringsforhold for madvarer var vel hovedårsag. Men også her var der tale om, at lægen kom i kontakt med flere, og den »normale« dødelighed på 3-4 spædbørn om året tog af i løbet af tyverne.

Tuberkulose

»Der findes en del tuberkulose på egnen. Dog antager jeg ikke, den er mere udbredt her end andetsteds«. En lidt lakonisk konstatering i årsberetningen fra 1898, og i 1899 hedder det: »Beboerne finder sig uden modstand i desinfektion efter tuberkulose, der i år har en del dødsfald på samvittigheden«.

I beretningen fra 1901 kan der spores en udvikling: »Siden der ikke mere desinficeres med klorkalk, viser befolkningen gennemgående stor redbonhed over for offentlig desinfektion ... Frygten for tuberkulose spiller ofte en stor rolle, idet befolkningen i de sidste par år med interesse følger med i alt, hvad der er oppe i tiden med hensyn til denne sygdom. Der er mange, der ønsker sanatoriebehandling og imødeser sanatoriespørgsmålets løsning med stor forventning. Udgifterne på Vejlefjord Sanatorium har nemlig hidtil været en kinesisk mur for de fleste«.

Den ændrede holdning blandt morsingboerne til tuberkulosen må ses i sammenhæng med den landsomspændende indsats mod denne sygdom i årene omkring århundredskiftet. Det uopnåelige Vejlefjord var netop taget i brug – i 1900, og samme år stiftedes Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelse med det formål at bygge »folkesanatorier«. Det eneste effektive middel mod sygdommen var at få kontakt med de angrebne på et tidligt stadium af udviklingen, at forhindre smitte i de nære omgivelser og ved hjælp af frisk luft, sund kost og lys at styrke kroppens evne til at overvinde angrebet.

»Sanatoriespørgsmålets løsning« kommer med tuberkuloseloven i 1905. De praktiserende læger bliver pålagt en omhyggelig registrering, og der bliver givet tilskud til oprettelse af sanatorier og tuberkulosestationer ved lokale sygehuse. Samtidig ydes der tilskud til sanatorieophold for ubemidlede – »Den kinesiske mur« ... ikke helt så uoverstigelig længere.

I 1907 registrerede Schütten 28 nye tilfælde af den frygtede sygdom og bemærkede, at den »synes at udvikle sig i uhyggelig grad. Man møder stadig modstand mod sanatoriebehandling, så kun få har ladet sig overtale til at benytte samme«. I 1911 var der 13 nye tilfælde, »men ingen har i år villet optages på sanatorium«. I de følgende år faldt antallet af nye tilfælde, men dødeligheden var fortsat 5-7 tilfælde om året. Fra midten af tyverne registreredes der kun 1-2 nye tilfælde om året.

I amtet som helhed registreredes der i 1906 36 nye tilfælde i købstæderne og 106 i landdistrikterne. I 1936 var det blevet til 8 tilfælde i byerne og 53 på landet. Generelt kan det altså siges, at det lykkedes at indkredse og reducere tuberkulosen – hurtigst i årene før 1. verdenskrig, noget langsommere i tyverne. Men en udryddelse var der langt fra tale om.

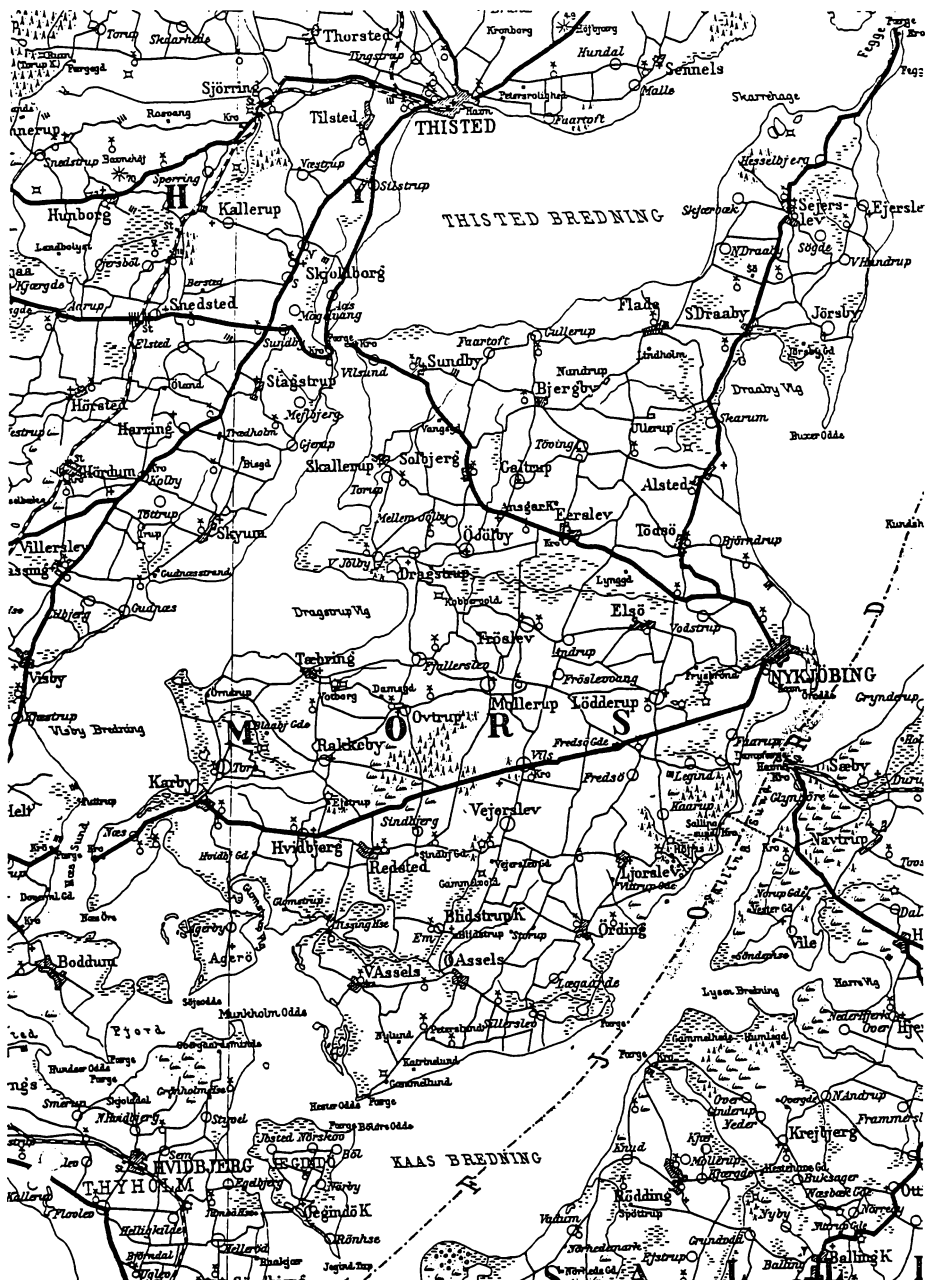
Lægens indsats i denne sammenhæng var ikke så meget muligheden for at helbrede de alvorlige tilfælde – det havde man faktisk ikke midler til – men derimod ved at få kendskab til sygdommen på et tidligt stadium at forhindre yderligere smitte og give de angrebne bedre livsbetingelser.

Epidemier

Med jævne mellemrum dukkede de frygtede epidemier op og gjorde bronkitis rangen stridig som den almindelige folkesygdom. Det er værd at bemærke, at en af det 19. århundredes svøber – tyfus – så godt som ikke optrådte på Sydmons i Schützens praksisperiode. Heller ikke under den alvorlige epidemi i Nykøbing i 1917.

Til gengæld måtte lægen føre en stadig kamp mod kighoste, skarlagensfeber og difteri: 1905, 1907, 1916 og 1926 var »store« kighosteår. I 1909, 1915, 1918 og 1923 var det mæslinger, der dominerede. De store epidemier holdt sig stort set på samme omfang – en 60-100 patienter – men den øgede lægekontakt taget i betragtning var der snarest tale om en vigende tendens. Samtidig var dødeligheden lav. Problemet var mere svækkelsen og deraf følgende sygdomme som lungebetændelse og bronkitis, der hver gang ramte »svagelige børn«.

Difterien spillede en alvorlig rolle på Mors i begyndelsen af tyverne. I 1920-23 var der årligt 30 til 50 tilfælde på Sydmons, og dødeligheden var stor. De angrebne blev – så snart sygdommen var konstateret – isoleret og ofte sendt på epidemihus i Nykøbing. Det nye var, at man på dette tidspunkt blev i stand til at gribe effektivt ind mod sygdommen i form af vaccinationer, der gennemførtes over hele Mors i slutningen af 1922. Hermed reduceredes sygdommen stærkt.

Kort over Mors, begyndelsen af 20. århundrede. Udsnit af kort, hvortil Geodætisk Institut har ophavsret, er gengivet med instituttets tilladelse (A. 404/85). Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Den normale, lægelige indsats mod epidemierne bestod først og fremmest i isolation og desinfektion. Schütten fremhævede ofte i indberetningerne den side af sin virksomhed, og man kan også forstå, at det – i hvert fald i de første år – ikke altid var gået lige let. F.eks. anførte han i 1898, at en epidemi af skarlagensfeber udviklede sig, fordi de først angrebne nægtede at lade sig indlægge på sygehus og samtidig overtrådte isolationspåbuddet.

I 20'erne blev egnen voldsomt plaget af influenzaepidemier. Det begyndte med den »Spanske syge«, der ramte Sydmors i efteråret 1918 med over 300 angrebne, men der kom nye epidemier i 1925, 1927 og 1931. De to sidste var i omfang lige så alvorlige som angrebet i 1918.

Modsat næsten alle andre sygdomme ramte »Den spanske Syge« kun sjældent spædbørn og gamle. Det var unge og voksne, det gik ud over – det er måske en grund til, at den har gjort så voldsomt indtryk på samtiden.

Heller ikke her havde man effektive lægemidler. Schütten fremhævede i sin beretning, at hans behandling først og fremmest havde bestået i krav om udluftning af sygeværelset kombineret med at holde de syge i fuldstændig ro. Andre steder i landet havde man transporteret de syge til epidemi-huse – og de fleste døde af transporten. Måske har han haft ret. Det er i hvert fald en kendsgerning, at dødeligheden blev lav – kun 3 i alt som følge af influenzaepidemien i 1918.

Den farlige hverdag

Den officielle sygdomsstatistik i denne tid interesserede sig for smitsomme og epidemiske sygdomme. Arbejds- og miljøbetingede ulykker har man ikke fra officielt hold haft større interesse i.

Lægen på Sydmors afveg fra denne norm. Op gennem årene brugte han i stigende grad den årlige indberetning til at karakterisere de alvorlige ulykker, der indtraf i området. Her får man et indtryk dels af den risikofyldte hverdag, dels af de udfordringer, den praktiserende læge på landet har været stillet overfor.

Også på dette område er børnene stærkt repræsenteret. Der er mange eksempler på børn, der smagte på flasker med petroleum eller andre kemiske væsker; de fleste kom over det ved lægens hjælp. Der er børn, der faldt i brønde og ned fra lofter og adskillige, der væltede kogende vand ned over sig. En landmand kom til at stikke en forke i ryggen på et barn, der havde skjult sig i høet. Antiseptisk behandling af såret gennem en uge klarede sagen.

Både børn og voksne kom ofte for tæt på diverse slåmaskiner: »Roe-

rasperne klipper som sædvanlig fingrene af folk«, meddelte lægen lakonisk i 1922. Hestespark og kohorn forårsagede farlige skader, og den stigende brug af maskiner satte sig spor. Især op gennem tyverne mærker man følgerne af, hvad den aldrende læge kaldte »tidens rastløshed«: »folk skal skynde sig og kan ikke holde fingrene fra boremaskiner, høvlemaskiner etc.« Dertil kom drivremmene – den klassiske ulykkesårsag i industrien – der både i mejerier og på gårdenes tærskværker jævnligt greb fat i en arm eller et frakkeskøde og dræbte eller kvæstede en mand. Også trafikulykkerne begyndte at spille en rolle; flere børn blev dræbt på landevejene ved at stikke bag om holdende biler og ud foran modkørende.

Lægen har naturligtvis oplevet alle disse situationer ret stærkt, fordi hans evne til hurtigt at gøre det rigtige har været afgørende. Vejen til sygehus var lang og blev først i løbet af tyverne mere almindeligt benyttet. Beskrevet i sammenhæng i de årlige beretninger kan det hele tage sig ret dramatisk ud. Set i et større perspektiv er der vel tale om, at produktionsforholdene på landet og i byen i stigende grad lignede hinanden, og dermed fulgte en række nye muligheder for arbejdsulykker, samtidig med, at farerne ved den traditionelle arbejdsmåde på landet ikke mindskedes.

Den historiske forandring

Sundhed og sygdom er et væsentligt element i menneskers livsvilkår, og de varige ændringer, der sker i disse vilkår, er i egentlig forstand en historisk forandring.

Set med den moderne læsers øjne er der en bemærkelsesværdig afstand til vilkårene i de første årtier af dette århundrede, selv om der kun er et par generationer mellem dengang og nu. Men samtidig er det tydeligt, at de helt afgørende fremskridt på dette felt er sket netop i tiden omkring århundredskiftet og det første årti derefter. Den stærkt faldende dødelighed taler sit utvetydige sprog. Der er tale om et gennembrud, der får følger for hele det kommende århundrede.

Spørgsmålet er så, hvilken rolle den praktiserende læge har spillet i denne udvikling. Det vil være fejlagtigt at opfatte lægens tilstedeværelse som selve forklaringen. Uden den fremgang i levestandard og overvindelse af gammel knaphed, der er et resultat af den generelle økonomiske vækst i netop denne periode, havde lægen næppe ændret meget ved tingenes tilstand. Dertil kommer 1890ernes socialpolitiske reformer, den ny fattiglov og sygekasseloven, der gør det overkommeligt at bruge lægen – og dermed også giver lægen på landet økonomisk eksistensberettigelse.

Hvis udviklingen i læge Schüttens praksis er karakteristisk – og kun flere og bedre undersøgelser kan vise det – lykkes det i perioden op til 1. verdenskrig den praktiserende læge på landet at komme i kontakt med et bredt udsnit af landbefolkningen. Ved sygekasserne stod der noget, der ligner en folkebevægelse, bag.

Lægens indsats bestod ikke så meget i at helbrede de alvorlige lidelser – det var der ikke medicinske midler til. Den bestod i at forhindre mindre farlige sygdomme i at udvikle sig til noget livstruende, ikke mindst luftvejslidelserne og epidemierne. Sagt lidt skarpt kan man hævde, at sygeligheden voksede (som det også kan ses i Schüttens praksis), nemlig den af lægen registrerede og behandlede sygelighed, samtidig med at sundhedstilstanden forbedredes. Ikke mindre vigtigt har det været, at lægen gennem sin kontakt med befolkningen vænnede folk til at tænke på en ny måde med hensyn til hygiejne, ernæring m.v.

Der kan måske nok spores en tendens til en forværret situation i årene omkring 1920, men den afgørende konstatering er trods alt, at den vundne fremgang ikke lader sig rokke væsentligt. Udviklingen går måske langsommere i mellemkrigstiden, men de store økonomiske og sociale kriser i begyndelsen af tyverne og igen i begyndelsen af trediverne satte sig ikke væsentlige spor. Krisen ramte ikke så dybt, at man måtte opgive erhvervede goder på det sundhedsmæssige område.

Den afgørende grænse i den almindelige sundhedstilstand i befolkningen bliver overskredet i årene efter århundredeskiftet, og her har lægen spillet en afgørende rolle som autoritet og formidler.

Kilder og litteratur

Utrykt kildemateriale

Morsø lokalhistoriske arkiv

Læge Schüttens arkiv: journaler 1896-1937, regnskabsbog 1898-1902, skøder m.v.
Forhandlingsprotokol for Centralforeningen af Sygekasser i Thisted Amt 1903-22.
K. G. Holch Andersen: Sygdom, læger, kloge koner og mænd. Utrykt manuskript.

Rigsarkivet

Sundhedsstyrelsens arkiv, indberetninger fra Jylland, 1896-1936, læge Schüttens årsberetninger.

Trykte kilder og litteratur

Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60 (Statistiske undersøgelser nr. 19, 1966).
Carøe, K. F.: Den danske lægestand, kandidater 1891-96, tillæg til 6. udg. 1897.
Daniel, H.: Danmarks sygekassevæsen gennem århundreder, I, 1937.
Dybdahl, Vagn: Det ny Samfund på vej 1871-1913, Dansk Socialhistorie bd. 5, 1982.
Dybdahl, Vagn (red.): Sundhed og sygdom medens Århus blev stor, 1963.

- Før og nu: Jubilæumsskrift, udg. af Centralforeningen af Sygekasser i Thisted Amt, 1928.
 Gyldendals Danmarks historie bd. 9, v. Hans Chr Johansen 1985.
 Jørgensen, Harald: Lokaladministration i Danmark, 1985.
 Lovtidende 1899.
 Madsen, Knud Erik: Det kgl. sundhedskollegiums arkiv. Arkivserie nr. 11, Odense, 1980.
 Møller, Joh.: Den civile medicinallovgivning i Danmark 1900-08.
 Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 82, 1944. (Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1840-1940).
 Nordentoft, Severin: Vore sygdomme og deres årsager, 1904.
 Preisler, O.: Medicinske fagudtryk, 1914.
 Statistiske meddelelser 4. rk, 10 bd. 3. hft., 63. bd., 1. hft., 86., 2. hft. (folketællinger, enkelte sogne).
 Steensberg, Axel: Dagligliv i Danmark VII, 1982. (Gunnar Sandfeld: Sundhed og renlighed).
 Uddrag af medicinalberetninger for Viborg og Thisted Amters fysikat 1897-1905.
 Uddrag af medicinalberetninger for Thisted Amt 1910-36.
 Ugeskrift for læger 1915 (P. Heiberg: Sygeligheden i by og på land).
 Warming, Jens: Håndbog i Danmarks statistik, 1913.
 Årsberetning fra Centralforeningen af sygekasser i Ringkøbing, Viborg og Thisted amter 1899.
 Årsberetning fra Centralforeningen af sygekasser i Thisted amt 1903-36.

Noter

1. Læge Schüttens arkiv: Journalbog 1896-99. I øvrigt er der ikke henvist specielt til oplysninger, der er hentet dels fra lægejournalerne, dels fra de årlige indberetninger.
2. Schüttens arkiv: Regnskabsbog 1898.
3. K. G. Holch Andersen: Sygdom, læger, kloge koner og mænd, utrykt manuskript, Morsø lokalhistoriske arkiv.
4. K. F. Carøe: Den danske lægestand 1891-96.
5. Universitetsferretninger, 1899.
6. Severin Nordentoft: Vore sygdomme og deres årsager, 1904, 207.
7. Lovtidende, 1899, afd. B, 106.
8. Schüttens arkiv: Pantebrev 21/7 1902.
9. Den civile medicinallovgivning i Danmark 1900-1908, 368.
10. Ugeskrift for læger nr. 30. juli 1915.
11. Statistiske meddelelser bd. 105, 6-7.
12. Jens Warming: Danmarks statistik, 1913, 509 og Statistiske undersøgelser nr. 19, 1966, tab. 22.
13. H. Daniel: Danmarks sygekassevæsen gennem århundreder I, 1937, 58 f.
14. Før og nu. Jubilæumsskrift udg. af Centralforeningen af Sygekasser i Thisted Amt, 1928.
15. H. Daniel: Anf. værk. 69.
16. Danmarks historie bd. 9, 1985 v. Hans Chr. Johansen 114.
17. Trykt årsberetning for Centralforeningen af sygekasser i Ringkøbing, Viborg og Thisted Amter, 1899, sammenholdt med Schüttens regnskabsbøger.
18. Forhandlingsprotokol for Centralforeningen af Sygekasser i Thisted Amt 1903-22.
19. Før og nu. Jubilæumsskrift for Centralforeningen af sygekasser i Thisted Amt, 1928, 91 f.
20. Danmarks historie bd. 9, 1985, v. Hans Chr. Johansen, 111 f.
21. Dansk socialhistorie bd. 5, 1982, v. Vagn Dybdahl, 28 f.
22. Danmarks historie bd. 9, 111 f sammenholdt med uddr. af Medicinalberetninger for Thisted Amt, anf. år.
23. Uddrag af Medicinalberetning for Thisted Amt, anf. år.
24. Den civile medicinallovgivning i Danmark 1901-08, 368 f: instruks af 1905 til praktiserende læger.

Flådemagt og protektionisme – træk af defensionsskibsordningen i Danmark-Norge i 1600-tallet

AF HENRIK BECKER-CHRISTENSEN

Armerede handelsskibe spillede i 1600-tallet i flere perioder en fremtrædende rolle i den dansk-norske erhvervs- og militærpolitik. Til gengæld for særlige toldbegunstigelser i fredstid var rederne forpligtet til i krigstilfælde at stille deres skibe til rådighed for orlogsflåden. I bogstaveligste forstand skulle defensionsskibsordningen herved ud fra en merkantilistisk synsvinkel yde et bidrag til at styrke tvillingrigets »profit and power«.

Ordet »defensionsskib« er en ældre betegnelse for et armeret handelsskib, der i fredstid nød visse toldfriheder og andre begunstigelser, mod at det i krigstid blev stillet til rådighed for orlogsflåden. Som følge heraf drejede det sig normalt om store skibe, der var specielt byggede til at føre kanoner. Skibene var ofte inddelt i forskellige klasser efter størrelse og bestyknings, der igen var afgørende for, hvor store toldlettelser der blev tilstået dem.

Et fællestræk ved defensionsskibsordningen var det, at der var tale om en decentral organisationsform, hvor redere, købmænd og andre interesserede i hver enkelt by for sig principielt alle kunne nyde godt af et generelt privilegium, når blot de henvendte sig til regeringen herom og opfyldte de dermed forbundne krav. Hertil kom inden for defensionsskibsområdet flere mellemformer, hvor centralt styrede og udrustede kompagniskibe i mere klassisk forstand i krigstid kunne være forpligtede til at blive stillet til rådighed for kongen. Den sidstnævnte kategori falder uden for den egentlige defensionsskibsordning og vil ikke blive behandlet nærmere her.

Defensionsskibsordningen var i 1600-tallet almindelig kendt både herhjemme og i udlandet. I Danmark var ordningen nøje knyttet sammen med den vigtige import af salt fra Frankrig og Spanien; i Norge med tømmereksperten. Hertil kom i anden række import af vin samt undertiden flere andre varer. At det først og fremmest var saltimporten, som interessen

koncentrerede sig om, skyldtes, at salt var livsnødvendigt som det eneste kendte middel til at konservere større mængder af kød og fisk. Staten så det derfor som sin opgave at sikre indbyggerne en så stabil og rigelig forsyning af denne vare, at en mangelsituation og dyrtid kunne undgås. Hvis man samtidig kunne sikre sig, at denne import skete med landets egne skibe, at disse var tilstrækkeligt bevæbnede til at afskrække kapere og lignende farer på den lange sørejse, samt at skibene i krigstilfælde kunne anvendes til at styrke orlogsflåden, var det lykkedes at slå flere fluer med et smæk. Midlet hertil var defensionsskibe.

I Danmark-Norge falder defensionsskibsordningen i to perioder – fra 1621-1656 og fra 1670-1701. I 1620'erne var der tale om et forspil i form af de såkaldte salt- og vinkompagnier, indtil der blev fundet en mere endelig form i 1630. Tilsvarende blev defensionsskibsordningen nok formelt ophævet i 1701 ved handelstraktaten med Holland, men regeringen lod i de følgende år enkelte af de mere sejllivede defensionsskibe leve videre, indtil endelig også de forsvandt.

Fælles for de to defensionsskibsperioder på hver sin side af enevældens indførelse var det, at ordningen skulle styrke såvel orlogsflåden som den nationale skibsfart og handel. Dog lå tyngdepunktet i tiden før 1660 uden tvivl på hensynet til flådemagten, mens det under Christian V blev protektionismen, som kom i højsædet. I det følgende skal hovedtrækkene i denne udvikling opridses.

Christian IV's defensionsskibsordning

I Danmark tog Christian IV i 1621 et første skridt i retning mod etableringen af en defensionsskibsordning ved udstedelsen af en forordning om oprettelse af salt- og vinkompagnier i købstæderne, som skulle tjene rigerens »nødtørft samt defension«. Af indledningen på forordningen fremgår det, at det var ønsket om at sikre saltforsyningen samt ønsket om at styrke orlogsflåden, der begge havde ligget kongen på sinde¹. At Christian IV samtidig som et led i en merkantilistisk politik hermed søgte at styrke den nationale handel og søfart, fremgik tydeligt af forordningens enkelte bestemmelser².

I forordningen blev borgerskabet i de enkelte købstæder opfordret til at gå sammen og danne kompagnier, som kunne udsende et eller flere skibe til Spanien og Frankrig. Disse skibe skulle »maneris til orlog« og bevæbnes med mindst 4, 6 eller 8 kanoner, så de »... udi nødstid, rigtig til defension kan brugis«. Til gengæld skulle kompagnierne få monopol på importen af

spansk og fransk salt og vin til Danmark, hvis de selv hentede varerne i produktionslandet. Monopolet skulle dog først træde i kraft, når kompagnierne var i stand til at sikre forsyningen af landet med disse varer. Sejladsen på Norge og hertugdømmerne med salt og vin skulle derimod forblive fri for alle og enhver³. Af en skrivelse fra kongen til rigsrådet dateret den 21. juli 1621 fremgår det, at Christian IV oprindeligt havde tænkt sig, at de norske købstæder også skulle danne salt- og vinkompagnier med monopol på Norgeshandelen. At monoopolet blev frafaldet i dette rige i den endelige forordning, skyldtes nok hensynet til fiskeriet i Norge, der krævede tilførsler af store mængder salt⁴.

Da det kom til stykket, afslog de fleste købstæder i Danmark dog at deltage i den nye ordning på grund af kapitalmangel. Hertil kom, at det kun var de færreste havne, der var store nok til at modtage skibe af den størrelse, som kongen havde foreskrevet. Ikke desto mindre trådte det bebudede monopol i kraft, da kongen i 1623 gav de nyoprettede salt- og vinkompagnier eneret på importen af fransk og spansk salt og vin til Danmark⁵. Tre år senere måtte monoopolet dog ophæves igen, da kompagnierne ikke magtede opgaven. Herpå blev salt- og vinhandelen igen givet fri⁶.

Efter Danmarks nederlag i Kejserkrigen (1625-29) vendte Christian IV tilbage til defensionsskibstanken og denne gang i en mere rendyrket form. Motivet hertil var nu helt entydigt ønsket om en styrkelse af orlogsflåden. I et brev til statholder Frantz Rantzau skrev kongen den 3. november 1629, at han var foruroliget over »...den sælsomme tilstand udi nabolaget...«. Hvad kongen mente hermed, gjorde han ikke nærmere rede for. Af de samtidige forhandlinger med rigsrådet fremgår det imidlertid, at Christian IV var stærkt bekymret over Sveriges voksende magtstilling i Østersøområdet og forestående indtræden i 30-årskrigen, som kunne true kongens »dominium maris Baltici«⁷.

I brevet til Rantzau skrev kongen da også, at den danske flådemagt var helt utilstrækkelig i en krigssituation. Rantzau fik derfor ordre til at indlede forhandlinger med borgerne i København, Helsingør og Køge om udrustning af nogle handelsskibe, som i krigstilfælde kunne bruges som orlogsskibe. Det skulle ske på »...visse vilkår, kontrakt og privilegier, som de begærer og vi bevilge kunne«⁸.

I slutningen af marts 1630 blev dette initiativ fulgt op af kongen, da han befalede en del af lensmændene på Fyn, Sjælland, Lolland-Falster, Bornholm, Gotland, Skåne, Halland og Blekinge at indlede forhandlinger med de fornemste og rigeste borgere i købstæderne samt andre »formående« gejstlige og verdslige om at holde orlogsskibe til rigets bedste. De, der var

villige hertil, skulle sende repræsentanter til et eller to steder i hver provins. Her skulle lensmændene så forhandle med dem om bygning af skibe på mindst 120 læster, som i fredstid kunne bruges til handel, men som i krigstid skulle indgå i orlogsflåden. Lensmændene skulle samtidig forhøre sig om, hvilke privilegier de pågældende ønskede for at gøre dette⁹. I løbet af foråret 1630 blev der afholdt flere møder rundt omkring i landet, og der indkom også flere skriftlige erklæringer om defensionsskibene fra de adspurgte købstæder og gejstlige¹⁰. Nogen generel forordning om defensionsskibe i Danmark blev det dog ikke til i første omgang.

Anderledes gik det i Norge. Her havde Christian IV i april 1628 tilskrevet Jens Juel og Jens Bjelke, at der ville blive sendt 7-8 orlogsskibe afsted til styrkelse af Norges og Islands søforsvar. Som en strøtanke tilføjede kongen imidlertid, at »...mens dersom købstæderne herforuden på deres egen eventyr nogen skibe ville holde, se vi det gerne, og at de selv beholder alt, hvis de fra fjenden kan erobre...«¹¹. Fra dette tilsagn om kapervirksomhed til en mere reglementeret defensionsskibsordning var springet ikke stort. Det viste sig, da Norges søforsvar det følgende år blev taget op til en nærmere drøftelse.

I august 1629 havde kongen beklaget sig til rigsrådet over, at den norske hjælpeflåde bestående af pinker og galejer i den sidste krig havde vist sig ganske »brystfældige« og ikke havde ydet den indsats, som de burde¹². Rigsrådet anbefalede, at lensmændene og kaptajnerne i fremtiden skulle føre et bedre tilsyn med skibene, men det var ikke nok for Christian IV¹³. Også her tog kongen tanken op om at styrke orlogsflåden ved hjælp af handelsflåden. Samme år blev der således indledt forhandlinger med de fornemste og rigeste borgere samt andre formuende personer om udrustning af norske defensionsskibe på mindst 120 læster. Den 27. marts 1630 blev der herpå udstedt en forordning om privilegier for dem, der ville holde orlogsskibe i Norge. Efter anmodning fra rederne blev denne forordning i december samme år yderligere udvidet ved udstedelsen af nogle nye privilegier. Kongen kunne her lokke med en tredjedel toldfrihed for indførsel af vin og salt fra Spanien og Frankrig samt klæde fra England. Hertil kom halv toldfrihed for udførsel af trælast og en tredjedel toldfrihed for udførsel af fedeverer¹⁴.

Seks år senere blev defensionsskibsordningen også indført i Danmark i denne nye almene skikkelse. Den 18. februar 1639 udstedte kongen således på Haderslevhus privilegierne for danske »monterede« købmandsskibe. At det stadig var den militære side af sagen, der vejede tungest, fremgår af privilegiernes indledning, hvor Christian IV udtalte, at han sammen med

En af defensionsskibsordningens ivrigste forkæmpere var Christian 4.s svigersøn, Hannibal Sehested (1609-66). Som statholder i Norge fremkom han i 1645 med en lang »relation om defensionsskibe«, der fik den aldrende Christian 4. til at genoplive udrustningen af disse skibe i Norge.

Her efter C. O. Bøggild-Andersen:
Hannibal Sehested I, 1946.

rigsrådet havde betænkt at finde et middel til »... vores flåde udi krigs- og nødstid at styrke ved efterskrevne pålæg...«.

Det centrale punkt i privilegierne var her en opfordring til undersåtterne i Danmark om at udruste skibe med 6, 8, 12 eller flere kanoner til sejlads på Frankrig, Spanien og »... andre videre aflaggende lande efter salt og anden købmandsskab«. Ved direkte import fra disse egne ville rederne blive helt fritaget for told på salt samt lastepenge, mens varer, der blev hentet fra andre steder, måtte nøjes med at slippe for lastetolden. Til gengæld for disse friheder, skulle skibene i ufredstider stilles til rådighed for kongen mod en rimelig betaling¹⁵.

Med de her omtalte privilegier fra 1630 og 1636 havde defensionsskibsordningen i Danmark-Norge antaget en form, som i hovedtræk blev retningsgivende i resten af århundredet. I løbet af 1630'erne blev der udrustet flere defensionsskibe i Norge¹⁶. I 1640 blev der også udpeget to tilsynsmænd i henholdsvis den Søndenfeldske og den Nordenfeldske del af landet. De skulle årligt kontrollere, at skibene blev holdt tilbørligt vedlige, samt at de i fredstid førte mindst halvdelen af det antal kanoner, som de kunne bære. Samtidig blev det indskærpet tolderne, at kun de skibe, der skriftligt kunne dokumentere, at de var defensionsskibe, skulle nyde godt af disses privilegier¹⁷. Da Hannibal Sehested to år senere tiltrådte sit stathol-

derskab i Norge, fandt han imidlertid, at en del af de norske defensionsskibe enten var forlist eller taget af kapere. Resten var for gamle eller af anden grund uegnede til krigstjeneste¹⁸. Bedre stod det ikke til i Danmark, hvor defensionsskibsordningen kun havde været i kraft i få år¹⁹.

Det var på denne baggrund, at Christian IV ved en forordning i november 1641 søgte at puste nyt liv i salthandelen på Spanien. For at hans undersætter »... ikke sådant, som hidindtil sket er, med stor skade med fremmedes hjælp mesten delen [saltet] skulle forårsages sig at tilforhandle«, tilbød kongen, at de ved import på egne skibe fra Spanien kunne købe det såkaldte kongens salt til en særlig favorabel pris²⁰.

For at sikre rederne mod overlast under den lange rejse tilbød kongen bl.a. at lade saltskibene sejle i konvoj under beskyttelse af tre orlogsskibe. Det hjembragte salt, som blev forbrugt i riget, skulle være toldfrit, mens der ved reeksport til fremmede lande skulle svares den normale told. For Norge gjaldt endvidere den bestemmelse, at »... på det enhver af undersætterne des mere sig skulle beflitte gode udmonterede skibe at bringe til veje«, skulle skibe med 16 kanoner eller derover slippe med den halve lastetold. Skibe med 8-16 kanoner skulle nyde frihed for 1/4 af lastetolden, mens skibe på under 8 kanoner skulle betale fuld told.

Det er her værd at bemærke, at kravet om at handelsskibene skulle være bevæbnede med et bestemt antal kanoner for at få et nedslag i lastetolden kun gjaldt Norge. Det var nok en erkendelse af, at handelsskibene fra de danske købstæder havde sværere ved at honorere dette krav. I modsætning til de tidligere defensionsskibsprivilegier blev der endvidere heller ikke stillet krav om, at de monterede skibe i krigstid skulle stilles til rådighed for orlogsflåden. At det var tanken med bestemmelsen om bevæbningen, er der dog ingen tvivl om.

Af forordningen fremgik det, at Christian IV forventede, at der ville blive udrustet 18-22 skibe fra Danmark og 22 skibe fra Norge til Spaniensfarten. Heraf regnede han med ikke mindre end 10 skibe fra Bergen, men – hvilket er bemærkelsesværdigt – kun 4-6 skibe fra de sjællandske byer inklusive København. At Christian IV i sit stille sind måske tvivlede på, at det skulle lykkes at udruste 42-44 handelsskibe fra Danmark-Norge til Spaniensfarten fremgik dog af en tilføjelse i forordningen, hvor kongen truede med, at »... dersom imod al forhåbning det [saltet] [ved] vore egne ikke kunne til rette terminer afhentes, forårsages vi endog ugerne fremmede samme privilegier at tilbyde og lade nyde«²¹. At det kunne blive nødvendigt skulle hurtigt vise sig. I 1641-42 forhandlede Hannibal Sehested med en række danske og norske borgere, men uden at der blev opnået et for

kongen tilfredsstillende resultat. Da den indenlandske tonnage ikke slog til, og man samtidig fra rederside klagede over, at de tilbudte begunstigelser ikke var store nok, måtte kongen slutte kontrakt med firmaerne Marselis i Amsterdam og Albert Baltser Berns i Hamborg om afhentning og køb af et antal saltladninger²².

Det videre forløb heraf skal ikke følges nærmere. Selve udstedelsen af forordningen om salthandelen på Spanien i 1641 og den delvis mislykkede gennemførelse heraf var imidlertid et tydeligt bevis på, at udstedelsen af defensionsskibsprivilegierne i Danmark-Norge i 1630'erne ikke fuldt ud havde indfriet regeringens forventninger hertil på handelens område. Det var således ikke lykkedes at gøre sig fri af den udenlandske mellemhandel og sikre saltimporten på egne skibe fra første hånd. Den samme skuffelse kom også til at gøre sig gældende på det militære område.

I december 1643 overskred den svenske general Lennart Torstenson grænsen til Holsten med sin hær. Hermed var der lagt op til et nyt opgør med arvefjenden i øst. I løbet af nogle få uger var hele den jyske halvø besat. Fra Holland fik Sverige i de følgende måneder en virksom privat materiel og flådemæssig støtte gennem den indvandrede storkøbmand Louis de Geer, indtil Generalstaterne i 1645 officielt stillede sig på Sveriges side. I denne situation gjaldt det for de dansk-norske søstridskræfter om at sikre forbindelsen mellem landsdelene, blokere de svenske havne og om muligt forhindre en forening af den svenske og den hollandske flåde. Til denne krævende opgave var det absolut nødvendigt også at disponere over de armerede defensionsskibe.

I en memorial fra Saltkompagniet til Frederik III i 1661 oplystes det, at der i 1645 havde været 16 »vel monterede borgerskibe« i Danmark, som havde gjort tjeneste i orlogsflåden under Torstensonfejden²³. Der er dog ingen grund til at tro, at disse bevæbnede handelsskibe var en frugt af defensionsskibsprivilegierne fra 1636. De fleste skibe var efter alt at dømme udskrevet af kongen til lejligheden uden forudgående forpligtelse hertil fra redernes side. Dette fremgår bl.a. af et missive dateret den 15. marts 1645 fra kongen til rådet i København, der var foranlediget af, at sidstnævnte på borgerskabets vegne havde anmodet om, at han ville løsgive deres skibe, »... som han har ladet mærke og agter at bruge«. Hertil svarede Christian IV, at »... dersom nogen kan sige eller godtgøre, at hans skib er ham frataget af had og avind og ikke anvendt til rigens nytte, hvortil enhver tro undersåt dog godvilligen bør lade sig finde, men bruges til kongens partikulære gavn, da skal skibene gives ham igen«²⁴.

Anderledes gik det i Norge, hvor der under Torstensonfejden 1643-45 i

alt kunne mønstres 16 defensionsskibe, hvoraf en del under Ove Gjeddes kommando krydsede rundt i Nordsøen, Skagerak og Kattegat og bl.a. søgte at håndhæve blokaden af Göteborg²⁵. Trods denne indsats var Christian IV dog langt fra tilfreds. Flere af rederne havde trykket sig og enten ikke sendt de lovede skibe eller sendt nogle mindre og dårligere bevæbnede. I februar 1645 klagede kongen da også over, at en del af købstæderne i Norge, som hidtil havde nydt godt af defensionsskibsprivilegierne, ikke havde gjort deres skyldighed over for fædrelandet. Hannibal Sehested blev derfor bedt om at minde de »nachlässige« om deres forpligtelser²⁶. Det var på denne baggrund, at kongen i sommeren 1646 i et brev til statholderen opsummerede defensionsskibenes krigsindsats ved at skrive, at de »... udi forleden fejde os og riget ikke haver gjort den tilbørlige tjeneste, som de billigen burde og os have tilformodet«²⁷.

Hannibal Sehested tog imidlertid defensionsskibstanken i forsvar. I en lang »relation om defensionsskibe« fra november samme år, der af C. O. Bøggild-Andersen er blevet betegnet som »det udførligste og mest gennemtænkte handelspolitiske skrift, som kendes fra Danmark-Norge i den ældre merkantilismes tidsalder«²⁸, redegjorde Sehested for, hvad der var gået galt hidtil, og hvad der kunne gøres bedre i fremtiden. Med hensyn til det førstnævnte fremhævede han redernes kapitalmangel og ukendskab til udenrigshandelen. Hertil kom, at privilegierne hidtil havde været for ringe og ofte var blevet krænkede eller annullerede af regeringen ved ændringer i told- og handelsbestemmelserne. Rederne var heller ikke tilfredse med de tilbudte vilkår i krigstid. Endelig var flere af skibene blevet beslaglagt i udlandet, fordi de havde medført kontrabandeverer eller af anden årsag.

Midlet til at vende udviklingen og bringe defensionsskibsordningen i god gænge var ifølge Sehested bl.a. en klækkelig toldbegunstigelse. I stedet for 1/2 og 1/3 toldnedsættelse ved udførsel af henholdsvis trælast og fedevarer fra Norge burde defensionsskibene fritages for henholdsvis 2/3 og 1/2 af tolden på de nævnte varer. Tilsvarende burde de i privilegierne omtalte importvarer begunstiges med halv toldfrihed²⁹.

Trods sin utilfredshed med defensionsskibenes indsats blev den aldrende Christian IV grebet af svigersønnens optimisme. I januar 1647 gav han grønt lys for en reorganisering af defensionsskibsordningen i Norge efter de retningslinjer, som Hannibal Sehested havde skitseret. Sidstnævnte påbegyndte herpå med stor energi en lang række forhandlinger med borgerskabet i de norske købstæder. Målet var her, som statholderen tidligere havde skitseret det, bygningen af 30 defensionsskibe på mindst 150 læster hver³⁰. Med Marstrand indgik han aftale om bygning af 4 defensionsskibe³¹. Til-

svarende forhandlede han også med borgerne i bl.a. Kristiansand, Kristiania og Bergen om defensionsskibsprivilegiernes indhold. Sidstnævnte by stillede endda i udsigt, at det ville udruste to defensionsskibe på mellem 120-180 læster hvert år i 5 år, således at det samlede antal defensionsskibe i Bergen ville komme op på 10. I august 1647 konfirmerede Christian IV de indgåede aftaler³².

I modsætning til Norge var defensionsskibsordningen derimod sygnet hen i Danmark efter Torstensonfejden. I en erklæring fra maj 1646 om rigets pengeforhold udtrykte de adelige landkommisssarier således deres forvisning om, at købstæderne, ifald de slap for den tyngende indkvartering, også ville få råd til at kunne udruste defensionsskibe³³. Åbenbart var det modsatte nu tilfældet. Tilsvarende skrev de to admiraler Ove Gjedde og Niels Trolle den 10. maj 1647 i en betænkning til rigsrådet om orlogsflådens mangelfulde tilstand, »... at vi storligen haver fornøden borgerskabet og undersåtterne her i landet derhen med friheder og visse beløfter at disponere, at de lige ved dem i Norge selv ville udrede og underholde gode orlogsskibe, at vi dog alligevel kunne blive så bastante, at vores naboer skulle have nogen betænkning og os ikke så lettelligen angribe som tilforn...«³⁴.

Der er dog ingen tegn på, at disse overvejelser bar videre frugt i Danmark. Dertil havde Torstensonfejden med sine plyndringer i Jylland, indkvarteringer og skattetryk drænet købstæderne for meget kapital til, at de i de første par år kunne tænke på at udruste de mere bekostelige defensionsskibe.

Den 28. februar 1648 døde Christian IV. I maj samme år bekræftede rigsrådet de norske defensionsskibsprivilegier³⁵. Det kneb imidlertid også her med at gennemføre ordningen i det af Hannibal Sehested planlagte omfang. I august 1648 skrev Frederik III til ham, at »...eftersom vi nådigst erfare, adskillige inconvienser at forårsages af de privilegier, som defensionsskibene her i vort rige Norge ... forundte ere, da bede vi eder og nådigst ville, at I gøre os underdanigst en billig forslag, ved hvad middel, enten ved nogen toldfrihed eller andet i fredstid samme defensionsskibe kan hjælpes, på det at de udi fejdetid til vores og kronens tjeneste kunne findes beredte«³⁶. Det hjalp imidlertid ikke meget. F.eks. fandtes der i Bergen i første halvdel af 1650'erne i stedet for de lovede 10 defensionsskibe kun ét enkelt³⁷.

Alligevel spillede defensionsskibene endnu i disse år en aktiv rolle i regeringens flådeplaner. Lensmændene i Norge blev flere gange bedt om at formane defensionsskibsrederne om at holde skibene i god forsvarsstand,

så de i givet fald kunne gøre tjeneste i kongens flåde³⁸. Tilsvarende fik Ålborgs borgere i to åbne breve fra henholdsvis august og decemter 1655 ret til at besejle og handle med alle øvrige Limfjordshavne mod, at de udrustede defensionsskibe. Om nogen toldbegunstigelser var der dog ikke tale³⁹.

Defensionsskibsordningen sang imidlertid på sidste vers. I september samme år havde regeringen taget skridt til en radikal omlægning af hele salthandelen ved oprettelsen af det såkaldte saltkompagni, der mod visse toldbegunstigelser skulle forsyne både Danmark og Norge med salt. Hermed var en af de vigtigste økonomiske grundpiller taget væk under defensionsskibsordningen. Det nye kompagni skulle påbegynde sin virksomhed i 1656⁴⁰. Det var som en konsekvens heraf, at kongen den 16. august samme år fratog de norske defensionsskibe deres hidtidige toldfriheder og dermed i realiteten ophævede hele ordningen. I et brev til de norske lensmænd skrev Frederik III således, at »...eftersom de defensionsskibe, som i vort rige Norge hidindtil haver været anordnet, ej synes for vores og Kronens interesse gavnlige at være imod den toldfrihed, som de derimod nydt haver, da bede vi dig nådigst ville, at du alle og enhver udi det len, som sådanne skibe haver, med forderligste forstendiger, at vi ikke til sinds er, sådan frihed dennem på den halve told at ville forunde eller nyde lade, hvorefter de sig kan vide at rette og forholde«. Samme dag afsendtes et tilsvarende brev til den norske generaltoldforvalter Daniel Knoff om, at defensionsskibene i Norge ikke længere skulle nyde halv toldfrihed⁴¹.

Mellemspil under Frederik III

Ophævelsen af den hensygnende defensionsskibsordning skyldtes uden tvivl først og fremmest regeringens ønske om at styrke den nationale salt-handel. Midlet hertil var denne gang oprettelsen af et egentligt kompagni med hovedsæde i København. Saltkompagniet var således et bredt anlagt handelskompagni, der principielt henvendte sig til alle kredse af befolkningen. Alle, som ville indskyde mindst 500 rdl. og højst 5000 rdl., kunne deltage, og enhver skulle nyde profit og skade efter sin andels størrelse. Kompagniet skulle til daglig ledes af 3 hovedparticipanter (direktører), der årligt skulle indkalde til generalforsamling, for hvis afholdelse der nøje var fastlagt bestemte regler. Fra starten nød kompagniet store toldmæssige begunstigelser, idet det i en periode på 20 år kun skulle betale 1½ rdl. pr. læst salt i told, mens alle andre skulle betale 18 rdl. Dets eneste forpligtelse over for staten var i krigstid mod en fast lejeafgift at stille sine skibe til

rådighed for orlogsflåden. Til dette formål skulle der i løbet af tre år bygges 10 skibe, der kunne bære op til 30 kanoner⁴².

Alt kom imidlertid ikke til at gå som planlagt, da regeringen ikke længe-
re i alle henseender var herre i eget hus. Årsagen hertil var det uheldige
udfald af Torstensonkrigen, i hvis kølvand Christian IV i 1645 var blevet
tvunget til at afslutte den for Danmark-Norge ufordelagtige Christianopel-
traktat med Holland. Ifølge denne told- og handelstraktats artikel 5 be-
stemtes det, at hollænderne ved ind- og udførsel af varer i Danmark-Norge
ikke skulle betale højere told end den danske konges egne undersåtter.
Hermed var kongen og rigsrådet med et slag blevet berøvet retten til selv at
bestemme over den danske toldpolitik⁴³.

Indrømmelsen af denne nationalbegunstigelse til hollænderne var i sig
selv et grundskud mod den dansk-norske defensionsskibspolitik, der lige
såvel som andre protektionistiske handelsforanstaltninger var baseret på
en ensidig toldbegunstigelse af dansk-norske undersåtter. Afgørende var
her, i hvilken udstrækning Holland havde magt til også at gennemtvinge
traktatens bestemmelser i praksis og ikke mindst, i hvilken udstrækning
købmandsrepublikken ønskede at gøre brug heraf.

Netop i disse år stod Holland på toppen af sin økonomiske såvelsom
militære magt og havde efter afslutningen af 30-årskrigen fået frie hænder
til bl.a. at sikre sine interesser i Danmark-Norge. At dette faktum var klart
erkendt i den danske konges riger og lande, fremgår bl.a. af, at rigsrådet
som nævnt i maj 1648 nok stadfæstede defensionsskibsprivilegierne i Nor-
ge, men gjorde det med den udtrykkelige tilføjelse, at de ikke måtte stride
mod traktaten med Holland. To år senere ytrede rådet da også frygt for, at
Holland »... skulle straks beklage sig over sådanne orlogsskibes frie kom-
pagni og ingenlunde tilstede, at indbyggerne med deres egne skibe udførte
den bedste og dyreste last til bedre marked på fremmede steder«⁴⁴. Det
faktum, at defensionsskibsordningen ikke desto mindre fik lov til at bestå i
begyndelsen af Frederik III's regeringstid tyder imidlertid på, at den i sin
daværende, reducerede skikkelse ikke blev opfattet som en trussel mod den
hollandske handel på Danmark-Norge. Anderledes gik det, da regeringen
reorganiserede salthandelen i 1655 og oprettede et egentligt saltkompagni.

Det nye kompagni blev hurtigt udsat for en stærk indenlandsk og
udenlandsk kritik. Allerede i maj 1656 var der blevet sendt deputationer
fra flere norske købstæder til København for at udvirke kompagniets ophæ-
velse⁴⁵; men alvorligere for regeringen var det, at Holland fra begyndelsen
opfattede kompagniet som værende i direkte strid med art. 5 i den i 1645
afsluttede Christianopeltraktat og følgelig pressede på for at få det ophæ-

vet⁴⁶. Efter en forestilling herom 1. januar 1657 måtte den danske regering give tilsagn om, at kompagniets privilegier skulle blive inddraget fra 1. januar 1658⁴⁷, men som følge af krigen med Sverige skete dette ikke. Efter fredsslutningen mindede Holland i et missive 15. oktober 1661 den danske regering om sit tidligere afgivne løfte, og den hollandske gesandt fik i slutningen af november samme år ordre til at tage til København for at fremme de hollandske synspunkter⁴⁸. Til trods for, at både saltkompagniets direktører og Statskollegiet på kongens forespørgsel tilrådede en bevarelse af kompagniet, blev det ophævet den 8. februar 1662, fordi det ikke havde efterkommet hvad det var »forpligtet og obligeret til«⁴⁹. Denne afgørelse var dog udelukkende politisk bestemt af hensynet til hollænderne⁵⁰.

I tiden mellem februar 1662 og august 1665 var salthandelen givet fri, men ved forordningen af 16. august 1665 blev der oprettet et nyt kompagni, der mod en årlig afgift til staten på 100.000 rdl. fik ret til toldfrit at indføre alt slags salt til Danmark-Norge. Selv om kompagniet ikke havde eneret på indførselen af salt, var der i praksis tale om monopolhandel, idet alle andre, der importerede salt, alene i told skulle betale lige så meget som kompagniets maksimale udsalgspris⁵¹. Kompagniet viste sig dog hurtigt ikke at være opgaven voksen. Efter at det var blevet ophævet i januar 1667, forsøgte regeringen sig igen ved i november det følgende år at stifte et nyt saltkompagni, men denne gang som et rent statsforetagende, der ikke levnede plads til private handelsinteresser⁵². Denne ordning holdt sig i resten af Frederik III's regeringstid.

Defensionsskibsordningens genopståen under Christian V

Klager fra flere københavnske borgere i marts og april 1670 over saltkompagniet og en samtidig forsvarsskrivelse fra dets direktører gav anledning til nye overvejelser i regeringen angående ordningen af salthandelen⁵³. I tiden fra april til september 1670 forhandlede der herom, men en drøftelse i Statskollegiet 13. september samme år om ansættelsen af den told, saltkompagniet skulle betale pr. tønne lüneburgsk salt, tydede på en bevarelse af den hidtidige ordning⁵⁴. At dette ikke blev tilfældet, viste sig dog hurtigt.

Efter at være blevet statholder i Norge havde Ulrik Frederik Gyldenløve i 1664 i et stort reformforslag taget Hannibal Sehesteds gamle tanke op fra 1647 om at skaffe Norge en flåde ved udvikling af sejladser med defensionsskibe⁵⁵. Til trods for, at de indledende skridt blev taget til gennemførelsen af denne plan, strandede projektet i den sidste ende på regeringens

Lige som sin forgænger i det norske statholderembede gik Frederiks 3.s uægte søn Ulrik Frederik Gyldenløve (1638-1704) stærkt ind for defensionsskibstanken. I 1664 foreslog han i et stort reformforslag, at Norges flåde igen skulle styrkes ved udvikling af sejlads med defensionsskibe. Det var dog først i 1670-71, at defensionsskibsordningen genopstod fra de døde og denne gang blev genindført både i Danmark og i Norge. Maleri af Karel van Mander, Frederiksborg. Her efter Schultz Danmarkshistorie III, 1942.

frygt for toldindtægternes aftagen og hensynet til traktatnationerne⁵⁶. Gyldenløve opgav dog ikke sit forehavende. I en memorial fra 1666 til Frederik III talte han forsigtigt om det nødvendige i, at undersåtterne blev givet nogle privilegier og friheder frem for udlændinge, da de ellers ikke kunne »holde søen med de andre nationer«⁵⁷. Det blev imidlertid først ved tronskiftet i 1670, at der igen blev skabt grobund for ideen. I dette år dukkede defensionsskibstanken på ny op i en betænkning angående Norge fra juni måned, udfærdiget af Gyldenløve og Jørgen Bjelke, og denne gang blev ordningen sat i forbindelse med handelen med salt og vin⁵⁸.

Dette blev nu til alvor. Statskollegiet begyndte at arbejde med den af regeringen påtænkte forordning om defensionsskibe i Norge og afgav 14. september 1670 en afsluttende betænkning om nogle enkelte punkter, der endnu gav anledning til overvejelse⁵⁹. Dagen efter udstedtes den endelige anordning om defensionsskibe i Bergen og Trondhjem⁶⁰.

Genindførelsen af defensionsskibsordningen forblev dog ikke noget specielt norsk fænomen. Af en betænkning afgivet af Statskollegiet 25. september 1670 fremgår det, at regeringen havde søgt at få en del københavnske borgere til at anskaffe sig 4 defensionsskibe mod at nyde de samme privilegier som Bergen og Trondhjem. Disse borgere havde dog gjort krav på en række særlige begunstigelser, som Statskollegiet anbefalede kongen at gå ind på⁶¹. I overensstemmelse hermed udkom 10. oktober samme år forord-

ningen om defensions- og saltskibe, der indeholdt en række privilegier for de københavnske borgere, regeringen havde haft kontakt med. Disse skulle inden et års forløb anskaffe sig 4 defensionsskibe – 2 store og 2 små på henholdsvis 34-36 og 24-26 kanoner, der inden en nærmere fastsat frist efter deres bygning skulle være fuldt bevæbnede og bemandede. Skibene skulle synes af regeringen, tilhøre kongens undersåtter og udredes fra København – dog skulle hollænderne såvelsom »indlændiske« partcipanter have lov til at gøre part i dem. Mellem to trediedele og tre fjerdedele af besætningen skulle bestå af kongens egne undersåtter, og i krigstid skulle skibene når som helst stilles til kongens disposition. Når de var 15 år gamle skulle de udskiftes med nye. Samtidig blev der sat maksimale udsalgspriser på det hjemførte salt.

Til gengæld for disse forpligtelser nød rederne af defensionsskibene godt af en særlig lav told på det indførte salt. De måtte også hente lüneburger-salt i dertil specielt egnede skibe og slippe for told af al nødvendig krigsammunition. Mandskabet slap for borgerligt ombud og tyngde, og defensionsskibene skulle nyde den begunstigelse, at alle andre skibe skulle betale én trediedel mere i told af brændevin, vineddike, al fransk og spansk vin såvelsom tobak. I krigstilfælde måtte rederne nyde de samme friheder for andre skibe end de tjenestegørende, og endelig bestemtes det, at skibene skulle deles i 64 parter (andele), med den klausul, at en person ikke måtte have mere end 4 parter⁶².

Ligesom det havde været tilfældet med Bergen og Trondhjem, var der hermed sluttet en kontrakt mellem en gruppe københavnske borgere og staten angående udredningen af defensionsskibe. I november 1670 udgik der ordre til købstæderne i Danmark om at sende repræsentanter til København, som kunne slutte en lignende overenskomst⁶³, men ved udstedelsen af forordningen om defensionsskibes privilegier 24. maj 1671 indførte regeringen generelle regler for alle, der ønskede at deltage i ordningen⁶⁴. Disse privilegier var hovedsagelig identiske med dem, der var blevet udstedt til de københavnske borgere, men havde et mere alment sigte og udgjorde en nøjere præcisering af de tidligere bestemmelser. Mens forordningen om de københavnske borgeres privilegier af oktober 1670 udelukkende var blevet begrundet ud fra flådemæssige hensyn⁶⁵, motiveredes de nye privilegier med kongens omsorg for »vores kiære og tro undersåtters gavn og bedste ved søfartens og trafikens fortsættelse...«⁶⁶. Af nyt kan nævnes, at det blev særlig understreget, at de tilstedte toldbegunstigelser var betinget af, at varerne blev hentet fra »første hånd«⁶⁷. Skibene måtte lade på alle toldsteder i kongens riger og lande, men kun losse i Køben-

98

Den tredje Deel.

Forordning /

Om de privilegerede Defensions Skibis Maaling /

Sarter og Modeller.

W 3 Christian den Femte / aff Guds Naade / Konge til Danmark oc Norge / de Benders og Goth-rs ; Hertug udi Sleßvig / Holsten / Stormarn oc Dytmersten / Grefve udi Oldenborg oc Delmenhorst. Giøre alle vitterligt / at effter som Vi Allernaadigst kommer udi Erfaring / hvorledis eendeel aff Vores Undersaatter som skal tilsinds være Skibe at lade bygge / sig ey nogen Bygning skal torde paa tage / aff Marsag / at udi voris sidste udgangne defensions Skibes privilegier dat. den 24. May 1671. bemeldte Skibes sorter og model ey saa tydelig og udførlig skal være sat / at de der aff nogen visshed oc secker etterretning skal kunde haffve / Da paa det at derudoffver ey nogen hinder udi trafiqven skulle for Marsages / haffve vi Alle naadigst for got eracted / Efrestreffne sarter og modeller paa alle de slags Skibe som udi forbemelte Privilegier specificerede ere / at lade forfatte : De skal da

1. Sarter paa de store defensions Skibe / som kand føre 34. à 36.

Støcker effter Danske Fod beregnet være.

Lang inden begge Staffn	"	"	108. foed.
Viid eller breed inden Borde	"	"	25 $\frac{1}{4}$.
Holden	"	"	11 $\frac{3}{4}$.
Høy under Decked ved den store Mast Snor ret fra Bordemaale	6.		
Imellem de underste Diecker	"	"	3 $\frac{1}{4}$.
Skansen høy for til	"	"	6.
Bag at reyse effter Skibens beløb saa lang den kand falde.			
Wacken høy for til	"	"	6.
De saa lang den kand falde.			
Hytten høy	"	"	5 $\frac{1}{2}$. foed.
Bag at reyse effter Skibens beløb saa lang den kand falde.			

Under Decket 10. Støckporte paa hver side / saa oc 2. bag udi Spey let / oc 2. for ud af Byuffven / som skal være lige store for oc bag / Mem

havn, Holbæk, Køge, Korsør, Helsingør, Nykøbing F., Nakskov, Nyborg, Kerteminde, Ålborg, Århus, Fredericia, Horsens, Ribe, Ringkøbing, Kristiania, Kristiansand, Skien, Bergen, Frederikstad, Tønsberg, Stavanger, Trondhjem, Halden, Glüksborg og Flensborg. I forhold til de hidtil gældende stabelstadsbestemmelser var der imidlertid tale om en væsentlig lempelse⁶⁸. På grund af »tidernes foranderligheds skyld« måtte skibe, som var beskæftiget med islandshandelen, i en vis udstrækning nyde samme toldfriheder som defensionsskibene, når blot de var bevæbnet med 12 kanoner⁶⁹. Endelig kunne alle defensionsskibe først sælges til udlændinge, efter at de havde været brugt i 10 år i kongens riger og lande⁷⁰. Med udstedelsen af denne forordning havde regeringen indført fri salthandel imod, at købmændene udredede defensionsskibe – dette indebar endelig en ophævelse af 1668-kompagniets monopol⁷¹.

Da der stadig herskede en del usikkerhed om de krav, regeringen stillede til skibenes størrelse og konstruktion, udkom i januar 1672 forordningen om de privilegerede defensionsskibes måling, der nøje fastlagde reglerne herfor og efter størrelse inddelte defensionsskibene i 4 klasser⁷². For at befordre undersåtternes »...gavn og ... fiskeriets fremtarv...« bevilgede regeringen i februar samme år, at alle interesserede, som ville forpligte sig til inden pinsedag 1673 at anskaffe et defensionsskib, midlertidigt ved anvendelse af et hvilket som helst andet skib måtte nyde godt af defensionsskibenes toldbegunstigelser ved indførsel af salt⁷³. Det betød i virkeligheden en lempelse af salthandelen ved en liberal anvendelse af defensionsskibsordningen. I samme retning pegede Kommercekollegiets betænkning af 10. august 1672, i hvilken det blev anbefalet, at et skib alligevel kunne blive antaget som defensionsskib, selv om det ikke helt opfyldte de krav og forordninger, der blev stillet til disse⁷⁴.

Genindførelsen af defensionsskibsordningen i tiden 1670-71 betød således inden for salthandelen et farvel til den tidligere strenge monopolpolitik under Frederik III. Det var udtryk for en bredere handelspolitik, der skulle give flere købmænd mulighed for at deltage i den indbringende salthandel. Den brede basis blev understreget af, at regeringen ved privilegierne af 15. september og 5. oktober 1670 bestemte, at de nævnte 4 defensionsskibe skulle deles i 64 parter, og at én person ikke måtte besidde mere end 4 heraf⁷⁵.

Mens saltkompagniet af 1668 udelukkende var fiskalt betinget og ikke tog hensyn til handelens tarv, tilsigtede defensionsskibsordningen både en styrkelse af handels- og orlogsflåden. Dog har meningene været delte om, hvilken af disse to ting regeringen havde prioriteret højest. Knud Klem

hæfter sig ved defensionsskibsinstitutionen mest ved dens militære værdi, mens Edvard Holm, Carl Christiansen, Knud Fabricius og Albert Olsen med forskellig styrke lægger vægt på den handelsmæssige betydning⁷⁶.

Det, der først og fremmest springer i øjnene ved den unge enevældes defensionsskibsforordninger 1670-72, er den store begunstigeelse af den nationale handel. Alle skibe skulle tilhøre kongens undersåtter og udredes fra kongens riger og lande. Mellem to trediedele og tre fjerdedele af mandskabet skulle bestå af indenlandske borgere, og de anvendte skibe måtte ikke sælges til udlandet, før de var blevet brugt i 10 år. Der blev ligeledes stillet krav om, at skibene til deres udrustning skulle forsyne sig med de nødvendige varer og materialer i kongens egne riger og lande. Hertil kom endelig den kraftige toldbeskyttelse. Mens de store defensionsskibe f.eks. kun skulle svare 5 rdl. pr. læst spansk salt i told, skulle alle andre betale 36 rdl. pr. læst (!) – både de ved traktaterne privilegerede, andre udlændinge og indenlandske undersåtter. For en lang række andre varers vedkommende nød defensionsskibene endvidere det privilegium, at alle øvrige skulle betale én trediedel mere i told⁷⁷.

Det, at begunstigelserne ikke alene var knyttede til selve defensionsskibene, peger også i retning af en bredere handelspolitik. Således var det tilladt at hente lüneburgersalt i dertil særlig egnede skibe; handlende, der inden en vis tidsfrist agtede at udruste defensionsskibe, nød toldbegunstigelser ved indførsel af salt, og defensionsskibsordningen udvidedes, så den kom til at omfatte flere forskellige størrelser af skibe. Herved blev redere, der kun besad mindre skibe, også omfattet af privilegierne. Hertil kom, at toldbegunstigelserne ikke kun gjaldt salt, men også vin, vineddike, brændevin og tobak⁷⁸. Som nævnt blev dette ledsaget af en tilsvarende forskydning i motiveringen for forordningernes udstedelse fra flådemæssige til kommercielle hensyn.

Alt i alt var der tale om en stærk ensidig begunstigeelse af den nationale handel på udlandets bekostning. Dette bar kimen til en kommende konfrontation med de øvrige handelsmagter – især stred den kraftige toldbeskyttelse mod de med Holland, England og Frankrig indgåede told- og handelstraktater.

I 1664 havde den danske regering netop bl.a. på grund af hensynet til traktatnationerne undladt at indføre defensionsskibsordningen i Norge⁷⁹. Da den på ny kom på tale i 1670, udviste regeringen da også betænkelighed ved, om ikke de særlige toldbegunstigelser ville stride mod de med fremmede magter indgåede traktater. Det mente Statskollegiet ikke ville være

tilfældet, da det stod udlændinge frit for at deltage i udredning af defensionsskibe og dermed nyde godt af toldlettelserne⁸⁰. Det er dog mere end tvivlsomt, om dette ræsonnement kunne tages for gode varer af vedkommende magter, og Carl Christiansen betegner det da også som »en tom udflugt«⁸¹.

Ikke desto mindre nævnede forordningen om defensions- og saltskibe 1670 og privilegierne 1671 udtrykkeligt, at det skulle være tilladt de ved traktaterne privilegerede at gøre part i defensionsskibe⁸². De praktiske muligheder herfor var imidlertid stærkt begrænsede. Ikke kun var der lagt udlændinge væsentlige hindringer i vejen ved kravene om, at defensionsskibene skulle tilhøre kongens egne undersåtter og udredes fra hans riger og lande, men bestemmelsen i privilegierne af 15. september 1670 og forordningen af 5. oktober samme år om, at en person højst kunne have 4 parter udaf 64, sikrede en spredning af ejerforholdet og hindrede en dominans af enkelte udenlandske såvelsom indenlandske kapitalinteresser⁸³. Anders Bording var da i »Den danske Mercurius« heller ikke i tvivl om, at defensionsskibsordningen tog sigte på, at kongens undersåtter nu herved skulle få den for tjeneste, »hvis af udlændinger fortjent er hidindtil«⁸⁴.

Det kan være umiddelbart vanskeligt at afgøre, hvorvidt det først og fremmest var militære eller handelsmæssige hensyn, der forårsagede regeringens genindførelse af defensionsskibsordningen. At kongen og søetaten af naturlige grunde lagde vægt på den militære side af sagen, er der næppe tvivl om. I sine »Welmeente Erindringer oc Maximer for Wore Kongelige Arfve-Successorer« fremhævede Christian V nogle år senere netop, at en styrkelse af den nationale søfart og handel ikke kun gav rigdom og velstand, men at der herved »... endog søfaren folk og båds mænd til veje bringes, som man udi krigstider på flåden kan bruge...«⁸⁵.

Sammenlignet med Christian IV's defensionsskibsordning er det imidlertid påfaldende, hvor store fordele den nationale handel fik på udlandets bekostning. Det er derfor nærliggende at antage, at defensionsskibsordningens militære præg kan være betinget af, at det netop var dette indtryk, den danske regering ønskede at skabe i udlandet for derved at tilsløre et kommercielt, protektionistisk sigte og dettes uførenlighed med de indgåede told- og handelstraktater. Denne antagelses rigtighed bekræftes af en af Kommercekollegiet afgivet betænkning 10. august 1672. I denne udtaltes, at de af kongen udstedte forordninger vedrørende defensionsskibene var udgivet for »... at beneficere sine undersåtter i farten, og at Eders. May. alleneste hafver brugt det navn af defensions skibe og dend deri foreskrefne

certer for at forunde sine undersåtter nogen mere frihed i comparaison af fremmede, end som tractaterne med diverse fremmede potentater forre- skrifver«⁸⁶.

Defensionsskibsordningen må således som et led i en merkantilistisk politik opfattes som en protektionistisk foranstaltning, der skulle fremme handelsflådens konkurrenceevne og sikre, at kongens undersåtter kunne »holde søen med andre nationer«. Kommercekollegiet udtalte i 1672 optimistisk, at såfremt den hidtidige udvikling ville fortsætte, skulle kongens undersåtter snart blive så mægtige, at de selv kunne drive deres egen handel⁸⁷. Det så da også i nogen udstrækning ud til at skulle lykkes. Defensionsskibsordningen var faldet i god jord. Mens der i 1671 var registreret 4 defensionsskibe i Danmark, voksede tallet i 1673 til 6, 1674 til 22 og 1675 til 24. Af de sidstnævnte 24 var alene de 22 hjemmehørende i København, 1 i Ålborg og 1 i Nyborg⁸⁸. Samtidig steg saltindførselen til København fra 970 læster i 1669 til 1300 læster i 1670 og 1600 læster i 1673⁸⁹. Den svenske gesandt kunne således med god grund i 1674 berette, at den danske regering beflittede sig på at gøre alt, hvad den kunne for at bringe handelen i »større flor«, og at skibsfarten i løbet af de sidste 3 år var meget tiltaget i København⁹⁰. Det samme var også tilfældet i Norge, hvor der i 1675 fandtes ikke mindre end 27 defensionsskibe. Heraf var de 17 hjemmehørende i Bergen, 5 i Trondhjem, 2 i Kristiania, 1 i Kristiansand, 1 i Langesund og 1 i Bragenæs⁹¹. Defensionsskibsordningen må derfor i tiden 1670-75 siges at have opfyldt de handelspolitiske forventninger, der var blevet stillet til den.

Det samme blev imidlertid ikke tilfældet med de militære forventninger. Det fremgår bl.a. af en befaling fra 3. oktober 1679, i hvilken Christian V udtalte, »at vi ikke har haft den nytte af defensionsskibene i krigen, som billig burde være sket«⁹². Årsagen til den kongelige utilfredshed var uden tvivl det forhold, at det ikke var alle defensionsskibene, som på trods af deres store toldfriheder havde gjort krigstjeneste under den skånske krig (1675-79). Af en fortegnelse fra 1676 fremgår det således, at der i Danmark på det tidspunkt fandtes i alt 21 defensionsskibe. Det var imidlertid kun de 10 af dem, som kunne stå til rådighed for flåden. Det var den samme erfaring, som hans bedstefar havde gjort. Denne utilfredshed med defensionsskibenes indsats i krigen bevirkede, at kongen truede med helt at ophæve defensionsskibsordningen og i stedet »befragte vores egne dertil bekvemme skibe, på det vore bådsfolk derved kunne blive brugte og øvede«⁹³. Med andre ord tænkte kongen på at vende tilbage til ordningen fra slutningen af 1660'erne og atter gøre salthandelen til et statsmonopol.

Tanken herom var endnu levende i begyndelsen af 1680, hvor den franske gesandt kunne berette hjem, at Christian V skulle have i sinde at ophæve defensionsskibsordningen og selv forbeholde sig monopolet ved at lade sine egne skibe hente saltet⁹⁴. Dog blev dette ikke til noget. Sagen kom i slutningen af januar 1680 op i Kommercekollegiet, og det anbefalede kongen at forny defensionsskibenes privilegier⁹⁵. I overensstemmelse hermed udkom den 12. februar samme år forordningen om salthandelen og defensionsskibene.

Alle de friheder, som tidligere var blevet tildelt defensionsskibene, blev stadfæstet – både for dem som endnu eksisterede, og dem som ville blive bygget i fremtiden. For at opmuntre til bygning af nye defensionsskibe bestemtes det, at forordningen af 29. februar 1672 om tilladelse til at indføre salt med fremmede skibe skulle gælde indtil januar 1685. Alle og enhver, som inden nævnte frist anskaffede sig et defensionsskib, fik ret til for hvert skib på 34 kanoner at indføre 200 læster salt og for hvert skib på 24 kanoner 150 læster salt, »hvorfra og med hvad skib dennem lyster«. De skulle kun betale samme lave told, som defensionsskibene på 24 kanoner normalt svarede⁹⁶.

Der var her tale om en virkelig stor begunstiggelse af den nationale skibsfart. Mens regeringen i 1672 kun havde indrømmet disse toldmæssige fordele for et tidsrum af lidt over et år, søgte den i 1680 at opmuntre undersåtterne til at anskaffe sig defensionsskibe ved at lokke med toldbegunstigelser for en periode af 5 år. Noget andet er, at regeringens løfte om fri saltindførsel mod anskaffelse af et defensionsskib på 34 henholdsvis 24 kanoner i praksis ikke fik den store betydning, idet der i tiden mellem 1680-85 i Danmark kun blev nyregistreret 5 defensionsskibe på 34 kanoner og slet ingen på 24 kanoner. I Norge var det henholdsvis 6 og 3⁹⁷. Forordningen af 12. februar 1680 er imidlertid interessant derved, at defensionsskibsordningen atter blev en fast brik i regeringens handelspolitik.

For yderligere at begunstige defensionsskibene fik Kommercekollegiet i begyndelsen af januar 1683 befaling til sammen med Admiralitetskollegiet at forhandle om mindre sarter af defensionsskibe⁹⁸. Det resulterede i forordningen af 3. april samme år om defensions- og exemptionsskibes sarter (klasser)⁹⁹. I lighed med den tidligere forordning på området fra 1672 var der her tale om en byggevejledning for de handlende med angivelse af det mindstemål, defensionsskibene skulle have for at blive godkendt af staten. Lige som i 1672-forordningen var defensionsskibene inddelt i 4 klasser, men regeringen havde denne gang slækket lidt på kravene til skibenes størrelse, så de gennemgående var en smule mindre¹⁰⁰. De 3 største klasser

af skibe på henholdsvis 34, 24 og 12 kanoner havde eneret på at indføre spansk salt, mens den 4. klasse på kun 6 kanoner nød toldbegunstigelser på alle andre varer inklusive fransk salt. Alle defensions- og exemptionsskibe var fritagne for øresundstold. Endelig måtte »alle de af Vores egne undersåtter og ingen anden« nyde de givne privilegier, hvormed udlændinges ret til at deltage i udredningen af defensionsskibene var forsvundet¹⁰¹.

I 1685 lempedes importen af salt og vin midlertidigt, og samme år søgte regeringen at fremme middelhavshandelen ved at tildele defensionsskibene toldfrihed på den første rejse til og fra »strædet«, når de enten returnerede til København eller Bergen¹⁰². Hertil kom de store privilegier, som defensionsskibene fik ved toldrullerne af 1683 og 1686.

Ifølge 1683-toldrullen måtte defensionsskibene således foruden deres øvrige toldbegunstigelser være fritaget for øresundstold. De havde eneret på indførsel af alt salt, måtte hente indenlandske varer ved alle toldsteder i kongens riger og i Danmark og losse udenlandske varer i alle købstæder med ret til udenrigshandel med undtagelse af Horsens¹⁰³. 1683-toldrullen trådte imidlertid ikke i kraft. Efter at være blevet suspenderet flere gange udkom den i 1686 i en lidt ændret skikkelse. For defensionsskibenes vedkommende betød det, at de nu foruden eneret på import af salt også fik monopol på at hente fransk vin, brændevin og eddike. Hertil kom, at hvert 11. oksehoved fransk vin måtte være toldfrit, når vinen var hentet i Frankrig med exemptionsskibe¹⁰⁴. Med disse bestemmelser havde defensionsskibene i Danmark-Norge opnået et absolut maksimum af national beskyttelse og toldbegunstigelser, som ikke blev overgået hverken før eller siden.

Alt i alt søgte regeringen i første halvdel af 1680'erne ved defensionskibsordningen at øge handelsflåden ved en ensidig begunstigelse af den nationale handel. Resultatet udeblev heller ikke. Den franske gesandt kunne i begyndelsen af 1680 berette, at der på det tidspunkt fandtes 4 defensionsskibe i Danmark af den største slags¹⁰⁵. Defensionskibsflåden voksede dog hurtigt i løbet af 1680'erne – især steg antallet af exemptionsskibe af 4. klasse. I hele tidsrummet 1680-88 godkendte regeringen ialt 62 skibe som defensionsskibe i Danmark og 79 i Norge¹⁰⁶. I 1688 var der i Danmark i alt 55 defensionsskibe, men til forskel fra 1675 dominerede de små skibe af 3. og 4. klasse nu fuldstændig billedet. Mens der i 1675 havde været 10 skibe af 1. klasse, 6 af 2. klasse, 5 af 3. klasse og 3 af 4. klasse, var der i 1688 kun 5 af 1. klasse, ingen af 2. klasse, 7 af 3. klasse og hele 41 af 4. klasse¹⁰⁷. Tilsvarende var det gået i Norge, hvor der i 1688 fandtes 9 skibe af 1. klasse, 4 af 2. klasse, 10 af 3. klasse og 47 af 4. klasse¹⁰⁸. Udviklingen var altså gået i retning af flere, men mindre defensionsskibe. Dette må dels

tages som et tegn på manglende kapital i 1680'erne blandt de handlende til udrustning af de større og kostbare defensionsskibe af 1. og 2. klasse – dels som et udtryk for manglende købekraft i befolkningen. Det var ikke længe rentabelt for købmændene at udrede store defensionsskibe, idet afsætningen af disses store varekvanta kunne volde vanskeligheder. De små skibe egnede sig nu bedre til at dække de mere beskedne transportbehov.

Forskydningen fra store til små defensionsskibe var ud fra et forsvarsmæssigt synspunkt kun at beklage, idet de små skibe kun havde en ringe betydning for orlogsflåden, men det gav netop defensionsskibsordningen i 1680'erne karakter af at være en ren handelsmæssig ordning. Således var der også her i praksis tale om en forskydning fra militære til handelsmæssige hensyn.

På retræte

På et møde i Kommercekollegiet 10. november 1681 var det samlede kollegium af den formening, at »eftersom de hollænder haver betaget H. May. den frihed at ordinere med tolden i hans eget land, som hannem lyster, så han ikke kan beneficere hans undersåtter efter hans vilje«, var det tilrådeligt, at kongen over for Holland ved Christianopoltraktatens ophør i 1685 selv skulle bestemme sin toldpolitik. Dog skulle hollænderne ikke besværes mere end andre nationer¹⁰⁹. Dette var lettere sagt end gjort. Hollænderne ønskede ikke at give køb. Da forhandlinger om en ny handelstraktat til afløsning af den udløbne Christianopoltraktat ikke førte til noget, og den danske regering som svar herpå i 1686 lod sin nye stærkt protektionistiske toldrulle træde i kraft, svarede hollænderne igen med en handelsboycot af Norge. Under indtryk af Danmark-Norges svage udenrigspolitiske stilling måtte regeringen herpå give køb. Resultatet blev afslutningen af præliminærtraktaten med Holland i 1688, hvor ikke kun 1686-toldrullen men også selve defensionsskibsordningen blev prisgivet¹¹⁰.

Præliminærtraktaten var tænkt som en foreløbig afgørelse af de mellem Holland og Danmark stående stridsspørgsmål. Den skulle inden 2 år erstattes af en hovedtraktat, som endelig skulle fastlægge told- og handelsforholdene mellem de to lande. Der blev dog i 1690'erne ikke afsluttet nogen hovedtraktat, og præliminærtraktaten blev heller ikke fornyet. Herved fik defensionsskibsordningen et pusterum, men til gengæld skrumpede den betydeligt ind. Ifølge den nye 1691-toldrulle skulle der således i fremtiden kun være én klasse af defensionsskibe på 24 kanoner, de skulle kun nyde toldbegunstigelser på spansk og portugisisk salt og vin, og deres monopol

på importen af disse varer var ophævet¹¹. At disse privilegier ikke kun omfattede de endnu eksisterende defensionsskibe, fremgår af forordningen af 18. januar 1696, der også opfordrede til bygning af nye defensionsskibe, som »både udi orlog kan tjene, såvelsom og i fredstider til coffardie bruges«¹².

Dog var der ved 1691-toldrullens og 1696-forordningens omtale af defensionsskibene kun tale om en skinmanøvre. Der nævntes officielt kun én klasse af defensionsskibe, som nød begrænsede toldlettelser, mens der i virkeligheden fandtes to klasser, der bl.a. også nød toldbegunstigelser i Øresund¹³. Resultatet af denne politik var, at defensionsskibene i 1690'erne stadig levede i bedste velgående. I tiden mellem 1692-98 blev der således i Danmark registreret 12 defensionsskibe af 1. og 2. klasse på mellem 150-290 læster og 12 skibe i Norge på mellem 180-305 læster¹⁴.

Denne tilstand varede dog ikke længe. Knap et år efter den for Danmark-Norge ydmygende fred i Travental måtte den danske regering som et led i den udenrigspolitiske tilnærmelse til sømagterne sælge ud af sin hidtidige told- og handelspolitik. Samme dag som Danmark-Norge den 15. juni 1701 afsluttede en alliancetraktat med England og Holland, blev der også afsluttet en told- og handelstraktat med sidstnævnte. Den kom til at betyde en tilbagevendende til Christianopoltraktatens bestemmelser for en periode af 20 år. Som en konsekvens heraf blev det udtrykkeligt bestemt i den nye traktat, at de dansk-norske defensionsskibsprivilegier skulle ophæves¹⁵.

Denne gang var det alvor. Efter 80 år – afbrudt af kortere eller længere perioder – var defensionsskibenes rolle udspillet i Danmark-Norge som et aktivt instrument til at styrke såvel orlogsflåden som den nationale handel. Nok forsvandt alle defensionsskibe ikke på en gang fra havets overflade, men den danske regering vovede ikke siden at forny ordningen.

Det var derfor med et suk, at forfatteren til »Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt«, Thomas Jørgensen Hørning, 1709-10 skrev, at »... kiøbmændene har haft stor svækkelse ved forandringen af exemptions og defensions frihed, thi deris kostbare defensions skibe haver de mist derover for een bagatel, og det haver givet den danske commerce et farligt stød, og eendeel af landets defension er liiderlig tabt«¹⁶.

Noter.

1. Forordning 10/12 1621, V. A. Secher: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558-1660 III, 1891-94, 681-686. Se også forordningens art. 12.
2. Om forordningen som et led i Christian IV's merkantilistiske politik se Henrik Pers: Christian 4s merkantilistiske erhvervs politik, i Historie X, 1973, 391-414.

3. Secher anf. arb.
4. Se nærmere herom i Kr. Erslev: Aktstykker og oplysninger til Rigsraadets og stændermødernes historie I, 1883-85, 331.
5. Forordning 1/2 1623, Secher anf. arb. IV, 1897, 56-57.
6. Åbent brev 19/6 1626, Secher anf. arb. IV 342.
7. Erslev anf. arb. II 194, 200-201, 225-229.
8. Kjøbenhavns Diplomatarium V, 1882, 116.
9. Erslev anf. arb. II 253-254.
10. Ibid. 254.
11. Norske Rigsregistrarer VI, Christiania 1877, 27-28.
12. Kong Christian den Fjerdes egenhændige breve II, 1889-91, 222.
13. Erslev anf. arb. II 200.
14. O. A. Johnsen: Aktstykker til de norske stændermødernes historie 1548-1661 I, Oslo 1929, 242-253.
15. Privilegier 18/2 1636, Secher anf. arb. IV 654-657. Ved miss. af 9/6 1636 fik lensmændene i Danmark ordre til at lade defensionsskibsprivilegierne forkynde i deres len (Kancelliets Brevbøger 1635-36, 1940, 565).
16. Norske Rigsregistrarer VI 534, 574, 579; VII 24, 250, 709, 757, 762.
17. Ibid. VII 765-766.
18. C. O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested I, 1946, 62-63.
19. I Ålborg fandtes der et såkaldt spansk saltkompagni, hvis to skibe Fortuna og David i 1641 var blevet taget i arrest i Spanien (Kancelliets Brevbøger 1640-41, 1950, 523. Kompagniet havde lånt 30 kanoner af kongen (Ibid. 1642-43, 1957, 526).
20. Om tilblivelsen af det såkaldte kongens salt se miss. 26/7 1641 (Kancelliets Brevbøger 1640-41 516-18).
21. Forordning 17/11 1641, Secher anf. arb. V, 1903, 96-101. Se også miss. af 29/10 1641 (Kancelliets Brevbøger 1640-41 637-638).
22. C. O. Bøggild-Andersen anf. arb. I 60-61. Kancelliets Brevbøger 1642-43 249-50, 338-339, 456.
23. J. Lindbæk: Aktstykker og oplysninger til Statskollegiets historie 1660-1676 I, 1903-04, 46.
24. Kancelliets Brevbøger 1644-45, 1968, 252.
25. Jørgen H. P. Barfod: Norske defensionsskibe og deres udrustning under Torstenssonfejden, i Handels- og søfartsmuseet på Kronborg årbog 1948, 117-25.
26. Norske Rigsregistrarer VIII, 339-40.
27. O. A. Johnsen anf. arb. I, 577.
28. C. O. Bøggild-Andersen anf. arb. I, 66.
29. O. A. Johnsen anf. arb. I, 608-629.
30. Ibid. 605-749.
31. Norske Rigsregistrarer VIII, Christiania 1884, 468-469, 515.
32. Ibid. 529-533, 558-562.
33. Erslev anf. arb. III, 245-246.
34. Ibid. 361-362.
35. Norske Rigsregistrarer IX, 14-15.
36. Ibid. 158.
37. Ibid. X, 321, 580. Ibid. XI, 106.
38. Ibid. X, 538.
39. Secher anf. arb. VI, 190, 267-268.
40. Kjøbenhavns Diplomatarium III, 1877, 443-448.
41. Norske Rigsregistrarer XI, 626.
42. Forordning 6/9 1655, Kjøbenhavns Diplomatarium III, 343-348.
43. Om Christianopolstraktatens tilblivelse, indhold og følger se H. Becker-Christensen: Christianopolstraktaten 1645. »En milepæl i dansk-norsk toldpolitik. Forudsætninger og følger«, i Festskrift til Poul Enemark, 1983, 185-201.

44. Norske Rigsregistrarer IX, 14-15.
45. Becker I, 97.
46. Således vedtog Holland 11/12 1656, at der skulle skrives til gesandterne i København om at forestille den danske regering, at Holland var stærkt interesseret i at få det 6. september 1655 oprettede saltkompagni ophævet (L. Laursen: Danmark-Norges traktater V 184).
47. Ibid. 186.
48. Lindbæk anf. arb. I, 45. Becker anf. arb. I, 442.
49. Memorial fra saltkompagniet 17/12 1661 og betænkning af Statskollegiet 19/12 1661 i Lindbæk anf. arb. I, 48, 50 (kvartudgaven).
50. Lindbæk anf. arb. I, 45.
51. Om tilblivelsen af kompagniet se C. Christiansen: Dansk statshusholdnings historie under de to første enevoldskonger I, 1908, 271. Forordning 16/8 1665 i kvartudgaven.
52. C. Bruun: Curt Sivertsen Adelaer, 1871, 289, Christiansen anf. arb. I, 273. Reskript 11/12 1668 i Fogtmanns Reskripter I.
53. Lindbæk anf. arb. II, 29-33.
54. Ibid. 28.
55. Ibid. I, 225-228, 22/11 1664.
56. Christiansen anf. arb. I, 274.
57. Meddelelser fra det norske rigsarchiv, I, 348-349.
58. Ibid. 430.
59. Lindbæk anf. arb. II, 34-35.
60. Røthes norske reskripter 15/9 1670.
61. Lindbæk anf. arb. II, 35-36.
62. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 549-551. I Bordings »Danske Mercurius« oktober 1670 lovpriestes kongen på grund af de udstedte privilegier.
63. Christiansen anf. arb. I, 275.
64. Dette skete, efter at Kommercekollegiet 3. april samme år havde afgivet betænkning i sagen (Kommercekollegiets memorialprotokol 1671-79, bl. 1620).
65. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 549.
66. Indledning til privilegier 24/5 1671 (kvartudgaven).
67. Ibid. art. 1.
68. Ibid. art. 3 og 20. Om regeringens stabelstadspolitik se H. Becker-Christensen: Stabelstadspolitikken 1658-1689, i Erhvervshistorisk årbog 1975 90-105.
69. Ibid. art. 4.
70. Ibid. art. 14. En måned senere udsendes der et alment forbud mod at sælge skibe, der var byggede i Danmark-Norge, til fremmede, før de havde været benyttet af kongens egne undersætter i 10 år (forordning 2/6 1671 i kvartudgaven).
71. Christiansen anf. arb. II, 461 n. 59.
72. Forordning 10/1 1672 (kvartudgaven).
73. Forordning 29/2 1672 (kvartudgaven).
74. Lindbæk anf. arb. II, 454-455. Først 2/11 1674 tog Statskollegiet stilling hertil og frarådede forslaget (ibid. 455-456).
75. Røthes norske reskripter, 51 art. 10. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 551 art. 8.
76. Johan Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere, 1952-56, 195. E Holm: Danmark-Norges indre historie I, 1885, 229-230. Christiansen anf. arb. I, 274-276. Knud Fabricius i »Schultz Danmarkshistorie« III, 1942, 399. Albert Olsen i »Holland-Danmark« I, 1945, 188-191.
77. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 550-551. Privilegier 24/5 1671 i kvartudgaven.
78. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 550-551. Privilegium 24/5 1671 og forordning 10/1 1672 i kvartudgaven.
79. Christiansen anf. arb. I, 274.

80. Lindbæk anf. arb. II, 34-35.
81. Christiansen anf. arb. I, 275.
82. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 550. Privilegier 24/5 1671 i kvartudgaven.
83. Røthes norske reskripter 51 art. 10. Kjøbenhavns Diplomatarium VI, 551.
84. Den Danske Mercurius, september 1673.
85. J. J. A. Worsaae: Kong Christian den Femtes testamenter som tillæg til kongeloven, 1860, 24.
86. Lindbæk anf. arb. II, 454-455.
87. Ibid. 455, betænkning 10/8 1672.
88. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 1967, 53, 93-94, 155.
89. Knud Fabricius anf. arb. 399.
90. Danske Samlinger 2. R. III, 339-340.
91. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 94.
92. O. Nielsen: Kjøbenhavns historie og beskrivelse V, 1889, 128.
93. Ibid. Christiansen anf. arb. II, 909.
94. Danske Samlinger 2. R. IV, 158.
95. Kommercekollegiets resolutionsprotokol 1676. 1680-91. 31/1 1680 bl. 9.
96. Forordning 12/2 1680 i kvartudgaven.
97. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 95-96.
98. Kommercekollegiets kopibog over kongelige befalinger til kollegiet 1671-83. 9/1 1683 bl. 103.
99. Kvartudgaven.
100. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 94-95. De to mindste klasser kaldtes exemptionsskibe.
101. Forordning 3/4 1683 i kvartudgaven. Overvejelser i Rentekammeret i 1683 om indførelsen af et saltmonopol blev ikke til noget. Carl Christiansen ser for ensidigt herpå, idet han kun betragter monopoltankens fald som en sejr for de sømilitære interesser og glemmer, at regeringen herved også foretrak en handelspolitisk fordel i stedet for en fiskal fordel (Christiansen anf. arb. II, 705).
102. Reskript 29/1 og 14/5 1685 i Fogtmanns Reskripter II. Christiansen anf. arb. II, 714.
103. Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling, toldrulle 12/2 1683.
104. Ibid. toldrulle 27/5 1686.
105. Danske Samlinger 2. R. IV, 158. Hvis dette er rigtigt, havde den skånske krig været til stor skade for defensionsskibene, idet der i 1675 havde været hele 10 skibe af 1. klasse (Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 94).
106. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 95-97.
107. Ibid. 94, 102. Hertil kom to skibe i 1688 uden angivelse af klasse.
108. Ibid. 102. Hertil kom to skibe i 1688 uden angivelse af klasse.
109. Kommercekollegiets resolutionsprotokol 1676. 1680-91. 10/11 1681, bl. 73 art. 4.
110. Angående disse forhandlinger se Laursen anf. arb. VIII, 382-401.
111. Det kongelige Biblioteks småtryksafdeling, toldrulle 1691.
112. Kvartudgaven.
113. Christiansen anf. arb. II, 740-741.
114. Jørgen H. P. Barfod: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 105. Det skal bemærkes, at læstetallene kun er bevarede for en del af disse skibe. Som anden måleenhed kan oplyses, at de 12 defensionsskibe i Danmark var bevæbnede med mellem 36 og 24 kanoner.
115. Kvartudgaven.
116. Anders Monrad Møller: Frederik den Fjerdes Kommercekollegium og Kongelige Danske Rigers Inderlig Styrke og Magt, 1983, 155.

Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber

– om Thomas B. Thriges Fonds oprettelse

AF PER BOJE

Virksomhedsregnskaber er vanskelige at tolke. I artiklen gives der eksempler herpå. Samtidig fremgår det dog også, at regnskaber muliggør en nuanceret vurdering af virksomhedsledelsens strategi og dennes betydning for en virksomheds fortsatte eksistens. En konkret undersøgelse af de nyligt fundne regnskaber for Thomas B. Thriges elektromekaniske fabrik viser, at virksomheden trods strukturelt betingede vanskeligheder i mindre grad blev ramt indtjeningsmæssigt af verdenskrisen i begyndelsen af 1930'erne, end det tidligere er antaget.

Virksomhedsregnskaber

Inden for handelserhvervet er der lang tradition for at føre forretningsbøger. Handelsbøger var således ifølge Danske Lov tillagt særlig beviskraft i retstvister vedrørende økonomiske mellemværender. I lovgivningen var der bestemmelser om handelsbøgers rette førelse. I en forordning fra 1832 stod f.eks., at købmænd og andre handlende, »hvis handel må sættes over høkeres«, i hvert fald skulle være forsynet med en journal og en hovedbog, der var autoriseret med stemplet papir. Forordningen omfattede også fabrikanter, men dog kun for såvidt de havde egne udsalg.

I datidens journaler og hovedbøger skete der ikke indførsler for kontante handler, idet handelsbøgerne alene førtes med henblik på at holde styr på den handlendes eller fabrikantens gæld og tilgodehavender. Formålet var ikke, at de skulle bruges til at opstille et egentligt driftsregnskab. I første halvdel af 1800-tallet var det kun de største handelshuse, der forsøgte at opstille driftsregnskab og status. Det blev først almindeligt i de sidste årtier af århundredet bl.a. med baggrund i konkursloven af 1872, der omfattede større handlende, skibsredere og fabrikanter, dvs. ikke kun handlende, som det var nævnt i det oprindelige lovforslag. Loven forpligtede ifølge en paragraf, der indføjedes under lovforslagets behandling i Rigsdagen, de

nævnte erhvervsdrivende til hvert år at indføre en status over aktiver og passiver i hovedbogen eller en særlig indrettet statusbog, som kunne autoriseres uden brug af stemplet papir eller anden betaling til det offentlige¹.

Det var først med lov om bogføring af 10.5.1912, at der indførtes en mere omfattende bogføringspligt. Flere erhvervsgrupper blev nævnt, således for eksempel enkeltpersoner eller selskaber, der drev fremstillings- eller transportvirksomhed. I 1912 skærpedes endvidere kravene til, hvilke regnskabsbøger der skulle føres. Enhver bogføringspligtig forretning skulle føre kasse-, hoved- og statusbog. Kontante transaktioner blev dermed omfattet af lovgivningen, idet de skulle indføres i kassebogen. Det blev dog tilladt, at det skete som en enkelt post for hver dag. Statusbogen, som for hvert regnskabsår skulle indeholde en »efter omhyggelig hensyntagen til de tilstedeværende værdier og forpligtelser« angivelse af aktiver og passiver, kunne bortfalde, hvis status indførtes i hovedbogen. Formålet med forretningernes bogholderi skulle således i lighed med tidligere være at give indblik i størrelsen af mellemværender med kreditorer og debitorer, men tillige at vise »forretningens gang ... driftsomkostninger, privat forbrug af penge og af varer«. Endvidere skulle pantsætninger, kautions- og lignende forpligtelser af betydning for status fremgå, hvilket også gjaldt omfanget af afskrivninger².

Håndværkere, der »som regel« beskæftigede højst to medhjælpere, var undtaget for bogføringspligten ifølge 1912-loven ligesom bl.a. udøvere af erhverv, til hvilke der ikke krævedes næringsbevis. De fleste af disse blev omfattet ved en ny lov i 1959.

For perioden efter 1870 kan historikere, der arbejder med enkelte industrivirksomheders historie, således forvente, at virksomhederne har ført forretningsbøger, der vil kunne give et væsentligt indblik i deres udvikling. Ud over de generelle krav i lovgivningen var det i ledelsernes egen interesse at have et veludviklet driftsregnskab for at kunne følge rentabiliteten i produktionen. Spørgsmålet om hensigtsmæssige priskalkulationer var således genstand for overvejelser kort efter århundredskiftet, mens en mere teoretisk diskussion af principperne for korrekt opstillede regnskaber især udviklede sig fra 1920'erne bl.a. i forbindelse med udbygningen af de merkantile uddannelser gennem oprettelsen af Handelshøjskolen i København. Hertil kommer naturligvis, at for de industrivirksomheder, der var organiseret som aktieselskaber, indeholdt virksomhedernes vedtægter bestemmelser vedrørende den daglige ledelses regnskabsfremlæggelse over for aktionærene. Regnskaberne fremlagt på de årlige generalforsamlinger kunne dog følge meget forskellige principper indtil den første aktieselskabs-

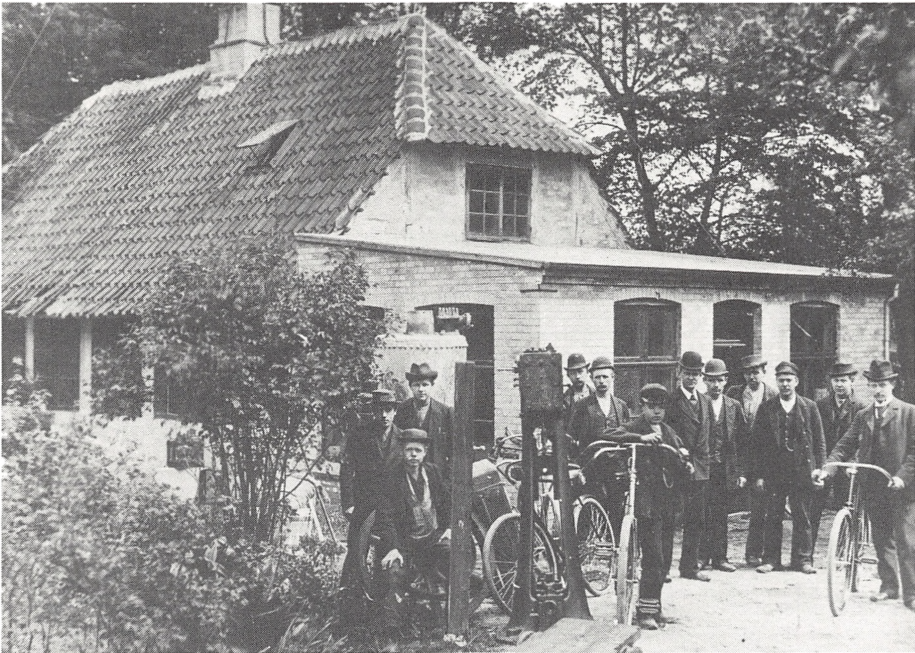
lov fra 1917. Aktieselskabsloven indeholdt ikke mere præcise krav til driftsregnskab og statusopgørelse, end de der lå i bogføringsloven af 1912. Mere fyldige anvisninger på udformningen af aktieselskabsregnskaberne kom med en ny aktieselskabslov i 1930, der afløstes i 1973, samt af en særlig årsregnskabslov i 1981³.

Historikerens forventninger om at kunne finde de lovmæssigt førte regnskabsbøger for en bestemt virksomhed vil ikke altid blive indfriet. Regnskabsbøgerne er private, og lovgivningen stiller kun krav om deres bevarelse i en meget begrænset årrække. Det kan derfor i nogle tilfælde være nødvendigt at skrive virksomhedshistorie uden de centrale virksomhedsregnskaber. Det bør naturligvis ikke ske uden at have kontrolleret, om virksomheden, hvis den stadig eksisterer, har bevaret dem, eller om de er overgivet til Erhvervsarkivet. Desuden skal virksomhedshistorikeren være opmærksom på, at aktieselskaber efter 1917 (hvis alle aktier var noteret på navn, og der var færre end 10 aktionærer, dog først fra 1930) skulle indsende deres regnskaber til Aktieselskabsregistret, hvor de er bevaret, hvad der kan være til stor hjælp, hvis de tilgrundliggende regnskabsbøger er gået i papirmøllen⁴.

En historie fra det virkelige liv

I 1983 udkom bogen Thomas B. Thrige, Primus Motor, skrevet af Tage Kaarsted og Per Boje. Den indeholdt en fremstilling af den økonomiske udvikling for Thriges elektromotorfabrik frem til 1938, der var skrevet dels på grundlag af internt materiale bevaret i virksomheden, og dels ud fra materiale aflejret i forskellige offentlige arkiver. Egentlige driftsregnskaber for hele virksomheden var tilsyneladende ikke bevaret, og virksomhedens økonomiske resultat skønnedes på grundlag af Thomas B. Thriges skattepligtige indkomst. Det skete ud fra betragtningen, at virksomheden var personligt ejet, og at den udgjorde Thriges hovedaktiv. Det var kun muligt at få oplysning om Thriges skattepligtige indkomst ud fra ligningslisten. Selvangivelserne med de mere detaljerede indkomstoplysninger er for længst makuleret af skattevæsenet.

Efter Thrige-bogens fremkomst blev elektromotorfabrikkens gamle statusbøger, der gik tilbage til 1903, imidlertid fundet i bunden af et skab i virksomheden. Det gav en uventet lejlighed til at kontrollere de i bogen fremlagte resultater vedrørende virksomhedens økonomiske udvikling og dermed se, hvad der kan ske, når der skrives virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber. Fundet var samtidig en understregning af, at virk-

Grunden til Thomas B. Thriges Fond blev lagt i et baghus nede ved Odense å. Cykelfabrikant og elektroinstallatør Thrige ses til højre på billedet, der er fra 1896, to år efter etableringen som selvstændig. Arbejdsstyrken er allerede vokset pænt.

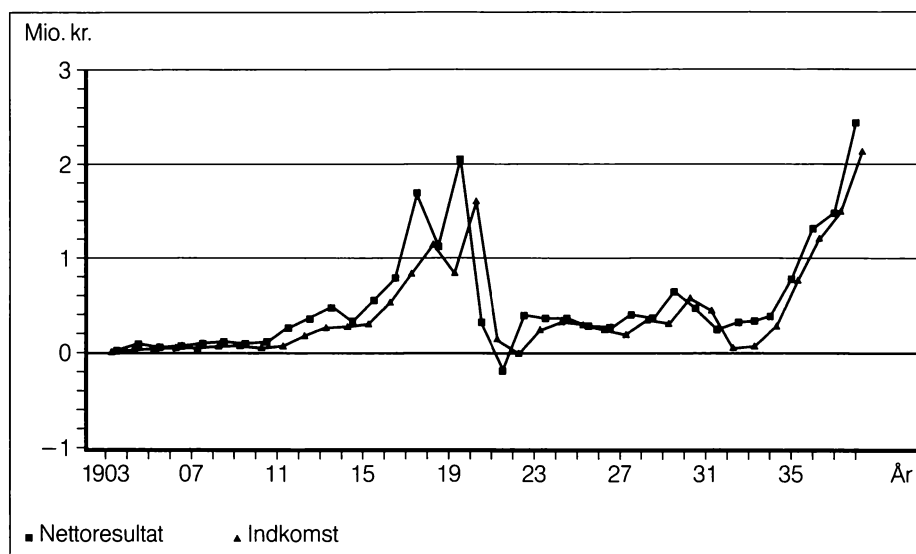
Foto hos Thrige-Titan.

somhedsarkivalier kan være bevaret under meget varierende former, og at kun enkelte i en virksomhed er vidende om deres eksistens.

I figur 1 er foretaget en sammenligning mellem elektromotorfabrikkens økonomiske nettoresultat og Thriges skattepligtige indkomst; for årene 1934-38 er der tale om den af Thomas B. Thriges Fond opgjorte indkomst.

De to tidsserier har i vid udstrækning et parallelt forløb, som bekræfter den i Thrige-bogen beskrevne udvikling. Generelt var de skattepligtige indkomster dog, også når der tages hensyn til usikkerheden som følge af forskellige opgørelsesperioder, lavere end virksomhedens nettoresultat. Det kan kun i begrænset udstrækning forklares med Thomas B. Thriges ønske om at holde skatten nede, men derimod af formelt forskellige opgørelsesprincipper for de to tidsserier. Ved opgørelsen af den skattepligtige indkomst kunne der således ske fradrag for betalte skatter. For begge opgørelser gælder i øvrigt, at der er sket fradrag for driftsomkostninger, herunder de fleste nyinvesteringer, som Thrige lod afholde over driften, og afskriv-

Figur 1: Elektromotorfabrikken Thomas B. Thriges nettoresultat og Thomas B. Thriges skattepligtige indkomst, 1903-38.

Kilde: Thomas B Thrige, statusbøger, Odense kommune, ligningslister og Erhvervsarkivet, Thomas B Thriges Fond, regnskaber.

Anmærkning: 1934-38 er den skattepligtige indkomst for Thomas B. Thriges Fond.

De to tidsserier er opgjort med op til tre måneders forskydning før 1934. Virksomhedens driftsregnskab havde indtil 1933 skæring pr. 1. juli; derefter fulgte det kalenderåret. Indkomstoplysningerne i hele perioden relaterer sig til skatteåret, der havde skæring pr. 1. april; men Thrige blev formentlig lignet på grundlag af virksomhedens regnskabsperiode. Nettoresultatet for 1933 er beregnet på grundlag af andet halvår.

ninger. Skattevæsenet tillod dog kun såkaldt »ordinære afskrivninger«⁵.

I årene umiddelbart forud for overdragelsen af elektromotorfabrikken til Thomas B. Thriges Fond pr. 1. januar 1934 var tendensen i de to tidsserier dog noget forskellig. Ifølge begge var indtjeningen 1929-30 god, mens den ikke overraskende gik ned under den økonomiske krise i begyndelsen af 1930'erne; men tilbagegangen i indtjening var langt større ifølge den skattepligtige indkomst end ifølge de i statusbøgerne opstillede driftsregnskaber.

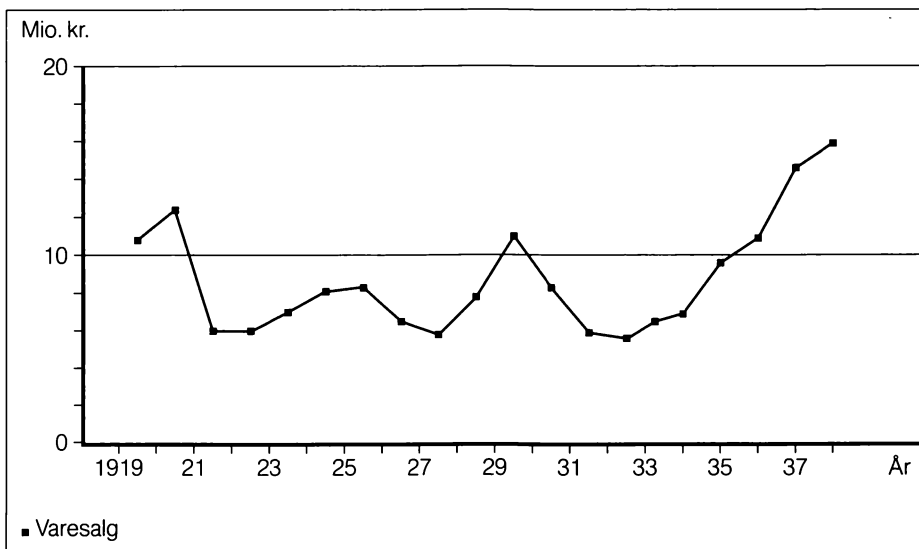
To spørgsmål melder sig i forhold til de resultater, der blev fremlagt i Thrige-bogen. Som det første: hvordan formåede elektromotorfabrikken i begyndelsen af 1930'erne at opretholde en god indtjening til trods for, at produktion og salg indskrænkedes i forhold til de umiddelbart foregående år. Og for det andet: hvordan må Thrige have vurderet fremtidsudsigterne

for sine virksomheder i 1933, da han traf den endelige beslutning om at overdrage dem til et almennyttigt fond.

Elektromotorfabrikken Thomas B. Thrige i mellemkrigstiden

Elektromotorfabrikkens salg 1931-33 var kun to tredjedele af salget i den foregående treårs-periode. Den økonomiske verdenskrise ramte fabrikken relativt hårdt, idet landbruget og skibsværftsindustrien var nogle af de hårdest ramte erhverv, og det var to af Thriges vigtigste afsætningsområder. Landbruget udgjorde en traditionel kundegruppe for de mellemstore kraftmaskiner, som virksomheden var bygget op omkring, og skibsværftsindustrien var i løbet af 1920'erne blevet en vigtig kunde, da virksomheden efter første verdenskrig som noget nyt optog produktion af skibsudstyr som elektrisk drevne lossespil og styremaskiner. Salget af disse var 1931-33 mindre end en tredjedel af salget i de foregående tre år. Hertil kom, at Thrige som eksportorienteret virksomhed blev ramt af den internationale omsætnings stærke indskrænkning. Opgjort efter produktionsværdi tabte

Figur 2: Elektromotorfabrikken Thomas B. Thriges varesalg, 1919/20-38 (løbende priser).

Kilde: Thomas B. Thrige, statusbøger.

Anmærkning: Virksomhedens driftsregnskab havde indtil 1933 skæring pr. 1. juli. Varesalget for 1933 er beregnet på grundlag af andet halvår, mens opgørelserne for 1934-38 følger kalenderåret.

Thrige da også markedsandel inden for området for elektriske maskiner⁶.

Tilbagegangen under krisen i begyndelsen af 1930'erne var markant set på baggrund af de foregående års meget stærke fremgang. Men sammenlignet med det foregående tiår, som i nok så høj grad må have været ledelsens referenceramme, er billedet et andet, jvf. figur 2.

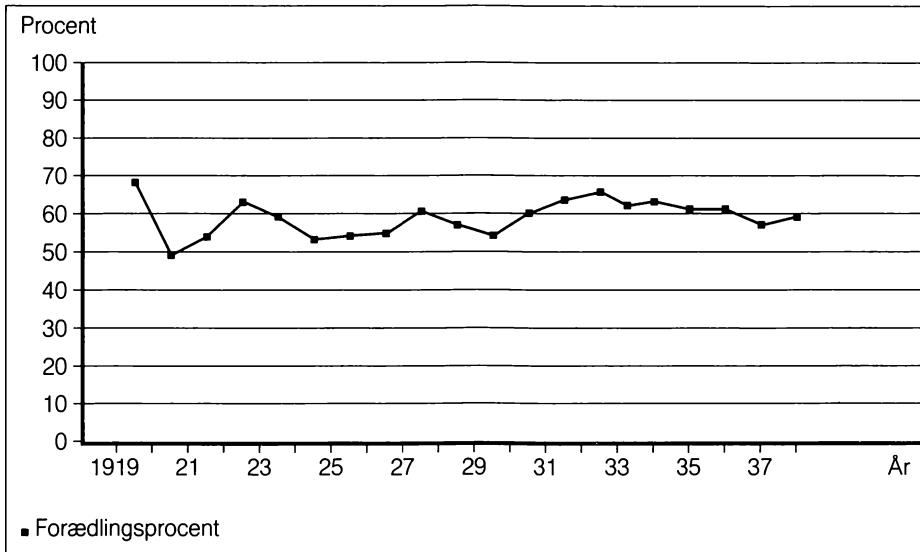
Salget i begyndelsen af 1930'erne var på niveau med salget under kriserne i begyndelsen og midten af 1920'erne, som ikke havde formået at ryste virksomheden. At virksomheden heller ikke var i vanskeligheder under verdenskrisen og endog havde bedre driftsresultater end i begyndelsen af 1920'erne kan tilskrives flere faktorer, hvoraf nogle er belyst i Thrige-bogen, men hvoraf andre først er trådt klarere frem ud fra de nu fundne virksomhedsregnskaber.

Fra 1920 til 1923 næsten halveredes prisen på mellemstore elektriske kraftmaskiner, som udgjorde en væsentlig del af Thriges produktion. I 1922 fandt de elektromekaniske fabrikker imidlertid sammen i et branchesamarbejde, der indebar klare konkurrencebegrænsende aftaler for en række produkter. Det var uden tvivl medvirkende til, at priserne på elmotorer, trods overkapacitet i branchen, »kun« faldt med 40 % de følgende år. Thriges administrerende direktør Chr. Ørnberg var en af de ledende figurer i dette samarbejde, der førte til yderligere aftaler i begyndelsen af 1930'erne. En betydelig del af Thriges produktion kunne derfor afsættes til næsten uændrede priser under krisen i begyndelsen af 1930'erne. I 1932-33 var den gennemsnitlige salgspris pr. produceret maskine endda svagt stigende, mens den havde været faldende under de to kriser i 1920'erne⁷.

Den stigende gennemsnitspris under krisen i 1930'erne er ikke mindst bemærkelsesværdig på baggrund af, at Thrige i disse år næsten indstillede produktionen af de store maskintyper, dynamoer og generatorer, der ikke var omfattet af brancheaftalerne. Selv om det ikke havde afgørende betydning for opgørelsen af antallet af producerede maskiner, har det dog isoleret trukket i retning af faldende gennemsnitspriser og understreger således, i hvor høj grad det lykkedes at holde priserne på andre dele af produktionen.

Selv om krisen i begyndelsen af 1930'erne ramte nogle af Thriges vigtige afsætningsområder hårdt, så betød ledelsens udbredte brug af underleverandører, at en del af den faldende afsætning kunne skubbes over på disse. Forædlingsprocenten, der ud fra driftsregnskaberne kan beregnes som forholdet mellem salg og forbrug af varer, havde således tendens til at være stigende i kriseår, jvf. figur 3. I kriseårene søgte ledelsen naturligt at udnytte egen produktionskapacitet, før den lod arbejde udføre ude i byen.

Figur 3: Forædlingsprocent for elektromotorfabrikken Thomas B. Thrige, 1919/20-38.

Kilde: Thomas B. Thrige, statusbøger.

Anmærkning: Som til figur 2.

Der var dog grænser for, i hvor høj grad produktionen kunne flyttes. Dels havde Thrige aldrig haft eget støberi og var derfor henvist til at lade alt støbearbejde udføre ved underleverandører, og dels havde Thrige på nogle områder tilstrækkelig produktionskapacitet i det meste af mellemkrigstiden. Normalfabrikken, der opførtes i 1919/20 til serieproduktion af elektriske kraftmaskiner, var således beregnet til en årlig kapacitet på 15.000 maskiner. I de gode år 1929-30 oversteg produktionen denne grænse i mindre grad; men det var først fra 1935, at produktionen lå på et markant højere niveau.

At ledelsen i 1920'erne var tilbageholdende med at investere i faste anlæg, der ikke kunne sikres en høj udnyttelsesgrad, var formentlig i forening med en høj selvfinansiering medvirkende til, at elektromotorfabrikken kunne fremvise overskud under krisen i begyndelsen af 1930'erne. Ledelsen havde uden tvivl lært af erfaringerne fra krisen i begyndelsen af årtiet.

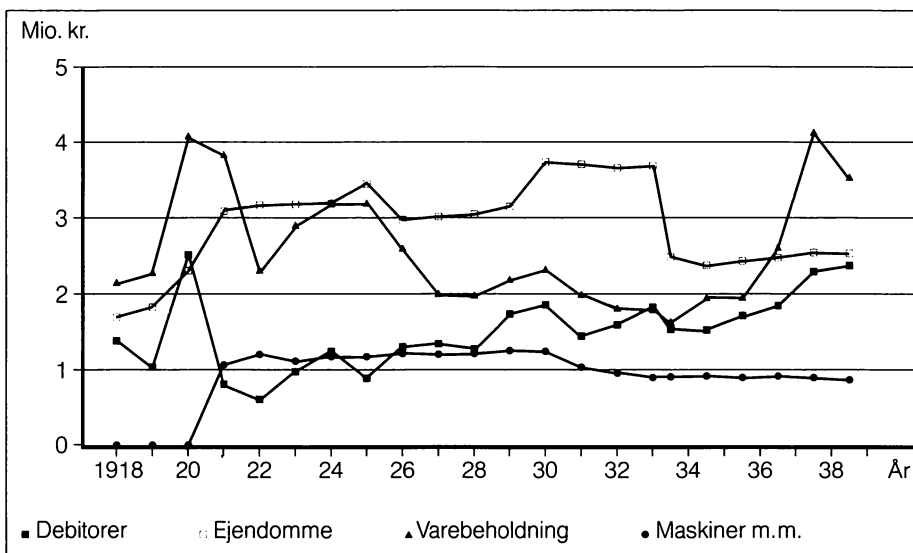
Frem til efteråret 1920 var det næsten ubrudt gået frem for elektromotorfabrikken. Det ene byggeprojekt var knapt færdigt, før det næste projekteredes. I perioder blev der hvert år sat nye store bygningsudvidelser i værk. Og i 1920 stod så den største udvidelse, normalfabrikken, færdig. Det var

kort efter, at den stærke efterspørgsel efter verdenskrigen var vendt til, hvad der i datiden betegnede som køberstrejke. Priserne begyndte at vige, og alle afventede yderligere prisfald. Regnskabsåret 1921/22 viste for første gang et negativt nettoresultat, jfr. figur 1.

Anderledes var det i begyndelsen af 1930'erne. Der var i de foregående godt 10 år kun foretaget to bygningsudvidelser. I 1923/24 var opført et montageværksted, og i 1928/29 var den såkaldte standardfabrik blevet bygget. Standardfabrikken opførtes til serieproduktion af skibsudstyr og var i denne henseende en parallel til normalfabrikken, ligesom den tilsvarende repræsenterede en betydelig investering. I modsætning til normalfabrikken nåede den imidlertid at producere nogle år, inden den økonomiske krise påvirkede afsætningsmulighederne⁸. Den blev derfor ikke samme økonomiske belastning som normalfabrikken, hvilket muligvis også er forklaringen på, at principperne for opstilling af status ikke ændredes under krisen i 1930'erne, således som det var tilfældet i begyndelsen af 1920'erne.

I figur 4 er vist udviklingen i de vigtigste aktiver ifølge elektromotorfabrikkens statusopgørelser. Det må erindres, at overgangen til fondseje ske-

Figur 4: De vigtigste aktiver på elektromotorfabrikken Thomas B. Thrige, 1938-38, (løbende priser).

Kilde: Thomas B. Thrige, statusbøger.

Anmærkning: Opgørelserne er før 1934 pr. 1.7., derefter pr. 1.1. Maskiner m.m. udgør summen af flere konti for fabriksinventar, værktøj og elværksinstallationer.

te pr. 1.1. 1934, og at det naturligt påvirkede status, da Thomas B. Thrige selv beholdt en del af sin formue.

Bygningskontoen afspejler som ventet byggearbejderne i perioden forud for fondsoprettelsen, normalfabrikken 1919/20, montageværkstedet 1923/24 og standardfabrikken 1928/29. De andre konti viser derimod nogle meget store udsving i begyndelsen af 1920'erne, som kun delvis lader sig forklare. Umiddelbart lettest forklarlig er svingningerne for de to konti for henholdsvis debitorer og varebeholdning, selv om principperne for vurderingen af de enkelte aktiver ikke kendes. Den stærkt faldende værdi af lagerbeholdningerne 1922-23 kan således dels ses på baggrund af det faldende prisniveau, der bør have slået igennem i værdiansættelsen, og dels, men formentlig i mindre grad, ud fra reducerede lagre som følge af mindsket produktion fra 1921. Nedgangen i tilgodehavender kan ligeledes tolkes ud fra en reel tilpasning til krisen, dels ved at ledelsen bevidst har søgt at minimere virksomhedens tilgodehavender under indtryk af de mange virksomhedslukninger, og dels ved at en række tilgodehavender har måttet ned- eller helt afskrives.

En fyldestgørende forklaring på, at aktiverne, maskiner m.m. (jvf. anmærkning til figur 4) først anføres til godt en million kr. i 1921 efter i en årrække at have været anført til 1 krone, haves ikke⁹. Godt en tredjedel af millionen kan henføres til opførelsen af normalfabrikken; men der sker ikke en tilsvarende opskrivning af maskinkontoen efter opførelsen af standardfabrikken. Den anden tredjedel kan henføres til, at Thriges elværksinstallationer blev optaget som aktiver. Netop i disse år investerede Thrige en del i overgang til højspændingsnet. Den resterende del af værdierne kan tidligere have været optaget på andre konti, jvf. således det samtidige fald på de to konti for henholdsvis debitorer og varebeholdning; men en sådan negativ samvariation som følge af redefinering af maskinkontoen m.m. passer ikke generelt med forskydninger på kontoen i perioden i øvrigt.

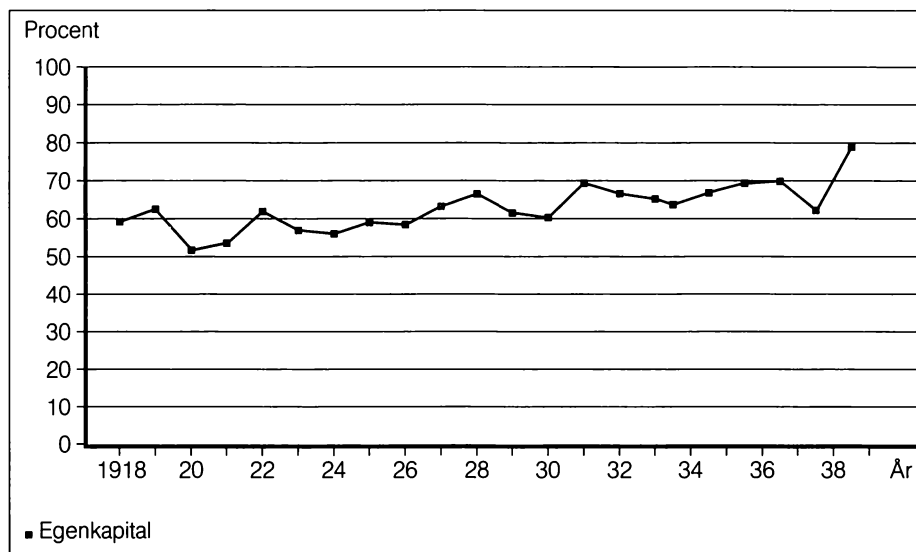
Da maskinkontoen i 1912 blev nedskrevet til 1 kr., er der således grund til at tolke det som en afskrivning på linje med tidligere års, ganske vist mindre, afskrivninger på maskiner og anlæg. Disse afskrivninger gav nedslag i den skattepligtige indkomst. De følgende års maskininvesteringer er så afholdt over driften. De har dermed været med til at holde de meget store nettoresultater nede, ligesom de ikke er indgået i aktiverne og dermed i beregningen af egenkapitalen, som har ligget til grund for Thriges formueansættelse. Ifølge denne forklaring skulle virksomheden således have indeholdt aktiver, som Thrige først fandt det ønskeligt regnskabsmæssigt at fremdrage under krisen i 1921, da det modvirkede omfanget af den i

øvrigt konstaterede nedgang i egenkapital. Det var en mulighed, som de fleste andre virksomheder i branchen ikke havde. De havde i de foregående år sat deres aktiver meget højt, hvorfor de under krisen var nødt til at foretage betydelige nedskrivninger på næsten alle aktiver.

Efter 1922 fortsatte Thrige tilsyneladende den gamle praksis med en meget lav vurdering af maskiner m.m., ligesom nyinvesteringer overvejen- de figurerer som driftsudgifter. Det ses især i forbindelse med opførelsen af standardfabrikken.

De nu fundne regnskaber muliggør en beregning af egenkapitalens andel af den samlede balance, jvf. figur 5. Selv om andelen var vigende i de tre kriseperioder, begyndelsen, midten af 1920'erne og begyndelsen af 1930'erne, så nåede den ikke under 50 %. Og for perioden som helhed var tendensen stigende. De beregnede andele viser, som det også fremførtes i Thrige-bogen, at elektromotorfabrikken var en velkonsolideret virksomhed i mellemkrigstiden. Derimod peger den tilsyneladende regnskabstekniske opskrivning af værdien af maskiner m.m. i 1921, hvortil der ikke var nogen parallel i 1930'erne, og ikke mindst det negative driftsresultat 1921/22 sammenholdt med de positive driftsresultater i begyndelsen af 1930'erne på, at

Figur 5: Egenkapitalens procentvise andel af elektromotorfabrikken Thomas B. Thriges samlede passiver, 1918-38.

Kilde: Thomas B. Thrige, statusbøger.

Anmærkning: Som til figur 4.

krisen i begyndelsen af 1920'erne ramte virksomheden hårdere end tidligere beskrevet. Det omvendte var tilfældet mht. krisen i begyndelsen af 1930'erne trods denne krisens strukturelle træk, der i vid udstrækning var til ugunst for Thrige.

Thomas B. Thrige: biler og tog

Elektromotorfabrikken udgjorde den store del af Thriges donation ved oprettelsen af fonden 1.1.1934. 90 % af fondens formue stammede fra fabrikkens forsigtigt vurderede egenkapital på 4,9 million kroner. Hertil kom 4 %, som var værdien af to tredjedele af aktierne i virksomhedens filial i København, der havde status som selvstændigt aktieselskab. Filialen, der var oprettet allerede i 1901, havde ikke egen produktion, men stod for salg, montage og vedligeholdelse i hovedstadsområdet. De sidste 6 % af fondens formue bestod af aktier i de to store industrivirksomheder, som Thrige siden anden halvdel af 1920'erne stod som hovedaktionær af, nemlig vognfabrikken Scandia i Randers og De forenede Automobilfabrikker i Odense. Mens Thrige i sammenligning med tidligere var tilbageholdende med at foretage faste investeringer i elektromotorfabrikken efter 1920, så er det tydeligt, at han forsøgte at finde anvendelse for sin store indtjening ved at investere i andre produktioner.

Allerede i 1909 producerede Thrige en elektrisk drevet lastbil, og i 1910 indrettede han en særlig fabriksbygning til produktion af benzindrevne Thrige-vogne. I 1913 købte han Odenses store Rytterkaserne, som for betydelige beløb blev ombygget til automobilproduktion. I det hele taget var der i disse år vældig aktivitet med hensyn til etableringen af danske automobilfabrikker. I København var der flere konkurrerende fabrikker. Men da et par af disse, der producerede under navnene Anglo Dane og Jan, kom i vanskeligheder i 1917-18 bl.a. som følge af de krigsskabte forsyningsvanskeligheder og benzinrationering, dannedes under medvirken af Landmandsbanken en fusion med Thriges automobilfabrik i august 1918. Aktieselskabet De forenede Automobilfabrikker skulle producere Triangel biler. Navnet henviste til de indgåede mærker, men angav også, at Thrige stod som den stærkeste part. Det fremgik tillige ved, at produktionen udelukkende skulle foregå i Odense, hvor virksomheden for 10 år lejede sig ind i Rytterkasernen, så Thrige sikredes en fast lejeindtægt.

De enkelte parter fik aktier i den ny virksomhed. Thrige alene fik aktier for 450.000 kr. af den samlede aktiekapital på 2 millioner kroner, men desuden 548.200 kr. kontant. Kun ejerne af Anglo Dane fik desuden kon-

I 1932 var det kongebesøg i Odense. I besøget indgik en flere timer lang rundvisning på Thriges elektrotekniske fabrik. Her ses fabrikant Thrige på Odense havn på vej til modtagelse af kongen.

Uden paraply ses administrerende direktør Chr. Ørnberg, der havde været ansat på virksomheden siden 1904, og som ligeledes havde stor andel i virksomhedens vækst.

Foto hos Thrige-Titan.

tanter, sølle 200 kr. Aktierne blev af mange anset som guldrandede, for efter at ejerne af Jan havde udnyttet en forkøbsret for nominelt 600.000 kr. til pari, blev den resterende del af aktiekapitalen udbudt i fri handel til kurs 108, hvor den blev overtegnet 100 gange.

Det skulle hurtigt vise sig, at offentlighedens forventninger til De forenede Automobilfabrikker ikke kunne indfris. Selv om virksomheden klart var største danske bilproducent, ja efter 1920 vel eneste producent, kneb det gevaldigt at få etableret en rentabel produktion, således som det også havde været tilfældet for de fleste danske pionerer inden for branchen. 1921-24 noteredes tab på i alt over 1,8 million kroner. Egenkapitalen var ved at være væk. I 1925 blev virksomheden rekonstrueret, idet aktiekapitalen blev nedskrevet med 1,6 million kroner, mens Landmandsbanken fik nye aktier for et tilsvarende beløb til dækning af tilgodehavender¹⁰.

Hvorledes Thrige økonomisk kom ud af sine første godt 15 års investeringer i bilproduktion, kan ikke beregnes præcist. Men statusbøgerne for elektromotorfabrikken sammenholdt med ovennævnte allerede kendte viden om De forenede Automobilfabrikkers første år samt de af fabrikken indsendte regnskaber til Aktieselskabsregistret tyder på, at han i modsætning til de fleste ikke led tab. Hans bilfabrik var optaget i aktiverne til godt 60.000 kr. i 1911, og de følgende års ekspansion kulminerede med en værdiansættelse på 652.000 kr. i 1916, hvortil kom 172.000 kr. for selve

Rytterkasernen. Automobilfabrikken var dog i 1917 nedskrevet til 350.000 kr., hvilket skal holdes op over for de 548.000 kr. kontant, Thrige modtog i 1918, idet han beholdt den ombyggede Rytterkaserne som sin ejendom. Han realiserede således et produktionsudstyr m.m. på et tidspunkt, da forventningerne til den fremtidige produktion var meget høje, og fik dermed formentlig dækning for sine tidligere investeringer samt oveni nominelt 450.000 kr. i aktier. De blev dog de følgende år nedskrevet til kun 50.000 kr. i værdi. De 250.000 kr. var belagt med salgsklausul for tre år, men Thrige realiserede heller ikke de resterende nominelt 200.000 kr. Til gengæld solgte han i forbindelse med rekonstruktionen i 1925 Rytterkasernen for en halv million kroner til De forenede Automobilfabrikker¹¹.

De første to år efter rekonstruktionen fremviste De forenede Automobilfabrikker nogle pæne nettoresultater på godt 100.000 kr. dvs. en forrentning på 5% af aktiekapitalen, men allerede i 1927 var omsætning og indtjening faldende. Thrige havde formentlig på dette tidspunkt en aktiepost i det rekonstruerede selskab på 100.000 kr., mens Landmandsbanken lå inde med for nominelt 1.717.600 kr.¹². Thrige har været klar over den faldende indtjening, hvilket gav mulighed for at erhverve Landmandsbankens aktiepost til kurs 25 i efteråret 1927, idet banken i første omgang afsløgte et tilbud til kurs 20. For 430.000 kr. erhvervede Thrige dermed 85% af aktiekapitalen i den virksomhed, som han gennem de foregående 9 år havde solgt værdier til for over en million kroner. På denne baggrund var De forenede Automobilfabrikkers samlede nettoresultat på 414.000 kr. for perioden 1928-30 da også særdeles nydeligt. I 1929 og 1930 udbetaltes 4% udbytte af aktierne dvs. 160.000 kr. i alt. Thrige kunne i 1930 se tilbage på særdeles rentable investeringer i dansk bilproduktion.

Kriseårene 1931-33 gav et underskud på godt en halv million kroner for De forenede Automobilfabrikker. Især 1933 var et hårdt år med tab på 465.000 kr.¹³. I alt overførtes til 1934 457.000 kr. som underskud på tabs- og vindingskontoen, hvilket skal ses over for 81.000 kr. på reservefondskontoen. Aktierne handledes i 1933 og endnu i januar 1934 til en kurs på omkring 50 på Børsen. Umiddelbart synes det derfor at være en forsigtig ansættelse, når de ved fondens oprettelse blev optaget til kurs 25. Efter 1933-regnskabet fremlæggelse på generalforsamlingen i maj 1934 blev aktierne dog handlet første gang til kurs 18¹⁴. Aktierne var ved overdragelsen til fonden belånt med 462.000 kr. i Fyens Disconto Kasse og indgik derfor, selv til kurs 25, med et mindre negativt beløb i fondens første status.

Regnskabsåret 1934 gav et mindre underskud; men i de følgende år frem til krigen noteredes overskud. Det må naturligvis ses på baggrund af det

generelle økonomiske opsving, men ifølge direktør Ørnberg, der sad i bestyrelsen, også på baggrund af, at virksomheden fik ny ledelse i slutningen af 1934. I 1939 handlede aktierne til en kurs omkring 35, men endnu manglede der godt 100.000 kr. i, at tabene fra begyndelsen af 1930'erne var tjent hjem, og overskuddene havde siden 1936 været for nedadgående. Thrige havde personligt tjent på sin investering i De forenede Automobilfabrikker, men både i 1934 og ved slutningen af den her undersøgte periode, hvor virksomheden indgik med et minus på 94.000 kr. i opgørelsen af fondens formue, må fondsbestyrelsen have været usikker overfor, hvorvidt virksomheden ville kunne udvikles til et aktiv af betydning¹⁵.

I november 1929, godt en måned efter børspanikken på New Yorks børs, foretog Thrige sit livs største enkeltinvestering. Han aftalte med Landmandsbanken at købe hele aktiekapitalen på nominelt 1,5 million kroner til kurs 110 i vognfabrikken Scandia, Randers, til overtagelse 1.3. 1930. Elektromotorfabrikken og De forenede Automobilfabrikker gav på dette tidspunkt betydelige overskud, hvortil kom, at Landmandsbanken lånte Thrige 75 % af købesummen. Thrige overtog en virksomhed med et delvis forældet produktionsapparat, men med næsten monopol på at levere til DSB. Allerede i april 1930 fremlagde Thrige forslag til nye bygninger og maskiner, som i alt blev anslået at ville koste 800.000 kr. I 1931 viste regnskaberne, at opførelsen af nye fabriksbygninger til afløsning af de gamle af træ fra 1896 og anskaffelsen af nye maskiner i forbindelse med overgang til elektrisk drift i alt havde kostet godt en million kroner¹⁶.

Der var tale om meget store investeringer; men det er samtidig klart, at købet af Scandia gav Thrige nogle muligheder i forhold til både elektromotorfabrikken og De forenede Automobilfabrikker. Elektromotorfabrikken opnåede, at såfremt Scandia havde leverancer af motorvogne, skulle det være med elektrisk udstyr fra Thrige, hvis specielle forhold ikke gjorde sig gældende. Og da f.eks. Scandia i 1932 modtog ordrer på de første S-tog til Københavns nærtrafik, skulle Thrige sammen med Titan levere de elektriske anlæg produceret på licens fra English Electric Company.

De forenede Automobilfabrikker og Scandia lå på nogle områder i indbyrdes konkurrence, men supplerede også hinanden. I midten af 1920'erne havde De forenede Automobilfabrikker således en mindre produktion af almindelige jernbanevogne, der ellers var Scandias specialitet og f.eks. udgjorde over 90 % af denne virksomheds produktionsværdi i 1929. De forenede Automobilfabrikkers produktion af jernbanevogne var svar på, at Scandia i 1924 optog produktionen af benzindrevne motorvogne til jernbanerne, dvs. året efter De forenede Automobilfabrikker havde startet en

sådan produktion. I 1927 havde de to virksomheder dog været fælles om en ordre på 11 omnibusser til Københavns Sporveje, idet Scandia leverede karrossierne og De forenede Automobilfabrikker motorer og chassis. Samarbejdet illustrerer de rationaliseringsmuligheder, som Thrige helt klart må have set mellem de to virksomheder.

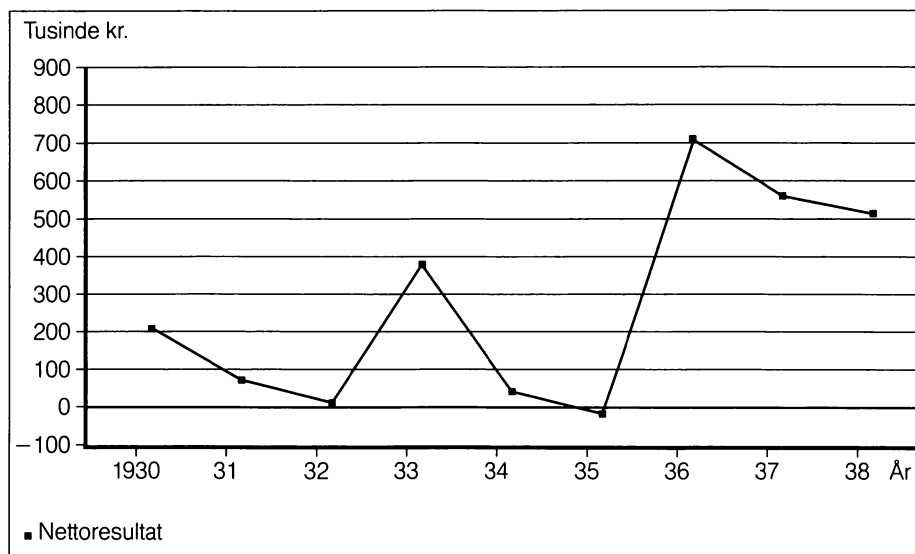
Da Thrige overtog Scandia, var produktionen høj og ordrebeholdningen god. Beskæftigelsen var således i 1930-31 oppe på 400-500 mand. Men i de følgende år udeblev statsbanernes normale store årlige ordrer på godsvogne, ligesom ordrer fra privatbanerne svigtede. I efteråret 1932 var der så få ordrer, at der arbejdedes til lager, selv om der kun var 260 mand i arbejde. Også i 1933-34 arbejdedes der trods begrænset arbejdsstyrke i perioder til lager. I status pr. 1.3. 1935 optræder for eksempel for første gang en konto på godt 70.000 kr., som dækker tankvogne, virksomheden havde produceret og derefter lejede ud.

Betragtes Scandias nettoresultat, jvf. figur 6, ses det kun delvis at følge den økonomiske afmatning i begyndelsen af 1930'erne. Regnskabsåret 1933/34 gav således en umiddelbart overraskende høj indtjening, mens 1935/36 gav periodens eneste negative resultat, til trods for at konjunkturerne var vendt. Forklaringen er, at regnskaberne kun med nogen forsinkelse afspejler virksomhedens aktuelle markedsmæssige muligheder på grund af en relativ lang periode mellem ordremodtagelse og levering.

Det pæne resultat for 1933/34 fremkom således ved endelig levering af produktioner, der var påbegyndt tidligere. Driftsregnskabet viste stigende salg i forhold til de tidligere år, selv om driftsomkostningerne, der udtrykker aktivitetsniveauet i produktionen, var faldende. I status pr. 1.3. 1934 blev varebeholdning og værdi af ufuldendte arbejder da også kun opgjort til i alt 730.000 kr. mod 1.433.000 kr. året før. På passivside modsvarede det af et fald på en million kroner på kontoen for kreditorer, som bl.a. indeholdt forskud på afgivne ordrer. Tilsvarende kan det negative resultat for 1935/36 forklares med, at ordrer, der var kommet efter den meget svage ordretilgang 1933-34, endnu ikke var effektueret. I forhold til 1935 viste to konti, nemlig kontoen for ufuldendte arbejder og kontoen for kreditorer på henholdsvis aktiv- og passivside, i status pr. 1.3. 1936 da også hver en stigning på en million kroner.

Trods den svingende ordretilgang udbetaltes der i første halvdel af 1930'erne uændret 6 % i udbytte, for 1933/34 endog 12 %. Det er nærliggende at se det i forbindelse med, at Thrige skulle forrente sit lån i Landmandsbanken med 6 %. En kursreguleringsfond, der var på 160.000 kr. i 1931, blev opbrugt i disse år. Men heroverfor må understreges, at Scandia

Figur 6: A/S Vognfabrikken Scandias nettoresultat 1930/31-1938/39.

Kilde: Aktieselskabsregistret, A/S Scandias regnskaber.

Anmærkning: Regnskabsåret gik fra 1.3 til 28.2.

var relativ velkonsolideret og stod med et moderne produktionsapparat, så der på nær et enkelt år kunne fremvises positive resultater. Reservefonden øgedes da også, ligesom der blev foretaget afskrivninger på fabriksanlæg og inventar på knap 300.000 kr. i perioden 1932-35¹⁷.

I modsætning til investeringen i De forenede Automobilfabrikker, der set over perioden 1918-33 gav Thrige et betydeligt likviditetsoverskud, så havde Thrige i 1933 endnu ikke fået sin kontante udbetaling på Scandia-aktierne på 412.000 kr. igen. For fonden er der imidlertid ingen tvivl om, at aktierne i Scandia var et godt aktiv. Ganske vist blev kursen kun sat til 100 ved fondsoprettelsen, hvor Thrige havde givet kurs 110. Friværdien på aktierne blev opgjort til 272.000 kr., idet fonden samtidig overtog Thriges lån på 1.225.000 kr. i Landmandsbanken. Den lavere kurs, trods et moderniseret produktionsapparat, afspejlede naturligt den ringe ordretilgang, men da konjunkturerne vendte, kunne Scandia med udbytte på 15 % bidrage væsentligt til fondens indtægter, samtidig med at der kunne opbygges nye reserver på over en halv million frem til 1939.

Thomas B. Thriges situation i 1933

Da Thomas B. Thrige i 1933 traf beslutning om at oprette en fond i sit navn, var hans virksomheder med hensyn til omsætning og indtjening nede

i en bølgedal. Ordrene udeblev som i store dele af dansk erhvervsliv. I årene umiddelbart forud havde han investeret over 3 millioner kroner i produktionsudstyr, i 1927 med købet af aktiemajoriteten i De forenede Automobilfabrikker, i 1928/29 med opførelsen af standardfabrikken og i 1930 med overtagelsen og moderniseringen af Scandia. Investeringerne havde pådraget ham en gæld på mere end 2 millioner kroner, som fast skulle forrentes. Til skattevæsenet kunne han angive et fald i formuen på 450.000 kr. (kun få arbejdere havde til sammenligning årsindkomster på over 4.000 kr.), samtidig med at hans skattepligtige indkomst blev sat ned fra omkring 500.000 i 1930-31 til 60.-75.000 kr. 1932-33. Situationen kunne synes kritisk. Men Thrige har ikke behøvet at føle sig trængt økonomisk.

Regnskabsmaterialet for de tre virksomheder, elektromotorfabrikken med tilhørende filial, De forenede Automobilfabrikker og Scandia, har vist, at kun De forenede Automobilfabrikker var uden reserver. De to andre virksomheder havde betydelige reserver og et moderne produktionsapparat, så de selv i kriseårene havde positive driftsresultater, om end lavere end de umiddelbart foregående år.

Der må også erindres om, at Thriges skattepligtige indkomst umiddelbart giver et overdrevent indtryk af nedgang i Thriges indtægter, idet der skal tages hensyn til fradraget for betalte skatter i tidligere år med høje indtægter. Og nedskrivningen af formuen var ikke overvældende, når den ses i forhold til, at der stadig var 6.4 millioner kroner tilbage i 1933 ifølge skatteregnskabet. Thrige var således landets mest velhavende fabrikant. Kun 11 andre i hele landet var af skattevæsenet ansat til en formue på mere end 5 millioner kroner. Det var bl.a. fire godsejere og tre, der levede af handel. Thrige kunne slå op i Danmarks Statistiks publikationer og konstatere, at flere af Danmarks største formueejere havde lidt større formuetab end han i de foregående år¹⁸.

I 1921-22 havde Thrige haft et fald i sin formueansættelse af tilsvarende størrelse som i begyndelsen af 1930'erne, uden at det havde konsekvenser for den fremtidige ledelse. Alderen trykkede heller ikke på samme måde, som den gjorde i begyndelsen af 1930'erne, da Thrige var midt i 60'erne. Det var med andre ord ved at være tid at overveje, hvordan han kunne sikre videreførelsen af de tre store virksomheder med i alt omkring 1.500 arbejdspladser. Det skete samtidig med, at han måtte erkende, at der i hans egen familie ikke var nogen kandidat med udprægede lederevner¹⁹.

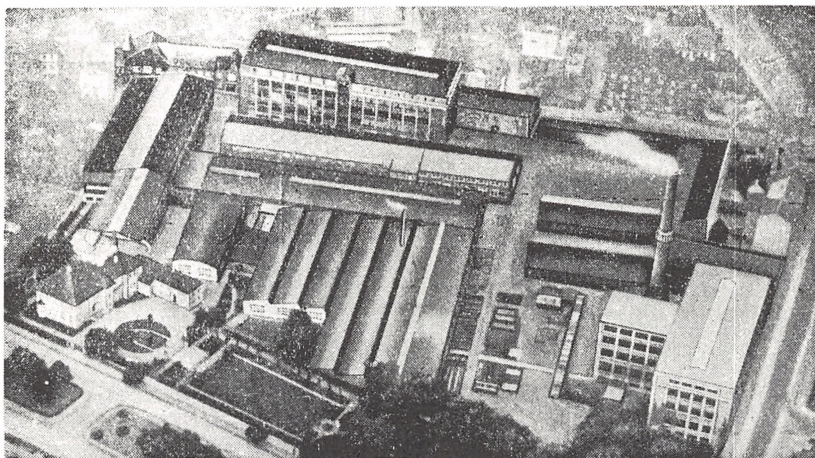
Konklusion

Med oprettelsen af en fond, der bar hans navn, er der ikke tvivl om, at

Thomas B. Thriges Millionvirksomheder skal tilfalde det danske Samfund

*De omspændende Virksomheder skænkes til et
Fond for Industri og Haandværk*

En halv Snes Millioner i blomstrende Fabriker og Forretninger

Thomas B. Thriges store Fabriksanlæg i Odense, en Del af Gaven.

THOMAS B. THRIGE har i Gaar skænket dansk Industri og Haandværk en kongelig Gave. Han har grebet den Anledning, hans Virksomheds 40-Aars Jubilæum gav, til at oprette et Fond til Støtte for dansk industriel Foretagsomhed paa en halv Snes Millioner Kr., en Formue, der for den overvejende Dels Vedkommende bestaar i de store Fabriksanlæg og vidtspændende Forretninger, som han i Aarenes Løb dels selv har oprettet, dels har samlet til en efter danske Forhold kolossal teknisk Virksomhed. I den Fundats, der er oprettet for Fondet, og som Handelsministeriet har konfirmeret, siges der ganske vist intet om Fondets Formueværdi, men det skønnes, at den nærmer sig den halve Snes Millioner. Fundatsen nævner som Fondets Ejendom uden Begrænsninger af nævneværdig Betydning begge de egentlige Thrigeske Virksomheder i Odense og i København og Ths. B. Thriges dominerende Interesser i Scandia og Forenede Automobilfabriker.

De store avisoverskrifter var fremme ved oprettelsen af Thomas B. Thriges Fond, som i de fleste aviser omtaltes i positive vendinger. Det gjaldt også den socialdemokratiske presse, selv om spørgsmålet blev rejst, om det gavnede arbejderne. Enkelte kritiske røster var der dog. Arbejderbladet, der blev udgivet af Danmarks Kommunistiske Parti, fremstillede fondsoprettelsen som en skatteteknisk fidus, der sparede Thrige-familien for en betydelig formueskat. At familien kun var betænkt to generationer frem, fandt Arbejderbladet ikke overraskende, da kapitalismen alligevel længe inden da ville være gået under. Arbejderbladet ville i dag kunne henholde sig til, at der stadig er nulevende efterkommere i 2. generation efter Thomas B. Thrige.

Fra forsiden af Dagens nyheder 2. januar 1934.

Thomas B. Thrige ønskede at rejse et monument over sig selv. Han kunne med rette se tilbage på et arbejdsliv, der havde bragt store økonomiske resultater. At fonden især skulle støtte initiativer til fremme af dansk håndværk og industri, er forståeligt ud fra hans løbebane. Det er ligeledes forståeligt, at han også ønskede at sikre sin familie. Det skete ved, at han selv beholdt en del af sin formue, og ved at hans efterkommere, dog kun i to generationer, skulle have del i fondens afkast.

Fondsoprettelsen må ikke mindst i ledelsesmæssig henseende have forekommet Thrige som en ideel løsning. Den gav mulighed for at sikre en kompetent udefra kommende ledelse, samtidig med at Thrige ved selv at sidde i fondsbestyrelsen kunne forvente længst muligt at bevare en afgørende indflydelse. Det var uden tvivl hans overordnede mål. Hertil kom som en mindre ting, at han et par år senere opnåede at kunne placere enkelte af sine nære familiemedlemmer i de forskellige bestyrelser. Familien havde dog ikke flertal i nogen bestyrelse, så det var alene formelt, at der sikredes en vis familiemæssig kontinuitet i virksomhedernes ledelse.

Det er klart, at finder fremtidige historikere f.eks. en dagbog fra begyndelsen af 1930'erne ført af Thrige, vil måske også andre faktorer end de her nævnte træde frem vedrørende Thriges motiver til fondsoprettelsen. Men den vil ikke kunne ændre ved, at regnskabsmaterialet for de implicerede virksomheder har vist, at Thrige trods den generelle økonomiske krise overlod to virksomheder, elektromotorfabrikken med tilhørende filial og Scandia, med betydelige reserver og gode indtjeningsmuligheder til fonden.

Erhvervshistorie uden virksomhedsregnskaber er ikke nogen umulighed. Men det er lige så klart, at virksomhedsregnskaber, som det skulle være fremgået af det foregående og uagtet de tolkningsvanskeligheder, der er knyttet til ethvert regnskab, giver mulighed for relativt nøje at vurdere den enkelte virksomheds vilkår. I dette tilfælde har det muliggjort en præcisering af Thriges mulige motiver til fondsoprettelsen; men megen anden erhvervshistorie ikke mindst for dette århundrede vil kunne skrives på grundlag af materiale, som stadig ligger i virksomhederne, det være sig i kældre, på lofter eller på bunden af skabe. Hertil kommer det materiale, som allerede er sikret for eftertiden i offentlige arkiver, ikke mindst i Erhvervsarkivet.

Noter

1. Rigsdagstidende 1871/72.
2. I lovgivningen vedrørende afgifter ved tinglysning m.m. var det først i 1927, at termen »handelsbøger« ændredes til det mere generelle »forretningsbøger«.
3. Jvf. Hans Chr. Johansen: Aktieselskabsregnskaber som kilde til studiet af industriel virksomhedshistorie. Utrykt paper til Det 3. nordiske økonomisk historiske seminar, Stockholm 1986.
4. Aktieselskaber med alle aktier noteret på navn og med færre end 10 aktionærer, der først fik indsendelsespligt til Aktieselskabsregistret i 1930, havde indtil 1973 mulighed for at meddele, at de ikke ønskede, at deres regnskaber var offentligt tilgængelige.
5. Jvf. lov om indkomst- og formueskat til staten af 15.5. 1903.
6. T. Kaarsted og P. Boje: Thomas B. Thrige. Primus Motor, 1983.
7. Thomas B. Thrige, statusbøger med oplysning om varesalg og T. Kaarsted og P. Boje, op.cit. med produktionsoplysninger.
8. T. Kaarsted og P. Boje, op.cit.
9. Fra 1909-20 er modeller, tegninger, kontorinventar, heste og vogne værdiansat til højst 6 kroner, mens de er gledet helt ud som selvstændige konti 1923 og frem. 1921-22 optræder de samlet med beløb på op til 50.000 kr.
10. Greens danske fonds og aktier.
11. Landsarkivet for Fyn, Odense købstads civildommers arkiv, skøde- og panteprotokol 1925-26.
12. Thomas B. Thrige, statusbøger indeholder sidste gang pr. 1.7. 1926 under aktiver en aktiepost i De forenede Automobilfabrikker til en værdi af 50.000 kr. Manglende indførsler i senere år kan naturligvis skyldes salg, men skal formentlig snarere ses ud fra, at aktiebeholdningen er overført til Thriges private regnskab, jvf. at fonden nominelt modtog 1.817.900 kr. aktier i De forenede Automobilfabrikker.
13. Aktieselskabsregistret, indsendte regnskaber. I tabet er inkluderet ordinære afskrivninger på 46.000 kr.
14. Erhvervsarkivet, Børsen 14. januar 1934 og Greens arkiv ifølge oplysninger af arkivar Henrik Fode.
15. Aktierne var dog i fondsregnskabet 1939 stadig kun optaget til kurs 25, jvf. Erhvervsarkivet, Thomas B. Thriges Fond, regnskaber.
16. G. Nørregård: Vognfabrikken Scandia, Randers, 1961.
17. Afgørende for de pæne driftsresultater er ikke den besparelse på godt 10.000 kr. i forsikringspræmier, som nedrivningen af de gamle træbygninger indebar, og som tidligere er betonet i litteraturen, jvf. Georg Nørregård, op.cit. s. 126.
18. Statistiske Meddelelser 4.87.5, 4.90.3, 4.92.5, 4.95.2 og 4.97.2.
19. Jvf. Tage Kaarsteds portræt af Thrige i T. Kaarsted og P. Boje, op.cit.

Århus-skipperne gennem Øresund

Århus' handelsflåde og skibsfart omkring 1640

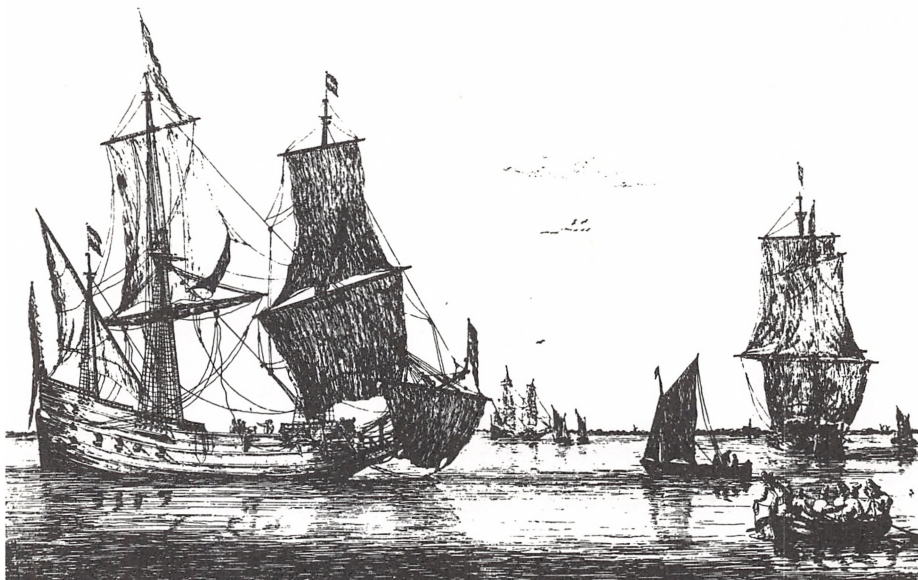
AF OLE DEGN

I årene 1635-43 optræder i Øresundstoldregnskaberne en særlig skibsafgift, lygtepenge, der har vist sig at angive skibenes lasteevne. På grundlag af dette materiale skildres Århus' skibsfart set på baggrund af den samlede danske skibsfart gennem Øresund i årene omkring 1640. Århus-skippernes aktivitet i handelstrafikken mellem Østersø-området og Vesteuropa belyses, og dens rolle og betydning vurderes.

En dag i begyndelsen af februar 1637 passerede Århus-skipperen Peder Mikkelsen forbi Kronborg på rejse fra hjembyen til København med en last rug, sild, torsk og sej. Ved Øresunds toldkammer betalte han som alle andre forbipasserende told af skibet, men var som dansk borger fri for at betale told af den danske ladning. Dog måtte han betale et tillæg til skibstolden og hertil yderligere 20 skilling i »lygtepenge«.

Den sidstnævnte afgift er af særlig interesse, for det har vist sig, at den i virkeligheden angiver skibenes lasteevne eller tonnage¹. Man har tidligere fremhævet, at blot for de hollandske skibes vedkommende kunne man få oplysning om skibenes størrelse; de betalte nemlig skibstold efter en graderet skala, med satser for skibe under 30 læster, skibe mellem 30 og 100 læster og skibe over 100 læster². Men lygtepengene, der må være blevet indført i 1634, betaltes med 1 skilling lybsk eller 2 skilling dansk pr. læst af skibets drægtighed. En læst sættes normalt til ca. 2 tons (1,975 ton), og man har altså i tiden mellem 1635 og 1643, da afgiften ophørte, en mulighed for at opgøre størrelsen af handelsflåderne fra de forskellige lande og byer, hvis skibe varetog handelstrafikken mellem Østersø-området og Vest- og Sydeuropa.

En bearbejdelse af Øresunds-toldregnskaberne lygtepengeangivelser er af særlig værdi for vores viden om den danske handelsflåde, for det er temmelig sparsomt, hvad vi har af oplysninger, selv når det gælder *anden* halvdel af 1600-årene. Man har her måttet nøje sig med tal, der kun giver ret tilfældige brudstykker til et samlet billede³.

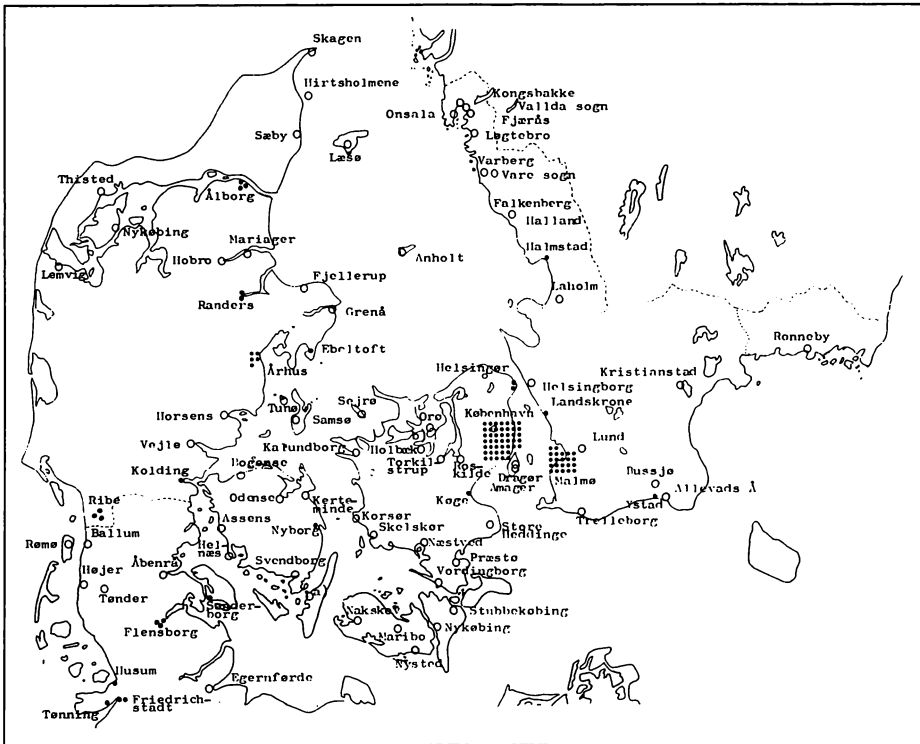
En flåte og andre skibstyper ud for en marskkyst ca. 1650. Ses bort fra, at den nederlandske kunstner Reinier Nooms (Zeeman) har gengivet en række af tidens skibstyper ud for en marskkyst, kunne sceneriet være fra Helsingør Red. Radering fra ca. 1650-60 på Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg.

Som kilde til belysning af den danske handelsflåde i årene omkring 1640 har Øresunds-toldregnskabernes lygtepengebeløb naturligvis også deres begrænsning. Vel rummer regnskaberne næsten med sikkerhed alle de skibe, der passerede Sundet, for mange forhold og episoder viser, at det har været nærmest umuligt at sejle igennem ubemærket⁴. Men toldregnskaber vil altid rumme usikkerhedsmomenter, om end de netop i dette tilfælde i betydeligt omfang vil kunne overvindes; man kan således følge de enkelte skibe og sammenligne flere indførsler i forskellige situationer. Af større betydning er det, at ikke blot Øresund, men også Store Bælt og Lille Bælt har været gennemsejlingsfarvande i trafikken mellem Østersø-området og Vest- og Sydeuropa. Det nævnes her ofte, at forskelle i besejlingsforholdene i Øresund og i Bælterne betød, at man almindeligvis foretrak det første⁵. Dette gjaldt dog især for fremmede skibe. Danske skippere, der kendte farvandene, benyttede i stort omfang Bælterne, og bestemte kombinationer af afgangshavne og bestemmelsessteder har yderligere bevirket, at også Bælterne er blevet benyttet. Man må her finde den væsentligste del af forklaringen på manglende balance mellem østgående og vestgående passager af Sundet, både totalt og for enkelte hjemsteder og skippere. Disse

forhold kan man imidlertid kun vanskeligt komme bagom for tiden før 1700, da de bevarede Store Bælts-toldregnskaber begynder, og de vil medvirke til, at beregningen af flådestørrelser og ikke mindst bevægelsen i skibstonnagen i et vist omfang må blive minimumstal, så meget mere, som Øresunds-toldregnskaberne i forvejen blot vil fange en del af den danske skibsfart⁶. Når det gælder usikkerhed på grund af toldsvig i forbindelse med lygtepengeangivelserne må imidlertid bemærkes, at lygtepengene i sig selv var en temmelig lille afgift, og at man har den førnævnte kontrolmulighed i regnskabsmaterialet selv, idet man kan følge de enkelte skipperne. Man vil her bemærke, at ganske mange skipperne betalte nøjagtigt det samme lygtepengebeløb ved hver passage, mens andre kunne svinge noget. Ved meget store ændringer i beløbstørrelsen kan man formode, at skipperen har været sætteskipper og sejlet med forskellige fartøjer. I andre tilfælde har et skib måske ikke haft papirer med angivelse af drægtigheden, og tolderne har ved deres beregninger, ud fra et fastlagt skema, nået lidt forskellige resultater i de enkelte tilfælde⁷. Man kan her have en vis kontrolmulighed i de i øvrigt sandsynligvis ofte noget usikre ladningsangivelser; man må konstatere, at der forekommer tilfælde, hvor et skibs tonnage er angivet mindre, når det har passeret i ballast, end når det har passeret med ladning⁸.

Tidligere har man ved vurderingen af omfanget af de forskellige landes og hjemsteders skibsflåder og skibsfart i handelstrafikken mellem Østersøområdet og Vest- og Sydeuropa alene måttet lade sig nøje med skibstallene og de usikre ladningsangivelser; disse sidste lader sig næppe selv med store vanskeligheder omregne til et fælles mål, som eksempelvis læstetal. Ikke mindst skibstallene er derfor blevet benyttet, således som de fremtræder i Nina Bangs og Knud Korsts monumentale Øresundstold-tabelværk⁹. Ved sammentællinger og opstillinger af skibe passerende Sundet for årene omkring 1640 vil man bemærke, at Århus ligger på en femteplads, med København på en helt dominerende førsteplads og Malmø, Helsingør og Ålborg på de følgende pladser. Placeringen er bemærkelsesværdig. Når det gælder befolkningstal, lå Århus formentlig på en femteplads, overgået af København, Ålborg, Helsingør og Odense.

Får man med ved vurderingen opgørelser af skibenes tonnage, vil man imidlertid få et noget andet billede. Forskelle i skibstørrelser, som man på forhånd næppe kunne ane, bevirker betydelige forskydninger i billedet. Takket være en handelsflåde med flere store skibe står Århus da på en tredjeplads, med 4,6 % af den samlede passerende danske skibstonnage i årene 1635-43, blot overgået af de helt dominerende byer København og

Hjemstederne for den danske skibstonnage, der 1635-43 passerede Øresundstolden i Helsingør.

● angiver 1 % af den samlede passerede tonnage i perioden, ○ angiver afgangshavne med under 1 % af tonnagen.

a) = Rudkøbing/Lavindskøbing; b) = Udbyfjord

Malmø, der tegnede sig for henholdsvis 45,2 og 21,9 % af tonnagen (se tabel 1)¹⁰. Med de 4,6 % lå Århus endda pænt placeret i forhold til de øvrige danske byer, hvoraf Ribe lå på en fjerdeplads med 3,1 % af den passerede tonnage, fulgt af Ålborg med 3 %, Flensborg med 2,9, Helsingør med 2,1, Friedrichstadt i Slesvig med 2,1 og Randers med 1,5 %.

Svarende hertil lå Århus på tredjepladsen, når det gælder størrelsen af handelsflåden, der deltog i skibstrafikken gennem Sundet. Talmæssigt målte flåden sig ikke med den, de mindre fremtrædende byer Ålborg og Helsingør disponerede over, men forklaringen har vi i skibenes størrelse. De århusianske skibes gennemsnitsstørrelse var 34 læster, mens tallene for Ålborg og Helsingør var henholdsvis 19 og 17. Her dominerede Flensborg med skibe af en gennemsnitsstørrelse på 59 læster, fulgt af Malmø og København med tal på 53 og 50 læster¹¹.

Tabel 1. Danmarks handelsskibe med samlede læstetal passeret Øresund 1635-43 og handelsflåden ca. 1640, fordelt på hjembyer

	Passeret 1635-43			Handelsflåden ca. 1640	
	antal skibe	læstetal	%	antal skibe	læstetal
<i>Sjælland</i>	1.851	78.234	49,1	125	4.924
København (med Christianshavn)	1.518	72.006	45,2	83	4.152
Helsingør	192	3.379	2,1	17	297
Køge	62	953	0,6	6	97
Øvrige købstæder	67	1.726	1,1	16	326
Landdistrikter	12	170	0,1	3	52
<i>Lolland-Falster</i>	48	1.194	0,8	9	226
Købstæder	44	1.074	0,7	8	186
Landdistrikter	4	120	0,1	1	40
<i>Fyn</i>	53	1.951	1,2	6	170
Assens	22	582	0,4	3	84
Nyborg	10	1.055	0,7	1	80
Øvrige købstæder	13	298	0,2	2	16
Landdistrikter	8	16	—	—	—
<i>Jylland</i>	889	24.792	15,6	93	2.681
Ebeltoft	52	1.348	0,8	6	190
Kolding	71	1.345	0,8	9	171
Randers	74	2.353	1,5	7	265
Ribe (med Rømø)	118	4.990	3,1	8	320
Ålborg	248	4.794	3,0	22	467
Århus	187	7.472	4,6	19	713
Øvrige købstæder	91	1.880	1,2	16	423
Landdistrikter	48	737	0,5	6	132
<i>Skåne</i>	632	36.750	23,1	29	1.458
Landskrone	58	843	0,5	3	85
Malmø	534	34.814	21,9	21	1.228
Ystad	25	820	0,5	2	80
Øvrige købstæder	14	269	0,2	3	65
Landdistrikter	1	4	—	—	—
<i>Halland</i>	277	3.510	2,2	20	358
Halmstad	111	1.296	0,8	8	119
Varberg	62	1.164	0,7	3	126
Øvrige købstæder	36	259	0,2	4	27
Landdistrikter	68	791	0,5	5	86
<i>Blekinge</i>	1	40	—	—	—
<i>Visby</i>	7	186	0,1	2	48
<i>Slesvig</i>	244	12.598	7,9	31	1.641
Flensborg	85	4.680	2,9	6	394

	Passeret 1635-43			Handelsflåden ca. 1640	
	antal skibe	læstetal	%	antal skibe	læstetal
Friedrichstadt	53	3.345	2,1	10	479
Husum	34	1.652	1,0	4	335
Sønderborg	24	761	0,5	4	104
Tønningen	26	1.192	0,7	4	212
Øvrige købstæder	10	301	0,2	1	42
Landdistrikter	12	667	0,4	2	75
<i>Uangivet</i>	4	69	–	–	–
I alt	4.006	159.451	100,0	315	11.506

Anm.: Opgørelsen af handelsflåden ca. 1640 bygger på regnskaberne fra årene 1638-41.

Kilde: Øresundstoldregnskaber, indtægtsbøger 1635-43, Rigsarkivet.

Århus stod dog på tredjepladsen som søfartsby næppe helt så langt tilbage for Malmø, som tallene kunne synes at vise. Blandt denne bys skipperer møder man flere med fremmede navne, som Relleke Douwes, Jan Foepssen og Pieter Gerritsen, og disse fremmede ser man hvert år forsvinde på årets sidste rejse i november/december – til Amsterdam, hvorfra de så på den første rejse det følgende forår atter vendte tilbage. De har reelt boet i storbyen Amsterdam og i virkeligheden sejlet under bekvemmelighedsflag. Da de hvert år sejlede adskillige rejser med store skibe, tegner de sig – endda blot seks i alt¹² – for en meget betydelig del af den tonnage, der med Malmø-skipperer passerede Øresund, nemlig ikke mindre end 56 % af denne. Reelt har Malmøs tonnage i årene 1635-43 blot været det dobbelte af Århus' – der igen udgjorde en halv gang mere end den, Ribe tegnede sig for på fjerdepladsen. Københavns helt dominerende stilling var dog indiskutabel; de få fremmede af samme type som Malmø tegner sig næppe for mere end 7-8 % af den københavnske tonnage.

Blandt Århus-skipperne ser man blot danske navne; og der var mange af dem, hele 63 i de ni år, hvor lygtepengene opkrævedes. Kun henimod halvdelen af dem kan med sikkerhed identificeres i Århus' borgerskabsprotokol; blandt disse bemærker man fem, der er født på Samsø, tre på Rømø, to i Ebeltoft og én i Grenå, mens fem stammer fra egnen omkring Århus. At folk fra en ø med en så fremtrædende plads i skibsfarten som Rømø slog sig ned som skipperer i Århus, viser byens tiltrækningskraft.

Aktivitets-området for Århus-skipperne strakte sig fra Nantes i Frankrig i vest til Riga i øst og Trondhjem i nord og omfattede i alt henimod 40

lokaliteter som afgangshavne. Nogle få dominerede helt, nemlig foruden Århus: Danzig, København, Königsberg, Mariager, Bergen og Newcastle, mens de øvrige lokaliteter besejledes mere sporadisk.

At Århus selv dominerede som afgangshavn, havde en vis sammenhæng med det forhold, at Århus-skipperne i betydeligt omfang sejlede med dansk gods, om end også en del af tonnagen afgik fra hjemhavnen i ballast (se tabel 2). Man sejlede fra Århus med rug og havre til kongens Provianthus i København, ligeledes med mel, nødder, sild, torsk, sej, kød, ister og kalk til hovedstaden. Og man sejlede spansk salt og gryn til Gotland, fransk salt til Danzig og Königsberg og malt til Holland.

Tabel 2. Århus-skibe passeret Øresund 1635-43, fordelt efter afgangshavne og med angivelse af ladningernes ejerforhold (læstetal)

Afgangshavn	Antal passager	dansk	engelsk	andet	uan-givet	ballast	I alt	%
<i>Jylland</i>								
Mariager	10				205		205	2,8
Mariager Fjord	2				42		42	0,6
Randers	2	28			20		48	0,6
Ålborg	1				50		50	0,7
Århus	41	201			870	358	1.429	19,3
<i>Sjælland</i>								
Helsingør	1					10	10	0,1
København	17	106		53	122	173	454	6,1
<i>Skåne</i>								
Kristianstad	1				14		14	0,2
Landskrone	2	22				4	26	0,3
<i>Gotland</i>								
Visby	1				20		20	0,3
Visby	2				70		70	0,9
<i>Holsten</i>								
Glückstadt	1			54			54	0,7
<i>Sverige</i>								
Stockholm	2				72	66	138	1,7
Västervik	1	19					19	0,3
<i>Hansestæder</i>								
Danzig	35	192	566	627	331		1.716	23,2
Hamborg	2					180	180	2,4
Königsberg	15	107	350	70	214		741	10,0
Stettin	1					70	70	0,9
<i>Ostfrisland</i>								
Emden	1	130					130	1,8

Afgangshavn	Antal passa- ger	dansk	engelsk	andet	uan- givet	ballast	I alt	%
<i>Livland</i>								
Riga	4			60	136		196	2,6
Norge	2	35			20		55	0,7
Bergen	7	91		60	60		211	2,8
Christiania	4				84		84	1,1
Drammen	4				62		62	0,8
Nedenæs	1	50					50	0,7
Skien	2				34		34	0,5
Slæben	2				40		40	0,5
Sunnmøre	1				24		24	0,3
Svinør	1	18					18	0,2
Trondhjem	3	84		36			120	1,6
Vestkiel	1				24		24	0,3
<i>England</i>	1	30					30	0,4
London	2				112		112	1,5
Newcastle	6		250		70	50	370	5,0
<i>Frankrig</i>								
Brouage	2			200			200	2,7
Nantes	1	66					66	0,9
St. Martin	2			130	100		230	3,1
Oléron	1			54			54	0,7
Sydris	1				70		70	0,9
Uangivet	1				6		6	–
I alt	187	1.179	1.166	1.344	2.872	911	7.472	100,0
%		15,9	15,6	17,9	38,4	12,2		100,0

Anm.: Af de 17,4% under »Andet« er under København de 0,7 adeligt gods; under Glückstadt: 0,7 Glückstadt-borgeres; under Danzig: 3,4 Danzig-borgeres, 4,4 hollandsk, 0,7 Emden-borgeres; under Königsberg: 0,9 Emden-borgeres; under Riga: 0,8 norsk; under Bergen: 0,8 norsk; under Trondhjem: 0,5 norsk; under Brouage: 2,7 hollandsk; under St. Martin: 1,8 hollandsk.

Kilde: Øresundstoldregnskaber, indtægtsbøger 1635-43, Rigsarkivet.

Af andre jyske byer spillede blot Mariager en rolle som afgangshavn, hvilket umiddelbart kan forekomme ejendommeligt. Men i hele ti tilfælde afsejlede Århus-skipperne fra Mariager med kalk, som de fragtede til Danzig, Königsberg og Riga, og et par fragter med Ålborg og Randers som afgangshavne omfattede også kalk.

Med 17 afgangse stod København på en tredjeplads som afgangshavn for

Århus-skipperne. Men mere end halvdelen var i ballast. København var en storby, hvortil man fragtede råvarer og landbrugsprodukter, men kun i få tilfælde var der gods at få til returrejser, såsom klæde, krammeri, stangjern, planker og noget flyttegoods, væsentligst til Århus.

Af de gamle Hanse-stæder spillede Danzig og Königsberg hovedroller som afgangshavne for Århus-skipperne, med henholdsvis 35 og 15 afgangse. Fra Danzig, der omkring 1640 havde ca. 75.000 indbyggere, fragtedes store mængder rug til især England, i mindre grad til Holland, og man hentede her også byg, hvede, deler (brædder), vognskud (planker af udsøgt, knastfrit egetræ), klapholt (tilhugget fint træ, især brugt til staver til vinfade og lignende), hør og hamp, blår, jern, stål, bly, potaske, voks, huder, sålelæder og puntlæder samt det berømte danzigske øl, pryssing. Fra Königsberg fragtedes rug og byg til især England, desuden humle, hør og hamp, vognskud og klapholt, sæbe, voks, beg, læder, stangjern og bly samt brænde. Sammenlignet med disse byer spillede Hamborg og Stettin en ubetydelig rolle, med blot enkelte afgangse i ballast.

Længst mod øst i Østersøen nåede Århus-skipperne på deres rejser til Riga i det svenskbesatte Livland. Her hentede fire skibe rug, hamp og hør, vognskud og klapholt, som bl.a. fragtedes til Bergen.

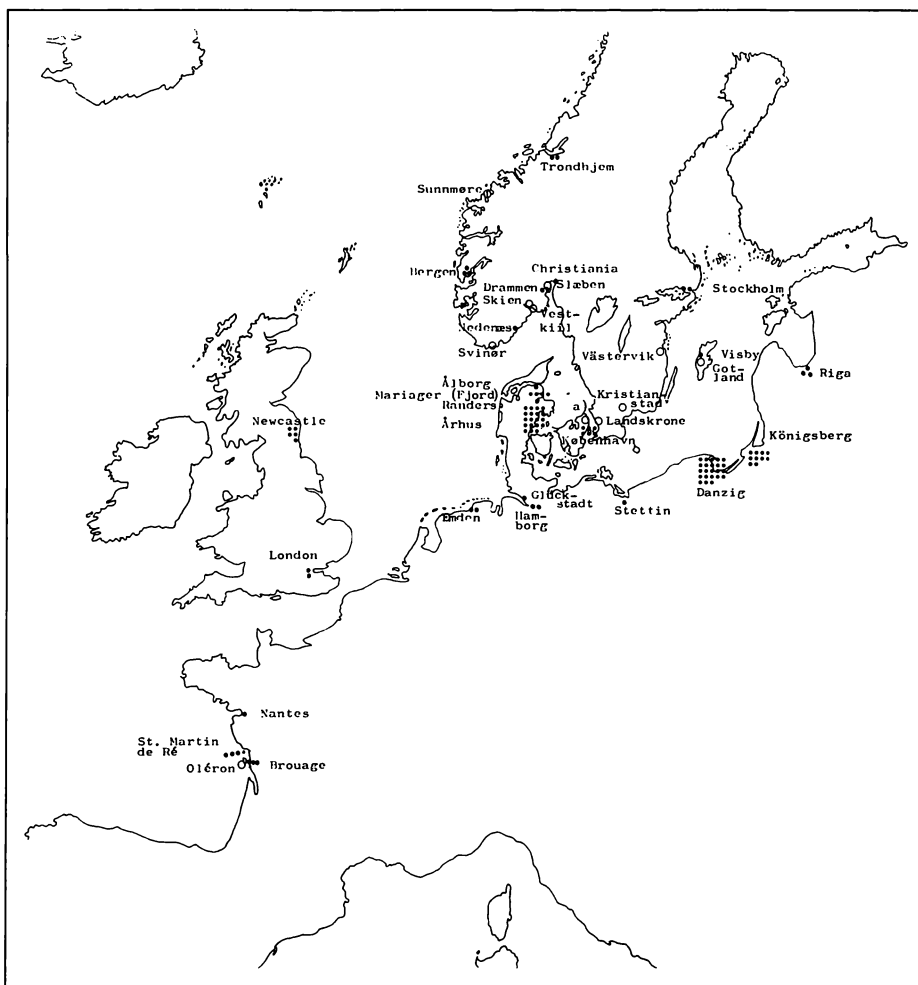
Fra Norge afgik Århus-skipperne 24 gange, fra en halv snes lokaliteter, hvoraf Bergen dominerede. Herfra hentedes sild og torsk, salt- og tørfisk, salt, tran og odderskind, mens man fra de øvrige lokaliteter ser sild og salt- og tørfisk (Trondhjem, Sunnmøre, Svinør), deler, egetømmer og brændeved (Nedenæs, Skien, Drammen, Vestkiel) og kalk (Drammen, Christiania, Slæben).

I England hentede Århus-skipperne otte fragter, hovedparten i Newcastle, et par i London. Fra Newcastle fragtedes væsentligst kul, der gik til bl.a. Danzig og Königsberg, dog også baj, kirsej, perpetuan og kattun. Klæde tegnede også London sig for, sammen med handsker, strømper, hatte og kramvarer, der fragtedes til København.

I Østfrisland ser man en enkelt gang den da blomstrende handels- og havneby Emden som afgangshavn for et stort parti tagsten.

Længst bort nåede Århus-skipperne på deres rejser til den franske vestkyst, hvor man i St. Martin, Brouage, Sydris og på øen Oléron hentede fransk salt, som bl.a. fragtedes til Danzig, i Nantes, Sydris og St. Martin henholdsvis vin, papir og vineddike.

Det fremgår, at Århus-skipperne som fragtskipperne sejlede ikke blot for danske købmænd, men også for købmænd fra adskillige fremmede lande. Øresundstoldregnskaberne tillader i et vist omfang opgørelser af disse for-

Aktivitets-området for Århus-skipperne i handelstrafikken mellem Østersøen og Vesteuropa 1635-43.

1) = Helsingør.

● angiver 1 %, ○ mindre end 1 %, af den samlede passerede tonnage.

hold. Det viser sig, at 16 % af den passerede tonnage i perioden havde dansk gods inde, 16 % engelsk gods, 9 % hollandsk gods, 9 % andet, 12 % var i ballast, og de resterende 38 % er uangivet; men: langt størsteparten af den uangivne tonnage må have haft dansk gods inde, således at den danske varehandel altså har været dominerende. Kun i godt en halv snes tilfælde anføres det direkte, at der er tale om Århus-borgeres gods, men i almindelighed angives også blot nationaliteten.

Med deres sejlads mellem Øst- og Vesteuropa bragte Århus-skipperne altså ikke blot fremmede varer til landet og danske eksportvarer ud til afsætningsmarkederne. De deltog også som fragtskipperne i vareudvekslingen mellem fremmede lande. Fragtruterne kan dog ikke kortlægges i detaljer, da Øresundstoldregnskaberne systematisk kun anfører afgangshavnene, mens bestemmelseshavnene optræder sporadisk eller kun med nogen usikkerhed kan afsløres indirekte ved at følge de enkelte skipperne på deres rejser.

Hvordan livet som fragtskipper kunne forme sig for en århusianer omkring 1640, kan vi få et indtryk af ved at følge én af dem. Jens Jakobsen, der sandsynligvis var født på Rømø og havde taget borgerskab i Århus i 1633, passerede i juni 1639 med sit store skib på 130 læster Kronborg på rejse fra Königsberg med 120 læster rug og et parti hør. Ladningen angives som fremmed, men bestemmelsesstedet anføres ikke. Vi kan blot se, at han i juli igen passerede Kronborg, denne gang fra Emden med en ladning på 46.000 tagsten, der betegnes som hans egne. Han har formentlig som bestemmelsessted haft Danzig, hvorfra han i slutningen af august returnerede, lastet med 129 læster rug, der var fremmed gods. Bestemmelsesstedet afsløres ikke, for næste gang han noteres i Øresundstoldregnskaberne er, da han i maj 1640 passerede fra Danzig med 130 læster rug, som er certificeret danziger gods. I juli passerede han fra Hamborg i ballast og i august fra Königsberg med 34 skippund hamp, 100 vogns kud og 300 klapholt, som var engelsk gods. Således formede sig hans tilværelse, idet vi indimellem må forestille os rejser, som ikke er gået gennem Sundet. I 1641 passerede han Kronborg i marts på rejse fra Århus, i maj fra Danzig, i august fra Brouage med 114 læster fransk salt, som var hollandsk gods, og i oktober fra Danzig med hollandsk ejet rug, byg, beg og vedaske. I 1642 passerede han blot på en enkelt rejse, fra Königsberg til Emden med rug og vogns kud, som han måtte betale told af som en Emden-skipper, da han ikke havde tilstrækkelig dokumentation for, at godset var hollandsk. I 1643 ser vi ham igen blot på en enkelt rejse, i august, fra St. Martin med 150 læster fransk salt og 12 oksehoveder vin. Så standsede Torstenson-krigen nogle måneder senere for en tid toldoprævningen i Sundet.

På samme måde, som Jens Jakobsen gjorde det, sejlede adskillige Århus-skipperne i handelstrafikken mellem vest og øst; men de fleste optræder mere tilfældigt. Af de 63, der i perioden forekommer i Øresundstoldregnskaberne, møder man blot de tolv fem gange eller mere; hele 40 forekommer alene en enkelt gang eller to. Det var her begrænset, hvor mange rejser den enkelte skipper kunne nå på et år. Den tids skibsfart var i høj grad

afhængig af klimaet, og i almindelighed lå skibsfarten næsten helt stille fra begyndelsen af december til langt ind i marts. I årene 1635-43 ser man i månederne december-marts da også blot i 17 tilfælde Århus-skipperne passere Kronborg, heraf de fleste i anden halvdel af marts. Det var altså begrænset, hvad en skipper kunne nå, så meget mere, som de langsomme sejlskibe med deres afhængighed af vinden og med primitive lastnings- og losningsforhold i havnene i almindelighed brugte en måned til en rejse fra en havn i Østersøområdet til en havn i Vesteuropa eller omvendt. Størsteparten af Århus-skipperne nåede da ikke mere end 1-2 rejser om året; blot i 11 tilfælde nåede en skipper tre rejser, i seks tilfælde fire og i et enkelt fem. Lignende forhold vil man se for skipperne i de andre danske byer og områder, om end skipperne med hjemsted nær ved Sundet kunne have mulighed for at gennemføre et lidt større antal årlige rejser. Da Århus-skipperne som før nævnt havde flere større skibe, har deres fragtkapacitet altså overgået alle andre danske byers, bortset fra Københavns og Malmøs. Man ser Århus-skipperne passere Sundet med skibe på 100 og 130 læster, og af de 84 Århus-skibe, der gennem de ni år synes at optræde i toldregnskaberne, var hele 18 på 50 læster eller derover. Efter angivelserne i forordningen af 1632 om skibsmåling, har et skib på 100 læster eksempelvis været 31 m langt, 7 m bredt og 4 m højt fra dæk til køl¹³. Et sådant skib har været imponerende sammenlignet med de mange små skibe, der også gik gennem Øresund, helt ned til et par læster. Den handelsflåde, hvormed Århus-skipperne hvert år deltog i skibsfarten, der gik gennem Sundet, var gennemsnitligt på 13 skibe på tilsammen 426 læster. Byens handelsflåde var ikke blot større, end man ud fra tabeludgaven af Øresundstoldregnskaberne kunne formode, den var også større, end den svenske agent Magnus Dureel i 1638 kunne skaffe sig oplyst; han rapporterede hjem om store danske skibe på mellem 70 og 100 læster og anfører otte danske byer eller lokaliteter, men herimellem er Århus ikke, til trods for at byen havde et par skibe af denne størrelse på den tid¹⁴.

Alligevel havde hverken Århus' eller det øvrige Danmarks skibsfart noget betydeligt omfang. Det var der ikke brug for i den tids samfund, med en befolkning på måske blot 560.000 og med et lavt produktionsniveau både i landbrug og industri og sammenhængende hermed en ringe omsætning. Den samlede drægtighed af de skibe, hvormed Århus-skipperne i årene 1635-43 passerede Kronborg, svarede med 7.400 læster ikke til meget mere end ti gange det, blot en enkelt af bilfærgerne Prinsesse Anne Marie og Prinsesse Benedikte kunne laste i begyndelsen af 1980'erne. Trafikbehovets størrelse kan hér også illustreres ved et blik på færgetrafikken mellem

Århus og Kalundborg i årene 1635-39. Med de 10-15 smækker eller skuder, som da sejlede i trafikken mellem de to byer, overførtes ved 50-75 overfarer årligt blot mellem 700 og 1400 passagerer – eller på et år væsentlig færre, end der i begyndelsen af 1980'erne kunne overføres med en enkelt af de 6-8 daglige færgeafgange.

Var omfanget af Århus' handelsflåde og fragtsejladis i årene omkring 1640 end beskedent set på baggrund af senere tiders, så hævdede byen sig dog smukt set på baggrund af forholdene i årtierne efter Enevældens indførelse i 1660, efter Svenskekrigenes og skatteplyndringernes ødelæggelser og nedgangen i befolkningstallet. At dømme efter de tidligere nævnte noget spredte opgørelser over de danske byers skibstal og tonnage i anden halvdel af 1600-årene, skulle den danske handelsflåde som helhed være gået tilbage, og Århus skulle i 1677 have haft en handelsflåde på blot 533 læster, en del mindre end de 713 læster, som var omfanget alene af de skibe, der i 1641 deltog i handelstrafikken, som gik gennem Sundet¹⁵. Der skulle gå årtier, før byens skibsfart igen fik den betydning, som den havde i den store tid i årtierne før Enevælden.

Noter

1. Om lygtepenge, se *Ole Degn*: Lygtepenge. En Øresunds-toldafgift fra årene 1635-43, i *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift* 1986, 1, 19-23.
2. Således *Nina Ellinger Bang*: Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497-1660 I. *Skibsfarten*, 1906, III-IV. *Aksel E. Christensen*: Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. Ein Beitrag zu seiner Beurteilung, i *Hansische Geschichtsblätter* 59, 1934, 71-75. *Samme*: (Anmeldelse af) Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497-1660 I og II A-B. 1661-1783 I, i *Historisk Tidsskrift*. 10.r.3, 1934-36, 125.
3. Se tabellerne i *Jørgen H. P. Barfod*: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 1967, 160-97.
4. *Ole Degn*: Lygtepenge. En Øresunds-toldafgift fra årene 1635-43, i *Zise. Toldhistorisk Tidsskrift*, 1986, 1, 20.
5. Jfr. *Jørgen H. P. Barfod*: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 1967, 9-13 og 17-18.
6. Udover de sædvanligvis lidt større skibe, der på længere rejser passerede Kronborg, fandtes der et stort antal mindre skibe, der alene sejlede i mere lokal trafik, hvilket klart fremgår ved sammenligninger mellem Øresunds-toldregnskaberne og Toldbøger for Listerdyb 1642 3/11-1643 6/12, Danske Kancelli, B 243b IV nr. 6, Rigsarkivet; af Lensregnskaber, Varberg len, 1640-43, Rigsarkivet; og af Reg. 108b, Toldregnskaber, Falkenberg 1641-44, Varberg 1639-43, Rigsarkivet.
7. I åbent brev af 12/1 1632, i *V. A. Secher*: Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende 1558-1660, 4, 1894, 564-66 angives mål for skibe af forskellige størrelser til brug for toldernes beregninger.
8. Jfr. også *Jørgen H. P. Barfod*: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700, 1967, 50.
9. *Nina Ellinger Bang* og *Knud Korst*: Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497-1660 I. *Skibsfarten*, 1906; II A-B. *Varetransporten*, 1922-33. 1661-1783 I. *Skibsfarten*, 1930; II 1-2, *Varetransporten*, 1939-53.

10. I tabellen er Løgtebro, som Nina Bang har placeret under »det nuværende Danmark«, placeret under Halland, da lokaliteten er det nuværende Löftabro, 23 km sydøst for Kungsbacka. På samme måde er Lavindskøbing her flyttet fra »Sundsprivinserne« til det nuværende Danmark, da navnet er et ældre navn for Rudkøbing. Tabellens tal for skibe, der passerede Sundet, afviger en del fra Nina Bangs, og det samlede tal er lidt større end hendes.
11. Tallene bygger på en beregning for årene 1635-43.
12. De tre øvrige var Dirich Douwes, Simon Dowsen og Jakob Anness.
13. Jfr. åbent brev af 12/1 1632, anført i note 7.
14. Magnus Dureels rapport er trykt i *P. F. Suhm: Samlinger til den danske historie*, 2, 3, 1784, 82. Hans opgivelser svarer meget dårligt til det, der kan udlæses af Øresunds-toldregnskaberne. Han mangler ikke blot Århus, men også Malmø, Helsingør, Flensborg, Sæby og Sønderborg, der ifølge Øresunds-toldregnskaberne havde henholdsvis mindst 8, 2, 1, 1 og 1 skib på mindst 70 læster. Heller ikke de tal, *J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste dage*, 1894, 78 opgiver for årene 1633 og 1634, passer med dem, der kan udlæses af Øresunds-toldregnskaberne. Han anfører således for Malmø 5 større skibe og 8 mindre, mens man alene i toldregnskaberne 1635 møder 6 skibe på 90-120 læster og 11 på 20-50 læster.
15. Det samlede læstetal for danske købstæder og landområder 1677 (10.260) er vel større end det, der kan beregnes for skibene, der 1638-41 passerede Kronborg (9.642 læster); men da skibstallene er væsentlig større 1677 (1677: 807, 1638-41: 264) og dermed den gennemsnitlige skibsstørrelse væsentlig mindre, end tilfældet var for dem, der deltog i trafikken, der gik gennem Øresund 1637-41, er det klart, at tallene 1677 omfatter et stort antal skibe, som ikke kommer med i tallene 1637-41, fordi de blot sejlede mere lokalt.

»Virkelig kunstindustri« – dansk industridesign i mellemlkrigstiden

AF LARS DYBDAHL

Samarbejdet mellem kunstnerne og industrien om industriel formgivning er i dag etableret praksis inden for de fleste produkttyper. Men i 1920'erne er det radikale arkitekter som Poul Henningsen og Edvard Heiberg, der bl.a. i Kritisk Revy må propagandere for den masseproducerede »virkelige kunstindustri« som det fremtidige demokratiske opgavefelt for brugskunstnerne. PHLampen bliver den første klassiker i moderne dansk industridesign. I samarbejde med funktionalistiske arkitekter specialiserer en række firmaer sig i nye industrimøbler i træ og stål til boligen, butikken og kontoret. Køkkentøjsindustriens aluminiumsartikler og de elektriske produkter til hjemmet, som støvsugeren og radioen, formgives derimod af ingeniørerne og de anonyme konstruktører, der også introducerede streamline-styling i Danmark ca. 1935. Enkelte arkitekter får opgaver inden for transportdesign, bl.a. Kaare Klint for De forenede Automobilfabriker A/S.

På Kunstnernes Efterårsudstilling 1929 i Den frie Udstillings bygning debuterede Wilhelm Freddie med den første abstrakte ophængning i Danmark, og i en af de andre sale iscenesatte arkitekten Edvard Heiberg en agitatorisk demonstration af industrielle serieprodukter (fig. 1). I den bizarre atmosfære, hvor en cykel på avantgarde-manér hang ned fra loftet og ubehandlede trækasser tjente som sokler, var der stærk efterklang af dadaismens antiborgerlige provokationspraksis. Som »ready-mades« hentet ind fra hverdagen var der typevarer overalt i rummet, både danske og udenlandske: bl.a. Thonets wienerstol og Philips' tallerkenformede bakelit-højtaler, et køleskab og en støvsuger fra det svenske Elektrolux, en Corona-skrivemaskine og en Harley-Davidson-motorcykel, fyldepenne, PHLamper og glaskubisk butiksinventar tegnet af Heiberg selv for Allan Christensen & Co. Den enkle kegleformede vandkandetype, som Vilhelm Lundstrøm fire år før havde ophøjet til monumental form i en af sine »opstillinger«, figurerede nu i Heibergs opstilling som et udstillingsobjekt i sig selv

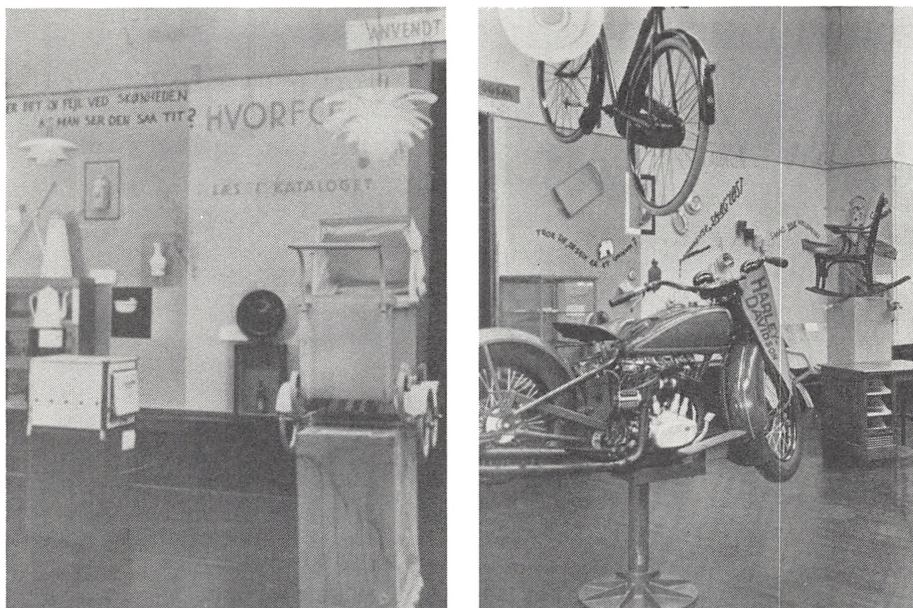

Fig. 1. Edvard Heibergs udstilling Anvendt Kunst, Kunstnernes Efterårsudstilling 1929. Tidsskriftet Die Form, Berlin 1930, 54.

sammen med sanitetsvarer og andre husholdningsartikler i hvid emalje, sikkert fra Glud & Marstrand. Ovenover lød skriften på væggen: »Er det en Fejl ved Skønheden, at man ser den så tit?«, og et skilt klargjorde, at udstillingstemaet var »Anvendt Kunst«. I katalogets introduktionstekst afsluttede Heiberg med følgende proklamation: »Det, som man med et misvisende Navn kaldte Kunstindustri, og som i Virkeligheden var Unica af Husflid, har nu kun Interesse for et degenereret Bourgeois. Gaa derfor ud paa Udstillingen og glæd dig over Skønheden i din *egen Tid!*«¹. Med sin programmatisk karakter blev Heibergs manifestation i 1929 i realiteten den første danske udstilling om industridesign.

Den var en udløber af Heibergs engagement i *Kritisk Revy* (1926-28), kampskriftet i det danske funktionalistiske gennembrud. »*Reel* Industri-kunst« havde været en af bladets hovedparoler, og sideløbende med Poul Henningsens og Heibergs opgør her med en »fortidig« kunstindustri, blev alternativer til »rigmandsnipset« og de oppyntede brugsgenstande lanceret som »virkelig Kunstindustri« i fodannoncernes produktreklamer². I sin appel til kunsthåndværkerne og arkitekterne om en kurs-ændrende praksis foreholdt Poul Henningsen dem også et grelt fremtidsbil-

lede: de skulle passe på, at det ikke blev »de *navnløse* Konstruktører ved Fabrikerne osv., som indskriver sig for Eftertiden som Nutidens Kunsthaandværkere, mens det, som nu udgives for Kunstindustri, vender tilbage til den aandelige Skraldebøtte, hvorfra det aldrig burde være fisket op«³. Det var Kritisk Revy, der i sin hvasse polemik spidsformulerede spørgsmålet om de kvalifikationskrav, som måtte stilles til æstetisk praktiserende faglighed, og fokuserede skarpt på problemet om dennes fremtidige placering i forhold til formgivning af de nye industrielle masseprodukter. Tonen var mere urban i Nyt Tidsskrift for Kunstindustri, der startede 1928, men også her blev den »virkelige kunstindustri« lejlighedsvis taget op af bl.a. møbelarkitekten Ole Wanscher, der også rapporterede kritisk om feltet i fagbladet Arkitekten.

Fig. 2. Skrivemaskinen Norden; i det ydre formgivet af Knud V. Engelhardt ca. 1927. NTfK 192, 8.

Men før nybruddet og tendensskiftet i anden halvdel af 20'erne var det kunsthistorikeren Vilhelm Wanscher, der allerede i 1913 indledte kritikken af kunstnernes manglende interesse for arbejdet med de enkle typer til hverdagens brugsting⁴. I relationen arkitekt/ingeniør hævder Vilhelm Wanscher samarbejdets nødvendighed, som han i samtidens Tyskland så det eksemplarisk realiseret i arkitekten Peter Behrens' elektriske lamper for AEG, hvor materialeøkonomiske forsimpelingskrav forenes med en ny saglig industriæstetik. Netop samtidig med Wanschers kritik indvarsledes mellemkrigstidens »virkelige kunstindustri« også på produktsiden. En el-industri i fremvækst udvikler før 1. verdenskrig en moderne ornamentløs forbrugsvare (Nilfisk), og arkitekten og brugsgrafikeren Knud V. Engelhardt har indledt sit mangesidede pionérarbejde, der i 20'erne bl.a. resulterede i formgivningen af skrivemaskinen Norden (fig. 2)⁵. Men det første krystallisationspunkt i den danske industridesign er PHlampen.

Belysningsarmaturerne

Den første rigtige PHlampe, den treskærmede internationale klassiker i dansk industridesign, blev færdigkonstrueret til oplysningen af Automobiludstillingen 1926 i det nybyggede Forum. Med dens forløber, hvor samarbejdet med Louis Poulsen & Co. startede, havde Poul Henningsen vundet guldmedalje året før på den store Parisudstilling; men PHlampen blev gennembruddet⁶. Succesen var formidabel, salget lå omkring 12.000 det første år, og virkede ansporende inden for branchen. Allerede i 1930 kunne Ole Wanscher konstatere, at lamperne »snart er ved at blive et af de mest brogede Omraader i Industrien, med de moderne Belysningslegemer i hæftig Krig med de endnu spillevende Alabasterskaale og Tøjskærme«⁷.

Poul Henningsen havde eksperimenteret med afskærmningen af lyset siden 1919. En gadestanderlampe blev prøveopstillet i 1921, og med lyskuglen til hans og Axel Saltos udsigtspavillon på Efterårsudstillingen samme år introducerede Poul Henningsen mangeskærmsarmaturets princip som vel den første overhovedet. Med Paris-lampen blev afskærmningen endelig integreret i behandlingen af lyset, men først med PHlampen indløste han sine egne fordringer til et moderne, »demokratisk« og rationelt belysningsarmatur (fig. 3). Med standardiserede elementer lod den sig industrielt massefremstille i de billige materialer metal og støbt glas, og skærmene dannede tilsammen et »PH-system« med differentierede kom-

Fig. 3. PHlampen på Købestævnet i Fredericia 1930.
Arkitekten, ugehæfte 1930, 152.

binationsmuligheder. Skærmens fælles kurvatur blev en logaritmisk spiral, hvorved lysstrålen fra den punktformede lyskilde overalt ramte skærmfladen under samme lave vinkel, således at det blev lyset fra skærmens inderside, der fik hovedvægten. Lysøkonomisk sikrede det en høj udnyttelsesgrad, og med den fastlagte vinkel var det nu ved skærmens forskellige placeringer, ved den større eller mindre afstand fra lyspunktet til fladerne, at blændingen kunne beherskes og udstrålingen styres i de retninger, der måtte være funktionelt påkrævet. Og indførelsen af mat reflekterende overfladebehandling, i stedet for Paris-lampens blanke, betød en yderligere forædling af lysets karakteriseringsevne, den bløde fremkaldelse af forskelligheden i rummets former, stoffer og farver, der var afgørende for Poul Henningsen. Den treskærmede lampe, 'arketypen' ved siden af kuglearmaturets grundtype, var den mest anvendelige af de mange modeller, der hurtigt kom frem. I gultonet miniformat dannede den også de klaseformede lysekroner, som Poul Henningsen selv henregnede under sine mere kompromisprægede »publikummere«⁸.

Frem til verdenskrisen og nazisternes magtovertagelse gik hovedeksporten til Tyskland, hvor lamperne distribueredes til ca. 60 forhandlere fra firmaets generalrepræsentant i Karlsruhe, der også var primus motor i den store ordre i 1929 til hovedbanegården i Köln⁹. Et indicium for PH-systemets position hos også den tyske funktionalistiske avantgarde er dets præsentation i tidsskriftet *Das Neue Frankfurt*, der læstes af progressive arkitekter verden over. Det propaganderede for Frankfurts nye storstilede, funktionalistiske by- og boligplanlægningsprojekt, og for i videst muligt omfang at påvirke boligindretningen fik en række udvalgte, industrielt producerede brugsgenstande en hædrende »varedeklaration« i indlagte bilag (*Das Frankfurter Register*). PHlamperne blev i 1930 emnet for bilag 12, og skærmsystemet fremhævedes her som en ren »lysteknisk« form¹⁰. Da den tyske forhandlerorganisation gik i opløsning, indstillede man sig primært på det danske marked. »Samtidig hade vi«, skrev Poul Henningsen, »en naturlig ængstelse for, at PHlampen skulle være blevet forældet, og vi kæmpede meget på tegnestuen for at finde på »nye dessiner«. Forarbejderne til PHgloben tog i hvert fald tre år, og vi var ikke færdige med at løse opgaven, dengang Kaastrup-Olsen [firmaets direktør] forlangte PHgloben på markedet. Det var måske vores største konflikt...«¹¹. Gennem årene blev de »nye dessiner« til flere hundrede variationer over mere end 40 forskellige typer. De første plagiater fulgte snart efter lanceringen i 1926, og spillerummet for de talrige senere pauvre eftergørelser blev ikke mindre af en dom afsagt af Østre Landsret i 1930. Poul Henningsen havde sagsøgt

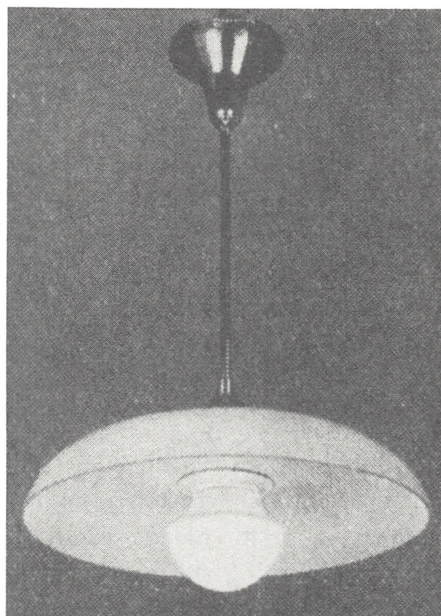
Fig. 4. Vilhelm Lauritzen og Frits Schlegel: Fritzsches Universallampe, 1928. Fritzsches udstillingsvindue på Amagertorv i København maj 1929, dekoreret som kopi af firmaets stand på verdensudstillingen i Barcelona samme år. Firmaets arkiv.

A/S Københavns Lampe- og Lysekronfabrik for dens Lyfa-lamper, men kun én af PH-typerne, den store bordlampe, blev anset for at være mere kunstnerisk end teknisk betinget og dermed beskyttet af kunstnerretten¹².

Blandt de øvrige belysningsarmaturer var der især to, som i form og konstruktivt princip kunne være alternativer til valget af PHlampen ved indretningen af »det moderne hjem« eller ved de store offentlige eller private belysningsopgaver. Den første var C. E. Fritzsches Universallampe, udformet i 1928 af arkitekterne Frits Schlegel og Vilhelm Lauritzen, og den anden ingeniøren Piet Heins Ra-lampe fra 1936, fabrikeret af A/S Københavns Lampe- og Lysekronfabrik, der efter dommen i 1930 lod Lyfa-lampen forsvinde fra markedet.

Begge konstruktioner udgik fra princippet i den ældre svenske agernformede lampe, det tidligste eksempel på et diffust lysende armatur til boligbrug, der udformedes som skærmsystem¹³. En stor og en lille halvkugle i opalglas var her sat sammen mod hinanden med en forbindende klarglaskive i diametralplanet gennem glødetrådets centrum. Dette blev i Universallampen nyformet modernistisk ved elimineringen af ligheden med naturformen til fordel for en stereometrisk kombination af keglen og kuglen

Fig. 5. Piet Hein: Ra-lampen, 1936.
Arkitekten, ugehæfte 1936, 10.

(fig. 4). Kuglen omkring pæren opaliseredes på nedre halvdel, mens den øvre stod i klarglas eller silkematteredes, og glasskærmens kegle gik ned til diametralplanet og afsluttedes i sin spids af en løstsiddende metalplade med et kort rør til ledningen. Universallampen fik sin udstillingsdebut på den store Bygge- og Boligudstilling i Forum 1929, hvor den oplyste spisekrogen i Vilhelm Lauritzens étplansvilla, og blev bl.a. valgt til Det Berlingske Hus' nye bygning¹⁴. Ved belysningen af salgshallen i Københavns Kødby var det Piet Heins Ra-lampe, der blev foretrukket (fig. 5). I modsætning til Poul Henningsen var Piet Hein af den opfattelse, at den jævne fordeling af lyset i belysningsarmaturet, som det sås i den almindelige kuglelampe, gav den mindst mulige blænding. Denne blændfrihed ville han forene med skærmlampens samling af lyset i bestemte retninger. M.a.o. konstruere en syntese af de respektive fordele, han så ved de to lampetyper. Resultatet blev Ra-lampen, der produceredes i 10 forskellige modeller af varierende diameter og i farverne hvid og gul. Set som variant af den svenske lampe blev den øverste skærmdel formet efter en flad, matematisk bestemt specialkurve i stedet for »agernets« halvku­gle¹⁵.

Industrimøblerne

Arkitekten Kaare Klint havde vedvarende et abstrakt forhold til det indu-

strialiserede møbel. Men samtidig med hans ledelse af de legendariske garderobeopmålinger og teoretiske proportionsstudier ved Kunstakademiets møbelskole tegnede Heiberg ca. 1925 et praktisk, rumøkonomisk og industrialiserbart herregarderoskab for møbelfabrikken Nolfi¹⁶. Heibergs tidlige arbejde med en opgave af denne art er symptomatisk for det nye socialt bevidste engagement hos mange af mellemkrigstidens funktionalistiske arkitektgeneration, og deres interesse for industrimøbler var i vidt omfang, men ikke udelukkende, én dimension af et fagligt arbejde for en boligkulturel forbedring af de mindrebemidlede levevilkår. Samtidig reflekterede deres »klasseløse« moderne idealer om boligindretning i høj grad nye normforandringer i »livsstil« hos periodens stærkt voksende mellem-lagsgrupper.

Nolfi var et af de firmaer, der allerede fra midten af 20'erne henvendte sig til et langt bredere køberklientel end de »fine« snedkeres med en række billige, sagligt forenkledede standardmøbler. Den fremskudte position på feltet indtages dog af Fritz Hansens Eftf., der efter sin start i 1872 snart fik industrielt præg med masseproduktion af jernstelskeletter til klunkemøbler og seriefremstillede træstole. I et samarbejde med arkitekter fra den nye generation får produktionen i mellemkrigstiden en moderne profil, og perioden bliver firmaets møbelindustrielle gennembrudsfase inden for både træ og stål¹⁷.

Den egentlige industrialiserede møbelfremstilling hos Fritz Hansens Eftf. indledtes i midten af 20'erne med en række stolemodeller i dampbøjet bøgetræ, der markedsførtes med fællesbetegnelsen DAN-stolen. Uden direkte at kopiere Thonets wienerstole var det lignende, men ikke så fintformede, lette typer med visse standardiserede komponenter, der kunne indgå i flere af modellerne. De danske wienerstole tegnedes hovedsagelig af virksomheden selv, men fra omkring 1930, hvor kontakten til arkitekterne etableredes, kom nye typer frem, formgivet af Frits Schlegel og Magnus Stephensen. Samarbejdet med Schlegel førte i 1932 også til udformningen af det første danske system af »Aufbaumöbels«, de såkaldte byggemøbler, hvor kasseformede modulbestemte opbevaringsenheder lod sig indbyrdes kombinere. Schlegels system, der bl.a. indeholdt en radio-enhed, indgik i Magnus Stephensens programatiske møblering i 1935 af en 2-værelses prøvelejlighed for foreningen Socialt Boligbyggeri, som udelukkende blev udstyret med lagermøbler i træ fra Fritz Hansens Eftf., såvel dagligstuen som soveværelset¹⁸.

Et par andre danske møbelfabriker havde en specialiseret produktion af de internationaliserede, modernistiske stålmøbler, men ikke et udvalg så

bredt dækkende som Fritz Hansens Eftf., hvis sortiment i 1934 omfattede »næsten alle Genstande i moderne Boligers og Lokalers Indretning«¹⁹. Den europæiske avantgardes eksperimentelle nyskabelser i stålørret havde Bauhaus-arkitekten Marcel Breuer udløst i 1925 med sin Wassily-stol, og i et fortættet forløb, der frembragte en række klassiske standardtyper, blev materialets konstruktive muligheder konsekvent gennemspillet over en kun 15-årig periode. Den fritbærende stålsto med de fjedrende ombøjede forben konstrueredes først af hollænderen Mart Stam i 1926, og året efter kom Mies van der Rohe med sin halvcirkulære bøjleformede variant²⁰. Begge typer og flere andre af bl.a. Anton Lorenz efterlignedes på den danske fabrik (fig. 6), men stålørsstolens æstetiske rumfantasi fik også danske versioner hos Fritz Hansens Eftf. i bl.a. armstole af Flemming Lassen (ca. 1930) og Schlegel (1931). Forkromningen af stålet fremfor blot forniklingen var netop mere æstetisk end praktisk begrundet. Det fremhævede det metalliske, og det ikke-volumenskabende rørs blåhvide glans gav en linie af reflekser, der i samklang med konstruktionens åbne karakter opløste de optiske grænser mellem rum og møbel. Da det danske firma i 1934 havde fået eneret i Danmark på Thonets kunstnerrettigheder og patenter, forsøgte fabrikken, ligesom Poul Henningsen fire år før, at få de kunstnertegnede

Fig. 6. Fra Fritz Hansens Eftf.'s stålørbelkatalog 1934: Skotøjsforretningen. FH's stålørbelkatalog 1934, 25.

stålmøbler lovbeskyttet, men udfaldet ved Højesteret blev tilsvarende.

I præsentationen af stålmøblerne understregede firmaet, at de rigtigt udformet, og anbragt i den rigtige ramme »ikke virker koldt«, men også kan være »indbydende og venlige«²¹. Man var således bevidst om den barriere, som de rodfæstede opfattelser af »hygge« hos store dele af publikum udgjorde imod en bred accept af stålmøblerne; normer der over klunkekulturen i realiteten kunne føres tilbage til biedermeiertidens borgerlige empiiredagligstue. Adskillige af firmaets egne stålmøbler blev derfor også imødekomende mellemløsninger, hvor de forkromede rør måtte forlige sig med overpolstrede lænestole o.lign. Udsvingene i »FH-produktionen« fra de internationale standardtyper i firmaets repertoire gik således over mod stålets sammenføring med tyngde- og volumenskabende former og materialer, en tendens der har samtidige paralleller i udlandet, hvorimod de mere ekstreme ekcesser, som Mart Stam meget rammende kaldte »stålmakaroni-uhyrer«, ikke optræder i produktionen²². Tilsvarende gælder for Dansk Staal møbelfabrik, der efterhånden som de enkle træstole med pinderyg vandt frem fra slutningen af 30'erne, optog disse typer i stålprogrammet²³.

I 1929 afviste Poul Henningsen generelt stålmøbler som »noget vrøvl«, og i *Kritisk Revy* havde han kun haft hån tilovers for Breuers Wassily-stol²⁴. Men ud fra arbejdshypotesen, at der alligevel måtte være særlig bekvemme møbelformer, der var billigere i stålrør end i træ, tegnede han

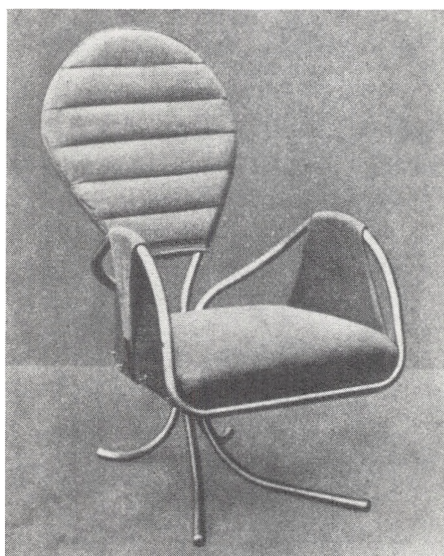

Fig. 7. Poul Henningsen: »Pavestol«, 1932.
Arkitekten, ugehæfte 1932, 167.

selv i 1932 en række nye stål møbeltyper for A/S V. A. Høffding. Forkromning og rød lakeret træ kombinerede han i et skrivebord, som med søjleben og svingskuffer var et brud med den internationale type, hvor skuffedariet ophængtes inden for den bøjede ramme, og stolene afveg ikke mindre markant fra de gængse typer (fig. 7). Med frie citater fra både wienerstolen og den engelske jernyngestol fra midten af 1800-tallet fik de glidende eller stærkt svungne forløb, betrækket blev aftageligt, og for at give optimal benplads valgte Poul Henningsen »rationelt«, men også med en udtalt æstetisk præference for deres dekorative effekt, at afslutte et par af stolene med empirevejede ben. Dette konstruktive motiv havde han også året før spillet på i sit forkromede, elegant insektagtige koncertflygel, og hos Fritz Hansens Eftf. blev det herefter overført til en kontordrejestol. En anden af Poul Henningsens typer, butikstaburetten »slangestolen«, drejer sig i ét rør dynamisk op som en udtrukket fjederstump. Som alternative løsninger fik Poul Henningsens stål møbler således deres klare særpræg, også med international målestok, i et balancepunkt mellem dialogen med de tidlige saglige typer og det radikalt fornyende formeksperiment²⁵.

Stål havde længe været anvendt til specialformål i kontorsammenhæng (pengeskabe m.m.), men først i 30'erne blev »det moderne kontor« utænkeligt uden stål inventar. Skrivebordenes skuffekonstruktioner fik rullelejer og forlængede skinner, men selve bordtyperne fulgte i det ydre meget de ældre træmøbler, de skulle erstatte²⁶. Dokument- og kartoteksskabene blev derimod genstand for gennemgribende konstruktiv nyudvikling med standardiserede typer uden imitation af træformerne. De danske firmaer, der gjorde sig gældende i konkurrencen med de importerede stålskabe, var primært Roneo A/S og K. A. Hartmann. For sidstnævnte firma tegnede arkitekt Palle Suenson ca. 1941 et let, nedadbøjet stål håndtag til et brevordnerskab og et »Strømlinie Skrivebord«. Begge møbler fik olivengrøn lakering, den praktiske farve, som efter amerikansk mønster blev standarden også for de danske stålskabe²⁷.

Husholdningens redskaber: Køkkenudstyret og de elektriske artikler

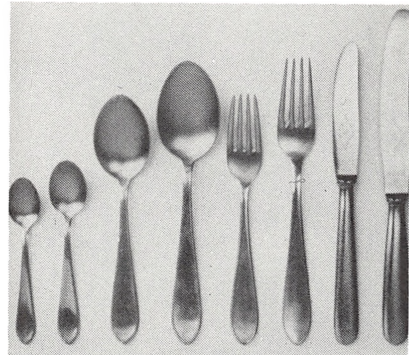
I 20'erne er det funktionspræciseringen og dermed nystruktureringen af køkkenets fysiske udformning, der er hovedmålet i reformbestræbelserne, som det klart reflekteres i Ingrid Møller Dyggves mønsterkøkken på Dansk Bygge- og Boligudstilling i København 1926, den nærmeste danske parallel til Grete Lihotzkys samtidige »tayloriserede« Frankfurterkøkken²⁸. Men i 30'ernes agitation for det moderne »madværksted«, som den

bl.a. føres frem i den nye pædagogiske litteratur om boligindretning, sættes der derudover også focus på selve køkkenredskaberne og husholdningens tekniske hjælpemidler²⁹.

Ud fra den produktionsrationelle devise »et godt Køkken maa ikke spille hverken Arbejde, Tid eller Penge« kritiseredes bl.a. den udbredte anvendelse af forældet udstyr som eksempelvis de til gasbrug uøkonomiske tunge gamle jerngryder, ligesom man appellerede til større kvalitetsbevidsthed: anskaffelsen af forbedrede typer var det afgørende fremfor mode-spørgsmålet om det køkkenblå emajleudstyr skulle udskiftes med rødt³⁰. Denne nye farvedifferentiering på produktoverfladen uden højnelse af brugsværdien er som købsstimulerende udspil vel symptomatisk for de emaljerede blikvarers trængte position i 30'erne, hvor aluminium og rustfrit stål bliver de nye attraktive metaller inden for køkkenredskaberne. Fremstillingsomkostningerne ved aluminium, 1800-tallets eksklusive »hvide sølv«, var afgørende blevet sænket efter opdagelsen af den elektrolytiske udvindingsproces (1886), og i 30'erne blev det køkkentøjsindustriens internationalt førende råstof, lettere og billigere end rustfrit stål, men også holdbart, ugiftigt og med stor varmetransmission. Blandt de danske fabrikker var Dansk Aluminium Industri A/S (Kløverblad) den specialiserede virksomhed med et meget omfattende og velanskrevet program, mens A/S Carl Lunds Fabriker (Calufa) og A/S Ernst Voss' Fabrik hørte til de toneangivende inden for rustfrit stål. Ældre formtyper videreførtes med forbedrede detaljer og lettere stilmæssig modernisering, men også mange nye blev udviklet. Det isolerende bakelit blev nu anvendt til ører, hanke og håndtag, og artiklerne til »det elektriske køkken« fik plandrejet bund. Dimensioneringen blev generelt det lille format tilpasset de små køkkener og den mindre husholdning³¹.

Spisebestikkene i rustfrit stål er fåtallige i perioden, og kun et enkelt af dem forenede eksemplarisk den standardiserede masseproduktion med præcis funktionsanalyse og sikkert kendskab til materialets egenskaber. Bestikket, der var til sygehusbrug, udformedes i samråd med hospitalsinspektør H. Chr. Ridter af Ejnar Cohr fra Carl. M. Cohrs Sølvvarefabriker i Fredericia, hvor det udstilledes i 1929 på det årlige købestævne (fig. 8). Det indkøbtes af en række hospitaler, men massefabrikationen, også som almindelig konsumentvare, startede først efter at Dansk Standardiseringsråd i 1931 tog det som forbillede for Dansk Standard for hospitalsbestik³². Typen, der valgtes som standardkniven var en syntese af en fransk model og A/S Raadvad Knivfabrikers nye rustfrie modeller. For at lette den hyppige renholdelse, og overensstemmende med stålets usmidige karakter,

Fig. 8. Ejnar Cohr: Hospitalsbestik.
Kunstindustrimuseet.

fik skeernes og gaflernes typer hverken profiler, kroge eller forsiringer, ligesom alle kanter afrundedes svagt »for at modvirke Tryk paa eventuelle magre Patienters Fingre«³³. Kniven skulle fabrikeres i ét stykke af hensyn til kogningen, og det nedsatte udvalg, der havde Ridter som formand, gav den en tilsvarende gennemført forenkling med glat overgang fra skaft til kling. Med initiativet Dansk Standardbestik gik det officielle standardiseringsarbejde for første gang ind på det traditionelle kunstindustrielle felt.

Et lignende samarbejde mellem hospitalsekspertise og en kunstnerisk direktør, i dette tilfælde Christian Joachim på Den kgl. Porcelainsfabrik, havde i 1925 resulteret i nye, billige jernporcelænsstel, der repræsenterede fornyelse i grundformerne ved at rette sig ind efter de praktiske krav om robusthed og forenkling, som der måtte stilles til institutions- og restaurations-service. Også de kom i almindelig handel, for som fabrikkens administrative direktør udtrykte det: »Samfundsmæssigt set har jeg ikke Lov til at udstille et Spisestel, som koster 1.000 Kr., uden at jeg samtidig har et Stel, der ogsaa er kulturmæssig berettiget, til 100 Kr. Det hænger sammen med den uhyre Nivellering af Befolkningen, som Demokratismen forbereder«³⁴. Ebbe Sadolins helt udekorerede og engelsk prægede dagligdags-service FORM 18 for Bing & Grøndahl fra 1932 blev med sine elegant runde konturer og lette fremtoning et præcist dansk eksempel på den mere udoctrin stiltendens »omkring 1930«³⁵.

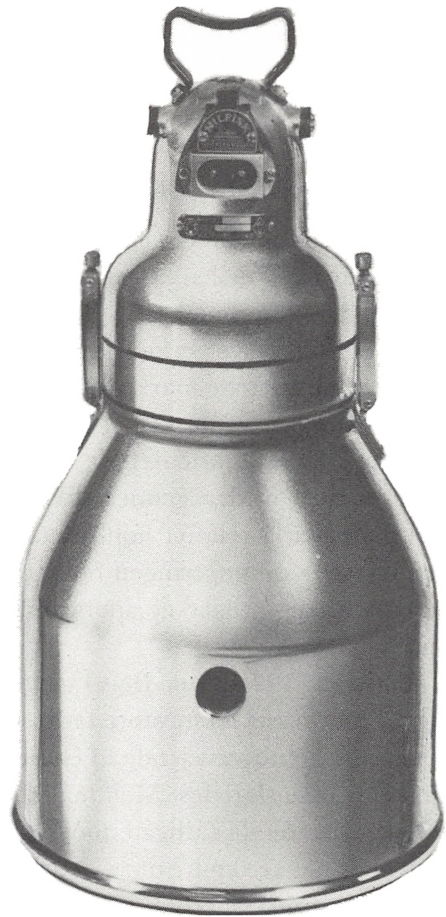
Inden for nyformgivningen af brugsglasset var arkitekten Jacob E. Bangs arbejde 1928-41 på Holmegaards Glasværk af helt grundliggende betydning. Vendepunktet, som Heiberg fremviste på sin udstilling i 1929, var Hogla-glasset (1928) – »Ikke *pragtpokalen* til Rockefeller, men *Ølglasset* til Danmarks Hansen«, som Bang selv karakteriserede det (fig. 9), og mottoet for den nye produktion blev »hensigtsmæssigt, stærkt, billigt, smukt«³⁶.

Fig. 9. Jacob E. Bang: Hogla-glasset, Holmegaards Glasværk 1928. Fotomontage, *Kritisk Revy*, 1928, nr. 2, 11.

Blandt de endnu få tekniske hjælpemidler var køleskabet den nye eksklusive konsumentvare. I sin karakteristiske fremtoning, som eksempelvis Evercold fra Dansk Køleindustri A/S (ca. 1931), er det den enkle kasseform på ben og med flade låger uden den senere hvælvede styling. Fra metalvarerne til den kropslige hygiejne viderefører køleskabet – ligesom gasovnene – den hvidemaljerede overflade, og dermed også betydningerne »renhed« og »sundhed«³⁷. Også støvsugeren var ved sin fremkomst en luksusartikel, men fremtunget af den udenlandske konkurrence på det danske marked, kunne en Nilfisk fra Fisker & Nielsen A/S allerede fra 1922 købes på afbetaling. Firmaet var grundlagt 1906 og fremstillede i begyndelsen elektromotorer o.lign., men fra 1910, hvor den første Nilfisk kom på markedet, og frem til 1. verdenskrig blev produktionen helt omlagt til støvsugerfabrikation. Med Nilfisken fra 1910 introduceredes den industri-saglige maskinform i borgerskabets hjem, hvor den ornamentløse, cylindriske stålbeholder, effektiv og håndterlig for stuepigen, kontrasterede blankt og skarpt afskåret mod de plydstunge interiører. Mens det utilslørede stål fik emfatisk betydning fremover ved at betone Nilfisk-typernes maskinelle karakter, er der ved de valgte formløsninger forandringer, som ikke kan reduceres til det teknisk betingede. Internationalt er der omkring 1. ver-

Fig. 10. Fisker & Nielsen A/S: Nilfisk, type P 30, 1926. Firmaets arkiv.

denskrig og ind i 20'erne former i industridesignen, der klart associerer til krigsmateriel: en bakelit-tedåse bliver bombelignende, »bådstilen« i den tyske bildesign signalerer ikke kun hastighed og moderne tid, men refererer også symbolsk til ekspansiv flådepolitik, og den engelske støvsuger The Rex fik under krigen torpedoform³⁸. Den mindre Nilfisk fra 1922 (model L 1) blev tilsvarende i »torpedostil«, og det patronagtige er en fællesnævner for de større husholdningsmaskiner fra 1911 og frem til 1932 (fig. 10). På det tyske og østrig-ungarske marked, hvor Nilfisken slog an før 1. verdenskrig, hed den Victor, formodentlig ikke kun p.g.a. profileringsbehovet i konkurrencekampen, for støvsugeren blev i samtiden betragtet som det nye våben »i tidens store kamp for renlighed og sundhed«³⁹. Med en nykonstruktion i 1932, der gik »lydløst« i forhold til de tidligere, fik Nilfisken sit

forenklede, hvælvede korpus med det anstrøg af »human engineering«, der raffineredes i de senere, mere slanke modeller. Første gang i 1936, hvor den også kom på hjul.

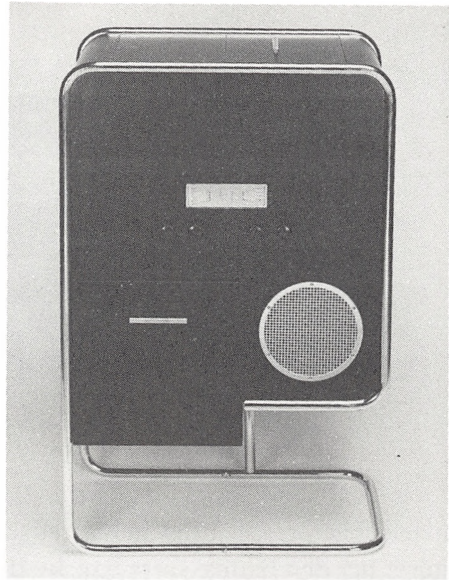
Radiodesign. Eksempel: B&O 1925-43

Ved siden af tonefilmen er radioen det centrale medium i kulturindustriens gennembrud i mellemkrigstiden. Allerede i 1925/26 var der 28.000 licensbetalende lyttere, og i 1938/39 var tallet eksplosivt steget til over 700.000. Radioen var blevet et massemedium⁴⁰. Blandt de danske radioproducenter, der dominerede markedet, stod Bang og Olufsen nogle år efter sin start i 1925 som en af de få betydelige produktinnovative fabrikker. Selv om firmaet i 30'erne orienterede sig mod et bredere marked med modeller i flere prislæg, er den gennemgående tendens mere præget af eksklusivitet. Prisniveauet lå relativt højt, bl.a. forårsaget af de avancegivende kabinetter, ligesom annonceringen betonede det socialt prestigefyldte⁴¹. Og designet blev væsentligst et spørgsmål om assimilering til det »smagfulde« interieur.

Perioden 1925-29 er B&O's etableringsfase, der afsluttes med »5-lamperen«, firmaets første store radiosucces på landsplan. I de første år bestod produktionen overvejende af eliminatorer, hvor karakteren af tekniske aggregater ikke sløredes. Men målet var massefremstilling af lysnetmodtagere, og allerede de tidligste modeller indsattes i en profileret trækasse, der dog endnu ikke skjulte metalchassisets forside og de stærkt iøjnespringende betjeningsfunktioner. I »5-lamperen« er denne camoufleringstendens fuldt udviklet til 'det noble skrin': med kun en oval åbning til betjeningen omslutter et kabinet i nøddetræ og ahorn helt chassiset. Ligesom det samtidigt slår igennem internationalt, blev radioen i B&O's forståelse dermed en del af møblelementet, med »5-lamperens« kabinet i form af en ny diskret møbeltype, men også en 'rokokoskænk' med låger fremstilledes. Den »skæmmende« teknik, der samtidig på forunderlig måde bragte musik, fremmede stemmer og lyde ind i intimsfæren, blev i sin polerede møbel-fremtoning således på én gang neutraliseret ved indkapsling og accentueret som et nyt stilfuldt centrum i stuen.

I årene frem til 1933 føres denne domesticering af teknikken videre med højttalerens og modtagerens vertikale indbygning i opulente, stilimiterende varianter af en fælles historicistisk skabsmodel, mest pompøst i firmaets første radiogramfon fra 1930. Perioden 1933-35 bliver dernæst den modernistiske gennembrudstid på B&O, hvor stilidealer en vogue afprøves,

Fig. 11. B&O: Hyperbo 5-RG radiogrammofon, 1934. Firmaets arkiv.

og med en enkelt undtagelse dominerer de i mere moderate udgaver også produktionen 1936-39. Art Deco'en markedsføres således i det nu lyse skabsmøbel med mørk dekoration i vinklede og aftrappede former, som også erstatter den historicistiske rankeudformning af højttaleråbningens masværk. Andre helt udekorede kassekabinetter står på klodsformede ben og lader sig kombinere med dertilhørende bar eller skrivebord. Asymmetrisk placering af højttaler, stationsskala og knapper bliver nu tegn for modernitet, og i en enkelt model er der spor af streamline. Undtagelsen, der ikke blev fulgt op, er en radiogrammofon fra 1934; i teknisk udstyr helt lig en anden i træ, men i fremtoningen radikal anderledes med sin industrielle æstetik (fig. 11). Den var stålørnsstilens formodentlig eneste nedslag i den danske radiofoniske produktion – den fritbærende stoltypes transmutation til et radiomøbel.

Afrundede hjørner og horisontale metalbånd på modeller fra 1936-38 indvarsler den amerikaniseringstendens i designet, der bliver fremherskende i 1939-43. Her syntetiseredes elementer af Art Deco og streamline-styling i monumentalskabe og horisontale kabinetter, der dynamiseres af plastisk buede former og skråt afskårne planer. En ny dekorationseffekt på hovedparten af modellerne fra denne tid er betjeningsknapperne i hvid karbamid. Det introduceres på den første Beolit fra 1939 (fig. 12), der samtidig vel er den tidligste dansk designede radio med et kabinet indu-

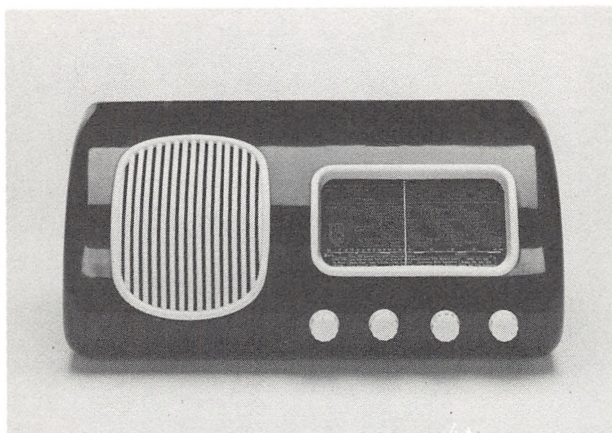

Fig. 12. B&O: Beolit 39, 1939.
Modellen erhvervet af Kunst-
industrimuseet i 1986.

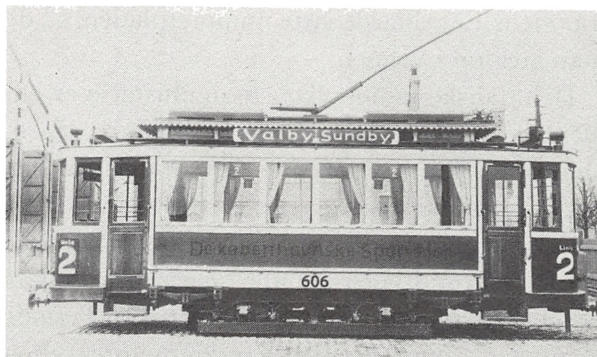
strielt formpresset i det helsyntetiske stof 'bakelit'⁴². Karbamidet kontrasterer her den blanke sorte bakelit, der er foretrukket fremfor den brune, og det spændte kvartcirkulære snit kan associere til kølerfronten på en samtidig bilmodel i streamline.

I firmaets repertoire var Beolit 39 en fremmedartet fornyelse, og designet kom også udefra som det præmierede forslag af en konkurrence udskrevet blandt publikum, efter at man i 1938 havde besluttet at fremstille kabinetter i det nye materiale⁴³. I international sammenhæng var B&O's bakelit-initiativ et sent udspil, for siden slutningen af 20'erne havde europæiske og amerikanske elektronikfirmaer haft øje for materialets produktionsforenkende økonomiske fordele, men også for dets traditionsfrie formgivningsmuligheder, selvom designet i de første år i vidt omfang imiterede trækabinetterne⁴⁴. Beolit 39 fik ikke et særpræg af kunstgenstand over sig som Philips' tallerkenformede højtaler fra 1926, var ikke avantgardistisk maskinagtig som Wells Coates' cirkulære radiokorpus fra 1934 for det engelske firma Ecco, og fremtonede heller ikke med samme extravagance i farve og form som mange af de amerikanske modeller. Men ligesom disse internationale klassikere i radio-bakelitten kan Beolit 39 ikke beskrives som et møbel, og analogt med dem er der her også søgt en distinkt form, som overskrider trækabinetternes normer og konstruktive begrænsninger.

Transportmidlerne

Den tidlige funktionsæstetiske designløsning på transportfeltet er Engelhardtts motorvogntype for A/S De københavnske Sporveje, udformet 1908-

Fig. 13. Knud V. Engelhardts første motorvogn, 1908-10.
HT-museets arkiv.

10 i samarbejde med selskabets ingeniører (fig. 13). Den blev radikal forskellig fra sin forgænger. Med åbne perroner, lysthusagtige »kineserier« på taget og en midtpartibetonende vinduesfagdeling havde denne endnu, trods elektrificeringen, reminiscenser fra det diligencelignende og virkede atektonisk og usolid. Engelhardts type er derimod tegnet arkitektonisk op i sin løsning på de nye lukkede perroner, ligesom faginddelingen fik ensartet bredde. De tidligere profilerede lister forsimpledes med alle hjørner og kanter afrundet, hvilket lettede rengøringen, og tilsvarende gennemarbejdede Engelhardt alle øvrige detaljer i jern og træ, håndgreb, beslag m.m., som var de fra starten præget af »livets tilslibning«⁴⁵. Til skiltningen og typografien formede han en enkel rundet groteskskrift, og karakteristisk for Engelhardts arbejdsmetode blev chassisets lysegrå bestemt ud fra en blanding af opsamlede slamprøver fra byens forskellige kvarterer. Motorvognen var hans eneste opgave for selskabet, men da bivognen konstrueredes i midten af 20'erne, udformede ingeniørerne den over Engelhardts type – i det hele taget blev den udgangspunktet for al senere dansk sporvognsbyggeri.

Poul Henningsen sammenlignede i 1930 Engelhardts motorvogn med Ib Lundings nye københavnske sporvogn, der dette år præsenteredes på Charlottenborgs Forårsudstilling⁴⁶. Hans synspunkt var, at Lundings i det tekniske og komfortmæssige favoriseredes af den nu anderledes stillede opgave, men alligevel var Engelhardts i langt højere grad »et moderne Kunstværk«, fordi han helt havde underordnet sig problemet og materialet, og derved skabte en type, mens Lundings var et fortænkt forsøg, der dyrkede personlighedspræget under indflydelse fra tysk modernisme. En af detaljerne, han slog ned på, var linie 1-nummeret, »den lige Pind med den stumprumpede Hage«, der også var fejlplaceret ved kun at kunne ses for-

fra, mens Engelhardt satte nummerpladen, så den også kunne aflæses, når man steg op i vognen.

Den danske motorcykels designhistorie er efter ca. 1920 praktisk taget identisk med udviklingsforløbet i Nimbus'en fra Fisker og Nielsen A/S. Den kom i kun to forskellige hovedmodeller: den første, almindeligvis kaldet »kakkelovnsrøret«, var i fabrikation 1921-28, og efter en seksårig standsning genoptoges motorcykelproduktionen i 1934 med »humlebi«n, der blev grundtypen for alle senere eksemplarer frem til ca. 1960, hvor Nimbus definitivt gik ud af produktion⁴⁷. Perioden ca. 1900-20 var eksperimentalfasen med over 30 danske motorcykelmærker, men kun få af dem nåede større produktionstal, og hvor de langt hen fremstod som motoriserede afarter af pedalcyklen, brød »kakkelovnsrøret« afgørende med denne afhængighed⁴⁸. For P. A. Fisker, der selv udviklede prototyperne 1918-20, tog det bilmæssige som sigtepunkt, både hvad angår maskinel bygning og industriel fabrikationsgang. Kædetrækket erstattedes af den mere driftsikre kardanooverføring, og i stedet for de sædvanlige cykelrør opbyggedes stellet som et robust dobbeltrammet fladjernschassis. En dobbeltfunktionel og original løsning var benzinbeholderen, der i de udenlandske modeller sad fastspændt mellem stelrørene, men her integreredes i form af den lange skråtstillede ståltank som en vigtig konstruktiv del af stellet (fig. 14). Da modellen i øvrigt er relativ åben med sit præg af adderede teknisk-konstruktive former, er dens symbolbærende betydning, den »fremskydende kraft«, også koncentreret til det visuelt dominerende »kakkelovnsrør«. Nykonstruktionen fra 1934 (fig. 15) forbedredes væsentligt i de tekniske detaljer, fik bl.a. helstøbt motorblok og teleskopaffjedring, og internationalt var den en af de første med pladestyr. I formgivningen er den frigjort fra det mere direkte funktionsafhængige, og ud fra en ny maskinæstetisk

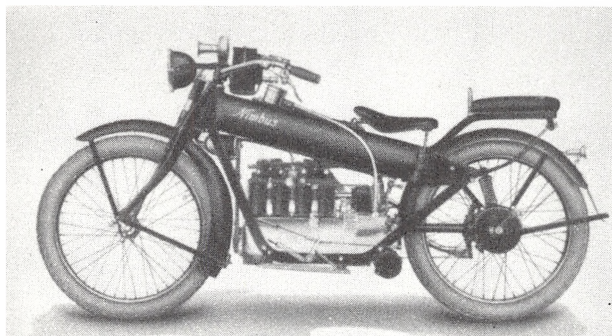
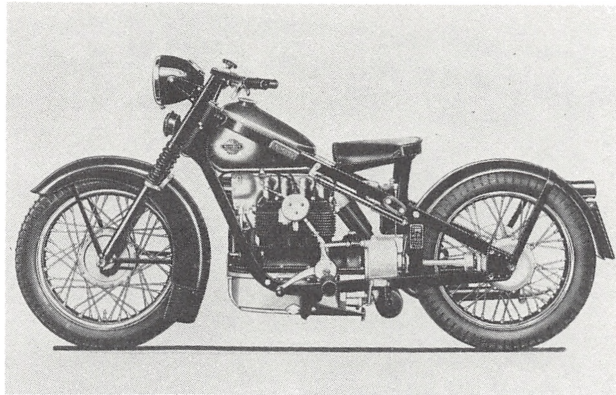

Fig. 14. Fisker & Nielsen A/S:
Nimbus, »kakkelovnsrøret«,
1921. Firmaets arkiv.

Fig. 15. Fisker & Nielsen A/S:
Nimbus, forbedret model af
»humlebitypen« fra 1934.
Firmaets arkiv.

opfattelse af motorcyklen som teknisk helhedsorganisme fremtræder den med en anderledes kompakt elegance i en mere dynamisk og plastisk modellering, der også »sammensmelter« maskine og motorcyklist til en funktionsenhed under kørslen.

På bilmarkedet er Triangel-vognene fra De forenede Automobilfabriker A/S i Odense pendanten til Nimbus som det eneste danske bilmærke efter ca. 1920. Selskabet stiftedes 1918 som en sammenslutning af de tre automobilfabrikker, hvoraf 'Triangel' blev udledt: Thomas B. Thriges samt de to mindre københavnske fabrikker Jan og Anglo-Dane. I erkendelse af de danske personbilers umulige konkurrencevilkår over for de massefremstillede udenlandske mærker specialiserede fabrikken sig med lastvogne, omnibusser og jernbanemotorvogne, men stadig vanskeligere forhold nødvendiggjorde, at bilproduktionen måtte indstilles i begyndelsen af 40'erne⁴⁹. Fabrikken indtager en særstilling som det vel tidligste danske eksempel på et firma, der udvikler klare elementer af »corporate design« i et flerårigt samarbejde med arkitektfaglig ekspertise udefra. De to, der entreres med, er først P. V. Jensen-Klint, Grundtvigskirkens arkitekt, og dernæst møbelarkitekten Kaare Klint, henholdsvis far og bror til Tage Klint, firmaets direktør 1918-35. Et designprogram i nutidig management-forstand udformes selvsagt ikke; men konsulentfunktionen omfattede afgørende komponenter i firmaets visuelle identitet udadtil, såvel i selve produktdesignet som på det grafiske felt.

Jensen-Klint involveres ca. 1920, hvor han tegnede firmaets bomærke, og han bliver derudover den hovedansvarlige for den æstetiske ansigtsløftning af transportmodellerne fra fabrikkens første år. Bomærket formes som en trekant, der rummer både firmanavn og varemærke i en uafklaret kom-

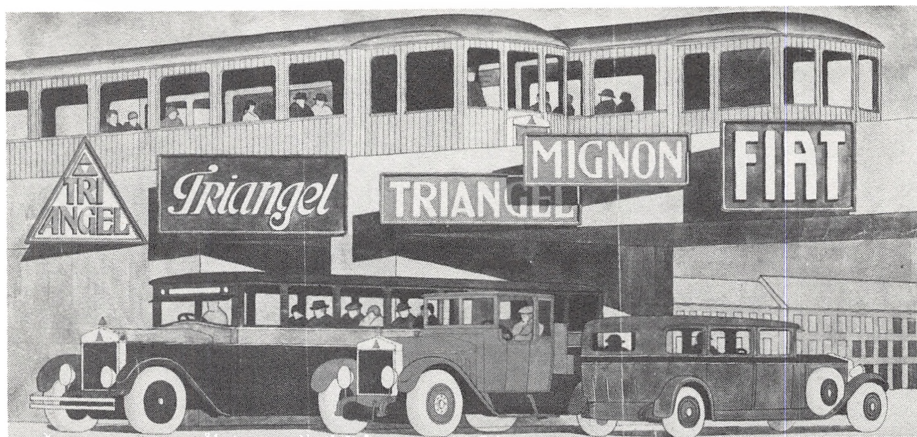

Fig. 16. Kaare Klint: Originaltegning til reklamebillede for De forenede Automobilfabriker A/S, ca. 1925-26.

Samlingen af arkitekturtegninger, Kunstakademiets Bibliotek.

position mellem skønvirketradition og saglig tendens. Men hans »redesign« af vognene kendetegnes af 20'ernes internationale bilstil. Karosseriet er kubisk betonet og forhjulsskærmene langstrakt svungne, ligesom lygterne er fjernet fra kølerfronten, der af Jensen-Klint nu artikuleres arkitektonisk som en tempelportal. I et reklamebillede tegnet hos Kaare Klint omkring 1925-26, og brugt til plakat, annoncer og brochurer, er det stadig hans modeller, der kører frem (fig. 16); men farvesætningen, hvor lastbilen er »royal red« og omnibussen »peacock blue« med koboltblåt bælte, kan være Kaare Klints⁵⁰.

Samarbejdet med Kaare Klint synes at være indledt i forbindelse med en økonomisk rekonstruktion af hele virksomheden i 1925. Foruden reklamebilledet tegner han bilmodeller, der er på markedet i 1926, og over et forslag til »Hus med Udstillingsrum for Automobiler« fra 1927 fortsatte konsulentarbejdet til ca. 1934. Sideløbende med engagementet i bildesignet moderniseredes typografi og skiltning, en proces der også implicerede Gunnar Biilmann Petersen. Som reklamebilledet anskueliggør, blev viaduktreklamer rundt om i landet et tegn for Triangel og fabrikkens generalrepræsentation for primært Fiat i 20'erne og fra 1931 for Austin. Ved de skæve viadukter blev skiltene malet som stod de vinkelret på vejbanen, hvilket af Kaare Klint blev kaldt for »anvendt kubisme« – måske med ironisk adresse til Kritisk Revy-folkene. På skriftbånd til broerne introduceres farten som motiv i løbende kursivskrift, men der udformes ikke en

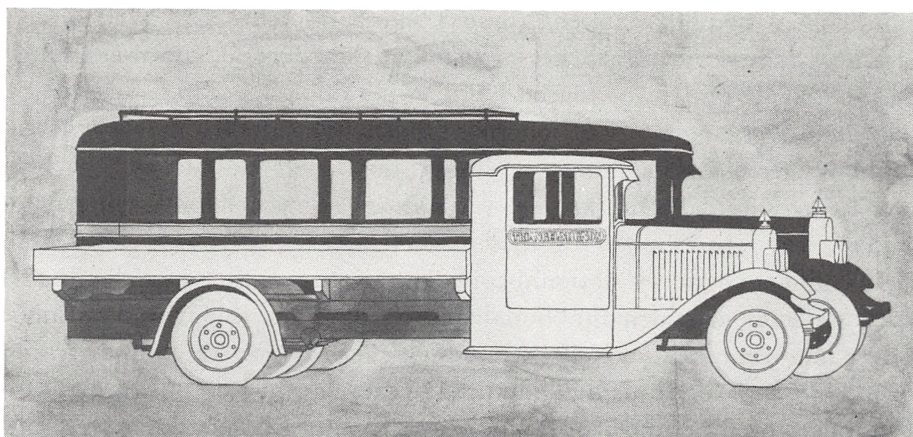

Fig. 17. Kaare Klint: Originaltegning til reklamebillede med Triangel Mignon-typen, 1926. Samlingen af arkitekturtegninger, Kunstakademiets Bibliotek.

logotype for det lange firmanavn, som også forsvinder fra Jensen-Klints mærke. Det fremtræder nu forenklet som en rød trekantsramme omkring hans Triangel-skrift på hvid bund (jvf. fig. 16), og som nyt varemærke dominerer det brevpapirets hoved. Skriftypen her, der også anvendes på brochurerne, er en nyantikva med ekstrem forskel mellem tynde og tykke træk; formodentlig er den resultatet af Biilman Petersens eksperimenter. Ved siden af denne skriftfastlæggelse søger man mere bevidst at indarbejde den røde trekant som symbolsk grundelement. Et mønster af hvide, sorte og røde trekanter komponeres således af Klint i 1930 til anvendelse eksempelvis på en reklameblyant og en sekskantet omnibus-ventesal med 3-sidet tag svarende til vognkølerens pyramidefigur.

Kaare Klints første opgave som billedesigner blev den nye, lette Triangel Mignon-type fra 1926, både som lastvogn og omnibus (fig. 17). I firmaets annoncering i anledning af Automobiludstillingen i Forum samme år, hvor alle Triangel-modellerne fremvistes, er det disse to vogne, som placeres i centrum af markedsføringen⁵¹. Deres proportioner er ligedannede, og de blev det designmæssige udgangspunkt for de større vogne. En tredje opgavetype er en trambus fra 1930, og formodentlig samme år giver Kaare Klint Mignon-omnibussen et ajourførende design. Jensen-Klints repræsentative »tempelportal« havde han allerede i de første typer erstattet med en mere let, upompøs front, og her bliver den funktionalistiske tendens, som især udvikler sig i omnibusserne, ført konsekvent igennem. Eksempelvis formedes forhjulsskærmene i deres profil neutralt som blot et cirkelud-

snit, i lighed med bl.a. Walter Gropius' Adlercabriolet (1930). Men i øvrigt er Klints karosseriformer meget en justerende finish af det givne. Det tunge og retvinklede præg over Jensen-Klints typer oplødes med afrundede og hvælvede overgange, proportionernes talforhold korrigeredes i systematisk søgning efter enkle relationer, og de horisontalt flugtende forløb, der her ved fremkommer, modvirker det ret statiske i Jensen-Klints syn på opgaven.

I Triangel-vognenes designhistorie kan Kaare Klints modeller bedst karakteriseres som den funktionalistiske fase. Efter samarbejdets ophør bliver hans omnibustype i 1935-årgangen genstand for streamline-styling, og ethvert spor af Klints designaktivitet er udvisket i både lastvognene og trambusserne fra omkring 1940, der opviser meget bombastiske streamliniformer – helt uden det nye lyntogs elegance⁵².

Med den første serie lyntog, der indviedes 1935 i forbindelse med åbningen af Lillebæltsbroen, introducerede DSB det dieselelektriske tog på de danske hovedstrækninger, ligesom det parallelt fandt sted i andre europæiske lande, bl.a. Holland, Frankrig og Spanien. Eksemplet, der aktualiserede processen, var Deutsche Reichbahn's streamlineformede hurtigmotorvogn Fliegende Hamburger, der forbandt Hamborg og Berlin på kun 2 ½ time⁵³. En tidlig skitse og den første prøveopbygning af fronten til det danske lyntog røber også i formgivningen en klar afhængighed af primært Fliegende Hamburger; men i det endelige design fik lyntoget selvstændig visuel identitet i en let streamline (fig. 18). Markant blev førerrummets tre høje, tætsiddende og tilgitrede vinduer, der med moderat hældning gik op til et ikke så stærkt nedadbuget tag som Fliegende Hamburgers, og i stedet for den oprindeligt planlagte vinrøde, der anvendtes på den tyske hurtigmotorvogn, valgtes ved farvesætningen en lysere, mere »dansk« postkasserød, og de omløbende bånd under vinduerne og det sølvgrå tag blev cremefarvede. I det indre gennemførtes vognklassereformen med de kun to standarder, en 1. kl. og en »fællesklasse«, der i udstyret på alle punkter var en afgørende forbedring af rejsekomforten – lige fra pladsforholdene til detaljer som en ny trækforhindrende vindueskonstruktion, garderobefaciliteter og varmt vand på 1. kl.'s toilet. I 1. kl.'s gedigne kupéer, placeret i det symmetriske trevognstogs mellemvogn, installeredes læselamper ved hver af de seks pladser, og den nye fællesafdeling i de to motorvogne fik nu på hver side af midtergangen kun to pladser, udformet som højryggede, mørkeblå lædersofaer med armlæn og ørebakker, hvor der på den tidligere III. kl. kun havde været smalle træsæder med 2+3 pladser i bredden. Et særligt fashionabelt aktiv blev »baren«, restauranten i den ene motorvogn, der

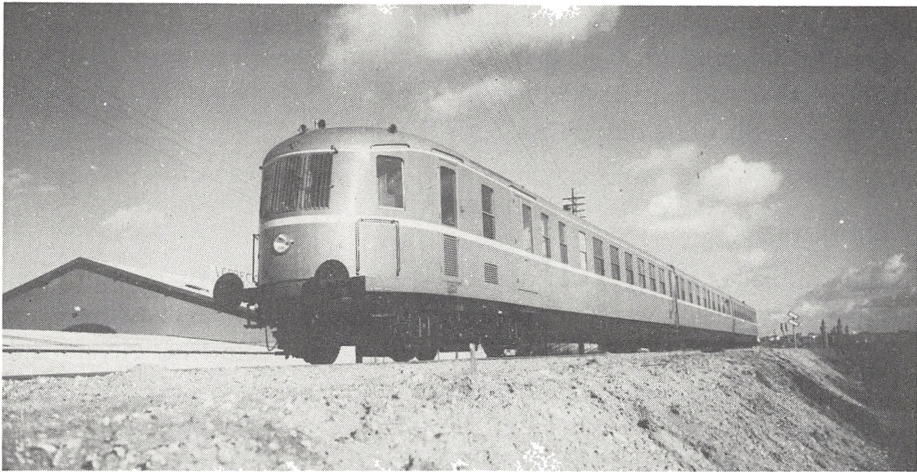

Fig. 18. DSB's lyntog, 1935. Jernbanemuseet.

gav plads for tolv ved tre borde med armstole i »moderne Staalkonstruktion, betrukket med blaat Læder«⁵⁴.

Med positivistisk videnskabelighed førte streamline-stilens internationale fortalere bevis for hastighedsforøgelsen ved de aerodynamiske formers reducering af luftmodstanden, men stilens reelle betydning lå i symbolværdien. Det var konkurrencen fra privatbilismen, hvor stilen først slog igennem, der drev den frem også i togdesignet, og måtte damplokomotivernes kosmetiske streamline derfor blive stærkt retorisk, var der ved de diesel-elektriske tog et større mål af saglig korrespondance mellem deres ofte mere funktionelt forenklede streamline-stil og det forøgede fartpotentiale. I kombinationen med Lillebæltsbroen blev der med DSB's nykonstruktion således tale om rejsetidsforkortelser på helt op til 40 %. DSB's offentlige renommé havde i begyndelsen af 30'erne været stærkt svækket, men med det røde lyntogs fetichagtige udstråling i samtiden, blev der også streamlining af popularitetskurven. Det billedliggjorde retlinet fremskridtstro på teknologien og signalerede en 'krisefri' socialstatslig planlægningseffektivitet. Og internationalt placerede lyntoget sig blandt de nyeste streamlineformede tog, således på verdensudstillingen i Paris 1937 – jernbanekultens sidste store opvisning i Europa – hvor det udmærkedes med Grand Prix⁵⁵. Det var også et af de eksempler på streamline, som den prominente fransk-amerikanske industridesigner Raymond Loewy samme år fremhævede i sin bog *The Locomotive*. Han anså det hollandske som det mest velformede af de indtil da byggede diesel-elektriske tog, og fremfor Fliegende Hamburger,

hvor han kritiserede vinduesudformningen, synes Loewy af de øvrige europæiske løsninger at foretrække det danske lyntog: »Not quite so succesfull as the Netherland's articulated train, this Danish Railways' train is nevertheless a credit to its designers«⁵⁶.

Konklusion

For de radikale arkitekter var den »virkelige kunstindustri« et pant på en ny demokratisk kultur, og de tildelte den afgørende pædagogisk funktion, da den, som Poul Henningsen udtrykte det, var »hele Dagliglivets Indhold«⁵⁷. Ligesom i den funktionalistiske arkitektur er perioden fra midten af 20'erne og frem til begyndelsen af 30'erne den deklamatoriske og »heroiske« fase for »hensigtsmæssigheden som stil« i den danske industridesign, ført frem i kulturdebat og produktudformning gennem primært arkitekternes engagement. Med de markante undtagelser inden for især transportområdet var deres designpraksis primært forbundet med typedannelsen og de nye industrielle masseproduktionsmål på felter, der traditionelt involverede æstetisk faglighed. Indflydelsen fra den tyske Bauhausskole gjorde sig heri stærkt gældende samtidig med en udbredt aversion mod »amerikanisering«. Bortset fra de arkitekttegnede lamper dominerede ingeniørerne, og dermed de »navnløse konstruktører«, helt designen på det i 30'erne stærkt ekspansive marked for elektriske artikler, ligesom det også er dem, der indleder formgivning af produkterne i aluminium og bakelit. Først i 40'erne er der arkitekttegnestuer, der samarbejder systematisk med industrien på dette felt, hvor nye plasticstoffer udvikles, bl.a. melamin (Erik Herløw, Acton Bjørn og Sigvard Bernadotte). Det var også ingeniørerne, der i modificerede former formidlede den amerikansk introducerede streamline, og som det kan konstateres inden for flere produkttyper, starter den danske streamline omkring 1935 – et første brud med den »stilløse« funktionalisme i industridesignen.

Noter

1. Cit. efter kataloget til Kunstnernes Efterårsudstilling 1929, 8 (Heibergs Introduktionstekst Anvendt Kunst, 5 ff.), heri også oversigt over genstandstyperne 43 ff. Jvf. i øvrigt O. W. (Ole Wanschler) i Arkitekten XXXI, ugehæfte 1929, 220; J. R. (Jørn Rubow) i Nyt Tidsskrift for Kunstindustri (NTfK), 1929, 175, Die Form (Berlin), 1930, hæfte 2. 54 (anmeldelser af udstillingen).
2. Jvf. Lars Dybdahl: »Ansigtet imod den lykkeligere Fremtid« – tidsskriftet Kritisk Revy (1926-28), i Mirjam Gelfer-Jørgensen (red.): Nordisk funktionalisme 1925-1950, 1986, 31 ff.
3. Poul Henningsen: Svindel i Kunstens Navn, Kritisk Revy 1926, hæfte 1, 48.

4. Vilhelm Wanscher: *Architekturens Elementer*, Arkitekten XV, 1913, 454 ff.
5. Jvf. Ole Wanscher: *Moderne Kontorinventar*, NTfK 1930, 8.
6. Jvf. Sophus Frandsen: PH's eksempel, 1978, 31-54.
7. I anmeldelse af Belysningsudstillingen i Tivoli 1930, Arkitekten XXXII, ugehæfte 1930, 186.
8. Jvf. Poul Henningsen: P.H.-Lampen paa Købestævnet, Arkitekten XXXII, ugehæfte 1930, 157; varekataloger fra Louis Poulsen & Co.: Prislister PH Nr. 5, 1927, *Moderne Belysning*, Prislister B.1, 1934. Poul Henningsens belysningsteoretiske artikler 1921-66 er samlet i Ebbe Christensen m.fl. (red.): PH om lys, 1974.
9. Jvf. Inger Henningsen/Svend Erik Møller (red.): Poul Henningsen om smag, stil og kunst, 1984, 145 (Hvordan PH-lampen blev til, 143 ff.).
10. Jvf. Christoph Mohr/Michael Müller: *Funktionalität und Moderne. Das Neue Frankfurt und seine Bauten 1925-1933*, Köln/Frankfurt/Main, 1984, 93 og 233.
11. Jvf. Henningsen/Møller, op.cit. 145.
12. Jvf. P.H. contra Lyfa, Arkitekten XXXIII, ugehæfte 1931, 22 ff.
13. Jvf. Poul Henningsen: *Belysningens Kunst* (6). Det rationelle armaturs historie (1946), Christensen m.fl. (red.), op.cit., 125 ff.
14. Jvf. NTfK 1929, 16; Vilhelm Lauritzen og Frits Schlegel: *Fritzsches Læselampe*, Arkitekten XXXII, ugehæfte 1930, 191; fotos af Universallampen i de nævnte bygninger, Arkitekten XXXI, 1929, 240 og 1930, 176 f., 179.
15. Jvf. Piet Hein: *Ra-Lampen*, Arkitekten XXXVIII, ugehæfte 1936, 9 ff.
16. Jvf. Lars Dybdahl, op.cit. 34 f.; varekataloget Nolfi Funkis. *Godt Haandværk. Praktisk anvendelighed. Moderne Teknik*, u.å. (ca. 1932), 17.
17. Vedr. Fritz Hansens Effif. jvf. Erik Lassen: *Hverdagens stole. Fritz Hansens Eft.s virksomhed gennem den sidste menneskealder*, 1957; Viggo Sten Møller: *Dansk Kunstindustri*, bd. 2 1900-1950, 1970, 84; Mirjam Gelfer-Jørgensen: *Dansk Kunsthåndværk fra 1850 til vor tid*, 1982, 244 ff.; firmaets varekatalog FH-Staalmøbler, 1934; *Kunstnerret*, NTfK 1935, 162 ff. (indlæg af Erich Hiesiger, Oskar Bondo Svane og H. S. Hendriksen).
18. Jvf. M. L. Stephensen: *Den 2-Værelses Lejlighed og Møblerne*, NTfK 1935, 66 ff.
19. FH-Staalmøbler, op.cit. 1.
20. Jvf. Jan van Geest/Otakar Máčel: *Stühle aus Stahl. Metallmöbel 1925-1940*, Köln 1980, 10 ff.
21. FH-Staalmøbler, op.cit. 21, 15.
22. Cit. efter van Geest/Máčel, op.cit. 47.
23. *Dansk Staalmøbelfabrik, Nettoprislister til Forhandlere*, 1949.
24. Poul Henningsen: *Bygge- og Bolig-Udstillingen*, NTfK 1929, 133; *Tradition og Modernisme*, *Kritisk Revy* 1927, hæfte 3, 31.
25. Jvf. NTfK 1932, 105, 130; Ole Wanscher: *Møbler paa Købestævnet*, Arkitekten XXXV, ugehæfte 1933, 145 f.
26. Jvf. Ole Wanscher: *Moderne Kontorinventar*, op.cit. 4 f.
27. Jvf. Varekataloget K. A. Hartmann, *Standard Staal. Moderne Kontorudstyr*, u.å. (ca. 1941).
28. Jvf. Ingrid Møller Dyggve: *Køkkenet*, Arkitekten XXVIII, 1926, 104 ff., 117; Ebbe Sadolin: *Vor Bolig. Indretning og Bohave*, 1927, 45 ff.
29. Jvf. eksempelvis Ove Boesdal og M. Friis Møller: *Hvordan skal vi bo*, 1931, 110 ff. og Mary Atlung: *Er Køkkenet en Del af Deres Hjem?*, i Ove Boesdal og M. Friis Møller (red.): *Det danske Hjem*, 1934, 125 ff.
30. Jvf. Boesdal og Friis Møller, op.cit. 113 f.
31. Jvf. eksempelvis varekataloget *Dansk Aluminium Industri ½: Aluminium*, u.å. (1937).
32. Jvf. Meddelelse fra Dansk Standardiseringsraad, *Ingeniøren* 1931, 83 ff.; NTfK 1929, 123; Gelfer-Jørgensen, op.cit. 276 f.
33. Meddelelse fra Dansk Standardiseringsraad, op.cit. 85.
34. Frederik Dalgas: *Om Brugsporcelain*, NTfK 1928, 135.

35. Jvf. Klaus-Jürgen Sembach: Um 1930, München 1969, 5 ff.
36. Jvf. Jacob E. Bang: Glas. Orientering ved Begyndelsen af en ny Produktion, NTfK 1928, 189 ff.; Jørgen Schou-Christensen: Påvirkningen fra svensk til dansk glas under Funktionalismen, i Gelfer-Jørgensen (red.), op.cit. 62 ff.
37. Evercold afbildet i Boesdal og Friis Møller, op.cit. 135.
38. Jvf. Povl Drachmann: Aktieselskabet Fisker & Nielsen 1906-26. Februar-1931, 1931; Sylvia Katz: Classic Plastics. From Bakelite to High-Tech, 1984, 42; Joachim Petsch: Geschichte des Auto-Design, 1982, 60 ff.; (Fisker & Nielsen %): 50 år gik ..., 1956, 1915-opslaget.
39. Drachmann, op.cit. 28.
40. Jvf. Gunhild Agger m.fl.: Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45, 1984, 349.
41. Vedr. B&O's historie: Erik Rørbæk Madsen: At skabe er at leve. Blade af Bang & Olufsens historie, 1975; firmaets Jubilæumsavis, 1985; B&O Jubilæums Nyt. Bang & Olufsen % gennem 25 Aar, 1950.
42. Om 'Bakelit' jvf. Sylvia Katz. op.cit. 10 f.; Johanne Moustgaard: Kender vi plastic-stofferne?, 1956, 36 ff.
43. Jvf. Rørbæk Madsen, op.cit. 77 f.
44. Jvf. Adrian Forty: Wireless Style. Symbolic Design and the English Radio Cabinet, 1928-1933, Architectural Association Quarterly, vol. 4, 1972 nr. 2, 23 ff.; Stephen Bayley: In Good Shape. Style in Industrial Products 1900 to 1960, 1979, 122; Andrea DiNoto: Art Plastic. Designed for Living, 1984, 136 ff.; John Heskett: Industrial Design, 1980, 165 f.
45. Vendingen er Engelhardts, cit. efter Erik Ellegaard Frederiksen: Knud V. Engelhardt. Arkitekt & Bogtrykker 1882-1931, 1965, 25. Originaltegningerne til Engelhardts motorvogn i Kunstindustrimuseets Bibliotek, Billedsamlingen.
46. Jvf. Poul Henningsen: Sporvognen som Kunst, NTfK 1930, 49 ff.
47. Jvf. Villy Poulsen: Nimbus. Danmarks motorcykel, 1986; Drachmann, op.cit. 37 ff.
48. Jvf. Villy Poulsen: Klassiske Motorcykler. bd. 2, 1985, 7 ff.
49. Jvf. Thorkil Ry Andersen: Danske biler og motorcykler 1900-20, 1969, 56 ff., 113 ff., 139 ff.; Triangel 1918-26. august 1943, 1943; Thomas B. Thrige's Fond og de tilknyttede virksomheder i Aarene 1934-1959, særnr. af Fra Thrige, 1959, 29 f.; Anders Monrad Møller i Hans Chr. Johansen m.fl.: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940, 1983, 236 ff.; Tage Kaarsted og Per Boje: Thomas B. Thrige primus motor. Fra el-industriens barndom, 1983, 193 ff.
50. Rekonstruktionen her af de to arkitekters engagement i Triangel-designet, herunder også Biilmann Petersens, er gjort ud fra delvist daterede og signerede tegninger o.a., opbevaret i Kunstakademiets Bibliotek, Samlingen af arkitekturtegninger, København. Henviisning til materialet er givet af Lisbet Balslev Jørgensen og Gorm Harkær. Reklamebilledet som plakat i Kunstindustrimuseets plakatsamling.
51. Jvf. annonceudklip i ovennævnte materiale.
52. Jvf. illustrationsmaterialet i Triangel 1918-26. august 1943, 1943.
53. Jvf. John Heskett, op.cit. 127 ff.; John Poulsen: Lyntog. Trafikrevolutionen i 1935, 1985, 4-40.
54. Samtidig præsentation, cit. efter John Poulsen, op.cit. 19.
55. Jvf. Helge Wamberg: Den internationale Udstilling for Kunst og Teknik Paris 1937. Beretning om Danmarks Deltagelse, 1938, 81 ff.; Lars Dybdahl: Transitektatedralerne. 1800-tallets banegårde og den industrialiserede rejse, Blød By 32, 1984, 8 ff.
56. Raymond Loewy: The Locomotive, London/New York, 1937, 75.
57. Poul Henningsen: Opgør, Kritisk Revy 1927, hæfte 3, 10.

»Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest« – om konkurrencelovens tilkomst

AF INGER DÜBECK

Konkurrencerettens udvikling i Danmark efter indførelsen af en lovgivning, der specielt er vendt imod illoyal konkurrence, behandles på baggrund af udviklingen i fremmed ret. Eksempler på retsstridige konkurrencehandlinger, som blev bragt for domstolene omkring århundredskiftet, fremdrages. Spørgsmålet om indførelse af den fra fremmed ret kendte såkaldte general-klausul vendt imod handlinger, der strider imod redelig forretningsskik, belyses bl.a. ved hjælp af drøftelserne i datidens retsvidenskab.

1. Indledning

I sine polemiske farvede kommentater til Hurtigkarls lærebog om »Den danske og norske Private Rets Første Grunde« fra 1813, udtalte A. S. Ørsted: »Det kan dog ingenlunde være hans mening, at den, der ved en i hver henseende retmæssig handling tilføier nogen en skade, skulle være forpligtet til at erstatte samme, f.ex. den, der ved sin vindskibelighed og dygtighed gjorde en anden afbræk i hans næring«¹.

Både det fra Jyske Lovs fortale i titlen hentede citat og Ørsteds eksempel viser, at vindskibelighed på andres bekostning ikke er et ukendt begreb i historien. Konkurrenceretlige reguleringer har været kendt langt tilbage i erhvervs- og laugsretlige sammenhænge².

Begrebet »illoyal konkurrence« er som retligt begreb af yngre dato. I en afhandling fra 1899 bruger H. B. Krenchel udtrykket illoyal konkurrence eller det franske »concurrency déloyale« til karakterisering af en række konkurrencehandlinger, som domstolene var begyndt at betegne som retsstridige, uanset at Danmark »fuldstændig mangle al lovbeskyttelse på dette område«³.

Krenchel gav i artiklen en kort indføring i udlandets konkurrenceretlige lovgivning og retspraksis. Visse lande havde fået lovregulering på området,

Geheimekonferensråd A. S. Ørsted (1778-1860).
Som ung jurist skrev han en række banebrydende
juridiske afhandlinger. Senere blev han en
fremtrædende og indflydelsesrig embedsmand
og politiker.
Illustreret Tidende 1860.

nemlig Tyskland og Portugal, mens Frankrig, Schweiz, England og USA via retspraksis havde udviklet almindelige principper om erstatningsansvar på området. Indtil 1896 kunne man i Tyskland ikke retsforfølge tilfælde af illoyal konkurrence, således som i de anglo-sachsiske lande. Krenchel fremhævede som interessant, at domstolene ikke blot i England og USA, hvor domstolene altid har haft en retsskabende funktion, men også i Frankrig havde formået at gøre en udtrykkelig konkurrencelov overflødig på grundlag af Code Civil art. 1382, der udtrykker culpaprincippet. Efter fransk ret kan der som følge heraf ikke blive tale om straf for illoyal konkurrence. Domspraksis fra såvel Frankrig som England udtrykker, at man bør følge god handelsmoral og beskytte dem, der følger den.

Krenchel fandt, at der var en lakune i dansk lovgivning og retspraksis vedrørende beskyttelse mod humbug og bedrageriske forsøg på at tilvende sig sine konkurrenters kundekreds, selvom en række nyligt tilkomne love beskyttede begrænsede områder af den industrielle ejendomsret (firmaloven af 1889, varemærkeloven af 1890 og lov om urigtig varebetegnelse af 1894 samt straffeloven § 278). Det ville være ønskværdigt med en konkurrencelov, men den burde ikke være for detaljeret, fordi den aldrig kan blive udtømmende og må suppleres via retspraksis. Han var skeptisk ved tanken om at følge det tyske loveksempel, som var alt for detaljeret. En god lov bør kun opstille nogle få hovedgrundsætninger og iøvrigt overlade det til praksis at bestemme det nærmere indhold af reglerne.

2. Konkurrenceloven og dens mange revisioner

Lovregulering af konkurrencen blev den model man valgte i Danmark,

selvom domstolene kom til at yde væsentlige bidrag til afklaring og præcisering af enkelte konkurrenceretlige forhold. Man fulgte imidlertid ikke Krenchels anbefaling om en lov med lidet specificerede hovedprincipper, men tværtimod den tyske model med en stærkt specificeret lov.

En tilfredsstillende regulering skete ikke via de to første love nr. 70 af 27. april 1894 og nr. 137 af 8. juni 1912 om straf for brug af urigtig varebetegnelse. Vagn Dybdahl har i Erhvervshistorisk Årbog IV, 1952, redegjort for fremkomsten af disse første konkurrencelove og for den økonomisk-historiske baggrund for begrebet illoyal konkurrence. Det er min tanke at tage tråden op fra hans arbejde og i det følgende belyse begrebet illoyal konkurrence ud fra en retshistorisk baggrund.

Årsagen til opretholdelse af en revisionsbestemmelse i de senere udgaver af konkurrenceloven skal nok søges i den usikkerhed, som herskede omkring den begyndende begrænsning af næringsfriheden og de liberalistiske ideer. Både blandt jurister og erhvervsfolk havde mange følt loven som et eksperiment, et skridt på en usikker og ukendt vej og i grunden et ret betænkeligt indgreb i erhvervsfriheden⁴.

1912-loven om straf for brug af urigtig varebetegnelse skulle revideres i 1916, men det skete dog først i samlingen 1917-18. Lov nr. 168 af 25. marts 1918, som blev resultatet heraf, kom nu til at hedde lov om bestemmelser mod uretmæssig konkurrence og varebetegnelse, en titel, der fulgte de følgende udgaver af konkurrenceloven (nr. 290 af 6. maj 1921, nr. 98 af 29. marts 1924, nr. 107 af 9. april 1926 og nr. 99 af 7. april 1936). Først med lovbekendtgørelse nr. 80 af 31. marts 1937, der optog de seneste ændringer, faldt der ro omkring konkurrenceloven for en længere periode.

Den næsten nervøse revisionsaktivitet synes at være udtryk for den usikkerhed omkring konkurrenceretten, som herskede i tiden. Den afspejler sandsynligvis også, at der var tale om en vanskelig omstillingsproces.

3. Forarbejder til og forudsætninger for 1912-loven

Forarbejderne til 1912-loven viser, at fremmed ret og ikke blot tysk ret spillede en rolle under overvejelserne om lovens formulering og indhold. Den af handelsministeriet 6. juli 1909 nedsatte kommission til udarbejdelse af forslag til lov til modarbejdelse af falsk reklame og uhæderlig konkurrence, som afgav betænkning i 1911, havde således udarbejdet en omfattende oversigt over dansk og fremmed rets stilling til spørgsmålet om illoyal konkurrence.

Med hensyn til dansk ret konstaterede betænkningen, at både lovgivning og retspraksis allerede ydede beskyttelse mod visse udslag af illoyal kon-

kurrence. En almindelig bestemmelse af begrebet forelå ikke, ej heller en udtømmende opregning af de måder, på hvilke en sådan konkurrence kunne drives. Bestemmelserne havde udviklet sig via praksis efter konkrete behov. Men hovedreglen før 1912 var, at lovgivningen principielt hjemlede frihed til udnyttelse af erhvervsevnen, når der ikke var tale om strafferets- eller eneretskrænkelser.

Retspraksis fra tiden mellem 1890 og 1911 havde især ydet beskyttelse mod illoyal konkurrence i henhold til straffelovens regler om injurier og privatlivets fred.

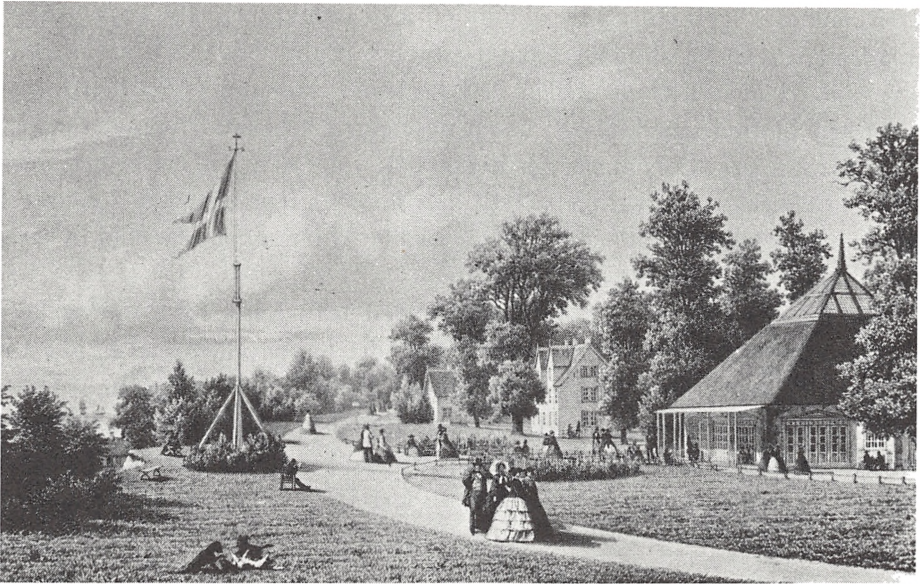
3.1. Retspraksis

Blandt de tidligste sager om nedsættende meddelelser og illoyal konkurrence, hvor domstolene havde statueret retsstridighed, kan fremdrages to Landsover- samt hof- og stadsret domme fra 1895 (U 1895. 1072 og 1229) mellem en bagermester og en redaktør. Bagermesteren blev kendt berettiget til erstatning for to bladartikler, der ansås for egnede til at skade bagerens forretning, ligesom det ansås for bevist, at de virkelig havde skadet ham, mens redaktøren på sin side ikke kunne bevise, at det famøse brød stammede fra bagerens butik.

Redaktøren havde i »Aftenbladet« skrevet en artikel under rubrikken »Vort brød«. En læser havde indsendt to skiver rugbrød, hvori han havde opdaget en »væmmelig klæbrig masse«. Artiklen fortsatte: »Vi er ikke i stand til med sikkerhed at afgøre, hvad det er for delikatesser, bageren har blandet i sin dej. Efter et lægmandsskøn, så det nærmest ud til at være en ækel, fed spytklat, og om den anskuelse samlede de fleste stemmer sig«. ... »Der er ikke andet at gøre end at holde sig borte fra de bagerier, der leverer varer af den slags... frem med navnene på de svinske bagere«. Nogle dage senere offentliggjordes navnet på bageren. Bageren tilkendtes ret til en erstatning fastsat af uvildige mænd, dog ikke over 15.000 kr.

Trods dommen fremturede redaktøren med sine sigtelser i nye artikler. Retten anså gentagelsen af de tidligere sigtelser mod bageren for i høj grad egnet til at volde bageren skade på hans næring. Redaktøren blev herefter dømt til at betale den dobbelte erstatning.

For at forstå retsudviklingen kan det også være nyttigt at konstatere, hvor domstolene veg tilbage fra at statuere retsstridighed. Således afviste Landsover- samt hof- og stadsretten klagen fra forpagteren af Klampenborg Badeanstalt mod dagbladet »Danmark« for en nedsættende omtale af maden og priserne samt betjeningen på Klampenborg Badehotel i 1892.

Klampenborg Vandkur- og Badeanstalt ca. 1850.
Arv og Eje 1975.

Retten udtalte, at redaktøren ikke var gået »uden for grænserne af den ytringsfrihed, der har tilkommet ham ved omtalen af et offentligt beværtningsted som Klampenborg Badehotel« (U 1893, 914).

Dr. phil. Edvard Brandes (1847-1931). Videnskabsmand, dramaturg, kritiker, politiker og medudgiver af Politiken i en årrække.
Søndags-posten 1888.

Redaktør Viggo Hørup blev sammen med redaktionssekretær V. Adler, bladudgiver H. M. Bing og folketingsmand dr.phil Edvard Brandes indstævnet på grund af en artikel i »Politiken«, »der indeholdt den for al sandhed blottede meddelelse, at en navngiven købmand havde standset sine betalinger«. Dels ansås der hverken at være tale om ærefornærmelse eller krænkelse af privatlivets fred, dels antoges meddelelsen, der meget hurtigt blev kaldt tilbage, ikke at have skadet købmanden i forhold til hans forretningsforbindelser (U 1894, 780).

En ophavsretlig sag fra 1904 endte med frifindelse, fordi der »ikke i lovgivningen eller dens grundsætninger findes at være hjemmel til at anse citanten beskyttet mod sådan forhandling«, det vil sige forhandling af fonografvalser, som indstævnte vidste var eftergørelser af sagsøgers indspillede valser. Sagsøger handlede med fonografvalser, hvori han havde ladet tekst og musik indspille udelukkende for sin forretning. Han måtte efter dom-

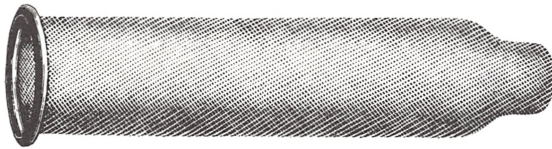

En fonograf.
Dansk katalog fra Friedrich Fries, Flensborg, 1909.

Nr. 3352. Mod. III, **Tonearm-Fonograf**, spiller fortræffeligt, meget høj og tydelig Gengivelse, paa Egetræskasse 17×20×9½ ctm. monteret med elegant Metalplade. Tragten er under Spillet til at dreje til alle Sider. Fineste Membran, Afstiller og meget fint forniklet Tonearm. Et meget efterspurgt Apparat.

Vægt uden Emballage ca. 2½ Kg.,
pr. Stk. Kr. 21,80

men affinde sig med, at en anden kunne forhandle fonografvalser med hans tekst og musik, som en trediemand havde frembragt ved at overføre den fra sagsøgers indspillede valser til blanke valser og til under halvparten af sagsøgers udsalgspris (U 1904, 563).

Mandlig Pessar

af svært Gummi og med Reservoir (til oftere Brug)

Stk. Kr. 1,75.

Afdeling for Damer.

Ekspeditionen i denne Afdeling forestaas af min Hustru. Adgangen er separat og fuldstændig ugenert med særskilt Indgang. Ekspeditionen er aaben saagodtsom paa en hver Tid af Dagen.

Dame-Præservativ

(System du Dr. Prof. Mensinga.)

En af mine Specialiteter er »Dame-Præservativen«, som findes gengivet i nedestaaende Illustration, der er fuldstændig naturtro efter Originalen. Størrelse Nr. 60 dog i lidt formindsket Størrelse. Pullen er af bedste prima Paraplade forfærdiget i et Stykke (ikke sammensat). Fjederen er 4dobbel og i Besiddelse af den største Elasticitet. Snorene af veritabelt Silke hver 1 millim. tyk.

Mine »Dame-Præservativs« staa uovertræffelige hvad Konstruktionen og Styrke angaar og er forarbejdet med en Præcision og Akkuratesse, som kun kan fremkalde Beundring hos lagttageren.

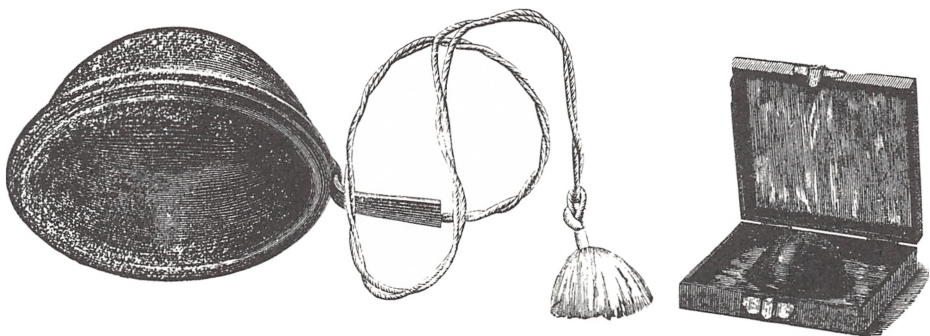

Fig. 162 A. og Fig. 162 B.

Fig. 163

Fig. 162 A **Dame-Præservativ** af prima sort Patentgummi med eller uden Silkesnore
1 Stk. Kr. 3,00, 1 Stk. i Etui Fig. 163 Kr. 3,50, 3 Stk. i Etui Kr. 7,50.

Fig. 162 B **Dame-Præservativ** af prima rødt Paragummi med eller uden Silkesnore
1 Stk. Kr. 4,00, 1 Stk. i Etui Fig. 163 Kr. 4,50, 3 Stk. i Etui Kr. 10,00.

Tilbud om salg af genstande, tjenlige til at forebygge følger af samleje.

Kataloger fra kort efter århundredskiftet fra Chirurgisk varehus og Gl. Grand-depot, København.

Lov om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte af 30. marts 1906 havde indføjet et forbud mod at gøre reklame for præventive midler. En højesteretsdom fra 1908 frifandt imidlertid en tiltalt, fordi hans reklamer ikke fremtrådte som »tilbud om salg af genstande, tjenlige til at forebygge følger af samleje«. Tiltalte, der ellers handlede med cigarer og vin, havde i dagbladene indrykket annoncer, der averterede om forsendelse af »sygeplejeartikler samt gummivarer«. Ved forretningen var opslået skilte med påskrift »sygeplejeartikler« og »bandagistforretning«. Tiltalte erkendte at have solgt præservativer, og at forretningen i øvrigt »kun i ringe grad var forsynet med artikler henhørende til syge- og sundhedspleje« (U 1908, 952). Dommen vakte nogen opmærksomhed og indgik i drøftelserne på Rigsdagen forud for konkurrenceloven af 1912, men talerne havde lidt svært ved at nævne varerne ved navn – »det handler om en ganske vist ikke meget artig vare...«⁵.

En konditor blev dømt efter 1912-lovens § 10, dels fordi han på sine reklamekort i strid med sandheden havde angivet, at han var »leverandør til embedsmændenes forbrugsforening«, dels fordi han i reklameøjemed uhjemlet havde gjort brug af rigsvåbnet og den kongelige krone (U 1915, 303).

Erstatning blev ikke tilkendt i en sag fra 1894, skønt sagsøgte ved at omsende et cirkulære, der tillagde de af et konkurrerende firma forhandlede varer nedsættende og værdiforringende egenskaber, efter rettens opfattelse havde overskredet grænsen for, hvad der uden sandhedsbevis kunne udtales til anbefaling for egne varer på en konkurrents bekostning. Hvis cirkulæret havde fundet almindelig udbredelse, måtte det forudsættes at have medført nedgang i afsætningen af den misrekommanderede vare. En sådan skade var imidlertid ikke sket, da firmaet kun havde udsendt cirkulæret til sine egne kunder. Derfor afvist kravet om erstatning (U 1894, 837).

Domstolene nøjedes ikke med den beskyttelse, der var en direkte følge af de sparsomme bestemmelser om illoyal konkurrence. Der var en udpræget tendens til at erklære følgende grupper af illoyale handlinger for retsstridige:

1. faktisk urigtige meddelelser om de af en anden forhandlede varers beskaffenhed, oprindelse og lignende,
2. faktisk urigtige meddelelser om en persons insolvens, og
3. offentlige advarsler – eller dog advarsler til ubestemte kredse af personer – mod at indlade sig i forretningsforbindelse eller lignende med en person.

På den baggrund mente kommissionen, at der var skabt grundlag for det retlige værn, der består i nedlæggelse af forbud imod sådanne handlinger. Yderligere synes retspraksis at vise, at domstolene fulgte den almindelige erstatningsregel, såfremt handlingen fra konkurrentens side kunne tilregnes ham med den følge, at den illoyale konkurrent måtte betale erstatning for den ved handlingen forårsagede skade. Ja endog for handlinger, der blot måtte anses for egnet til at bevirke skade, uden at kræve strengt bevis for, at skade virkelig var sket⁶.

Det var kommissionens opfattelse, at retsstridige, men ikke strafbare konkurrencehandlinger skulle kunne mødes af fagedforbud eller erstatningssøgsmål. Sådanne handlinger ville i sig selv ofte kunne være retmæssige, men foretaget på en måde, der kunne skade den legitime handel. Man foreslog derfor i betænkningen, at sådanne handlinger også blev forbudt ved positiv lovhjælp, således at en forurettet eller de dertil autoriserede organisationer kunne kræve erstatning eller nedlægge forbud. Men man ville ikke stille forslag om straf i disse tilfælde. Muligheden for at opnå erstatning og nedlægge forbud indførtes i 1912-loven, men kun som et supplement til straffetruslen. Kommissionens forslag kunne have dannet grundlag for indførelse af en generalklausul efter den tyske model, men lovens karakter af en særstraffelov blev opretholdt.

3.2 Forholdet mellem dansk og fremmed ret

At tysk lovgivning om illoyal konkurrence havde dannet forbillede for den danske tilsvarende lovgivning, er utvivlsomt. Men der var ikke tale om, at den tyske lov af 7. juni 1909 ligefrem blev reciperet i Danmark ved 1912-loven. Den tyske lov havde således i § 1 en generalklausul »gegen die guten Sitten«, der først blev indført i 1937 i Danmark. 1912-loven havde ikke som den tyske regler om bestikkelse i forretningsforhold. Udvalgsflertallet havde ment, at regler herom hørte hjemme i straffeloven, som ville blive svækket ved sådanne særregler⁷.

Til gengæld havde den danske lov flere regler om tilgift, som ikke fandtes i den tyske lov. Mange af bestemmelserne i de tyske love fra 1896 og 1909 fandtes allerede i den danske lov fra 1894, men de tyske var væsentlig strengere. 1894-loven havde ingen regler om åbenbarelse af forretnings- eller driftshemméligheder. Den regel herom, som blev optaget i 1912-loven, synes derimod helt klart inspireret af de tyske bestemmelser. Også en række andre bestemmelser i 1912-loven havde deres klare modstykke i den tyske 1909-lov således f.eks. om udsalgshandel, som domstolene ikke havde fået forelagt til påkendelse⁸.

Den tyske koncentrerede sig især om 6 former for konkurrencehandlinger:

1) urigtig angivelse om forretningsforhold, herunder regler om konkursvarer og udsalg, 2) misbrug ved detailsalg af varer i henseende til tal, mål og vægt, 3) bestikkelse, 4) »nedrakning« af konkurrenter, 5) efterligning af forretningsbetegnelser (egnet til at skabe forveksling) og 6) åbenbarelse af driftshemmeligheder. Langt hovedparten af disse 6 former genfindes i den danske 1912-lov.

4. Retsvidenskaben og konkurrenceretten

En mere indgående videnskabelig behandling af konkurrenceloven sker først med Mogens Kocktvedgaards disputats »Immaterialretspositioner« fra 1965. Han satte sig den opgave at analysere og sturkturere forholdet mellem den almene konkurrenceret og immaterialretten. I et ganske omfattende afsnit om immaterial- og konkurrenceretens udvikling redegøres for, hvorledes konkurrenceretten har udviklet sig i de forskellige retssystemer. Det påpeges, at forvekslingsreglen, der kaldes den klassiske konkurrenceretlige grundnorm, synes at hidrøre fra engelsk ret, men at England bortset herfra har bidraget ganske lidt til udviklingen af den almene konkurrenceret. Frankrig derimod karakteriseres som det førende land på området, længe før Tyskland trådte ind på scenen. Men både i England og Frankrig var der en interessant forbindelse mellem konkurrenceretten og erstatningsretten. Konkurrenceretten opfattedes typisk som en integrerende del af erstatningsretten og beskyttelsen var begrænset til visse få »torts«, især »passing-off«, dvs. grundsætningen om at ingen har ret til at præsentere sine varer (pass-off), som om de tilhørte en anden. Men en almindelig regel om »unfair competition« er ikke udviklet i engelsk ret⁹.

I Frankrig udvikledes princippet om »redelig forretningsskik« via domspraksis i 1800-tallet, hvor man støttede sig på begrebet »la bonne foi et la loyauté«. Hurtigt søgtes dog støtte i Code Civil art. 1382 om den almindelige erstatningsregel. Grundsynspunktet i fransk ret var ikke, om man påførte en anden skade. »Den frie konkurrence indebærer jo netop, at man har ret til at påføre konkurrenterne en økonomisk skade«, således som allerede Ørsted forfægtede det. Det afgørende var, at det skete på en uacceptabel måde. Det var midlerne, ikke målet, der dannede grænsen mellem det lovlige og det ulovlige. Grænsedragningen skete efter princippet om redelig forretningsskik. Fransk konkurrenceret har fået en betydelig spændvidde, da Code Civil ikke begrænser domstolenes frihed. Frankrig

har ingen specifik konkurrencelov, men talrige enkeltregler, og derfor heller ingen udtrykkelig generalklausul, hvilket efter Kockvedgaard skal have vist sig fordelagtigt¹⁰.

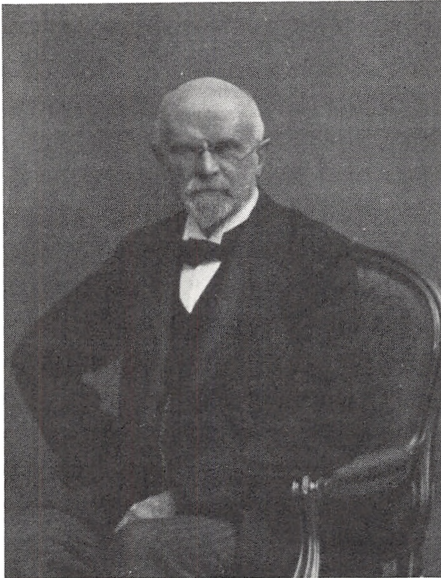
Vedrørende udviklingen i Tyskland fremhæver Kockvedgaard, at årsagen til, at konkurrencelovgivningen der kom så relativt tidligt, skyldtes, at domstolene ikke ønskede at medvirke til udvikling af denne ret på et fritligt grundlag som i England og Frankrig. Hovedprincippet var, at hvad der ikke var forbudt i den erhvervsretlige særlovgivning, ansås for konkurrenceretligt tilladt. Man afviste ligeledes at bruge principperne fra Code Civil art. 1382 i den tyske højesteret, selvom den havde været praktiseret i de vestlige provinser.

Den første tyske konkurrencelov fra 1896 kom hurtigt til at virke ved siden af Bürgerliches Gesetzbuch (BGB) fra år 1900, og det blev ret snart klart, at BGB § 823 ff om den almindelige erstatningsregel kunne anvendes ved siden af konkurrenceloven til at opfange adfærd, der ikke var dækket af denne lov. Når man med 1909-loven indførte generalklausulen og alligevel fortsatte med at anvende BGB § 823 sammen med konkurrencelovens regler, betyder det efter Kockvedgaard, at man borttager grundlaget og behovet for den konkurrenceretlige generalklausul, selvom den i praksis fik stor anvendelse¹¹.

Hvis vi herefter vender tilbage til dansk ret, hvor generalklausulen først blev indført i 1937, kan man spørge, om det var en betydningsfuld nyskabelse i dansk konkurrenceret, eller om man i virkeligheden havde kunnet klare sig uden.

Konkurrenceretten begynder i Danmark at udvikle sig samtidig med udviklingen af retsstridighedslæren inden for erstatningsretten. I sit afsnit om retsbrudet i Haandbog over obligationsretten, Almindelig Del fra 1908 fremhævede Lassen, at retsbrudet udgjorde den objektive betingelse for erstatningsansvar. Ved retsbrud forstod han en forstyrrelse af et retsgode forårsaget ved en i forhold til dette retsgode retsstridig handling (s. 191). Ikke enhver handling, der kan tænkes at krænke retten, er retsstridig. Således er handlinger undertiden tilladelige på grund af deres nødvendighed eller nytte. Dette afgøres efter en afvejning af handlefriheden i forhold til betryggelse af rettigheder. På den ene side må kræves en sådan handlefrihed, som er fornøden for »opnåelsen af livsvirksomhedens berettigede formål«, og på den anden side en sådan betryggelse af rettighederne, som er en »betingelse for en virkelig retssikkerhed«.

Denne afvejning tænktes foretaget af en »bonus pater familias«. Visse handlinger må trods deres farlighed erkendes som retmæssige og som ud-

Professor, dr. jur. Julius Lassen (1847-1923). Sin største indsats inden for retsvidenskaben ydede han på obligationsrettens område. I sine senere år fik han stor indflydelse på det nordiske lovsamarbejde.
UfR 1923.

slag af beføjelser, »i hvis udøvelse der af almene hensyn må tilkomme den enkelte udstrakt frihed«. Som eksempel nævnes friheden til at udøve kritik og til at konkurrere (s. 193).

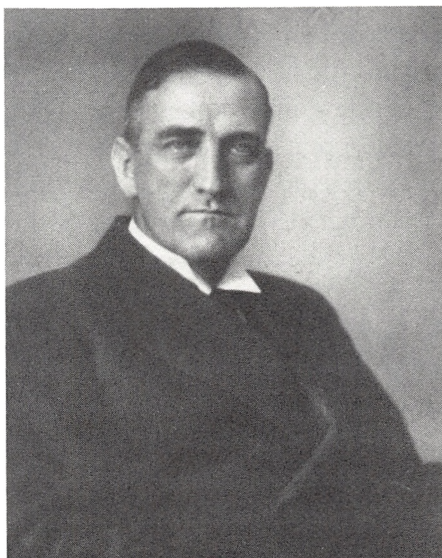
Ved ret forstod Lassen »enhver retsbeskyttet interesse« det vil sige »ethvert sædeligt gode, der egner sig til at være retsbeskyttet«. Et sådant gode må antages anerkendt som ret også »selvom denne ret ikke er omtalt i lovgivningen« og selvom en »særlig bestemmelse« for den ikke har udviklet sig. Domstolene har frihed til at afgøre om en vis interesse bør være retsbeskyttet, hvis lovgivningen tier (s. 194).

Afvejningen mellem fare og nytte synes navnlig at have voldt vanskeligheder med hensyn til skadelige udtalelser. I en omfattende note gennemgik han retsstridighedsbetingelserne i forhold til forskellige former for skadelige udtalelser, herunder i forbindelse med lønkamp og illoyal konkurrence. Han fastslog her, at en faktisk urigtig (dvs. ubevist) meddelelse om de af en anden forhandlede varers beskaffenhed, oprindelse o.lign., anbringelse af en andens navn på sit skilt, misvisende og skadelig firmabetegnelse, faktisk urigtig angivelse af at være sagfører, tandlæge etc., var retsstridig. At indkøbe og forhandle eftergørelse af en andens fabrikata var ikke retsstridigt, hvorimod en urigtig meddelelse om, at en person er insolvent i almindelighed antages at være retsstridig over for ham (s. 203). Efter Lassen kunne illoyale konkurrencehandlingere således være retsstridige og derfor pådrage erstatning efter culpareglen.

Han kunne have fremført, at interesseafvejningen mellem handlefrihed og betryggelse af rettighederne skulle foretages ud fra en tilsvarende målestok som »bonus pater-målestokken«. Det havde ligget snublende nær at opstille en norm for pæne og ordentlige forretningsfolk. Det gør han imidlertid ikke, hvilket nok skal ses i sammenhæng med det forhold, at danske domstole ikke havde indladt sig på at anvende culpereglen til beskyttelse imod illoyal konkurrence som supplement til de mangelfulde love. Omkring århundredskiftet stod danske domstole i realiteten på samme standpunkt som de tyske før 1896. Erstatning tilkendtes kun, hvor skadelidende kunne bevise, hvilken skade han havde lidt, bortset fra sø- og handelsretten, der ene synes at vove sig videre i retning af erstatning også uden bevis for skadens størrelse. Krenchel mente ikke, at danske domstole ville være i stand til at skabe en praksis på dette område, der »kan siges fuldt ud at fyldestgøre livets krav og derved overflødiggøre en lov«. I øvrigt mente han, at culpereglen var stivnet i strenge bevisformer¹².

Inspireret af forhandlingerne på Rigsdagen om revision af 1912-loven i 1918 fremsatte F. Vinding Kruse en række bemærkninger med det sigte at påvirke den endelige formulering af loven. Blandt de forhold, han tog op, var spørgsmålet om straf contra erstatning (og forbud). Han fandt det uheldigt, at § 10 i 1912-loven byggede på betingelsen, at en handling skulle være »beregnet på og egnet til at hidføre forvekslinger«. Domstolene havde tolket denne passus således, at udnyttelsen af andenmands kendetegn i

Professor, dr. jur. Frederik Vinding Kruse (1880-1963). Forfatter til væsentlige retsvidenskabelige værker. Også i lovforberedende arbejde opnåede han stor indflydelse og huskes bl. a. for sin indsats omkring tinglysningslovens tilblivelse i 1926. Festskrift til F.V.K. 1940.

sig selv objektivt skulle være egnet til at hidføre forveksling og være subjektivt tilsigtet.

Men benyttelsen kan efter Vinding Kruse også ske uagtsomt og dog være egnet til at skabe forveksling og følgelig påføre betydelige tab. Men dette beskytter 1912-loven ikke imod. Denne svaghed skyldes, at § 10 i realiteten er en straffebestemmelse. Han beklager i øvrigt i det hele, at 1912-loven i for høj grad havde fået en så ensidig karakter af en straffelov, mens forbud og erstatning var trængt i baggrunden. Disse midler burde kunne kræves anvendt uanset, om der forelå forsæt eller ej¹³.

F. Vinding Kruse kunne senere i 1918 med glæde konstatere, at Rigsdagen havde taget hensyn til næsten alle hans indvendinger. Især glædede det ham, at »lovens ensidige karakter af straffelov ... blev hævet, idet denne retsstridige benyttelse i almindelighed kun skal rammes af den civile forfølgning, erstatning og forbud, mens straffen indskrænkes til den forsætlige overtrædelse«¹⁴.

I indledningen til den første artikel havde han fremhævet, at man i juridiske og politiske kredse ofte mødte den forestilling, at lovbestemmelser imod illoyal konkurrence var noget, man helst burde være fri for, noget, som »kun vedtages i Rigsdagen, når loven skal fornys, med skjult eller åbenlys vrangvilje og som juristerne, når loven skal anvendes i livet, ligesom trykker sig ved at omsætte i fast og bestemt retsfølgning«.

Selv mente han, at 1912-loven tværtimod, »trods sine ubehjælpomheder og ufuldkommenheder i øvrigt«, dog havde afhjulpet et reelt og alvorligt savn. Især havde det gjort retsfølgningen rimelig og afbalanceret, fjernet fra smålige personlige hensyn, at den havde hvilet i hænderne på organisationerne. Endelig fandt han, at retspraksis herhjemme havde »fulgt de samme linier, som retspraksis hele verden over«.

På eet punkt havde udviklingen i Danmark dog trådt nye baner i forhold til andre landes ret, nemlig ved bestemmelserne om tilgift. Han gav tilgiften en indgående og grundig beskrivelse og fremhævede dens karakter og ødelæggende virkninger, iblandt dog med lidt mandschauvinistiske synspunkter. Tilgiften skal være af en anden art end selve varen. Lidt sarkastisk tilføjede han, at ingen nogensinde har følt sig fristet til at »give en fjerding kaffe i tilgift til et pund kaffe«. »Men det sære ved den menneskelige natur er, at hvis den handlende derimod byder en tillægsgenstand af anden art, tror ihvertfald den kvindelige del af menneskeheden straks, at tillægget gives gratis«¹⁵.

I sin udgave fra 1917-20 af obligationsretten var Lassens note 21 udbygget under hensyntagen til den ny konkurrencelovgivning. I denne udgave

er han lidt klarere i henseende til anvendelse af culpereglen. Således påpegede han, at selv om 1918-loven stemplede visse illoyale former for konkurrence som strafbare eller dog uretmæssige, »udelukker det ikke, at andre end disse handlinger kunne være retsstridige og pådrage erstatningsansvar som illoyal konkurrence« (s. 258-59).

5. Afslutning

Revisionerne af konkurrenceloven i årene efter 1918 bragte ikke væsentlige ændringer eller nyheder, men kun mindre justeringer. Først med lovbekendtgørelsen af 31. marts 1937 indførtes den såkaldte generalklausul i § 15, hvorefter »i erhvervsøjemed foretagne handlinger, der, selv om de ikke omfattes af lovens øvrige bestemmelser, strider mod redelig forretningsskik, medfører erstatningsansvar og kan ved dom forbydes«.

Tyskland kom som nævnt først med indførelsen af denne klausul »gegen die guten Sitten« i loven fra 1909, mens Norge fik sin generalklausul om handlinger som »efter god forretningsskik er utilbørlige« i 1922. Den norske generalklausul vedrører dog direkte kun nedlæggelse af forbud og forføjninger mod gentagelser, der sanktioneres ved straf. Muligheden for erstatning er ikke som i den tyske og danske generalklausul direkte udtalt, men dog forudsat¹⁶.

Når Danmark indførte generalklausulen i 1937, skal det ikke alene ses som en inspiration fra Tyskland og Norge, men også på baggrund af den internationalretlige udvikling. På Haagerkonferencen i 1925 vedtoges under stor debat en generalklausul vendt imod enhver handling som var »contraire aux usages honnêtes en matière industrielle ou commerciale«.

De enkelte deltagerlande havde formentlig ikke pligt til at optage en sådan klausul i den nationale lovgivning, om end de nok forventedes at arbejde i den retning. Danmark var således i 1934 stadig ikke forpligtet til at indføre klausulen, men det fremgår af forarbejderne til 1937-loven, at regeringen nu ønskede at efterkomme det internationale ønske. Man fandt det yderligere både nyttigt og ønskværdigt, at dansk ret nu kom i samklang med fremmed ret. Generalklausulen ville ved sin smidighed være velegnet til at ramme sådanne skamletter på det redelige forretningsliv, som lovgiver ikke havde fantasi til at forestille sig.

Udvalgsbetænkningen rejste spørgsmålet, om en generalklausul ville gøre de øvrige regler i konkurrenceloven overflødige. I sit benægtende svar henviste man til, at visse misbrug var meget hyppige og derfor bedst kunne rammes via klare regler, ligesom de øvrige særbestemmelser måtte antages

at være en hjælp for domstolene til en indsnævrende fortolkning af generalklausulen¹⁷.

I sin kommenterede udgave af Konkurrenceloven af 1924 definerede Benny Levin uretmæssig konkurrence i videre forstand, som »enhver handling som *stridende imod hæderlig forretningsskik* har til formål at søge at skaffe sig eller andre en fordel i konkurrencen«. Sådanne handlinger i økonomisk konkurrenceøjemed er retsstridige, og erstatningspligt indtræder »dels når de almindelige betingelser herfor ... foreligger, dels ifølge særlig hjemmel i lovens § 15,4 stk.«¹⁸. Set også på denne baggrund, kunne man synes, at det var mindre påkrævet at indføre en udtrykkelig generalklausul i 1937.

Indvendingerne imod at indsætte generalklausulen kunne dog ikke opveje ønsket om at skabe politisk ro om spørgsmålet, også med hensyn til virksomheder, der ikke kendetegnes ved egentlig omsætning af varer, og som derfor hidtil havde måttet savne beskyttelsesregler, f.eks. ingeniører, arkitekter, transportselskaber og forsikringselskaber¹⁹.

Det vil ikke i denne sammenhæng være muligt på tilfredsstillende måde at besvare spørgsmålet, om indførelsen af generalklausulen i 1937 var en betydningsfuld nyskabelse i dansk konkurrenceret, eller om man i virkeligheden kunne have klaret sig uden. Visse synspunkter skal dog forsøges fremsat til belysning heraf.

Gennemgangen af den retlige og retsvidenskabelige baggrund for konkurrenceretten og generalklausulen har antydnet nogle fællestræk og gennemgående opfattelser, der måske giver et fingerpeg i retning af problemets besvarelse.

H. B. Krenchel, der ellers var en varm fortaler for lovregulering af området omend i form af en lov med lidet specificerede hovedprincipper, vendte sig imod den tyske lovmodel med stærkt specificerede regler, der aldrig kan opnå at blive udtømmende. »En sådan lov vil vanskelig kunne tilfredsstille (det praktiske liv), særlig i længere tid«. Det er derimod en opgave, man med rette kan stille til domstolene, som bedre kan følge med tiden, end »lovgiveren med sit indviklede maskineri og mangel på letbevægelighed«²⁰.

I sin afhandling om Konkurrencebegrænsning og illoyal konkurrence fra 1958 rejste W. E. von Eyben spørgsmålet om de regler, der er udslag af almindelige grundsætninger, ikke er overflødige, og om ikke nogle af de specifikke særregler (f.eks. om auktionssalg, udsalg, tilgift m.v.) er blevet for skarpt tilskårne og derfor ikke passer til alle tider og på alle forhold²¹. Han påpeger, at generalklausulen efter 1937 ikke altid har været lagt til

grund i retssager, selv om den kunne have været påberåbt af domstolene, f.eks. U 1953, 355.

Von Eyben erkender, at man med støtte i almindelige regler materielt set kan nå samme resultat som ved benyttelse af lovreglen, men de formelle regler har også deres betydning bl.a. som støtte for retsopfattelsen på områder, hvor der hersker usikkerhed. Vedrørende særreglerne rejses det spørgsmål, om ikke tiden er ved at løbe fra dem, og om ikke brancherne selv er i stand til at frembringe bedre resultater end ved hjælp af stive og ubetingede enkeltregler.

Von Eybens resultat er, at »der må udvises forsigtighed med at fastslå i lovgivningen, hvad der skal opfattes som illoyal konkurrence«, fordi opfattelsen skifter over tid.

Frankrig har klaret sig uden en generalklausul, og det havde Danmark sikkert også kunnet. Den synes tilkommet af pragmatiske grunde, ikke fordi det var nødvendigt at formulere den i loven. Tyskland havde heller ikke et uomgængeligt nødvendigt behov for en generalklausul, når BGB § 823 ff kunne løse de samme problemer.

Koktvedgaard har understreget, at langt fra alle konkurrencelovens regler hører til den almene konkurrenceret. Regler om udsalg, tilgift, rabatformidling, kuponsystemer m.v. er nærmest at ligne ved næringsretlige politiforskrifter. De egentlige konkurrenceretlige principper (redelig forretningskik, forveksling, misrekommandering og erhvervshemmeligheder) genfindes i alle lande og kan alle opfattes som særlige udviklingsformer af den almindelige erstatningsret²². Der er dog noget, der taler for bibeholdelse af generalklausulen. Den har i praksis fået stor betydning som det supplerende retsværn inden for immaterialretslovgivningen, mens de betænkeligheder, der oprindeligt fremførtes mod den, har vist sig ikke at holde stik. »Forholdet over for eneretslovgivningen er blevet den danske generalklausuls vigtigste virkefelt« konstaterer Mogens Koktvedgaard. Det kan tilføjes, at den manglende generalklausul i svensk ret har givet anledning til vanskeligheder inden for moderne formgivning vedrørende produkteterteligning²³.

Man kan lidt frimodigt forestille sig, at konkurrencelovgivningen inden udløbet af de 100 år, den snart har eksisteret i, vil blive reduceret til nogle få smidige og almindelige retsgrundsætninger. Derved ville H. B. Krenchel omsider få opfyldt sit ønske fra 1899 om en god konkurrencelov.

Noter

1. A. S. Ørsted: Haandbog i den danske og norske Lovkyndighed, bd. 5 1832 § 2 (s. 5).
2. Inger Dübeck: Købekoner og Konkurrence. Studier over myndigheds- og erhvervsrettens udvikling med stadigt henblik på kvinders historiske retsstilling, 1978, kap. 9.
3. Ugeskrift for Retsvæsen (i det følgende forkortet: U) 1899 B, 225-242, se også N. Lassen i TfR 1895, 76-77.
4. Frederik Vinding Kruse, U 1929 B, 111-112; Jan Kobbarnagel: Konkurrencens retlige regulering, I, 1957, 70.
5. Jan Kobbarnagel, a.st. 282.
6. Rigsdagstidende (i det følgende forkortet R.T.) 1911-12. Till. A. sp. 3593-94.
7. R.T. 1911-12, Till. B, sp. 1695.
8. O. K. Magnussen: Udsalgshandel. U 1912 B, 137-150.
9. Mogens Kocktvedgaard: Immaterialretspositioner. Bidrag til læren om de lovbestemte enerettigheder og deres forhold til den almene konkurrenceret, 1965, 58-62.
10. Mogens Kocktvedgaard a.st. 68-73. Se også H. B. Krenchel U 1899B, 235-36.
11. Mogens Kocktvedgaard a.st. 73-77.
12. H. B. Krenchel a.s.t. 240.
13. F. Vinding Kurse: Om retsstridig konkurrence og varebetegnelse, U 1918 B, 65-80.
14. F. Vinding Kruse U 1918 B, 131-33.
14. F. Vinding Kurse U 1918 B, a. st. 76.
16. Stockfleth Andersen: Lov om utilbørlig konkurrence, Oslo 1954, 16 pkt. 7.
17. R.T. 1935-36, Till. A. sp. 3727-3732; Jan Kobbarnagel a.st. 185-88; Benny Levin: Håndbog i konkurrencelovgivningen, 1943, 108.
18. Lov om bestemmelser mod uretmæssig konkurrence og varebetegnelse ved Benny Levin, 1929, 10-11.
19. R.T. 1935-36, Till. A., sp. 3727-3732.
20. H. B. Krenchel a.st. 240.
21. Festskrift til Professor, dr.juris Poul Andersen, 1958, 133 ff.
22. Mogens Kocktvedgaard a.st. 24.
23. Mogens Kocktvedgaard a.st. 344-49, se især 347. Om svensk ret se Marianne Levin: Formskydd. En rettsvetenskapelig studie av skyddet för estetiskt syftande industriel formgivning, 1984.

Den nye lavsbevægelse

Ærlig pris for ærligt arbejde

AF JØRGEN FINK

Den nye lavsbevægelse er betegnelsen på en bevægelse blandt bygnings-snedker- og malermestre i København. De forsøgte i begyndelsen af 1900-tallet ved organisationernes hjælp af sætte den frie konkurrence ud af kraft. Udgangspunktet for den nye lavsbevægelse var et byggeboom i København, som blev ledsaget af betydelig byggesvindel. Det resulterede i tab for mange mestre inden for snedker- og malerfaget, hvor konkurrencen var meget hård på grund af et stort antal småvirksomheder. I den situation opbyggede den nye lavsbevægelse trods modstand fra mange sider et stadig mere vidtforegret system af regler og vedtagelser, der skulle regulere konkurrencen og sikre mestrene mod tab. Imens disse regler blev skabt, slog konjunkturerne imidlertid om, og byggeboomet blev fra 1908 afløst af en dyb byggekrise. Det belastede det indre sammenhold hos snedkere og malere mere, end det kunne bære, og dermed bortfaldt forudsætningen for den nye lavsbevægelses system af konkurrencebegrænsende regler, der blev ophævet ligeså hurtigt, som de var blevet indført. Den nye lavsbevægelse blev således kun en parentes i udviklingen, men bevægelsen har principiel interesse ud fra en socialhistorisk og organisationshistorisk synsvinkel. I denne artikel opridses hovedlinjerne i bevægelsens udvikling med hovedvægten lagt på indholdet i det konkurrencebegrænsende system, som bevægelsen skabte, og på den modstand, den mødte, og som til sidst bidrog til dens sammenbrud.

I kølvandet på konjunkturopsvinget midt i 1890'erne og den kraftige ekspansion i industrien fulgte for Københavns vedkommende også en kraftig vækst i boligbyggeriet, og byggeriet fortsatte på et højt niveau også efter det tidspunkt, da behovet for nye boliger var blevet tilfredsstillet. Byggeriet fik efterhånden karakter af serieproduktion: Konsortier af byggehåndværkere, byggesagførere, spekulanter og stråmænd var dårligt nok blevet færdig med én boligkarre, før de gik i gang med den næste, og i mange tilfælde var lånene i det nye foretagende nødvendige for at afvikle forpligtelser fra det foregående. Boligbyggeriet fik et klart spekulationspræg, og efterhånden som efterspørgselen efter lejligheder tog af, blev de opstillede kalkuler mere og mere urealistiske og de yderste prioriteter, som håndværksmestrene ofte måtte overtage i stedet for kontant betaling, mere og mere usikre.

Forsøg på at arbejde sig ud af den økonomiske klemme gennem nye byggeforetagender gjorde kun ondt værre. Det blev stadig tydeligere, at det ikke kunne blive ved med at gå, og i 1907 brød det spekulationsprægede byggeri i København sammen. I de følgende år gik boligbyggeriet fuldstændig i stå, og byggekrisen i København, der varede fra 1908 til 1911, blev ligeså dyb som den forudgående byggeaktivitet havde været høj og hektisk.

Det forcerede byggeri i København skabte spændinger mellem murere og tømrere på den ene side og snedkere og malere på den anden. Det var spændinger, som skyldtes den sociale forskel mellem de store håndværksmestre, der dominerede inden for murer- og tømrerfaget, og de små, der var i overtal inden for snedker- og malerfaget. De førstnævnte kunne klare sig trods de momenter af spekulation og direkte svindel, der prægede dele af byggeriet, medens de sidstnævnte kom alvorligt i klemme. Det økonomiske grundlag var som nævnt tvivlsomt for mange af byggeforetagenderne, og det var ikke ualmindeligt, at håndværkerne fik prioriteter i den opførte ejendom i stedet for kontant betaling, og i den henseende havde murerne og tømrerne den fordel, at de afsluttede deres del af byggeriet først og derfor kunne sikre sig 1. og 2. prioriteter, som der almindeligvis var dækning for, medens snedkere og malere, hvis arbejde lå senere i bygninernes opførelse, måtte nøjes med 3. eller endnu mere yderligststående prioriteter, hvis reelle værdi kunne være mere end tvivlsom i det spekulationsprægede byggeri. Det kneb derfor for mange snedker- og malermestre at få pengene hjem. Deres grundlæggende problem var, at der var for mange små virksomheder, og at konkurrencen derfor var for hård. Mestrene turde ikke stille krav om garanti for betalingen, og de underbød hinanden ved licitationerne. Dertil kom endnu et moment, som skabte spænding mellem murere og tømrere og snedkere og malere, idet de kapitalstærke murer- og tømrermestre ofte tog byggeriet i hovedentreprise og udnyttede den hårde konkurrence i snedker- og malerfaget til at trykke dem i pris.

Det var den hårde konkurrence blandt snedker- og malermestre i København og deres vanskeligheder ved at få betaling for udført arbejde, der blev udgangspunkt for den nye lavsbevægelse.

Den nye lavsbevægelse var ikke en samlet bevægelse under en fælles ledelse, men er betegnelsen på en række bestræbelser på at begrænse den frie konkurrence ved de faglige organisationers hjælp. Den nye lavsbevægelse var begrænset til byggefagene og fik sit udgangspunkt i København blandt malere og bygnings-snedkere. Betegnelsen 'Den nye lavsbevægelse' blev lanceret af den senere nationalbankdirektør Jak. Kr. Lindberg, der gav en forholdsvis fyldig omtale af bevægelsen i Dansk Industrieretning

1908¹. Den nye lavsbevægelse rummer en række aspekter af principiel interesse for økonomi-, social- og organisationshistorie. Det følgende er et omrids af bevægelsens udvikling med hovedvægten lagt på de økonomiske aspekter, dvs. på indholdet i de forskellige konkurrencebegrænsende foranstaltninger, som bevægelsen praktiserede eller slog til lyd for, og de vanskeligheder, den havde ved at føre dem ud i livet, hvorimod de socialhistoriske og organisationshistoriske aspekter af bevægelsen vil blive behandlet i et manuskript, som snart ventes afsluttet.

Konkurrencebegrænsningens muligheder og vanskeligheder

Det bærende i den nye lavsbevægelses bestræbelser var som nævnt en række forsøg på ved organisationernes hjælp at forbedre mestrenes indtjening. Udgangspunktet for bevægelsen var, at der var for mange mestre, og at de derfor underbød hinanden. Rent logisk måtte man altså enten reducere antallet af mestre eller hæve priserne eller gøre begge dele på én gang. Den nye lavsbevægelse koncentrerede sig helt om at få hævet priserne og gjorde ikke noget forsøg på at regulere antallet af mestre. Hovedtanken bag den nye lavsbevægelse blev slagordsagtigt formuleret som ærlig pris for ærligt arbejde².

Det første led i bestræbelserne blev derfor at få udarbejdet *priskurranter* over alle gængse arbejder inden for faget. Det lod sig gøre uden store vanskeligheder. Problemet kom, når man skulle prøve at sikre sig, at priskurranterne blev respekteret. Den nye lavsbevægelse ønskede ikke at arbejde politisk gennem en påvirkning af lovgivningsmagten, men arbejdede i stedet gennem organisationerne. Det var derfor en forudsætning for, at konkurrencebegrænsningen kunne lykkes, at organisationerne førte kontrol med, at de vedtagne priskurranter blev anvendt som *mindsteprislister*, dvs. at der ikke blev afgivet tilbud, der lå lavere end priskurranternes satser. Det kunne ske ved at organisationerne indførte *anmeldelsespligt*, dvs. at alle mestre, som deltog i licitation, skulle give deres organisation besked om, at de deltog, og hvad deres tilbud lød på. Organisationerne kunne derefter foretage en *tilbudsregulering*. I sin mest simple form bestod den blot i, at organisationen sørgede for, at priskurranter blev overholdt, men der kunne også anvendes en videregående tilbudsregulering gennem det såkaldte *middelbudssystem*. Det bestod i, at alle deltagere i en licitation mødtes forud for licitationens afholdelse og meddelte hinanden, hvad deres tilbud lød på. Tilbud, der ikke overholdt priskurranter, blev på forhånd sorteret fra. På grundlag af de resterende tilbud blev der udregnet et gennemsnitstilbud

(middelbudet). Alle de tilbud, der oprindelig lå under middelbudet blev dernæst forhøjet, så de kom til at ligge lige så meget over middelbudet, som de før havde ligget under. Efter den regulering blev nærmeste bud over middelbudet nu det laveste tilbud, og tilbudene blev så i den regulerede skikkelse afgivet ved selve licitationen. Middelbudet var den mest vidtgående form for konkurrenceregulering, som den nye lavsbevægelse praktiserede, og gennem middelbudssystemet nærmede den nye lavsbevægelse sig til velkendte konkurrencebegrænsningsformer såsom bonussystemer eller mestergrise, som de også blev kaldt.

En mestergris er i princippet en sammenrotning, hvor mestre, der deltager i en licitation, forud for denne i hemmelighed enes om at forhøje samtlige tilbud med et bestemt beløb, som bagefter deles ligeligt mellem deltagerne, på den måde, at den mester, der overtager arbejdet, udbetaler de andre deres andel. Forskellen mellem middelbudssystemet, sådan som den nye lavsbevægelse praktiserede det, og den traditionelle mestergris var imidlertid, at mestergrisen var en hemmelig, privat aftale, mens middelbudet blev benyttet som en åbent erkendt fremgangsmåde under organisationernes ansvar, og at middelbudssystemet i modsætning til mestergrisen ikke indeholdt noget bonusbeløb, som fordeltes mellem deltagerne, men i stedet rummede en generel forhøjelse af fagets priser udover mindsteprislisten, idet priserne efter middelbudssystemet lå et stykke over mindsteprislisten.

Den nye lavsbevægelse blev flere gange mødt med beskyldninger for, at dens konkurrencebegrænsende foranstaltninger blot var mestergrisen i ny forklædning. Det var socialdemokratiske kredse, der rettede disse beskyldninger, og den nye lavsbevægelse blev en katalysator for Socialdemokratiets arbejde for at få kommunalbestyrelserne til at springe mesterledet over ved at ansætte svende direkte, den såkaldte kommunesocialisme. Bevægelsens ledere tog energisk afstand fra alle tilløb til kommunesocialisme og tog til genmæle mod mestergris-beskyldningerne, men havde den vanskelighed, at det var let at kombinere mestergrise med middelbudssystemet, idet organisationerne ikke kunne forhindre deres medlemmer i at indgå hemmelige, private aftaler forud for den regulering af tilbudene, som organisationen foretog. I sit udgangspunkt var den nye lavsbevægelses arbejde dog et forsøg på at sikre håndværksmestrene ærlig pris for ærligt arbejde gennem en konkurrencebegrænsning i de faglige mesterforeningers regi.

Problemet for den nye lavsbevægelse var, at denne fremgangsmåde forudsatte en høj organisationsprocent. Når man ikke ville søge lovgivnings-

magtens hjælp, men valgte at arbejde gennem organisationerne, fik man det problem, at priskurranter, anmeldelsespligt og tilbudsregulering kun havde gyldighed for de mestre, der var medlemmer af fagets organisation, mens de mestre, der stod udenfor organisationerne, var frit stillet, og jo højere organisationerne søgte at hæve priserne, jo større blev fristelsen til at holde sig udenfor, så man kunne byde under ved licitation. I ingen af de fag, der sluttede sig til den nye lavsbevægelse, var organisationsprocenten tilstrækkelig høj til, at konkurrencereguleringen uden videre kunne lykkes. Det blev derfor opgaven for organisationerne at øge medlemstilslutningen og så vidt muligt skaffe de organiserede mestre en monopolstilling eller i det mindste en klar fortrinsstilling i forhold til de uorganiserede mestre.

Det var imidlertid ikke noget, som organisationerne bag den nye lavsbevægelse kunne ordne på egen hånd. Hvis de ville skaffe deres medlemmer en fortrinsstilling, var de nødt til at vinde støtte udefra til bevægelsens formål og indgå aftaler med andre grupper. De faglige organisationer var et nødvendigt, men ikke et tilstrækkeligt fundament for den nye lavsbevægelse. Den kunne kun virkeliggøre sit program, hvis den fik hjælp udefra.

Hermed er i korthed de principielle problemer i forbindelse med de konkurrenceregulerende foranstaltninger blevet ridset op. I det følgende vil hovedtrækkene i den nye lavsbevægelses udvikling blive skitseret med særligt henblik på karakteren af de konkurrencebegrænsende foranstaltninger og de vanskeligheder, bevægelsen havde ved at føre reguleringerne ud i livet.

Den nye lavsbevægelse

Der havde været gæring og uro blandt malermestre og bygningsnedkermestre i København siden århundredeskiftet, men først i 1905 begyndte den nye lavsbevægelse at tage fastere form. Den startede som to uafhængige forløb inden for hhv. Københavns Malerlaug og Københavns Snedkerlaug. Snedkerlauget var delt i to afdelinger, og det var kun bygnings-snedkerafdelingen, der deltog i bevægelsen, mens møbelsnedkerafdelingen holdt sig udenfor. Den nye lavsbevægelse opstod altså spontant i hhv. Malerlauget og bygnings-snedkerafdelingen, og først på et senere tidspunkt begyndte de to organisationer at koordinere deres bestræbelser.

Victor Henriksen og bygnings-snedkerne

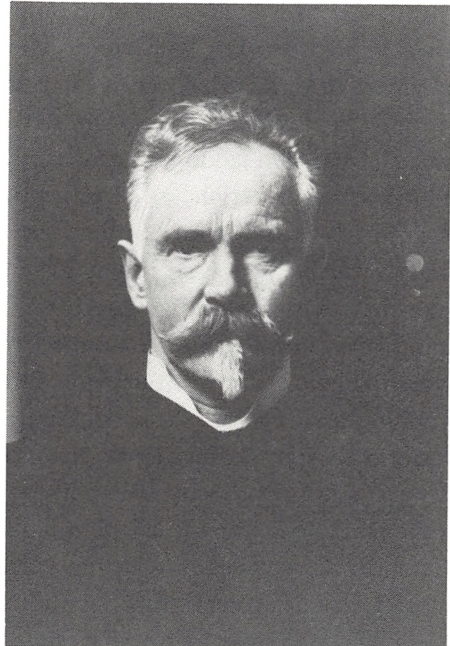
Bedst organiseret var bevægelsen blandt bygnings-snedkermestrene. Her

mødtes 16 fortrinsvis yngre mestre til et privat møde den 29. juni 1905. Mødet blev holdt i bygningsnedkerafdelingens lokaler, så der var ikke tale om et hemmeligt møde, men bygningsnedkerafdelingens bestyrelse, der var domineret af ældre og mere konservative mestre, havde ikke noget med mødet at gøre og stod om ikke fjendtligt overfor så i det mindste uden for de bestræbelser, som her blev sat i gang. De 16 mestre var samlet, fordi de fandt konkurrencen i faget alt for hård med meningsløst lave tilbud til følge. De besluttede derfor at udarbejde en prisliste over fagets gængse arbejder, så man kunne se, om et tilbud lå under de faktiske omkostninger³. Drivende kraft i arbejdet var snedkermester Victor Henriksen, og under hans ledelse var kredsens i februar 1906 nået så vidt, at den havde udarbejdet en prisliste; men samtidig måtte den erkende, at den ikke kunne komme videre som en privat gruppe. Det lykkedes den at få bygningsnedkerafdelingen til at overtage det videre arbejde, og kredsens opløste derefter sig selv. Kredsens program var nu blevet bygningsnedkerafdelingens politik, og uden nævneværdige vanskeligheder lykkedes det på kort tid at få udarbejdet et sæt konkurrencebegrænsende regler, som blev endeligt vedtaget på et medlemsmøde den 17. juli 1906. Den udarbejdede prisliste blev gjort til obligatorisk mindsteprisliste, og der blev nedsat en kontrolkommission, der skulle sikre, at prislisen blev overholdt, og som fik beføjelser til at idømme bøder, hvis en mester blev fundet skyldig i brud på prislisen. Mestrene skulle anmelde deres tilbud til afdelingskontoret, og det blev bestemt, at hvis en mester havde fået overdraget et arbejde ved en licitation ved hjælp af underbud, skulle han afstå fra at udføre det, og der blev indført særlige tilbudsblanketter forsynet med forbehold i den henseende⁴.

Bygningsnedkerne var imidlertid på det rene med, at organisationsprocenten i faget var for lav til, at den vedtagne konkurrenceregulering i sig selv kunne afskaffe den hårde konkurrence. For at styrke de organiserede mestres stilling blev der derfor samtidig sluttet en overenskomst mellem de snedkermestre, der ikke havde maskiner (håndsnedkerne), og maskinsnedkerne, der var organiseret i en særlig forening, De samvirkende Maskinsnedkerier og Savværker (senere omdøbt til Træindustri-fabrikantforeningen i København). Håndsnedkerne fik indrømmet en rabat på 25 %, som ikke måtte indrømmes andre kunder hverken helt eller delvis. Til gengæld forpligtede de sig til at aftage hele deres forbrug af maskinforarbejdede varer fra medlemmer af De samvirkende Maskinsnedkerier og Savværker⁵.

Overenskomsten mellem håndsnedkere og maskinsnedkere var imidlertid ikke tilstrækkelig til at forhindre konkurrence fra de uorganiserede snedkermestre, og bygningsnedkerne måtte derfor prøve at finde yderlige-

Snedkermester Victor Henriksen (1857-1938). Victor Henriksens organisatoriske løbebane startede inden for KFUM i København. Han var en af initiativtagerne til foreningens stiftelse og stod for en linje, der ønskede, at KFUM skulle indtage en frisindet og åben holdning. Det moralske engagement blev en ledetråd for Victor Henriksen i hans videre arbejde og gennemsyrede hans taler og artikler. Inden for den nye lavsbevægelse var han teoretikeren, der forstod at formulere bevægelsens praktiske bestræbelser som led i en videregående idealistisk stræben. Han havde en klar opfattelse af det moderne organisationslivs muligheder og mangler og bidrog aktivt til dets omformning i årene omkring 1910. Efter hans ansættelse som kontorchef i Dansk Arbejdsgiverforening blev der stille om ham, og hans arbejde lå fra da af mere på de indre linjer. Det kgl. bibliotek. Billedsamlingen.

re støtte til deres bestræbelser. Drivende kraft i dette arbejde var fortsat Victor Henriksen. Han blev i oktober 1906 valgt til formand for bygnings-snedkerafdelingen. Det var en lønnet stilling, idet det samtidig blev bestemt, at formanden skulle fungere som forretningsfører for afdelingen. Victor Henriksen opgav derfor sin egen virksomhed som snedkermester og kunne i den følgende tid fuldstændig hellige sig det organisatoriske arbejde og det ikke ubetydelige praktiske arbejde, som de nye konkurrencereguleringer medførte⁶.

Da det viste sig, at overenskomsten med maskinsnedkerne ikke forhindrede konkurrence fra de uorganiserede snedkermestre, forsøgte Victor Henriksen at få hjælp fra Dansk Arbejdsgiverforening (DA). Det var i sig selv bemærkelsesværdigt, at Victor Henriksen henvendte sig til DA, for sådan som det danske organisationssystem havde udviklet sig, hørte konkurrencebegrænsende foranstaltninger snarere hjemme under en anden hovedorganisation, Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, idet DA ifølge sit formål udelukkende tog sig af arbejdsgiverinteresserne. Det havde altså for så vidt været mere naturligt, om Victor Henriksen havde henvendt sig til Fællesrepræsentationen, men det var en meget svag organisation, og Victor Henriksen så på den og dens formand, fabri-

kant Axel Meyer, med en voksende irritation, som i tidens løb kom meget direkte til udtryk⁷. Når Victor Henriksen valgte at henvende sig til DA skyldtes det altså dels, at det var en stærk organisation, dels at DA i sine vedtægter havde en passus om det kollegiale forhold mellem medlemmerne. Det var den såkaldte anmærkning 2 til vedtægterne, som gik ud på, at medlemmerne havde en æresforpligtelse til at give andre medlemmer af DA fortrin ved alle former for forretningsforbindelser. Denne bestemmelse havde særlig interesse inden for byggeriet, hvor flere fag skulle arbejde sammen om det færdige produkt. Det ville derfor få stor praktisk betydning, hvis anmærkning 2 kunne bruges til at forhindre virksomheder, der var medlem af DA, i at arbejde sammen med virksomheder, som ikke var medlemmer. Hvis f.eks. snedkerentreprisen ved et byggeri gik til en uorganiseret mester, skulle de øvrige virksomheder, der deltog i det pågældende byggeri, murere, tømrere, malere osv. nægte at deltage, før snedkeren enten havde indmeldt sig i sin faglige organisation og dermed i DA, eller arbejdet var blevet givet til en snedkermester, der var medlem. En sådan udnyttelse af anmærkning 2 ville imidlertid kræve, at der blev udarbejdet supplerende regler, der præciserede, hvordan anmærkningen skulle forstås. I sig selv var den blot formuleret som en æresforpligtelse, og ledelsen af DA gjorde ikke noget for at sikre, at medlemmerne tog æresforpligtelsen alvorligt. Victor Henriksen henvendte sig derfor i december 1906 på bygnings-snedkernes vegne til DA med anmodning om, at der blev taget skridt til at skærpe anmærkning 2, så den blev en egentlig medlemspligt og ikke blot som hidtil en æresforpligtelse. Hvis DA ikke ville imødekomme bygnings-snedkernes ønske, truede de med i stedet at følge malermestrenes eksempel og slutte en gensidighedsoverenskomst med svendene.

Victor Henriksens henvisning til malernes eksempel var den spæde begyndelse til et samarbejde mellem snedkerne og malerne. De arbejdede endnu i denne periode uafhængigt af hinanden, og i det følgende afsnit skal udviklingen i malerfaget følges frem til årsskiftet 1906-07.

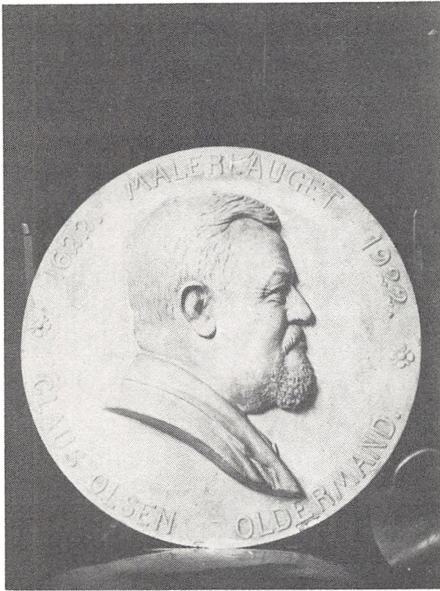
Claus J. Olsen og malerne

Der havde været store spændinger inden for malerlauget mellem ældre og yngre mestre siden århundredets begyndelse. De yngre mestre fandt lauget for passivt og dannede omkring år 1900 en selvstændig organisation ved navn Malermesterforeningen »for at modarbejde ukollegial konkurrence og meningsløse tilbud«⁸. I slutningen af 1902 blev denne forening sluttet sammen med Malerlauget, og de yngre mestre fortsatte nu deres bestræ-

belser inden for malerlauget. En første frugt blev oprettelsen i 1903 af et laugskontor, der kunne tage sig af den voksende aktivitet, som de yngre mestres fremstød påførte laudet. Den ledende skikkelse blandt de yngre malermestre var Claus J. Olsen. Han blev i 1903 valgt ind i laudets bestyrelse, hvor han pressede voldsomt på for at få laudet moderniseret gennem en lovændring. Det lykkedes i flere omgange, hvoraf den første og afgørende blev indført i marts 1905. I december samme år blev Claus J. Olsen valgt til oldermann efter Vilhelm Hansen, der kun havde siddet i tre år, men som var blevet træt af de stadige spændinger inden for laudet og derfor havde nedlagt sit hverv som oldermann⁹. Journalister, der begav sig ud for at interviewe den nye oldermann, fandt ham i færd med at feje fortov foran den ejendom, hvor han var vicevært¹⁰. Det var intet mindre end en sensation. Næppe nogen anden københavnsk oldermann ville på dette tidspunkt give sig af med at feje fortov eller være vicevært. Situationen illustrerer i et glimt det sociale oprør, som oldermannsskiftet var udtryk for. Hidtil havde oldermændene socialt hørt til det øverste lag blandt de københavnske håndværkere, men med Claus J. Olsen rykkede en ny social gruppe og tildels også en ny generation frem. Karakteristisk for denne nye gruppe af mestre var det, at de havde en fortid som fagforeningsmedlemmer og dermed et andet syn på organisationerne og organisationernes økonomiske muligheder end deres ældre kolleger. Dertil kom, at de gennemgående hørte til de små i faget, mens den siddende ledelse af Malerlauget som sagt hørte til de store.

I 1903 var der i forbindelse med en overenskomst med fagforeningen blevet indført en prisliste som en første forudsætning for et konkurrenceregulerende arbejde, og efter lovændringen i marts 1905 var der fri bane til at gå videre. Der blev oprettet en særlig faglig afdeling inden for laudet, og i november 1906 blev det vedtaget at indføre anmeldelsespligt, således at alle tilbud i forbindelse med licitation skulle anmeldes på laugskontoret, og det blev samtidig vedtaget at indføre en tilbudsregulering efter middelbudsprincippet¹¹.

Malermestrene havde imidlertid det samme problem som snedkermestrene, at de uorganiserede malermestre ikke var bundet af de konkurrencebegrænsende bestemmelser, og de havde derfor samme behov som snedkermestrene for at styrke de organiserede mestres stilling i forhold til de uorganiserede, men malerne kunne ikke slutte en overenskomst mage til den, der var blevet sluttet mellem hånd- og maskinsnedkere, da der ikke fandtes en tilsvarende deling inden for malerfaget. I stedet sluttede malerlauget i maj 1906 en overenskomst med fagforeningen om gensidighed, dvs.

Malermester Claus J. Olsen (1864-1942). Claus J. Olsen var oldermænd for Københavns Malerlauget fra 1905 til 1938, og der går endnu frasnagn om hans ledelse af lauguet. Han var slagfærdig, vital, egenrådig og handlekraftig, og samarbejdet med ham var ikke let. Utallige gange nedlagde han sit hverv som oldermænd i protest mod beslutninger i lauguet's generalforsamling, og 2 gange fik han hele den øvrige bestyrelse skiftet ud, fordi han ikke længere ville samarbejde med dem. Han var oprindeligt blevet valgt som repræsentant for de små mestre, men kom i løbet af få år til at stå som de etablerede malermestres repræsentant. Hans organisatoriske engagement gik videre end til Malerlauget alene og førte ham frem til en position som formand for Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk 1932-38. Inden for den nye lavsbewægelse var han forhandleren og mere optaget af de praktiske resultater end af moralske og teoretiske betragtninger. Håndværkerforeningens arkiv, Erhvervsarkivet.

at malermestrene forpligtede sig til kun at ansætte medlemmer af fagforeningen, medens svendene forpligtede sig til kun at arbejde for medlemmer af lauguet. Derved fik de organiserede malermestre som følge af den høje organisationsprocent hos svendene noget nær monopol på arbejdskraften. Malerlauget var medlem af DA og skulle derfor have denne overenskomst godkendt, men det nægtede DA, der i forvejen var opbragt over, at Claus J. Olsen havde nægtet at lade malerlauget deltage i en bebudet lock-out i malerfaget. Forholdet mellem malerlauget og DA kom derfor ind i en krise, som varede hele efteråret 1906, men endte med et forlig i december 1906. Forliget var en sejr for malerlauget, idet DA modvilligt måtte godkende den indgående overenskomst med visse mindre forbehold¹². Gensidigheds-overenskomsten med svendene var i øvrigt ikke direkte udsprunget af det konkurrencebegrænsende arbejde. Den konkrete foranledning var krav fra svendene. De var som følge af dårlige erfaringer under byggesvindelen begyndt at kræve garanti for lønnen, men kun hos de mindre kapitalstærke mestre. Denne diskrimination mellem små og store mestre kunne lauguet ikke acceptere og optog forhandlinger med fagforeningen, og det resulterede i overenskomsten af maj 1906, som foruden gensidighed også indførte den bestemmelse, at ingen malermester måtte overtage et arbejde ved licitation, medmindre der var stillet betryggende garanti for betalingen fra

bygherrens side¹³. Men selvom gensidighedsoverenskomsten således i sin oprindelse indgik i en anden sammenhæng, blev den i sig selv et vigtigt bidrag til malermestrenes konkurrencebegrænsende arbejde.

Situationen ved årsskiftet 1906-07 var altså den, at den nye lavsbevægelse var slået igennem både i malerlauget og i snedkerlaugets bygningsssnedkerafdeling. Efter at have været en bevægelse uden for organisationen eller i opposition til den siddende ledelse var den nu blevet den herskende retning i begge organisationer båret oppe af den kreds af yngre mestre, som efter den store lock-out i 1899 i stort tal havde meldt sig ind i malerlauget og bygningsssnedkerafdelingen. Magtovertagelsen blev personificeret ved formandsskiftet i de to foreninger, da de to ledende skikkelser i den nye lavsbevægelse, Victor Henriksen og Claus J. Olsen var blevet valgt med knap et års mellemrum. Men selvom den nye lavsbevægelse således var slået an, havde den langtfra fået virkeliggjort sit program, hvilket som nævnt krævede støtte udefra. Dens selvbevidste fremtræden skabte modstand mod bevægelsen uden for de to organisationer, som var dens basis. Det viste sig i de følgende perioder.

Kampen om anmærkning 2 1907-09

I perioden 1907-09 lykkedes det den nye lavsbevægelse trods betydelig modstand at få DA's støtte. I første omgang mislykkedes det ganske vist, idet bygningsssnedkerne ikke fik noget ud af deres henvendelse til DA om en strammere håndhævelse af anmærkning 2. Bygningsssnedkerne forsøgte så at gøre alvor af den trussel, de havde brugt overfor DA, nemlig at slutte en gensidighedsoverenskomst med svendene efter model af malerne. På grund af misforståelser og modvilje i fagforeningen lykkedes det imidlertid ikke, og de store indrømmelser, som snedkermestrene havde erklæret sig parat til, hvis der kunne indgås en gensidighedsoverenskomst, gav svendene blod på tanden og udløste en konflikt i bygningsssnedkerfaget i København, som varede hele sommeren 1907, og som endte med et forlig, hvor svendene ikke fik store indrømmelser, men mestrene heller ingen gensidighed. Konflikten var lang og besværlig og involverede hele arbejdsgiverforeningen, og som led i hele dette forløb vedtog DA at nedsætte et udvalg, der skulle udarbejde nogle præcise og forpligtende regler om kollegialitetsforpligtelserne som supplement til den løst formulerede anmærkning 2. Der ved opfyldtes snedkernes ønske fra december 1906. Både Victor Henriksen og Claus J. Olsen fik sæde i udvalget, og de nye forpligtende regler blev vedtaget på en generalforsamling i maj 1908¹⁴.

Anmærkning 2 havde følgende ordlyd:

»Det bemærkes endvidere, at det er i overensstemmelse med »Arbejdsgiverforeningen«s formål og skal betragtes som pligt for ethvert medlem at give medlemmer af »Arbejdsgiverforeningen« og andre kollegiale forretninger fortrinet ved samarbejde samt ved udførelse af arbejde og levering af materialier, og skal det betragtes som en æressag at holde sig dette efterrettelig«.

Denne bestemmelse blev nu suppleret med faste regler. De var delt i to: Et sæt almindelige regler, der gjaldt for alle medlemmer af DA, og et sæt mere vidtgående og stramme regler, der kun gjaldt for byggefagene i København. I de regler, der gjaldt for alle medlemmer af DA, blev det fastslået, at det var en egentlig pligt – og ikke blot som hidtil en æressag – at overholde kollegialitetspligten i henhold til anmærkning 2. Til sikring af dette blev der nedsat et særligt udvalg, der skulle afgøre klager over brud på anmærkning 2. Der blev imidlertid indføjet det forbehold, at medlemmerne ikke var forpligtet til at overholde anmærkning 2, hvis det indebar væsentlig merudgift for dem. Det skulle være en sikring mod, at bestemte fag i ly af de nye anmærkning 2-regler skruede priserne urimeligt op. Et sådant forbehold var ikke indført i de særlige regler for byggefagene i København. Her blev det tværtimod fastsat, at det var i strid med anmærkning 2, hvis man overhovedet indhentede tilbud fra virksomheder, der ikke var medlemmer af DA, medmindre det pågældende fag stod helt udenfor DA. Derved blev medlemmerne af DA afskåret fra at undersøge, om det var forbundet med en merudgift for dem at overholde anmærkning 2, fordi de var afskåret fra at indhente kontroltilbud hos ikke-organiserede virksomheder.

Når det lykkedes at få vedtaget de to regelsæt trods en ikke helt lille modstand, skyldes det det forbehold, der var blevet indføjet i de generelle regler om, at bestemmelsen ikke måtte påføre medlemmerne væsentlige merudgifter. Imidlertid blev dette forbehold afsvækket af en kendelse fra det nedsatte anmærkning 2-udvalg i slutningen af 1908. Denne kendelse gik ud på, at det også uden for byggefagene i København måtte anses for at stride mod anmærkning 2, hvis et medlem af DA indhentede et tilbud fra ikke-medlemmer, når der fandtes et tilstrækkelig stort antal medlemmer af DA inden for det pågældende fag¹⁵. Denne kendelse var næsten ensbetydende med, at de strammere regler for byggefagene i København fik gyl-dighed for hele DA, og kendelsen blev derfor signal til, at de grupper inden for DA, der havde været skeptiske eller direkte modstandere af de nye

regler, nu indledte en offensiv for at få reglerne ophævet eller i det mindste kraftigt udvandet.

Vedtagelsen af anmærkning 2-reglerne inden for DA og kendelsen i slutningen af 1908 var en stor sejr for den nye lavsbevægelse, men den var ikke blevet vundet uden modstand. I den foregående periode havde den nye lavsbevægelse overvundet modstanden fra de ældre og større mestre i maler- og snedkerfaget, for snedkerfagets vedkommende gennem den særlige overenskomst mellem hånd- og maskinsnedkere. Da den nye lavsbevægelse derpå søgte uden for de to kernefags rammer, mødte den en ny og stærkere modstand. Den kom fra to sider: Dels fra industrien – samlet i organisationen Industrifagene – og dels fra de to byggefag murere og tømrere, der som nævnt i indledningen var domineret af store virksomheder. Det er bemærkelsesværdigt i socialhistorisk og organisationshistorisk sammenhæng, at modsætningsforholdet ikke gik mellem håndværk og industri, men tværs gennem håndværket, således at de større håndværksvirksomheder gjorde fælles sag med industrien. Dette punkt vil som nævnt blive uddybet andetsteds.

Både industrifagene og de store byggehåndværkere gjorde front mod den nye lavsbevægelse, men af hver sin grund. For industrien synes to forhold at have været afgørende. For det første var der et generelt interesseremodsningsforhold mellem industrien, som arbejdede i skarp konkurrence med udlandet, og som derfor i sin lønpolitik til stadighed måtte tage hensyn til lønudviklingen i udlandet, og på den anden side byggefagene, der havde et beskyttet hjemmemarked og derfor havde bedre muligheder for at vælte lønstigninger over på forbrugerne. Industrien var derfor gennemgående meget mindre imødekommende over for arbejdernes lønkrav end byggefagernes mestre, og industrifagene gik derfor skarpt imod de tendenser, der lå i den nye lavsbevægelse til, at mestrene sikrede sig højere priser ved at købe sig arbejdernes støtte. Bestræbelser i den retning bidrog til at presse det generelle lønniveau i vejret og derved svække den danske industris konkurrenceevne. Dette modsætningsforhold blev ikke skabt af den nye lavsbevægelse, men forstærket af den. Der var imidlertid også et andet forhold, som gjorde sig gældende for industrien, og det var en bestræbelse på at begrænse DA's arbejdsopgaver til de rent arbejdsgivermæssige af frygt for, at det i forvejen periodevis anspændte forhold mellem de forskellige grupperinger inden for DA ville blive yderligere belastet, hvis organisationen fik flere interesser at varetage end dem, den havde allerede¹⁶.

Murernes og tømrernes modstand mod den nye lavsbevægelse havde

andre grunde end industriens. De fik et samlet udtryk i en pjece, som oldermændene for Københavns Tømrerlav, C. A. Tesch udgav i foråret 1907 og uddelte på DA's generalforsamling¹⁷. Hovedpunktet i de store byggefags kritik var, at malermestrene ved deres krav om garanti for betalingen berigede sig på de andre byggefags bekostning. Denne indvending byggede på den forudsætning, at der ved et byggeri ikke var penge nok til, at alle håndværkere kunne få betalt deres arbejde fuldtud. Det var som ovenfor nævnt også en ofte forekommende situation under byggespekulationen, men det gjorde det forholdsvis let for malerne, der var kommet under særlig beskyddning i pjecen, at afvise den kritik ved at henvise til, at det stod de andre fag frit for at sikre sig ved en lignende garanti, og at det var byggesvindlernes og ikke malernes skyld, hvis de ikke fik den fulde betaling. Det reelle indhold i murernes og tømrernes kritik på dette punkt var da også et andet, nemlig det, at de store murer- og tømrermestre havde været vant til at tage byggerier i hovedentreprise. Derved kunne de sikre sig deres egen betaling ved at presse de andre fag i pris, men det var blevet betydeligt sværere efter den nye lavsbevægelses gennembrud. Murerne og tømrerne havde imidlertid også en anden indvending mod den nye lavsbevægelse, idet de hævdede af malermestrene havde fraskrevet sig retten til at lede og fordele arbejdet ved at indgå gensidighedsoverenskomst med svendene.

Denne sidste indvending rørte ved et punkt, som også bekymrede tilhængerne af den nye lavsbevægelse, nemlig at gensidighedsoverenskomsten skabte for stor afhængighed af fagforeningerne. Gensidighedsoverenskomsterne var da heller ikke på noget tidspunkt et mål i sig selv for den nye lavsbevægelse, men alene et middel, og som nævnt begyndte bygnings-snedkerne først at arbejde for en gensidighedsoverenskomst, da DA havde afvist deres ønske om en stramning af anmærkning 2-reglerne, og malerne fornyede ikke den gensidighedsoverenskomst, som de havde indgået i 1906.

Malerne og snedkerne havde støttet hinanden inden for DA, og den modstand, de mødte, skabte følelsen af et skæbnefællesskab; men de to fag arbejdede fortsat uden nogen fast koordinering, og den nye lavsbevægelse var derfor i denne periode snarere en strømning end en egentlig bevægelse. I denne løse skikkelse begyndte den at brede sig uden for de to oprindelige fag. Således blev der inden for Københavns Tømrerlav oprettet en diskussionsklub af yngre mestre, der stillede sig sympatisk til den nye lavsbevægelse, og strømningerne i Tømrerlavet førte også til et oldermændsskifte, idet C. A. Tesch, der i 1907 havde udgivet en pjece vendt mod den nye lavsbevægelse, trådte tilbage og begrundede det med, at han ikke ville stå

som hindring for tidens nye rørelser, men noget magtskifte førte det dog ikke til, da den sociale sammensætning af tømrermestergruppen var sådan, at de store mestre var solidt i overtal¹⁸.

I perioden 1907-09 var det bygningsnedkerne, der tog tæten inden for den nye lavsbevægelse, mens malerne, som ganske vist også var nået længst i den foregående periode, ikke gjorde nævneværdige nye fremstød. I marts 1908 besluttede snedkerne at indføre en tilbudsregulering efter middelbudssystemet, og dermed nåede de på højde med malerne, men snedkerne fortsatte deres arbejde ved at søge samarbejde med de øvrige snedkerorganisationer i Danmark¹⁹. Begyndelsen blev gjort i august 1908, da der blev afholdt et landsdækkende snedkermøde i København, ved hvilken lejlighed det blev besluttet at genoplive organisationen Fællesforening af Danmarks Snedkermestre, der var blevet stiftet 8 år tidligere, men som aldrig var trådt i funktion²⁰. Initiativtager til genoplivningen var Victor Henriksen, og han blev også formand for den rekonstruerede fællesforening. Han afløste Kaspar Rostrup, der havde været formand siden fællesforeningens start, men en meget lidt energisk formand, for så vidt som fællesforeningen aldrig havde udrettet noget. Kaspar Rostrup var oldermann for Københavns Snedkerlaug, så det havde været naturligt, om han var blevet formand for den genoplivede fællesforening og ikke Victor Henriksen, der var formand for en af Snedkerlaugets afdelinger, så meget mere som Rostrup i forvejen var foreningens formand; men Rostrup havde rigeligt med andre tillidshverv, jvf. Henrik Fodes artikel, og har derfor ikke haft tid til at være aktiv formand for Fællesforeningen. Dertil kom imidlertid et andet moment. Kaspar Rostrup stod fremmed over for den nye lavsbevægelse, der på sin side stod i slet skjult opposition til ham, men lod ham fortsætte som oldermann for snedkerlauget, da han ikke aktivt søgte at hindre den nye lavsbevægelses forskellige fremstød²¹.

Gennem Fællesforeningen af Danmarks Snedkermestre bredte den nye lavsbevægelse sig til provinsen, og i de følgende år lykkedes det Victor Henriksen at få tilvejebragt et landsdækkende prisreguleringssystem for snedkerfaget²². Derved fik de københavnske snedkere begrænset konkurrencen fra snedkermestrene i provinsen, i hvert fald fra den organiserede del af dem. Der var ikke nogen parallel til dette udviklingsforløb hos malerne, tværtimod: En bestående fællesforening af Danmarks malermestre blev sprængt i 1905, da Københavns Malerlav meldte sig ud²³. Uoverensstemmelserne bundede i en forskel i lønformen mellem København, hvor der var indført akkord, og provinsen, som fastholdt timeløn.

Situationen ved årsskiftet 1908-09 var den, at den nye lavsbevægelse

trods modstand fra industrien og de store byggefag havde opnået store resultater. Snedkerne og malerne i København havde færdigudviklet de konkurrencebegrænsende foranstaltninger for deres eget vedkommende, og bevægelsen havde bredt sig til andre fag og til provinsen. Længst var den nået inden for DA, hvor vedtagelsen af anmærkning 2-reglerne i foråret 1908 var en stor sejr, som yderligere blev befæstet ved den principielle kendelse, der blev truffet i december 1908, og som i realiteten indførte de strammere københavnske anmærkning 2-regler i hele landet. Men den nye lavsbevægelses fremtrængen rejste også en voksende modstand imod den, og efter kendelsen i december 1908 blev der sat en modoffensiv ind. Dertil kom endnu en vanskelighed, idet byggeriet i København siden 1907 var kommet ind i en krise, som blev stadig værre, og den dermed følgende skærpede konkurrence satte det indre sammenhold blandt snedkere og malere på prøve.

Vendepunktet 1909-11

Mellem januar 1909 og november 1911 nåede den nye lavsbevægelse sin største udbredelse, men samtidig oplevede den et sammenbrud i en af de bærende organisationer, som førte til hele bevægelsens forlis.

I første omgang blev der løbet storm mod anmærkning 2-reglerne. I januar 1909 kom Claus J. Olsen og Victor Henriksen under stærkt pres i DA i anledning af en konkret anmærkning 2-sag, og der blev nedsat et udvalg, der skulle revidere anmærkning 2-bestemmelserne, selvom de på dette tidspunkt kun var ½ år gamle. Udvalget aflagde rapport til generalforsamlingen i forsommeren 1909, men havde ikke kunnet nå til enighed, og resultatet blev derfor i første omgang, at de bestående regler fortsat var gældende. Det blev imidlertid kraftigt understreget på generalforsamlingen, at industrien ikke var tilfreds med de bestående regler, og at den ikke betragtede sagen som afsluttet, selvom det første forsøg på at få ændret reglerne var slået fejl²⁴.

Under indtryk af det pres, de havde været ude for i DA, holdt malerne og bygnings-snedkerne i januar 1909 et fælles møde, og det resulterede i, at de i fællesskab ville tage initiativ til at samle alle byggefagene inden for DA i en underorganisation, der kunne blive en pendant til underorganisationen Industrifagene. Tanken var at skabe et bredere organisatorisk fundament for den nye lavsbevægelse, så den bedre kunne modstå industriens pres; men det rummede den vanskelighed, at murerne og tømrerne hidtil havde gjort fælles sag med industrien i deres modstand mod den nye lavsbevægelse.

se. På forslag fra direktør J. C. Nielsen, maskinsnedkeriet Silvan, besluttede snedkerne og malerne at starte med at samle de små byggefag i håb om at tilvejebringe en organisation, som murerne og tømrerne så var nødt til at slutte sig til²⁵.

Første del af planen gik også udmærket. Det lykkedes forholdsvis let at samle de mindre byggefag i løbet af vinteren og det tidlige forår 1909 og få udarbejdet vedtægter for den påtænkte organisation, der fik navnet Byggefagenes Sammenslutning. Det var Victor Henriksen, der udarbejdede vedtægterne. De blev temmelig vidtgående og foreskrev, at de deltagende organisationer skulle udarbejde så vidt muligt ensartede konkurrenceregler, som skulle godkendes af den nye organisation. Det lykkedes at få tilslutning fra klejnsmedemestrene, blikkenslagerne, gas- og vandmestrene, stukkatørerne, el-installatørerne og tapetsererne samt naturligvis de to initiativtagende organisationer bygningsnedkere og malere²⁶.

Tilbage stod problemet med murerne og tømrerne. Victor Henriksen og Claus J. Olsen valgte at starte med tømrerne alene. Der var uro i tømrerfaget, hvor der som nævnt var blevet oprettet en diskussionsklub, som var velvilligt indstillet over for den nye lavsbevægelse, så chancen for at drive en kile ind mellem murere og tømrere måtte forekomme størst der. Den 29. april 1909 holdt de organisationer, der havde sluttet sig til tanken om Byggefagenes Sammenslutning, møde med Tømrerlauget, men det blev en fuldstændig fiasko set fra den nye lavsbevægelses side. Den nye oldermand for tømrerlavet, O. V. Kayser, kunne ikke acceptere de foreslåede vedtægter, og han meddelte desuden, at tømrerne kun ville tage stilling til sagen, hvis det skete i fællesskab med murerne²⁷.

Dermed var den nye organisations skæbne i realiteten afgjort. Den nye lavsbevægelse stod nu over for valget mellem at danne en organisation af de små byggefag, der ville acceptere de foreslåede vedtægter, og som dermed kunne give konkurrencebegrænsningen et bredere fundament, men som til gengæld ville blive en svag organisation, der ikke omfattede alle byggefag, eftersom murere og tømrere ikke ville være med, eller at opgive de foreslåede vedtægter og danne en bredere organisation, som også omfattede murere og tømrere, men som ligeledes ville være en svag organisation, fordi dens vedtægter ville være forholdsvis uforpligtende, således at den ikke kunne tjene som organisatorisk fundament for den nye lavsbevægelses konkurrencebegrænsninger. Den nye lavsbevægelse havde arbejdet på at oprette en *stærk* organisation af *samlige* byggefag inden for DA med forpligtende vedtægter, men en sådan organisation kunne ikke dannes. Det var en afgørende svækkelse af den nye lavsbevægelse, der var nødt til at skaffe sig

støtte uden for de to organisationer, der var bevægelsens kerne. På egen hånd havde malerne og snedkerne ikke den fornødne styrke til at opretholde det omfattende konkurrencebegrænsende system, som de havde fået bygget op gennem anmærkning 2-reglerne.

Socialhistorisk gik den front, som den nye lavsbevægelse skabte, tværs gennem håndværket og trak et skel mellem de store håndværksmestre og de øvrige. Denne frontstilling kom i første omgang til at gå sådan, at murere og tømrere, der var domineret af store håndværksvirksomheder, kom til at stå mod snedkere, malere, blikkenslagere osv., der var domineret af små. Men i løbet af året 1910 begyndte den samme frontstilling at gøre sig gældende inden for snedkerfaget, hvor de store virksomheder ikke længere ønskede at lade sig binde af de konkurrencebegrænsende foranstaltninger.

Det blev begyndelsen til enden for den nye lavsbevægelse. I august 1910 meddelte det store maskinsnedkeri Phønix, at det ville melde sig ud af snedkerlauget for ikke at være bundet af dets vedtægter²⁸. Det varede ikke længe, før Phønix fik følgeskab af de øvrige maskinsnedkerier, som ganske vist ikke meldte sig ud af snedkerlauget, men som opsagde overenskomsten mellem hånd- og maskinsnedkere af juli 1906²⁹. Byggekrisen havde skærpet konkurrencen mellem snedkerne i København så meget, at sammenholdet mellem de store og de små ikke længere kunne holde. Dermed var den nye lavsbevægelse brudt sammen i sin kerne, og fra da af var det kun et spørgsmål om tid, før det konkurrencebegrænsende system igen var ophævet.

Det ramte Victor Henriksen hårdt. Han var som nævnt blevet valgt til lønnet formand for bygningsnedkerafdelingen i 1906 og havde ved den lejlighed opgivet sin snedkerforretning. Da den nye lavsbevægelse nu kom i defensiven, blev der inden for afdelingen gjort forsøg på at vælte Victor Henriksen som formand, og det var da ikke kun magten og æren, der stod på spil for ham, men også livet eller i det mindste eksistensgrundlaget. I sit arbejde var han imidlertid kommet i forbindelse med formanden for Industrifagene, fabrikant S. C. Hauberg, og der havde udviklet sig et fortrolighedsforhold imellem dem, til trods for at de stod som modstandere med hensyn til den nye lavsbevægelse. Det kom Victor Henriksen til gode i hans vanskeligheder. Det lykkedes nemlig med støtte fra Hauberg at få Victor Henriksen ansat som kontorchef i DA i en nyoprettet stilling, der havde agitation og kollegiale spørgsmål som arbejdsområde. Victor Henriksen tiltrådte sin nye stilling den 1. november 1911 og fratrådte samtidig som formand for bygningsnedkerafdelingen³⁰. Det blev en slags punktum for den nye lavsbevægelse.

Den nye lavsbevægelses fallit

Det var byggekrisen, der fik sammenholdet i snedkerfaget til at bryde. Malerfaget blev ikke så hårdt ramt, idet hovedparten af alt malerarbejde er vedligeholdelse, så faget bliver ikke ramt så hårdt af en nedgang i nybyggeriet som de øvrige byggefag. For dem var byggekrisen imidlertid hård og for snedkerfaget noget nær en katastrofe. Det skærpede konkurrencen i faget, og allerede i januar 1910 havde bygnings-snedkerafdelingen besluttet at nedsætte et udvalg, der skulle lempe de konkurrencebegrænsende regler i faget. Det resulterede i en ændring i september 1910, hvorved snedkerne opgav middelbudsprincippet og gik tilbage til mindsteprislisten som tilbudsreguleringsprincip, men det kom for sent til at redde sammenholdet i faget³¹. Da de nye regler blev vedtaget, var Phønix allerede brudt ud, og lempelsen af konkurrencereglerne fik ikke Phønix til at trække sin udmeldelse tilbage. I stedet blev som nævnt overenskomsten mellem hånd- og maskinsnedkere opsagt fra sommeren 1911, og i løbet af det følgende år blev også konkurrencebegrænsningsaftalerne inden for Fællesforeningen af Danmarks Snedkermestre ophævet³². Dermed var situationen i snedkerfaget stort set ført tilbage til stillingen forud for den nye lavsbevægelses begyndelse.

Malerne blev som nævnt ikke så hårdt ramt af byggekrisen, og modsat snedkerfaget oplevede malerfaget ikke nogen mekaniseringsproces, som trak et klart skel mellem store og små virksomheder i faget; hos malerne var der en glidende overgang mellem de to grupper. Malerfaget kom derfor heller ikke ud for en så dramatisk afvikling af konkurrencebegrænsningen som snedkerne, idet reglerne ikke blev ophævet men kun lempet, så det blev frivilligt, om man ville deltage i tilbudsreguleringen eller ej³³. Dertil kom, at Claus J. Olsen fortsatte som oldermann helt til 1938, således at der var en kontinuitet i ledelsen af malerlauget, som manglede i bygnings-snedkerafdelingen.

Også inden for DA blev konkurrencebegrænsningen afviklet i sin obligatoriske form. Allerede i maj 1911 havde et af de udvalg, der forvaltede anmærkning 2-reglerne i praksis, meddelt, at det ikke længere så sig i stand til at udføre sit arbejde, og da Victor Henriksen i november 1911 tiltrådte sin nye stilling som kontorchef i DA, var det med det kommissorium, at de konkurrencebegrænsende bestemmelser i DA's medlemsorganisationer ikke måtte være obligatoriske og ikke måtte gøres til betingelse for at opnå medlemskab. 1912 tog Victor Henriksen initiativ til et udvalg, der skulle revidere anmærkning 2-reglerne i overensstemmelse med dette kommisso-

rium. Udvalget afsluttede sit arbejde i 1914: Anmærkning 2 blev ikke ophævet, men fik igen status som æressag³⁴. Dermed var praktisk talt alle dele af det konkurrencebegrænsende system ophævet.

I det lange perspektiv var den nye lavsbevægelse blot en krusning på overfladen, en strømning, der hurtigt døde hen. Den var en moderne udgave af en gammel bestræbelse, et forsøg på ved hjælp af de faglige organisationer at sætte den frie konkurrence ud af kraft. Det lykkedes bedre i et fag som malerfaget, som ikke oplevede nogen teknologisk forandring, end i et fag som snedkerfaget, hvor en mekaniseringsproces forrykkede konkurrencegrundlaget til fordel for de mekaniserede virksomheder. Den nye lavsbevægelse var konservativ i sit væsen. Dens programpunkt ærlig pris for ærligt arbejde kunne måske praktiseres, som den nye lavsbevægelse forsøgte, så længe konjunkturerne var nogenlunde gode, og så længe arbejdet ikke undergik nogen teknisk revolution, men hvor disse forudsætninger ikke var tilstede, måtte den nye lavsbevægelse komme til kort, fordi den ville stille alle virksomheder lige, uagtet de mekaniserede virksomheder havde konkurrencemæssige fordele. Når konjunkturerne var gode, fik den konkurrencemæssige forskel ikke så stor betydning, men når konjunkturerne slog om, og der var småt med arbejde, var de mekaniserede virksomheders behov for at udnytte deres konkurrencemæssige overlegenhed for stærk til at lade sig tøjle af den nye lavsbevægelses vedtægter.

I sit ideindhold var den nye lavsbevægelse et forsøg på at erstatte en kapitalistisk økonomi med en moralsk økonomi. Ikke mindst Victor Henriksen betonedede igen og igen bevægelsens moralske aspekter. Men heller ikke på det moralske plan kunne bevægelsen holde, hvad den lovede. Selv Victor Henriksen måtte erkende, at prisen ikke nødvendigvis altid var ærlig: »Anmeldepligt uden ansvarsforpligtelse kan være farlig, da den kan misbruges til bonus o.lign.«, erklærede han på et snedkermøde i 1912 og indrømmede dermed, at mestergrisen kunne være en fristelse også under den nye lavsbevægelse³⁵.

Kilde og litteratur

Utrykt materiale

Victor Henriksens Selvbiografi. Ordenskapitlet.

Københavns Malerlaugs forhandlingsprotokol. Malerlaugets kontor.

Københavns Tømrerlaugs forhandlingsprotokol. Tømrerlaugets kontor.

Træindustriarbejderforeningen for Københavns arkiv. Industrifagenes arkiv, Erhvervsarkivet.

Trykt materiale

Arbejdsgiveren

Beretning om Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforenings virksomhed i tiden fra 11. juni 1909 til 26. maj 1910.

R. Berg.: Malerlauget 1622-1902. 2. udg. 1922.

Dansk Industrieretning 1908.

Victor Henriksen: Arbejdsgiverorganisationernes betydning og virksomhed i nutiden. Tidsskrift for Industri 1910.

Medlemsblad for Københavns Malerlaug.

Bahne Preisler: Københavns Malerlaug 1922-1947. Kbh. 1947.

Snedkermestrenes Medlemsblad.

M. P. S.-Svendsen: Københavns Malerlaugs Historie 1902-1922, i R. Berg: Malerlauget 1622-1902. 2. udg. Kbh. 1922.

Noter

1. Dansk Industrieretning 1908 112-125 (almindelig del) og 119-133 (specielle del).
2. Snedkermestrenes Medlemsblad 6. januar 1909.
3. Sst.
4. Snedkermestrenes Medlemsblad 1. august 1906, 8. november 1906 og 8. marts 1907.
5. Snedkermestrenes Medlemsblad 1. august 1906.
6. Victor Henriksens selvbiografi, Ordenskapitlet, Snedkermestrenes Medlemsblad 1. november 1906.
7. Victor Henriksen: Arbejdsgiverorganisationernes betydning og virksomhed i nutiden. Tidsskrift for Industri 1910 1-22, specielt 6.
8. M. P. S.-Svendsen: Københavns Malerlaugs Historie 1902-1922, i R. Berg: Malerlauget 1622-1902, 2. udg. 1922.
9. Anførte arbejde 1-33.
10. Bahne Preisler: Københavns Malerlaug 1922-1947, 1947, 132 ff.
11. Medlemsblad for Københavns Malerlaug nr. 32, 1906 129.
12. Udtalelse af Claus J. Olsen på malerlaugets generalforsamling 12. februar 1907, refereret i laugsprotokollen. Københavns Malerlaugs kontor.
13. Medlemsblad for Københavns Malerlaug 1906 30 og 65. M. P. S.-Svendsen anførte arbejde 11.
14. Arbejdsgiveren 14. august 1907. Snedkermestrenes Medlemsblad 10. juni 1908.
15. Arbejdsgiveren 16. december 1908.
16. Textilfabrikantforeningens resolution, gengivet i Victor Henriksen: Arbejdsgiverorganisationernes betydning 6.
17. C. A. Tesch: Lidt om byggeforhold og sammenslutninger mellem bygningshåndværksmestre og deres svende, 1907.
18. Tømrmestrenes laugsprotokol 1896-1917. Københavns Tømmerlaugs kontor.
19. Snedkermestrenes Medlemsblad 21. marts 1908.
20. Snedkermestrenes Medlemsblad 26. august og 23. september 1908.
21. Victor Henriksen foreslog således i en artikel i Snedkermestrenes Medlemsblad 1. oktober 1906, at Kaspar Rostруп blev udskiftet som oldermand med en mere energisk person.
22. Snedkermestrenes Medlemsblad 25. januar og 7. oktober 1909.
23. M. P. S.-Svendsen anførte arbejde 28 f.
24. Medlemsblad for Københavns Malerlaug 20. februar 1909. Arbejdsgiveren 21. april, 26. maj, 16. juni 1909.
25. Forhandlingsprotokol for Københavns Malerlaug 22. januar 1909.

26. Medlemsblad for Københavns Malerlaug 3. april 1909. Arbejdsgiveren 14. og 21. april 1909.
27. Beretning om Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforenings virksomhed i tiden fra 11. juni 1909 til 26. maj 1910 49.
28. Victor Henriksens selvbiografi 89, Ordenskapitlet.
29. Træindustri-fabrikantforeningen for Københavns arkiv, kasse »Træ K 1911-12«, læg »1911. Overenskomsten mellem De samvirkende Maskinsnedkerier og Savværker og Snedkerlaugets 2 afdelinger«. Industrifagenes arkiv, Erhvervsarkivet.
30. Victor Henriksens selvbiografi, Ordenskapitlet.
31. Snedkermestrenes Medlemsblad 9. marts 1911.
32. Snedkermestrenes Medlemsblad 10. august 1912.
33. Medlemsblad for Københavns Malerlaug 13. maj 1914.
34. Victor Henriksens selvbiografi, Ordenskapitlet. Snedkermestrenes Medlemsblad 11. oktober 1913. Arbejdsgiveren 21. oktober 1914.
35. Snedkermestrenes Medlemsblad 24. august 1912.

Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup

– linier til en biografi

AF HENRIK FODE

De sidste årtier af det 19. århundrede var præget af en ny organisering af arbejdsmarkedet. Først fik lønmodtagerne deres fagforeninger, siden fulgte mestrene med deres arbejdsgiverforeninger. Kaspar Rostrup var en af tidens meget aktive håndværkeragitorer. Han var snedkermester, overretssagfører og meget mere og havde på nærmeste hold fulgt den nye tyske håndværkerlovgivning, hvorfra han hentede megen inspiration. Med sin utraditionelle baggrund havde han gode forudsætninger for at formidle de nye ideer og kombinere dem med traditionelle elementer fra det gamle laugshåndværk. Hertil kom, at han havde helt specielle evner som organisator og agitator.

Det hele gik meget hurtigt, og fra et meget spinkelt fundament som bestyrelsesmedlem i Snedkerlauget i København, varede det kun godt 10 år, før han stod som næstformand for den nydannede Dansk Arbejdsgiver- og Meesterforening, hvis formand han var fra 1907 til sin død i 1911.

Vurderingen af Rostrups indsats og betydning har været forskellig. Lige fra dyb beundring til en foragt for det samfund, der kunne placere en mand af hans type så højt.

I nedenstående fremstilling vises på hvilket grundlag, Rostrup opbyggede sin position, og det fremgår, hvorledes det blev stadig mere umuligt at kombinere privat erhvervsvirksomhed med en professionel organisationstilværelse.

Kaspar Rostrup's begravelse

Fredag den 13. januar 1911 var Københavns indre by klædt i sorg. Overalt var flagene på halv, og ved middagstid strømmede sortklædte herrer: ministre, oldermænd, rigsdagens formænd og talrige organisationsrepræsentanter mod Helligåndskirken¹. Diskret holdt ordenspolitiet store nysgerrige tilskuerskarer på afstand.

Ved indgangen til den store kirke, der havde plads til 1800 mennesker, måtte hver enkelt aflevere et adgangskort, da det havde været nødvendigt at rationere pladserne. Kirken var pyntet med grønne palmer og blomster,

men det dominerende var 40 lavs- og foreningsbannere, der stod bag båren med alteret som baggrund. Særlig iøjnefaldende var Håndværkerforeningens store silkebroderede fane ved kistens hovedende med de dybtrøde og lyserøde roser og sværmende travle bier².

Rundt om kisten stod snedkermestre på vagt, og ned ad kirkegulvet i to rækker med front imod hinanden sås Håndværkerforeningens bestyrelse med repræsentantskab, mens foreningsdeputationer og repræsentanter for foreninger, institutioner, offentlige myndigheder m.m. langsomt gik op gennem midtergangen. Her blev de modtaget af direktør i Arbejdsgiverforeningen Carl Weitemeyer, sekretær Sophus Agerholm, snedkermester Carl Schmidt, oldermænd, bogbindermester P. O. Olsen og direktør J. C. Nielsen »Silvan«, der repræsenterede snedkerlauget. Deres opgaver var at følge de sortklædte herrer til de reservede pladser³.

Omkring kisten og ned ad midtergangen lå op mod 300 signerede kranser, og de, der ikke var plads til, var hængt op på væggene under vinduerne. På kisten bemærkedes dog kronprinsens guldsignerede krans, snedkerlaugets sølv-egøkrans samt kransene fra Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk, de nordiske arbejdsgiverforeninger samt arbejderne fra afdødes egen ligkistefabrik foruden en lille sølvbøgekrans fra friboerne i »Alderstrøst«⁴.

Det var klart for enhver, at der var tale om en særlig begravelse: Oldermænd, snedkermester, overretssagfører, formand for Arbejdsgiverforeningen og meget mere Kaspar Rostrup var død.

Efter præstens tale sang malerforeningen »Som dug på slagne enge«, og da den var færdig, bar snedkerlaugets bestyrelse kisten ud, hvorefter sørgetoget samledes med de mange bannere og laugsfaner på gaden mellem kirkepladsen og afdødes ejendom i Walkendorffsgade. Herefter drog det ind forbi Håndværkerforeningen og videre ad Gothersgade og Nørrebrogade til Assistens kirkegård.

Den store begravelseshøjtidelighed, de mange fyldige nekrologer og reportager havde vist, at Rostrups begravelse på det nærmeste var en mærkedag i håndværkerstandens historie.

Håndværk og industri stod ved en korsvej. Spændingerne var tiltagende, men endnu var der mange berøringsflader, der holdt sammen på den gamle organisationsstruktur med rødder tilbage til 1870'erne. Men allerede dødsbudskabet afdækkede, at der lå latente spændinger. Hvem skulle afløse Rostrup som formand for Arbejdsgiverforeningen? – Næstformanden direktør S. C. Hauberg, blev der gættet, men han var jo rigtignok tillige

Dagbladene bragte store reportager fra Kaspar Rostrups begravelse i januar 1911. Som noget nyt kunne enkelte dagblade nu også bringe fotografier. Her har Aftenpostens fotograf fastholdt, da kisten blev båret ud af kirken. Forrest i billedet til venstre ses H. P. Larsen, der var formand for møbelsnedkerne, og på den anden siden kisten, er det formanden for bygningsnedkerne, Victor Henriksen. Aftenposten 14. jan. 1911.

formand for Industrifagene og direktør for maskinfabrikken Titan – altså en udtalt industriens mand, der måske ville skyde håndværkersynspunkter til side⁵.

Ikke mindst i arbejderbladene blev den diskussion taget op. Her havde man været godt tilfredse med Rostrup, selv om man nok vidste, at de virkelige magthavere var Alexander Foss og næstformanden, direktør S. C. Hauberg⁶.

Det, der stod på spil, var således i virkeligheden hele Kaspar Rostrups livsværk. Samarbejdet og sammenholdet mellem store og små mestre, sådan som det var kommet til udtryk i Arbejdsgiverforeningens meget brede organisationsstruktur.

Rostrup havde nemlig mestret at forene og beklæde en række stillinger, der sådan set rummede meget modsætningsstof.

Personen Kaspar Rostrup

Søren Kaspar Villiam Rostrup blev født 2. august 1845 som søn af snedkermester N. P. Rostrup i København.

Efter at have gået på Efterslægtsselskabets realskole kom han i 1860 i Borgerdydsskolen, hvorfra han i 1863 blev student. Herefter fortsatte han med at studere jura, tog embedseksamen i 1869, og opnåede 6 år senere bestalling som overretssagfører¹.

Da var faderen imidlertid blevet syg og svagelig, og enebarnet følte det da som sin opgave at assistere i faderens ganske betydelige ligkistesnedkeri og begravelsesforretning, hvor han efterhånden helt kom til at overtage ledelsen. 1886 døde N. P. Rostrup, og Kaspar Rostrup tog straks efter borgerskab som snedkermester, hvilket var nødvendigt for at føre forretningen videre².

Indtil da havde han levet et liv stærkt optaget af egne kulturelle interesser: litteratur, kunst, teater samt sprogstudier med tysk og fransk. Også rejseaktiviteterne var i disse år ganske omfattende – økonomisk uafhængig som han var.

Kaspar Rostrup havde også været i stand til at opbygge et betydeligt bibliotek med dansk, fransk og tysk litteratur, som det bærende. Livligt havde han taget del i byens borgerlige foreningsliv. Han havde skrevet viser, spillet komedie og oversat forskellige mindre stykker fra fransk. Det meste med henblik på private foreningsopførelser, men enkelte stykker blev dog opført på Folketeatret, hvor han i øvrigt også havde premiere på et eget lille stykke. Alt det er med til at forklare, at Rostrup aldrig med nævneværdig energi eller lyst kastede sig over sagførervirksomheden; det interesserede ham ikke³.

Faderens død blev på mange måder et voldsomt vendepunkt. Hans liv ændrede med ét karakter, og Rostrup opgav omsider helt en tilværelse som overretssagfører. Han valgte at blive selvstændig erhvervsdrivende, snedkermester, siden organisationsmand, men på et helt utraditionelt grundlag – på et humanistisk og juridisk.

Ligkistemagasinet N. P. Rostrup

Det var en betydelig virksomhed, Rostrup arvede. Faderen, der var indvandret fra Sydsjælland, havde i 1844 startet en blandet snedkerforretning, der dog samlede sig omkring møbel- og bygningssnedkeri, men siden specialiserede sig i fremstilling af ligkister, en artikel, der efter det store kolera-

Det er det officielle billede af Kaspar Rostrup. Hageskægget og den kraftige næse kunne tidens karikaturtegnere ikke stå for. Adskillige karikaturtegninger blev da også bragt i tidens manglede presse. – Og Rostrup nød de fleste, det er nemlig bekendt, at han systematisk samlede dem sammen og lejlighedsvis lod dem indramme og hænge op i sit kontor.

år 1853 blev det bærende i det hastigt voksende værksted¹. N. P. Rostrup var begyndt i Pilestræde, men udvidede hurtigt med et værksted i Gothersgade samt yderligere med lokaler i Store Helligøjststræde (nuværende Walkendorffstræde) i ejendommen nummer 38, hvor han efterhånden samlede hele den store virksomhed. I begyndelsen af 1860'erne købte han ejendommen og godt 10 år senere også den større naboejendom i no. 34 i det centrale København tæt ved flere af de store bykirker: Det københavnske borgerskabs gamle kirker².

Ejendommen blev lettere ombygget med værksteder i baggårdene og ligkistemagasinet med begravellesforretning til gaden, mens N. P. Rostrup slog sig ned med sin familie i ejendommen nr. 36. De to ejendomme blev forsikret for ca. 50.000 rdl.³.

Forretningen fik et stadig større omfang, og snedkermesteren blev efter forholdene ret så velhavende. I 1880 blev indtægten anslået til 5.000 kr. årligt, få år senere til 7.000 kr.⁴.

Der blev råd til at leve standsmæssigt. En husjomfru og to tjenestepiger hjalp til i hjemmet, og enebarnet Kaspar kunne få den bedste skolegang og siden universitetsuddannelse og i øvrigt ikke bekymre sig om penge. I 1873 var han ganske vist blevet gift, men det ændrede dog ikke meget ved den daglige livsførelse, selv om faderen, da han blev svagere flyttede ind i

sønnens lejlighed. De nygifte havde nemlig indrettet sig i faderens ejendom på 1 sal⁵. I 1891 blev Kaspar Rostrup enkemand. Hans kone Vitta Christiane havde været syg i flere år og døde pludselig efter en operation, og Rostrup stod tilbage med 5 børn, hvoraf det yngste var 9 år gammel⁶.

Sagføreren bliver håndværker og snedkermester

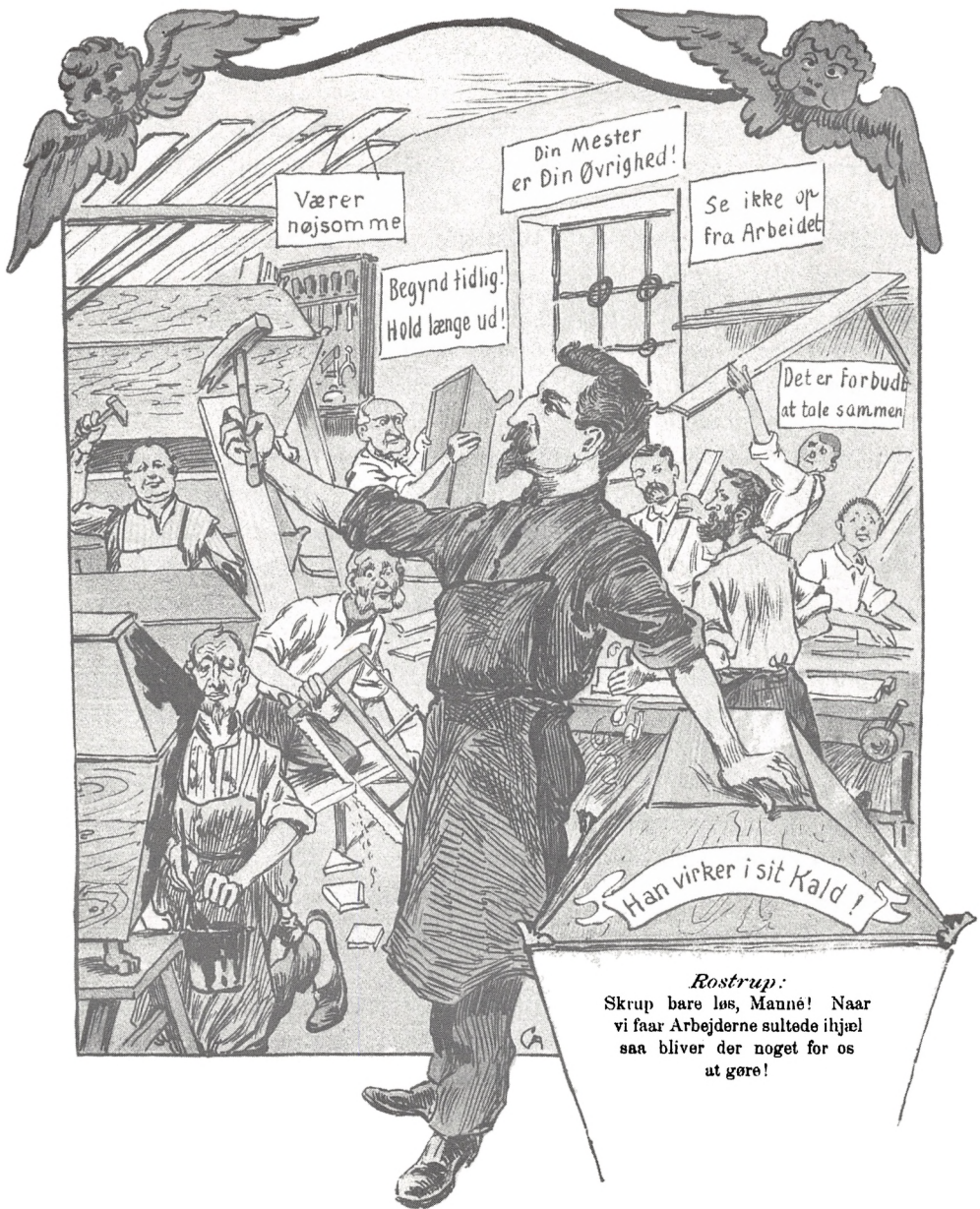
Sagførervirksomhed havde som nævnt aldrig interesseret Rostrup. Han fik ganske vist sin juridiske eksamen, sin sagførerbestalling og ret til at kalde sig overretssagfører, men så skete der ikke meget mere på det område. Den næste titel fik han, da han i foråret 1886 ansøgte om borgerskab som snedkermester. Herefter titulerede han sig næsten altid, snedkermester, overretssagfører, men meget ofte uden sidstnævnte.

Håndværkerverdenen var naturligvis ikke ukendt for Rostrup. Faderen havde siden 1844 været medlem af Snedkerlauget og i mange år også af Håndværkerforeningen, som sønnen i november 1881 også meldte sig ind i¹. Der var næppe tvivl om, at han i de første år følte sig stærkt tiltrukket af foreningens uforpligtende klubliv. Her mødtes mange af byens store og små håndværksmestre, hvor de på det nærmeste havde deres andet hjem, og hvor de følte sig i godt selskab blandt venner og kolleger. Om aftenen, når spillebordene var stillet frem, kunne man altid være sikker på at finde kolleger. Der kunne spilles skak, kort eller dam, og der kunne kaldes på forfriskninger, og i læseværelset stod skønlitteratur og oplysende bøger til de lange vinteraftener².

Om sommeren var der fælles sommerudflugter, og foreningen lejede almindeligvis et sommerlokale uden for byen med keglebaner. I løbet af vinteren blev der flere gange afholdt store fester med festsange, taler for damerne, kongen og Håndværkerforeningen – og så var der måske stort bal bagefter³.

Alle Rostrups musiske evner havde således i Håndværkerforeningen de bedst tænkelige rammer, og adskillige festsange fra Rostrups hånd blev da også afsunget i de store lokaler, ligesom talrige taler for damerne i de år netop skyldtes Rostrup⁴.

Større alvor var der knyttet til medlemsskabet af Snedkerlauget, som han indtrådte i den 22. marts 1886, for selv om der også hertil var knyttet et »socialt element« med åbne lokaler i laugshuset i Grønnegade hver torsdagaften, diskussionsmøder, udflugter m.m., så var der trods alt tale om en faglig mesterorganisation⁵. Snedkerfaget havde en central placering i håndværket, og det var da også hovedstadens største håndværksfag med

Storkonflikten i 1899 blev de nye arbejdsgiver- og mesterorganisationers første alvorlige kamp. Sådan så det socialdemokratiske satireblad »Ravnen« 25. juni 1899 på situationen. Mesteren midt i billedet er naturligvis arbejdsgiverforeningens næstformand, snedkermester og ligkistefabrikant Kaspar Rostrup.

en arbejdsstyrke på næsten 3.000⁶. Bestyrelsen bestod af 1 oldermænd, 1 kasserer, 1 sekretær og 12 såkaldte medbestyrere⁷.

Medlemsskabet af lauget blev afgørende for Rostrups liv. Det var Snedkerlauget, der åbnede Rostrups øjne for nødvendigheden af den faglige organisering og sammenhold. Her så han pludselig en helt anden mening med organisationerne. Forklaringen herpå var de mange strejker vendt mod lokale snedkermestre sidst i 1880'erne. Rostrup kunne se, hvordan de én efter én blev knækket af svendenes nye faglige organisationer. Alene stod mestrene svagt. De måtte stå sammen ligesom svendene. Rostrup begyndte langsomt at tale for, at lauget skulle blande sig i erhvervsøkonomiske spørgsmål og indtage en fast og fælles holdning over for de hurtigt voksende fagforeninger.

Den store snedkerkonflikt i 1889 blev afgørende for hans syn på den selvstændige mesters muligheder. I 1885 havde snedkerlauget ganske vist været med til at stifte »Fællesforeningen af Arbejdsgivere i Kjøbenhavn og Omegn«, men den led en krank skæbne, da den for første gang for alvor skulle stå sin prøve netop i snedkerkonflikten 1889: Foreningen faldt fra hinanden⁸. Rostrup havde på nærmeste hold fulgt dette totale nederlag, der demonstrerede, at de praktiske og moralske principper slet ikke kunne bære. Hvis det gentog sig, ville det true den selvstændige mesters frihed.

Rostrups vurdering af situationen betød, at han følte sig tvunget til at blive mere aktiv og allerede i 1889 blev han medlem af Snedkerlaugets bestyrelse, og da Håndværkerforeningen samme år udvidede sin bestyrelse fra 9 til 10 medlemmer, faldt det nye mandat på Rostrup⁹. To år senere kom han også ind i den gamle Industriforenings repræsentantskab¹⁰. Organisationslivet var for alvor på vej til at beslaglægge en stadig større del af hans tilværelse.

Den store ligkisteforretning måtte på det nærmeste passe sig selv, men udgjorde på den anden side det økonomiske fundament, der gjorde Rostrup økonomisk uafhængig og dermed muliggjorde de stadig flere ulønnede tillidsposter.

Fra fiasko til succes i snedkerlauget

Det var en voldsom oplevelse for Rostrup pludselig at stå som selvstændig mester i en tid med stærke brydninger på arbejdsmarkedet, og ikke mindst den store snedkerkonflikt i begyndelsen af 1889 gav Rostrup noget at tænke over, efterhånden som han oplevede hvordan konflikten strammede til, og mestersammenholdet faldt fra hinanden. Det var blevet tydeligt, at den

gamle laugsstruktur ikke var tidssvarende, men måtte tilpasses tidens nye krav. Det var her Rostrup tog fat, og takket være sin juridiske baggrund snart fik sine ideer realiseret.

Blandt de første opgaver, der pressede på, var udarbejdelsen af en løntarif samt regler for en voldgiftsret i snedkerfaget. Begge blev til i et snævert samarbejde med savværksarbejdernes fagforening. Der var heri fastsat minimallønninger for arbejde med de nye snedkerimaskiner, og for at undgå konflikter var tariffene nøje knyttet sammen med en voldgiftsret, der endnu var et ret så nyt og uprøvet instrument på arbejdsmarkedet¹. Ideen var ellers indlysende, mægling og voldgift skulle gå forud for strejker og konflikt. Altså ville Rostrup gå forhandlingsvejen i stedet for konfliktens. Det var ideer og linier, der pegede fremad – samarbejde mellem mestre og arbejdere – netop det felt, der kom til at præge Rostrups hele indsats i 1890'erne. Rostrup havde travlt. Næppe havde han fået sæde i bestyrelsen, før han stillede forslag om ændring af laugets love og vedtægter. Snedkerkonflikten havde belært ham om, at faget måtte stå sammen, så den enkelte mester ikke alene skulle kastes ud i konflikt. Han ønskede også oprettet et hjælpefond, der kunne yde mestre understøttelse under strejke, og til det skulle alle laugsmestre yde bidrag i forhold til deres folkehold².

Hertil kom yderligere nedsættelse af to faglige udvalg for snedkerfagets to store afdelinger: bygnings- og møbelsnedkere. Derfor foreslog han også, at der altid i bestyrelsen skulle være et par forretningsdrivende mestre fra de to områder³. For at det hele kunne blive til virkelighed og troværdigt, stillede Rostrup også krav om en betydelig kontingentforhøjelse og ansættelse af en fast juritisk konsulent, som medlemmerne under visse betingelser kunne benytte gratis. For at lette og fremme indtrædelse i lauget blev det tidligere opkrævede indskud reduceret til det halve, og for de mestre, der indtrådte inden et år efter lovenes vedtagelse, eller kort efter at de havde taget borgerskab, bortfaldt indtrædelsesgebyret helt⁴.

Målet var naturligvis at samle så mange mestre som muligt, så derfor fik alle mestre tilsendt de nye love og blev kontaktet med henblik på medlemskab. Det lettede naturligvis agitationen, at lauget fik meddelelser om udstedelse af nye borgerskaber i snedkerfaget direkte fra rådhuset⁵. Bestyrelsen havde gjort en vældig indsats. 30 bestyrelsesmøder var det blevet til foruden en del udvalgsmøder og så generalforsamlingen. Lauget var også gået ind i et snævrere samarbejde med andre håndværkere og industridrivende. Rostrup havde fået snedkerlauget indmeldt i Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk, der i 1892 talte mere end 30.000 medlemmer over hele landet⁶. Rostrup havde således allerede markeret sin

position ganske kraftigt, og det var derfor naturligt, at han i 1892 blev valgt til viceoldermann i lauguet og kasserer for dets lånefond⁷.

Det var i Snedkerlauget, han mødte arbejdsmarkedets konkrete problemer og vanskeligheder. Det var her han havde sin praktiske organisationspolitiske tumleplads. Ideer og erfaringer fra lauguet indgik derfor i de følgende år som en afgørende bestanddel i hans øvrige organisationsvirke.

Der er næppe tvivl om, at Rostrup havde erkendt, at håndværket måtte arbejde sammen, og samtidig set, at han havde nogle evner i kraft af sin juridiske baggrund, som han kunne udnytte til fordel for håndværket. Det er også forklaringen på, at han, som nævnt, i 1889 lod sig indvælge i Håndværkerforeningens bestyrelse⁸. Her var et generationsskifte netop på vej, den gamle forening fra 1840 var som berørt stærkt selskabelig orienteret og langt fra faglig. De folk, der talte for de mere begrænsede formål: varelotteri, foreningsliv, Alderstrøst m.m., blev erstattet af folk, der ville noget mere med Håndværkerforeningen: gøre den til et forum for samarbejde til fordel for mesterstanden. Også i Håndværkerforeningen kom Rostrup hurtigt frem i forreste række. 25. april 1893 blev han næstformand og 3 år senere, 1896, formand med spejlfabrikant Julius Lund som næstformand⁹.

Endnu et tillidshverv blev i disse år pålagt Rostrup. I 1891 fik han sæde i Industriforeningens repræsentantskab¹⁰. Også den havde meget af den gamle tids klubatmosfære over sig, idet foreningen henvendte sig til en meget upræcis medlemsskare af håndværkere, fabrikanter, kunstnere, intellektuelle, officerer, embedsmænd m.m. En ting var dog vigtigt: der var en vist bestyrelsessammenfald mellem Industriforeningen og Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk, der havde til formål at drøfte og løse en række erhvervspolitiske mærkesager¹¹.

Det er uvist, hvor velkommen Rostrup følte sig i Industriforeningen. Han blev valgt på det yderste mandat i 1891 og fik måske derfor heller ikke det første år sæde i et eneste af foreningens mange faste udvalg¹². Arbejdet i Industriforeningen betød på den anden side, at Rostrup yderligere kunne udbygge sit personlige kontaktnet til erhvervskredse og organisationer i København.

Han var nu tæt på porcelænsfabrikant Harald Bing, formanden for Fællesrepræsentationen Axel Meyer og docent E. P. Bonnesen fra Polyteknisk Lærestalt samt Industriforeningens formand, 1890-98, hofjuveler Carl Michelsen. Her traf Rostrup også flere af kollegerne fra snedkerlauget og endnu flere fra Håndværkerforeningens medlemskreds¹³.

Gennem Snedkerlauget, Håndværkerforeningen, Industriforeningen og Fællesrepræsentationen havde Rostrup således allerede i de første år af

1890'erne fået skabt sig en stærk position i hovedstadens organisationsliv. Han var ikke længere den ukendte overretssagfører, men en velkendt snedkermester, der allerede i adskillige foredrag havde gjort rede for sin opfattelse af håndværkets problemer og opstillet løsninger for det selvstændige håndværk: Sammenhold – organisering.

Rostrup kalder til samling

– Enighed gør stærk –

I de tidlige forårsmåneder 1892 påbegyndte Rostrup det arbejde, der skulle blive hans livsværk: Kalde til samling i håndværket med henblik på dannelse af arbejdsgiverorganisationer. Mestre var nu for Rostrup blevet synonymt med arbejdsgivere.

Det hele startede ved et diskussionsmøde i Københavns håndværkerforening 17. marts 1892¹. Her indledte Rostrup et foredrag med kort og godt at konstatere, at ved spørgsmålet om den faglige organisation, var der ikke andet hensyn at tage – end hensynet til »os selv«. Organisering var et livsspørgsmål for håndværkerstanden, så derfor måtte mestrene organisere sig for at hævde og værne om egne interesser – så enkelt var det².

Men, og det var væsentligt for Rostrup, arbejdernes side skulle også organiseres, for de to organisationer skulle være jævnbyrdige, lige velordnede og stå overfor hinanden i gensidig respekt.

Fabrikanterne i Jernindustrien i København havde allerede slået sig sammen, og elementer herfra indgik i Rostrups idekatalog, bl.a. at de enkelte arbejdsgivere ikke selv måtte forhandle med arbejderens organisationer. Der var flere ideer, og langt fra alle af egen originalitet, men bl. a. også nøje studeret i Tyskland, hvor Bismarcks håndværkerlovgivning på flere områder stod som et forbillede³.

Synspunktet var ikke nyt for de snævre kredse i Håndværkerforeningen, idet Rostrup allerede havde fremlagt sine ideer og erfaringer fra Snedkerlauget for foreningens repræsentantskab, oldermænd og andre repræsentanter fra de enkelte fag. Først måtte der organiseres i de enkelte fag, og dette skulle ske ved at udbygge de bestående laug til mesterorganisationer – sådan som det var sket i snedkerlauget⁴. Det var således en vigtig diskussion, der var lagt op til, og det var da også forklaringen på, at Håndværkerbladet allerede ugen før det store møde i Håndværkerforeningen, havde gjort opmærksom på det og opsummeret hovedsynspunkterne. Snedkerlaugets nye love af 20. marts 1891 kunne være et forbillede og var da også idealet for Rostrup. Naturligvis gjaldt det om at samle så mange fagfæller

som muligt, så derfor forklarede han indgående, hvordan man havde organiseret agitationsarbejdet i Snedkerlauget.

København var blevet opdelt i 20 kredse med et udvalgt laugsmedlem som ansvarlig for hver enkelt kreds, hvor han skulle uddele love, vedtægter og fortælle om formålet med laugsmedlemskabet. Det blev fastslået igen og igen, at der måtte bruges mange virkemidler for at skabe den brede interesse. I Snedkerlauget havde man således nedsat udvalg af mestre, der havde specialiseret sig i særlige produktioner: spejle, borde m.m., ikke blot af hensyn til evt. specielle forhold for sådanne produktioner, men i lige så høj grad af kollegiale grunde: for at skabe sammenhold mellem udøverne. Hertil tjente også diskussionsmøder, foredragsaftener og diletantkomedie: Teater spillet af og for snedkere. Det faglige og selskabelige gik for Kaspar Rostrup op i en højere enhed. Det kunne ikke skilles, for det supplerede og fremmede det endelige mål: Fællesskabet blandt mestrene⁵.

Det var karakteristisk, at mange af Rostrups foredrag fra disse år blev bragt i Håndværkerbladet. Naturligvis var der et formål med dette. Det direkte var selvfølgelig, at fraværende håndværkere herigennem kunne følge de københavnske diskussioner – men det væsentlige var dog nok, at bladets budskab også var henvendt til personer uden for håndværket. Ministeriet havde nemlig 21. maj 1890 nedsat en såkaldt næringslovskommission, der netop stod over for at skulle afgive betænkning, og dette arbejde var det jo nok værd at påvirke indirekte. Det er måske også forklaringen på den lange række omfattende artikler om tysk håndværkerlovgivning, der på så mange punkter forekom Rostrup og kredsen omkring ham for ideel. Bl.a. tvungne laugskorporationer, hvilket indebar, at alle fagets udøvere skulle betale til de af ministeriet stadfæstede lavsforeninger. Rostrups holdning var dog den, at medlemskab skulle være frivilligt, men der skulle på den anden side betales til korporationerne, når de havde fået statens anerkendelse⁶.

Laugene var for Rostrup blevet en nødvendighed for håndværket, hvis det skulle kunne hævde sin stilling over for storindustrien og arbejderbevægelsen. Han gik endog så langt, at han hævdede, at enhver lov, der blev vedtaget »om storindustriens ordening«, der ikke byggede på tvungne fagkorporationer, ville vise sig at være ude af stand til at nå sit mål⁷.

Næringslovskommissionens betænkning af 13. juli 1893 gik ikke ind for disse tanker, hvilket var en dyb skuffelse, og Rostrup anså da oså afslaget som et udtryk for, at kommissionen ganske havde savnet forståelsen for organisationernes hele betydning.

Snedkermesteren blev en skarp kritiker af mange dele af kommissionens

betænkning, og i adskillige foredrag i Håndværkerforeningen og indlæg i Håndværkerbladet gjorde han opmærksom på særlige områder, der truede håndværkets eksistens: Presset fra detailhandelen, auktionssalg, manglende kontrol med konkursboer og meget mere⁸.

For Rostrup stod det nu imidlertid klart, at der ikke kunne ventes hjælp fra politisk side: organisationerne måtte klare sig selv. Den afventende holdning blev derfor opgivet til fordel for en mere konkret udadvendt. Sagen havde imidlertid gjort Rostrup til et kendt navn i håndværkerkredse. Han blev opstillet til borgerrepræsentantvalget 1894.

Borgerrepræsentantvalget 1894

Den 30. marts 1894 var der valg til Københavns borgerrepræsentation, og det var vigtigt, da socialdemokraterne havde hastig fremgang og kunne få flertallet.

Den 10. marts kunne der i en række større dagblade ses en stor annonce under overskriften – Borgerrepræsentantvalget i Kjøbenhavn. Det var et afgørende valg, fortsatte annoncen, hvorfor en række af byens korporationer og foreninger havde anset det for en pligt at opstille en kandidatliste, en såkaldt borgerliste, der i annoncerne blev anbefalet af en række foreninger og organisationer i hovedstaden: Industriforeningen, Urtekræmmerforeningen, Vesterbros Grundejerforening, Snedkerlauget, Håndværkerforeningen og mange flere¹.

Kandidatlisten afspejlede naturligvis initiativtagerne. Blandt de 8 kandidater sås docent E. P. Bonnesen, medlem af bestyrelsen i Industriforeningen, og Chr. A. Munck, formand for Urtekræmmerforeningen. I det hele taget var listen bredt sammensat med en arkitekt, højesteretsassessor, professor, læge og forretningsfører og som nummer 5 på listen stod snedkermester (og ikke mere) Kaspar Rostrup².

Den offentliggjorte liste udløste en voldsom debat. Socialdemokraterne kastede sig over den. Ganske vist var den imponerende, sådan som den fremstod med hele 43 underskrivende foreninger under valgopråbet, men, tilføjede Social-Demokraten, yderligere 47 foreninger var indbudt, men havde sagt nej, og, fortsatte bladet triumferende – 257 af byens foreninger gik ikke med højre³. – Det var således helt klart for socialdemokraterne, at listen blot var et dække for partiet Højre, »der var kapitalens parti og derfor brutalitetens parti«. Det værste var dog nok, fortsatte bladet, at listen var et slag i ansigtet på Københavns arbejderbefolkning. Urtekræmmer Munck og snedkermester Rostrup skulle appellere til disse vælgere,

Idet Generalforsamlingen udtaler Ønsket om, at Industriforeningen fremtidig hverken ved Pengebidrag eller paa anden Maade tager Parti ved Borgerrepræsentantvalgene i Kjøbenhavn, lader den Udgiftspost Nr. 165 paa Regnskabet for 1893 - 94 passere.

Borgerrepræsentationsvalget i 1894 gav anledning til megen debat i Industriforeningen.

Bestyrelsens engagement i valget blev underkendt med denne udtalelse. Det var ved dette valg, Kaspar Rostrup fik sæde i Københavns Borgerrepræsentation.

Industriforeningens arkiv, Erhvervsarkivet.

men det var svindel, konkluderede bladet⁴. Bagmanden bag initiativet afslørede Social-Demokraten til at være Håndværkerforeningens formand, bagermester C. F. Lichtenberg i samarbejde med Industriforeningen⁵.

Bladet fortsatte med at konstatere, at Højre førte »lusketaktik« ved at gemme sig bag lukkede møder, men det var afsløret⁶. Udvalget bag kandidatlisten var Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværks formand Axel Meyer, der allerede var medlem af borgerrepræsentationen, og Industriforeningens formand Carl Michelsen samt den allerede afslørede C. F. Lichtenberg⁷.

Valgkampen blev uhyre bitter og snart stærkt personcentreret. Kaspar Rostrup, »Højres håndværker«, blev genstand for en lang selvstændig artikel i Social-Demokraten, der opsummerede karakteristikken af ham i 5 noget ujævne punkter.

- 1) en kras højremand
- 2) ikke håndværker
- 3) havde forfulgt arbejdere
- 4) havde skadet de mindre mestre
- 5) havde egne fagfæller imod sig.

Bladet harcelerede også over, at han var opført som snedkermester, for det var en urimelig titel for en mand, der havde udstået sin læretid i en latin-skole og aflagt svendeprøve på universitetet. Den barske beskrivelse fortsatte med at konstatere, at han i skattebogen var ansat til 10.000 kr. om året, og bladet erindrede endelig om snedkerlockouten i 1889, da Rostrup var med til at påføre middelstanden en hensynsløs lock-out⁸.

Valgkampen blev som nævnt hård og meget bitter. Socialdemokraterne mødte op på borgerlistens valg møder og afbrød talerne, bl.a. Rostrups

forsøg på at forklare og besvare de mange spørgsmål, der var rettet til ham i Social-Demokraten. De blev dog ikke gengivet i bladet, men i Nationaltidende⁹. Rostrup havde således forsvaret sig med, at han ikke var højremand, men håndværker, og politisk ville han stemme efter sin overbevisning og arbejde til kommunens og borgernes vel – det var hans program. Endelig sluttede Rostrup af med at sige, at Social-Demokratens store portræt af ham havde bidraget til at gøre ham til et kendt navn i valgkampen¹⁰. Resultatet blev, at borgerlisten fik de ønskede kandidater valgt. Rostrup fik sæde i borgerrepræsentationen; endnu en tillidspost var føjet til.

I kommunalpolitik

Valgsamarbejdet havde været en succes for borgerlisten, men det var som set heller ikke en ukendt kreds, Rostrup arbejdede sammen med. Fællesrepræsentationens formand Axel Meyer havde således siden 1889 haft sæde i borgerrepræsentationen sammen med murermester C. R. Ette, der var et velkendt navn i Håndværkerforeningen, samt tømrermester H. H. Kayser og docent E. P. Bonnesen, begge bekendte fra Industriforeningen¹.

Der er imidlertid næppe tvivl om, at livet og arbejdet i og omkring borgerrepræsentationen blev en skuffelse for Rostrup. Arbejdet gik langsomt og var besværligt med udvalg, komplicerede budgetlægninger og langstrakte forhandlinger. Imidlertid fortsatte han i Borgerrepræsentationen helt frem til år 1900.

En gennemgang af ordførerskaber og debatter i de trykte forhandlinger afslører, at det på det nærmeste var ubetydelige spørgsmål, han tog sig af. Han forsøgte ikke her at komme frem i forreste række, sådan som det havde været tilfældet i organisationsarbejdet.

I 1895 blev han dog enstemmigt valgt til medlem af fællesudvalget »vedr. kloaksagen«. I 1896 talte han om ombygning af gæstgiverborger-skaber med beværterborger-skaber, om Nørrebros Sporvejselskab og stærkt for aftenskoler for ungdommen. Samme år sad han i et udvalg for gennemgang af politietatens regnskaber.

I 1897 fik han sæde i budgetudvalget og konstaterede her, hvor besværligt og tidskrævende et samarbejde herom kunne være. Mindre tid krævede udvalget vedr. underjordiske toiletter eller sagen om Københavns Skøjtøløberbane. Han talte også i 1897 for en ophævelse af Københavns borger-vævning. Mere principielle spørgsmål lå omkring en drøftelse af licitations-spørgsmålet, og konkurrencen om offentligt byggeri. – Men så var der hele

sagen vedr. Københavns natrenovation. – Der var således langt mellem de vigtigere spørgsmål. For hans standsfæller lå der dog noget principielt i, at Rostrup fandt det urimeligt, at kommunen blev lønførende, ligesom sagen om et kommunalt arbejdsanvisningskontor også havde bred håndværkerinteresse.

I efteråret 1899 sad han igen i budgetudvalget, men nu i en helt umulig situation. Storkonflikten på arbejdsmarkedet berørte også Københavns Kommune, og Rostrup, der var blevet næstformand for Arbejdsgiverforeningen, førte i realiteten kampen mod fagforeningerne. Han kunne ikke i længden leve med denne situation, for han kunne ikke på rådhuset give dispensationer for den konflikt, han selv var en så vigtig part i.

Den situation synes at have været udslagsgivende for, at han i marts 1900 trådte ud af Borgerrepræsentationen. Sidste gang, han havde ordet, fastslog Rostrup, at han endnu stod på det program, han var valgt på i 1894: Borgerrepræsentationen var bedst tjent med, at dens medlemmer udelukkende fæstede blikket på sagerne og så bort fra politiske hensyn².

Det daglige politiske arbejde havde næppe været givende for Rostrup. Til gengæld havde arbejdet givet ham mange kontakter og dermed været med til at bane vejen for de organisationspolitiske mærkesager, han netop med så stor kraft tog fat på fra midten af 1890'erne: dannelsen af en arbejds giverorganisation.

Forinden var antallet af tillidsposter endnu engang vokset.

Uro i Industriforeningen

Industriforeningens engagement i det kommunale valg i 1894 kom ikke til at gå stille af. På den årlige generalforsamling i 1895 ønskede adskillige delegerede at få klarlagt, hvad der egentlig var foregået, og den sag viste sig hurtigt at blive ret så ubehagelig for Rostrup.

Utilfredsheden med Industriforeningens engagement i valget dækkede i virkeligheden over dybe spændinger, der her pludselig fik en anledning til at komme til udtryk.

Igennem flere år havde en kreds af medlemmer krævet »nyt og kraftigere liv« i Industriforeningen, og denne kreds havde da også opstillet en oppositionsliste¹. Det var derfor med en vis spænding, Rostrup gik til generalforsamlingen, der blev afholdt i Håndværkerforeningens store sal.

Selvfølgelig vidste han – eller havde måske sikret sig? – at han sammen med flere fra den siddende styrelse var opført på såvel den gamle liste som oppositionens². – Genvalg tydede det derfor alt på –.

Det var en meget tøvende og usikker formand, der aflagde beretning, men hofjuveler C. Michelsen nåede dog hurtigt frem til det helt centrale spørgsmål: Forholdet mellem Fællesrepræsentationen og dens formand Axel Meyer og Industriforeningen. Hvilken forening skulle være den samlende og tale håndværkets og industriens mærkesager? Hvad var i det hele taget meningen med de mange foreninger og personsammenfald i bestyrelserne? – For, når alt kom til alt, var alle jo medlemmer af Fællesrepræsentationen. Kritikerne af Industriforeningen glemte derfor ofte, at Industriforeningens bestyrelse også virkede gennem Fællesrepræsentationen, men at sidstnævnte ofte og dermed indirekte kunne virke »udviskende« for Industriforeningens egen profil³.

Formanden havde naturligvis også bemærket sig kritikken af valget i 1894, men han ville dog med glæde modtage en udtalelse, der kunne befri Industriforeningen for at give sig af med dette anliggende. Det var en nødvendig indrømmelse, idet flere af de ledende kritikere var gået så langt som at hævde, at Industriforeningen med sin indblanding i kommunalvalget på det nærmeste havde opfordret til »klassekamp«⁴.

Endelig kunne man skride til valg. Bagermester Valdemar Gætje rejste sig og anbefalede, hvad han kaldte Michelsen-listen. Her stod Rostrup. Oppositionslisten havde ikke, viste det sig, særlig stor tilslutning i salen, men opstillede som nævnt også Rostrup, men ikke Industriforeningens formand, men til gengæld Axel Meyer, Harald Bing og direktør S. C. Hauberg foruden flere fabrikanter fra jernindustrien⁵. Sejrede denne liste, ville 8 medlemmer af »jernfaget« få sæde i det nye repræsentantskab, hvilket kunne give den gamle forening en helt anden erhvervspolitisk profil, og det i en sådan grad, at den næppe ville føre tidens erhvervspolitiske mærkesager gennem Fællesrepræsentationen, men selvstændigt gennem Industriforeningen. Det vides som nævnt ikke, hvor nøje et kendskab Rostrup havde til denne liste og dens programpunkter, der netop kunne have givet ham og flere af hans kolleger ganske store vanskeligheder i håndværkerkredse. Det kan da heller ikke forklares, hvorfor listen ville have Ros-trups navn med, hvis ikke det netop skulle være for at trække stemmer også fra håndværkerkredse. Der er næppe tvivl om, at han ville have fået en gidselposition i bestyrelsen. Gennem et flertal i Industriforeningen kunne denne kreds automatisk besætte et antal pladser i Fællesrepræsentationens ledelse og herigennem også ændre den dominerende håndværkerpolitiske linie til fordel for en mere udtalt industrivenlig linie.

Alt det blev selvfølgelig ikke sagt direkte, så oppositionen havde derfor valgt at angribe Michelsen i stedet for Rostrup, Axel Meyer og Fællesre-

Industriforeningen i Kjøbenhavn.

Stemmeseddel

ved Generalforsamlingen

den 27de Septbr. 1895.

- 1 Fabrikejer **H. Bing.**
- 2 Docent **E. P. Bonnesen.**
- 3 Grosserer **W. P. Borgen.**
- 4 Fabrikant **Axel Meyer.**
- 5 Snedkermester **K. Rostrup.**

Gjenvælg.

- 6 Arkitekt **Leuning Borch.**
- 7 Direktør, cand. phil. **S. C. Hauberg.**
- 8 Ingeniør, cand. polyt. **J. C. B. Howitz.**
- 9 Tømrermester, cand. polyt. **O. V. Kayser.**
- 10 Fabrikant **Hermann Kähler.**
- 11 Maskinfabrikant, cand. polyt. **H. Neergaard.**
- 12 Billedhugger **H. C. Petersen.**
- 13 Rustmester **J. A. A. Rasmussen.**

Nyvalg.

(Underskrift):

.....

Der var stor spænding knyttet til generalforsamlingen i Industriforeningen i efteråret 1895. – Der havde meldt sig en opposition med egen liste.

Den er gengivet her.

Det var karakteristisk, at listen medtog navne fra den siddende bestyrelse, dog ikke formanden, hofjuveler C. Michelsen. Havde listen sejret, ville jernindustriens mænd have kunnet overtage ledelsen af den gamle forening og dermed have gjort den til en organisation for industrien. Kaspar Rostrup optrådte på begge lister.

Industriforeningens arkiv,
Erhvervsarkivet.

Paa denne Stemmeseddel maa ingen Udstregninger eller Tilføjelser foretages.

præsentationen, hvis københavnske afdeling Michelsen jo netop også var formand for⁶.

Axel Meyer gennemskuede dette spil, så han erklærede, at han ikke ville modtage valg, hvis ikke også Michelsen blev valgt – det var jo hele forudsætningen for Meyers indflydelse i det københavnske organisationsliv⁷. Ifølge referaterne sagde Rostrup intet på det store møde.

Udfaldet af valget blev imidlertid, at den gamle – eller Michelsens liste sejrede, mens oppositionen måtte nøjes med en suppleantplads. Dog blev der nedlagt et forbud mod Industriforeningens fremtidige deltagelse i kommunalvalgene⁸. Den levende generalforsamling gav dog mange noget at tænke over.

På det første repræsentantskabsmøde efter generalforsamlingen ønskede Rostrup den rejste debat drøftet. Selv om hans indlæg var langt – og godt indpakket – så var budskabet helt tydeligt. Han ønskede ikke, at der blev lagt mere magt og indflydelse hos Industriforeningen, sådan som oppositionen havde ønsket, men den gamle forening »skulle lyd hørt følge tidens bevægelser« og altså ikke blive et talerør alene for industriinteresser, men flere af kritikernes synspunkter, mente han, måtte tages op til drøftelse.

Selv var Rostrup tilfreds med sit genvalg, for »det var samarbejdet mellem Håndværkerforeningen og Industriforeningen«, han lagde vægt på. Efter en lang debat, blev det konkluderet, at Industriforeningen ikke skulle drages ind i tidens interessepolitik⁹. Rostrup havde hele tiden bevidst belagt sine ord så bredt, at han ikke generede »fløjene« med sine udtalelser. På den anden side var det dog tydeligt for ham selv, at han skulle være forsigtig. Ellers kunne snedkermesteren blive tvunget til at vælge side – for industrien eller for håndværket, men endnu var det lykkedes at manøvrere sådan, at det fortsat var håndværkets repræsentanter, der også talte industriens sag.

I 1896 måtte bagermester Lichtenberg på grund af sygdom opgive sit formandshverv i Håndværkerforeningen og bestyrelsesposten i Industriforeningen. Rostrup overtog dem begge og rykkede hermed fra Industriforeningens repræsentantskab ind i bestyrelsen¹⁰. Det betød, at Rostrup nu med »et øget bagland« kunne indtage sit sæde i Industriforeningen. Det var derfor også med stor tilfredshed, at han i 1898 kunne konstatere, at den nye formand her, Harald Bing, fortsat ville lægge en forsigtig linie tæt op ad forgængerens. Altså gå stille og acceptere brancheforeningerne og mesterforeningerne og dermed håndværket¹¹. Det var imidlertid tydeligt, at der kunne spores stadig flere meningsdivergenser mellem de to, og i forhandlingsprotokollen ses adskillige gange noteret, at Rostrup på mange punkter var uenig med Bing.

Konfliktfladerne kunne imidlertid ikke skjules, de blev stadig mere tydelige, og ved generalforsamlingen i september 1898 trådte såvel Axel Meyer som Kaspar Rostrup endelig ud af Industriforeningens bestyrelse og tilbage til repræsentantskabet¹².

Allerede i foråret 1898 havde Rostrup meddelt, at han ønskede at forlade bestyrelsen. Han blev afæsket en forklaring, men meddelte blot, at han »føjte sig overflødig«, da beslutningerne alligevel blev truffet af den del af bestyrelsen, der daglig kom i Industriforeningen – og så var håndværket ikke blevet repræsenteret i komiteen vedr. Pariserudstillingen år 1900 –. Den virkelige grund var dog en anden. Rostrup havde pludselig fået behov for at markere sig som håndværkets mand.

Bestyrelsens forhandlingsprotokol viser, at der forinden havde været alvorlige brydninger. Harald Bing havde været dybt utilfreds med Fællesrepræsentationens linie, hvor »provinsielle interesser havde trængt sig i forgrunden«. Hertil kom laugstvangsbevægelsen, som Bing også var meget imod¹³. Uenigheden indebar i virkeligheden, som tidligere nævnt, at Industriforeningen blev taget til indtægt for synspunkter, der lå den fjernt. Diskussionen blev kørt så hårdt op, at Axel Meyer direkte spurgte, om det var tanken at udmelde Industriforeningen af Fællesrepræsentationen. Bing kunne blot svare, at Industriens mænd ikke var tjent med at blive repræsenteret af de folk, der nu stod i spidsen for Fællesrepræsentationen¹⁴. Altså Kaspar Rostrups håndværkere.

Industriforeningen, Håndværkerforeningen og Fællesrepræsentationen

Det voldsomme opgør i Industriforeningens bestyrelsesværelse havde med al tydelighed vist, at der under den pæne overflade lå dybe spændinger.

I Håndværkerforeningen åndede alt omvendt fred og idyl. Her var Rostrup blevet formand i 1896, og foreningen indgik endnu ikke i hans organisationspolitiske spil, men fungerede på det nærmeste som et fristed, hvor han bl.a. kunne få afløb for sine musiske evner. Han havde dog brug for foreningen og dens store medlemsskare, idet den automatisk sikrede ham en plads i Industriforeningens bestyrelse og Fællesrepræsentationens københavnske ledelse. Det indebar naturligvis, at Håndværkerforeningen også skulle plejes, og så havde han her et velegnet forum til bl.a. at lufte ideer – egne såvel som fremmedes – gennem de store foredragsaftener¹.

I Fællesrepræsentationen var der sket afgørende ting. Julius Wulff var 1893 blevet ansat som sekretær i stedet for Camillus Nyrop, der hidtil

havde varetaget såvel Fællesrepræsentationens som Industriforeningens sekretariatsopgaver. Nu havde foreningerne hver fået egen sekretær, hvilket betød, at muligheden for en politisk markering var langt stærkere². Wulff blev i 1895 indvalgt i Folketinget (sad her til 1898) og førte sig selv og Fællesrepræsentationens synspunkter voldsomt frem gennem foredrag, pjecer og adskillige avisindlæg. Det betød, at der var fuld klarhed omkring Fællesrepræsentationens synspunkter til tidens aktuelle håndværker-spørgsmål.

Fællesrepræsentationen var også kommet på finansloven med faste årlige tilskud. Det var derfor heller ikke helt tilfældigt, at Rostrup – dog noget tøvende – havde valgt at lade sit agitationsarbejde kanalisere gennem Fællesrepræsentationen, der stod stærkt, ikke mindst i provinsen³. Det var da også i dette regi, der i 1896 blev nedsat et agitationsudvalg, som han straks blev formand for. Opgaven var at skabe grobund for dannelsen af mesterorganisationer over hele landet.

I 1898 fulgte endnu en post, Rostrup blev endelig – dog ikke uden betydelig modstand – oldermann for snedkerlauget, efter at have været næstformand i næsten 10 år. Lauget havde fungeret fortrinligt siden hans lovændringer i 1891, der indførte voldgift som et bærende princip. Denne ret havde haft en sådan succes, og Rostrups personlighed været så smidig, at han endog havde fået sæde i fagets voldgiftsret – ikke på mesterstemmer alene, men på forslag af svendene⁴. Årligt blev han genvalgt, også efter at være blevet oldermann for lauget, dvs. formand for fagets mesterorganisation.

Rostrup stod således sidst i 1890'erne som en væsentlig samlende personlighed i håndværkerbevægelsen. – Det fik han da også ridderkorset for i april 1898.

»Uden organisation er vi intet, med den bliver vi en magt«...

I de første år af 1890'erne havde Rostrup ivrigt studeret den nye tyske håndværkerbevægelse og håndværkerlovgivning. Han havde rejst rundt i Tyskland og på nærmeste hold fulgt livet i de nye mesterforeninger, skabt kontakter og videregivet erfaringerne i foredrag og artikler, ivrigt støttet af redaktør Adolf Bauer, der siden 1890 havde haft ansvaret for Håndværkerbladet¹. Begge var nok så enige. Der måtte organiseres og skabes sammenhold over for den stadig stærkere organisering af arbejderne.

I 1893 blev spørgsmålet rejst på Fællesrepræsentationens delegeretmøder, men endnu ventede man på næringslovskommissionens betænkning,

og endnu håbede man på, at Rostrups tyskinspirerede ideer om en lovbundet organisation ville blive fremlagt. Men – selv om næringsloven ville lægge rammerne, så ville disse ikke forslå, hvis ikke der blev lagt et personligt arbejde i det, fastslog Rostrup over for de delegerede². Han forberedte således Fællesrepræsentationens medlemmer på den kæmpeindsats, der ventede.

En forsigtig resolution blev det dog til: Organiseringen skulle ske gennem de faglige mesterforeninger, og så blev opgaven udråbt til tidens vigtigste³.

Næringslovskommissionens betænkning var som nævnt en skuffelse for håndværket. Kravene om tvungne mesterorganisationer var ikke imødekommet. Den opgave måtte håndværket derfor selv løse.

For Rostrup blev det naturlige forum for denne indsats i første omgang Fællesrepræsentationen, som han organisatorisk var nært knyttet til allerede som næstformand for Håndværkerforeningen og viceoldermann for Snedkerlauget.

Målet for Rostrup var etablering af mesterorganisationer, der på lige fod med arbejdernes organisationer kunne løse konflikter. Jævnbyrdige og hinanden respekterende organisationer var således hans programpunkter⁴. Ideelt set burde de to parter være lige stærke, derved kunne strejker erstattes af forhandlinger og voldgift. Helt afgørende for hele Rostrups organisationsarbejde var det således, at han ville respektere arbejdernes organisationer og søge at nå på højde med dem, som han udtrykte det, for at indtræde i et jævnbyrdigt forhandlingsforhold. Den enkelte håndværker kunne på den måde bevare sin selvstændighed, men det betød på den anden side dog, at den enkeltes særinteresser måtte underordne sig organisationen.

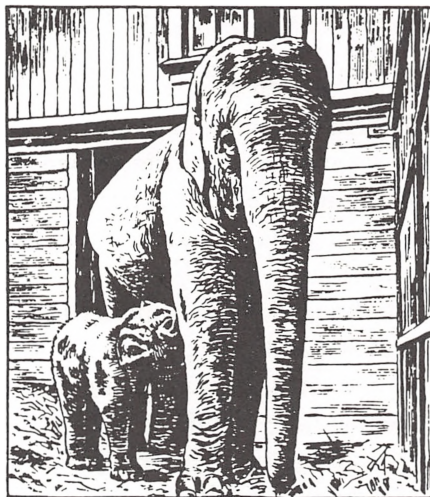
I 1895 deltog Kaspar Rostrup i alle Fællesrepræsentationens delegeretmøder rundt om i landet, for overalt stod der mesterorganisationer på programmet, og her fremlagde han sine planer og ideer⁵.

Først skulle der skabes lokale fagsammenslutninger, der siden skulle slutte sig sammen i centralforeninger, der endelig skulle indgå i en landsorganisation⁶.

Rostrups ideer slog rod, og i 1896 nedsatte Fællesrepræsentationen et såkaldt agitationsudvalg, som Rostrup blev den naturlige formand for. De øvrige medlemmer var landtingsmedlem, bagermester Herman Stilling fra Randers, skomagermester H. C. Rasmussen, Slagelse og endelig snedkermester Rasmus Andersen fra Årup, der havde god kontakt til landhåndværkerne⁷.

Kaspar Rostrup var en populær skikkelse i hovedstadens borgerkredse. I Zoologisk have fik en elefant således navn efter ham, og det kunne karikaturtegnere og politiske modstandere naturligvis udnytte, sådan som det også fremgår af illustrationen side 186.

Ravnen 12. april 1908.

Alle maa se „Kaspar“ i Zoologisk Have.

Efter en intens agitation kulminerede udvalgets arbejde i en agitationskampagne rundt i landet. To og to rejste udvalgets medlemmer landet tyndt distriktvis under mottoet »Slut jer sammen«. 46 møder blev det til, hvoraf de 35 lå i månederne februar og marts 1898⁸.

Ofte var det Kaspar Rostrup og Herman Stilling, der fulgtes ad. Sådan var det også på Århuseggen i begyndelsen af februar 1898. Interessen var stor i Århus. I Håndværkerforeningens store sal havde man talt 450 tilstedeværende. Alle var dog ikke mestre, for de lokale fagforeninger var i høj grad interesserede i at se, hvad der foregik, selv om indbydelsen kun var rettet »til alle selvstændige håndværkere«. De lokale arbejderledere så imidlertid med glæde på initiativet, da stærke organisationer lettede forhandlingerne, men så kom det fra den lokale arbejderfører og siden borgmester Jacob Jensen: han undrede sig over, at håndværket lod sig repræsentere af »disse akademikere og studenter«, men hvis håndværkerne ville anerkende arbejderne organisationer var det dog godt...⁹.

Møderne mundede almindeligvis ud i vedtagelse af en resolution. Det skete også i Århus, hvor forsamlingen udtalte sig for, »at der blev oprettet en dansk mester- og arbejdsgiverorganisation for de danske håndværkere og industridrivende på grundlag af det foreliggende udkast til love. Ligeledes at der blev oprettet en ulykkesforsikring med begrænset ansvar og med foreningens garanti«. Alle stemte for¹⁰.

Rejsen fortsatte nordpå, hvor foredrag, diskussion og resolution fulgte

mønstret fra Århus¹¹. Videre gik det til Odder, hvor op mod 90 mennesker i et par timer fulgte Rostrups og Stillings foredrag, diskuterede det, og sluttede af med den enstemmige resolution¹².

Rostrup havde, som berørt, hele tiden været usikker overfor, om Fællesrepræsentationen var det rigtige forum for dannelsen af den samlede centralorganisation, og i adskillige indlæg havde han givet tydeligt udtryk herfor, men på den anden side var han ikke i stand til at pege på andre muligheder¹³.

Pludselig skete der imidlertid noget.

I 1896 havde storentreprenør, etatsråd Niels Andersen på meget kort tid fået dannet Arbejdsgiverforeningen af 1896, der især omfattede de store københavnske byggefag og deres leverandørvirksomheder. Ved årsskiftet 1897 var også Jernets Arbejdsgivere kommet med¹⁴.

Alt dette vidste Rostrup naturligvis godt, men for ham var problemet, at han havde fået startet en organisationsbevægelse i Fællesrepræsentationens regie, og her var hverken de store entreprenører eller de jernindustrielle virksomheder medlemmer. Selvfølgelig kunne Rostrup se det uhenigtsmæssige i, at der pludselig stod to arbejdsgiverforeninger side om side. Der havde derfor på Fællesrepræsentationens møder i 1897 været ført diskussioner om det næste skridt.

I august 1897 havde Rostrup således i Ålborg direkte talt for, at Arbejdsgiverforeningen af 1896 meldte sig ind i Fællesrepræsentationen. Det kunne ikke være omvendt, da 1896-foreningen jo delvis bestod af foreninger og virksomheder, der ikke beskæftigede faglærte arbejdere, som der blev sagt. Håndværket havde nemlig kun én overledelse, og det var Fællesrepræsentationen. På dette møde havde Rostrup været meget afvisende over for 1896-foreningen, og officielt forlod han da også Ålborg med den opfattelse, at det var Fællesrepræsentationen, der skulle tage opgaven op og danne den store arbejdsgiverforening¹⁵.

Forholdet mellem Fællesrepræsentationens agitationsudvalg og Arbejdsgiverforeningen af 1896 blev stadig mere kompliceret, de mange detaljer i dette spil skal dog ikke behandles her. Væsentligt var det dog, at regeringen netop havde taget spørgsmålet op om en tvungen ulykkesforsikring. En kæmpeopgave, som Arbejdsgiverforeningen af 1896 straks kastede sig over, måske fordi man erkendte, at loven henvendte sig til et betydeligt antal medlemmer fra Fællesrepræsentationens kreds. Et samarbejde var derfor naturligt, men man var stærkt uenige om principperne. Det er da også forklaringen på, at den resolution, som agitationsudvalgets mange møder vedtog, også berørte det forhold: vedtagelse af Fællesrepræsentationens principper¹⁶.

Spændingerne kulminerede, efter at loven var vedtaget i Rigsdagen, og Arbejdsgiverforeningen af 1896 sendte cirkulærer ud til de fag- og mesterforeninger, der ville blive berørt af loven¹⁷. Den begivenhed startede for alvor kampen om førerskabet mellem Fællesrepræsentationen og Arbejdsgiverforeningen af 1896. Situationen var aldeles uholdbar, og ville i en konfliktsituation kunne udnyttes fra arbejderside. Det blev erkendt, og der synes da også at have været en del underhåndsdrøftelser mellem Niels Andersen og Kaspar Rostrup.

Pludselig fandt et afgørende møde sted i Håndværkerforeningen på initiativ af agitationsudvalgets formand, Kaspar Rostrup, der også havde indbudt Niels Andersen. Der var et tårbrud på vej, og kort efter mødet blev der skabt et fælles organisationsudvalg, og på et nyt møde i Håndværkerforeningen i november 1898 blev Dansk Mester- og Arbejdsgiverforening endelig skabt¹⁸. Organisationsudvalgets formand, formanden for Håndværkerforeningen, Kaspar Rostrup, bød velkommen – arbejdet var færdigt, der kunne ikke ændres et komma¹⁹.

Formelt drejede det sig om en sammenslutning af to centralorganisationer, en bestående: Arbejdsgiverforeningen af 1896 og en kommende: Fællesrepræsentationens. – Derved stod ingen af de to parter som vinder eller taber. Videre var det fastlagt, at Rostrup skulle være næstformand med Niels Andersen som formand²⁰. Der er næppe tvivl om, at Niels Andersen havde brug for Rostrup og hans håndværkere for at skabe balance i Arbejdsgiverforeningen, der indtil da havde været stærkt domineret af den »uroelige jernindustri«.

Med ind i den nye organisation fulgte en lang række af Rostrups kampfæller fra Fællesrepræsentationen og håndværkerbevægelsen. Den havde med et slag fået en ny central platform at arbejde ud fra – fra toppen af Arbejdsgiverforeningen. – Fællesrepræsentationen havde herefter på det nærmeste for en tid udspillet sin rolle – at være platform for Kaspar Rostrup. Den havde dog sikret ham en ny tillidspost: næstformandskabet for Arbejdsgiverforeningen.

Næstformand for Arbejdsgiverforeningen

Rostrup havde nået sit mål. Han havde fået skabt en arbejdsgiverforening, men hans håb, at en sådan kunne forhindre konflikter og erstattes af mægling, blev allerede slukket, inden der var gået et år, med storkonflikten i 1899. Endnu mere skuffende var det vel nok, at det var blandt hans egne håndværkere, konflikten brød løs, og bedre blev det naturligvis ikke af, at

det var blandt hans fagfæller, snedkerne, det hele startede med en snedkerkonflikt i provinsen¹.

I foråret 1899 spidsede det hele til, måske fordi de nu færdigdannede organisationer på begge sider forhandlingsbordet ønskede at prøve kræfter, ikke mindst Niels Andersen, der måske også ad den vej regnede med at kunne udvide Arbejdsgiverforeningens medlemsskare og få udstukket faste rammer for fremtidige konflikter og samarbejde.

Da lockouten var erklæret, forlod Niels Andersen landet, og Kaspar Rostrup havde ansvaret for konflikten, mens det hele strammede til. Da Niels Andersen sidst på sommeren vendte hjem var det ham, der forhandlede forliget på plads den 5. september 1899². Det forlig, der netop fastlagde rammerne for fremtidige arbejdsmarkedskonflikter.

Arbejdskampen blev både lang og bitter, og da Rostrup stod alene med hovedansvaret i Arbejdsgiverforeningen, var det ham, angrebene blev rettet imod. Han kunne således se sig selv karikeret igen og igen i det socialdemokratiske satireblad *Ravnen*. Nogle tegninger var mere onde end andre, og ofte var der en hentydning til hans civile virksomhed som ligkistefabrikant, eller til Bismarcks og Køllers Tyskland, fordi arbejdsgiverne havde kontakter med den tyske arbejdsgiverbevægelse³.

De første år i Arbejdsgiverforeningen stod i opbygningens tegn. Der blev indrettet kontorer i ejendommen Ved Stranden 6, hvor også Ulykkesforsikringen og Håndværkerbanken havde adresse⁴. Der blev opbygget en organisation, startet medlemsblad og meget mere. Adskillige steder fik han placeret fagfæller fra 1890'ernes organisationskampagne på de nye poster. Valdemar Gætje blev således daglig leder af Arbejdsgiverforeningens sekretariat med titel af direktør og ansvarlig for foreningens blad *Arbejdsgiveren* sammen med Rostrup⁵.

Langsomt ændrede Rostrup opfattelse af statsmagts rolle. De tidlige 1890'ernes sværmeri for samarbejde mellem statsmagt og organisationer var et endt kapitel. Nu var mottoet blevet et andet: »Lad os ordne, hvad vi selv kan« – altså en afstandstagen fra de tyske forbilleder⁶. Han udstak også nye mål for håndværkerbevægelsen:

- 1) håndværkerbanker
- 2) fællesindkøbsforeninger
- 3) håndværkerkreditforeninger m.m.⁷.

Håndværkerbanken var dog en gammel mærkesag, og siden 1889 havde Rostrup siddet i Håndværkerbankens bestyrelse, og da den løb ind i alvorlige økonomiske vanskeligheder i 1895, var han blandt de ivrigste talsmænd for reorganisering af banken og garanterede personligt for et betyde-

ligt beløb⁸. – Håndværkerbanken var et af håndværkerbevægelsens flagskibe, det måtte derfor ikke kulsejle.

Det var nødvendigt at pege på nye arbejdsopgaver, bl.a. for at fastholde interessen for organisationerne. De skulle nemlig fortsat være bærende, her lå styrken. Dem havde man selv skabt, så dem var man selv herre over. – Det, staten havde skabt, mistede man omvendt let magten over, fastslog han ofte i sine foredrag⁹.

Det blev brydsomme og arbejdsomme år med utallige møder og langvarige forhandlinger, der ofte endte med, at Rostrup måtte underskrive lock-out-erklæringer, der hver gang gjorde ondt ind i sjælen på den fredselskende mand. Lettere blev det ikke af, at han havde svært ved at give tidligere erhvervede tillidsposter fra sig.

Han fortsatte således som formand for Håndværkerforeningen og søgte her år 1900 både at styrke den og sin egen position ved at arbejde for at gøre den til en københavnsk centralforening, direkte knyttet til Arbejdsgiverforeningen. Det omhyggeligt forberedte forsøg mislykkedes imidlertid, idet kritikerne hævdede, at Rostrup og Arbejdsgiverforeningen ville erobre den gamle forening. Rostrups forslag blev da også forkastet med ganske overvældende majoritet. Det var kræfter, der ønskede at bestyrelsen i stedet gjorde en indsats for at skaffe »bedre lokaler for foreningen og holde værten i tømme«¹⁰.

Det er karakteristisk, at Rostrup ikke opfattede nederlaget som noget personligt. Han fortsatte som formand for den gamle forening, der fik lov til at fortsætte sit liv som en selskabelig forening, hvor den blev det naturlige midtpunkt i Rostrups selskabelige tilværelse. Enkelte nye ting fik han dog skabt: Et medlemsblad i efteråret 1900, der skulle »binde foreningen sammen«¹¹. Personligt tog han sig af en kampagne for indsamling af håndværkerbiografier og fotos samt endelig af museumsgenstande og meget mere af tilsvarende karakter, men egentlig fagligt blev indholdet ikke¹². Det gamle klubliv fortsatte.

Formand i Arbejdsgiverforeningen

Den 10. april 1907 trak Niels Andersen sig tilbage fra formandsposten i Arbejdsgiverforeningen. Næstformanden, Kaspar Rostrup, rykkede frem for selv at blive erstattet af direktør S. C. Hauberg. Det var ikke en tilfældig næstformand, men en, der allerede havde markeret sig stærkt ved i oktober 1906 at være medstifter af Industrifagene¹. Altså en form for kulisseepposition til livet i Arbejdsgiverforeningen, som kredsen omkring jernindustrien

DE RARE ARBEJDSGIVERE

„Ravnen“ løb lige i Armene paa Kaspar Rostrup, der som bekendt er opkaldt efter Elefantungen i Zoologisk Have. Vi benyttede straks Lejligheden til et lille Interview.

Naah, hvordan gaar det? Er de tilfreds med Resultatet?

Kaspar virrede lidt med Snablen.

Tilfreds og tilfreds, sagde han. Det er man jo nødt til at være, naar man engang har givet efter. Men efter min personlige Mening skulde vi hellere have haft en rask lille General-Lockout i Stedet for. Den havde ikke skadet mig.

Næh, De har vel Kister nok paa Oplag?

Det har jeg, sagde Kaspar og svingede med Snabelen. Selv om nok saa mange Arbejdere skulde sulte ihjæl under en General-Lockout, skal jeg nok sørge for at skaffe Kister til dem. Hver Arbejder sin pæne Ligkiste, det er nu mit Valgsprog!

Det er ogsaa et nydeligt Valgsprog. Og saa siger man endda, at saa mange Arbejdsgivere mangler Følelse.

Ja, der kan De selv se! Men saadan er Folk. Hvad vil det ikke sige at komme pænt i Jorden?

Kaspar saa' helt ædel ud.

.. Jo, det har Skam meget at sige, svarede vi. Men „Ravnen“ har heller aldrig tvivlet paa, at Arbejdsgiverne i den Henseende var villige nok.

Kaspar klappede os fortroligt paa Skulderen.

.. Ser De, kære Ravn, sagde han, det er jo derfor, vi stadig modsætter os den kortere Arbejdstid. For jo kortere Arbejdstid Folk har, des længere kan de leve! Men hvad Fanden skal Folk leve saa længe for? Naar Folk lever længe, tjener Ligkistefabrikanterne jo ingen Penge. Vel?

.. Det har vi aldrig tænkt paa, sagde vi, men det er en Fejl af os. For naturligvis har De Ret. Det er storartet, som De har Ret!!

— Ja ikke sandt! svarede Kaspar smilende.

Han vilde række os sin Haand, men „Ravnen“ betakkede sig og fløj bort.

Så barske og perfide angreb måtte Kaspar Rostrup til stadighed tåle. Her er det Ravnen, det socialdemokratiske satireblad, der hævner et lockout varsel. — Mange glemte, at Rostrup som formand for Arbejdsgiverforeningen blev hårdt presset af ikke mindst de jernindustrielle medlemmer og af sin næstformand, jernets talsmand S. C. Hauberg. — Den hårde arbejdsgiverlinje var i virkeligheden langt fra Rostrups natur.

Ravnen 30. august 1908.

hævdede var præget af håndværkerinteresser. Det var således et meget vanskeligt generationsskifte, men det synes på forhånd at være arrangeret og planlagt af Niels Andersen². De to mænd skulle afspejle Arbejdsgiverforeningens medlemskreds, supplere hinanden og afveje hinanden. Fuld tilfredshed var der imidlertid ikke med valget.

Intern korrespondance mellem Industrifagenes ledende mænd viser, hvordan Hauberg lige fra starten søgte opbakning i sin egen organisation til at »sætte sig på industriens sager« i Arbejdsgiverforeningen – og hvis Rostrup holdt sig til håndværkets sager, ville »dette mere end noget andet bidrage til at forhindre en sprængning af Arbejdsgiverforeningen«, konkluderede Hauberg³.

Flere af Industrifagenes medlemmer var utrygge ved situationen. Tekstilfabrikantforeningen forudså ligefrem en deling af Arbejdsgiverforeningen, hvorfor Haubergs organisation ikke måtte ophæves efter hans næstformandsvalg, men stå klar, hvis den store organisation brød sammen, hvis industriens synspunkter blev underkendt til fordel for håndværkets. Andre talte imidlertid også for, at Industrifagene successivt skulle indgå som en afdeling i Arbejdsgiverforeningen⁴.

Ikke blot organisatorisk mødte Rostrup således lige fra starten store vanskeligheder, men også politisk og økonomisk. En økonomisk nedtur var på vej med bankkrak, efterfølgende uro på arbejdsmarkedet og bl.a. en langvarig bygningsnedkerkonflikt i 1907⁵. Den blev så omfattende, at samtlige medlemmer af Arbejdsgiverforeningen blev pålagt ekstra kontingent⁶. Det gav nye spændinger, idet håndværksfagene blev beskyldt for at have været mere tilbøjelige til at imødekomme arbejderens krav, end man fra Industrifagenes side fandt rimeligt. Rostrup var den bløde, Hauberg den hårde – og ude i kulissen stod Alexander Foss og hele jernindustrien og pressede Hauberg til at stå fast ...

En stor sag nåede Rostrup dog at tage fat på. Opførelsen af Arbejdsgiverforeningens nye bygning i Vester Voldgade, men han nåede ikke at tage sit nye formandskontor i brug – det fik Hauberg⁷.

Linier

Rostrups sidste år havde været svære. Håndværket, hvis udprægede talsmand han var, var presset af industrien og økonomisk krise, og konstant måtte han gå på kompromis med sine egne synspunkter. Hans tid som formand for den store organisation må betragtes som overgangsår, han

tilførte den på det nærmeste ikke noget nyt, idet han havde svært ved at repræsentere andet end 1890'ernes håndværkertype og synspunkter.

Alt det var naturligvis allerede erkendt, så derfor blev Rostrups begravelse sådan set også afslutningen på en epoke. Hans indsats havde ligget i håndværkets organisation, og da industrien endnu havde brug for den talrige håndværkerskare, Rostrup havde samlet, blev han presset frem i forreste række. Nu var det anderledes. Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk levede en skyggetilværelse, og Håndværkerforeningen var i stadig højere grad sunket hen i selvtilstrækkelighed. Industriforeningen var i 1910 blevet lemlæstet, da Industrirådet blev dannet på grundlag af den gamle forenings udstillingsudvalg¹. Det havde Rostrup også overværet – som en på det nærmeste tavs tilskuer – hertil kom da også, at Industrifagene var blevet en stadig stærkere organisation, der prægede det daglige arbejde i Arbejdsgiverforeningen. Endelig var hele grundlaget for hans tilværelse i organisationslivet, Snedkerlauget, i opbrud, bl.a. drevet frem af snedkermester Victor Henriksen, hans nye lavsbevægelse og spændinger mellem håndværks- og industrisnedkeriet².

Endnu var han dog oldermand – men uden at have kontrol over udviklingen i faget³. Et helt nyt organisationsmønster var ved at tegne sig. Netop da konturerne hertil blev stadig tydeligere, faldt Rostrup bort⁴.

Som type var Rostrup interessant. Han var et af de første eksempler på den nye tids professionelle organisationsmenneske. I starten gjorde han arbejdet ulønnet og levede af indtægterne fra sin snedkerivirksomhed og begravnelsesforretning. Siden kom han på lønningslisten i Arbejdsgiverforeningen. Det var også nødvendigt, for enten var hans private forbrug steget, eller erhvervsindtægterne faldet betydeligt, for da hans bo blev gjort op i begyndelsen af året 1911 var der ikke mange aktiver tilbage i det gamle borgerhjem. Håndværkerforeningen, Arbejdsgiverforeningen og Snedkerlauget bekostede den store begravelse. Arbejdsgiverforeningen udbetalte boet Rostrups løn for det fulde kalenderår 1911 og lagde et betydeligt lån i hans to ejendomme, men alligevel blev der kun få hundrede kroner til hver af hans børn⁵. Det var ikke længere muligt at være såvel heltidsarbejdende organisationsmenneske som selvstændig erhvervsdrivende.

– De mange begravelseskæster tog således ikke blot afsked med et menneske, men med en epoke, hvor håndværket gjorde krav på at repræsentere industriens interesser.

Noter

Kaspar Rostrups begravelse

1. Et meget omfattende nekrologmateriale fra udklipsbureau er bevaret i Håndværkerforeningens arkiv i Erhvervsarkivet. Den hårdeste kritik af R. ses i Ekstrabladet 9/1 1911, samt Silkeborg Socialdemokrat 9/1 1911, der dog var langt mere nuanceret i sin vurdering.
2. Vort Land 10/1 og 14/1 1911.
3. København 10/1 og 11/1 1911.
4. Aftenposten 14/1 1911, Arbejdsgiveren 18/1 1911.
5. Vort Land 10/1 1911.
6. Silkeborg Socialdemokrat 10/1 1911.

Personen Kaspar Rostrup

1. H. Hjort-Nielsen: Danske sagførere under loven af 26. maj 1868, 1941, 336.
2. Ordenskapitlet 31/8 1898. Curriculum Vitae er velvilligt stillet til rådighed af Tage Kaarsted.
3. Samme. Et evt. privatarkiv fra Kaspar Rostrup er forgæves eftersøgt.

Ligkistemagasinet N. P. Rostrup

1. Folketælling 1885 (RA). Walkendorffsgade 36, 1. sal.
2. Kreditkassen for husejere i Kbh. 1861-78. Fortegnelse over belånte ejendomme (EA).
3. Samme.
4. Fortegnelse over den Staden Københavns indvånere for tidsrummet... pålignede indkomstskat (Kbh.s Stadsarkiv).
5. Folketælling 1885 (RA).
6. Nationaltidende 20/5 og 22/5 1891. Folketælling 1885 (RA).

Sagføreren bliver håndværker og snedkermester

1. Arbejdsgiveren 1944, 43. Håndværkerforeningens arkiv, Medlemsprotokol 1851-1913, 112.
2. Arthur G. Hassøe: Håndværkerforeningen i København, 1940.
3. Samme 328 ff. og Håndværkerforeningens arkiv (EA), Div. festsange.
4. Samme.
5. Snedkerlauget. Medlemsfortegnelse 1892 (EA). Der er forgæves hos Snedkerlauget søgt om adgang til dets nyere arkiv.
6. Georg Nørregård: Arbejdsforhold indenfor dansk håndværk og industri 1857-1899, 1943/77, 592.
7. Fortegnelse over snedkerlaugets medlemmer og enker samt bestyrelse 30. nov. 1890.
8. Sophus Agerholm og Anders Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 år. 1896-1921, 1921, 4 ff.
9. C. A. Clemmensen: Håndværkerforeningen i København 1890-1915, 85.
10. Ordenskapitlet, Curriculum Vitae.

Fra fiasko til succes i snedkerlauget

1. Aftenposten 17 og 18/6 1889. Se herom i Fagblad for snedkere juni-sept. 1889. Løntarif samt regler for voldgiftsretten i maskinsnedkerfaget den 1. april 1892.
2. Snedkerlaugets strejkkasse 1/6 1889-31/5 1890 og Snedkerlaugets love 14/4 1891 (EA). Se bl. a. Inger Dübeck: Arbejdsretten i støbeskeen, 1979.
3. Håndværkerbladet 23/3 1892.
4. Samme.
5. Samme.

6. Snedkerlaugets årsberetning for 1893, 5. For industri og Håndværk. Meddelelser udgivne af Fællesrepræsentationen for dansk industri og håndværk 1893.
7. Snedkerlaugets årsberetning for 1893, 9.
8. Arthur G. Høssøe, 419.
9. Samme, 430.
10. Industriforeningens Tidsskrift 25/9 1891, 230. Vagn Dybdahl: Industriforeningen i København, i Erhvervshistorisk Årbog 1970, 7-53. Henrik Fode m.fl.: Håndværkets Kulturhistorie IV, 1984, 199 ff.
11. Industriforeningens Tidsskrift 25/9 1891, 230.
12. Samme.
13. Vagn Dybdahl, Industriforeningen samt Industriforeningens tidsskrift 1890 ff.

Rostrup kalder til samling

1. Foredraget bragt i Håndværkerbladet 19/3, 23/3 og 26/3 1892.
2. Samme 19/3 1892.
3. For Industri og Håndværk, 2, årg. 1893, 1-42. Om fagsammenslutningen og mesterorganisationer i Tyskland.
4. Håndværkerbladet 23/3 1892.
5. Håndværkerbladet 7/1 1893.
6. Danske Kommissionsbetænkninger 1850-1970, 1972, 106. Se om næringslovskampen hos Vagn Dybdahl: Partier og erhverv I-II, 1969. Håndværkerbladet 4/11 1893.
7. For Industri og Håndværk, Om fagsammenslutning og mesterorganisation 1893, 17. Håndværkerbladet 11/11 1893.
8. Håndværkerbladet 8/11 1893.

Borgerrepræsentantvalget 1894

1. Håndværkerbladet 10/3 1894.
2. Samme.
3. Social-Demokraten 18/3 1894.
4. Social-Demokraten 11/3 1894.
5. Social-Demokraten 9/3, 8/3 1894.
6. Social-Demokraten 9/3 1894.
7. Social-Demokraten 18/3 1894.
8. Social-Demokraten 16/3 1894.
9. Nationaltidende 22/3 1894 og Social-Demokraten 22/3 1894.
10. Nationaltidende 29/3 1894.

I kommunalpolitik

1. Københavns Borgerrepræsentations forhandlinger 9/4 1894. Disse er systematisk gennemgået for årene 1894-1900.
2. Samme 19/3 1900, 2385.

Uro i Industriforeningen

1. Alvorlige drøftelser om forholdet mellem de københavnske organisationer havde allerede internt været drøftet i Industriforeningen. Se således Forhandlingsprotokol for repræsentantskab og generalforsamling 26/10 1894, 335 ff (EA). Industriforeningens Tidsskrift 11/10 og 8/11 1895. Aftenposten 22/9 1895.

2. På et lukket bestyrelsesmøde 10/9 1895 og igen 25/9 1895 havde den siddende bestyrelse internt drøftet oppositionens planer. – Forhandlingsprotokol for repræsentantskab og generalforsamling 10/9 1895, 379 ff. og 382 ff. Dette har imidlertid ikke kunnet verificeres. Industrif. Tidsskrift 11/10 1895, 316.
3. Fyldigt referat ses i Nationaltidende 28/9 1895.
4. Samme 11/10 1895, 314.
5. Samme. Hauberg har ikke omtalt begivenheden i sin bog: De første 19 år indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København, 1904.
6. Meddelelser fra Fællesrepræsentanten for dansk industri og håndværk, 1896, 132 ff.
7. Industriforeningens Tidsskrift 11/10 1895.
8. Samme og Aftenposten 28/9 1895.
9. Forhandlingsprotokol for Industriforeningen 9/1 1896 (EA). Industriforeningens Tidsskrift 8/11 1895.
10. Industriforeningens Tidsskrift 18/9 1896 og 24/9 1896.
11. Industriforeningens Tidsskrift 30/9 1898.
12. Samme 29/9 1899 og Forhandlingsprotokol for repræsentantskab og generalforsamling 11/3 1898 og 3/6 1898.
13. Forhandlingsprotokol for Industriforeningen for repræsentantskab og generalforsamling 1896-1924, 88.
14. Samme 76 og 81.

Industriforeningen, Håndværkerforeningen og Fællesrepræsentation

1. Håndværkerforeningens forhandlingsprotokol 1896 ff (EA).
2. C. Nyrop og Aage Sølvér: Fællesrepræsentation for dansk industri og håndværk 1879-1929, 1929.
3. For Industri og Håndværk, 1898, 210 ff.
4. Ordenskapitlet, Curriculum. Tove Clemmensen m.fl.: Københavns snedkerlaug gennem fire hundrede år, 1554-1954, 1954, anfører 37, at ikke mindst møbelsnedkerafdelingen ikke ønskede Rostrup som oldermann, men J. G. Groule, der dog ikke ville kandidere.

»Uden organisation er vi intet, med den bliver vi en magt« ...

1. For Industri og håndværk 1895, 174. Se således bl.a. Om fagsammenslutning og mesterorganisation i Tyskland (Industri og Håndværk 2. årg. 1893, 1-41) og A. D. Bauer: Den tyske håndværkerbevægelse (Nat.øk.Td. 3.R. 4. bd., 1896, 369-418) og samme: Nutidsbevægelser i dansk håndværk og industri. En oversigt. (Nat.øk.Td. 3.R. 1. bd., 1893, 1-30).
2. Håndværkerbladet 21 og 28/6 1893.
3. Håndværkerbladet 1/7 1893.
4. For Industri og Håndværk 1895, 173 f. Håndværkerbladet 12/6 1895.
5. Håndværkerbladet 19/6, 22/6 og 26/6 1895.
6. For Industri og Håndværk 1895, 225.
7. For Industri og Håndværk 1896, 236 ff. Henrik Fode: Den tekniske skole i stationsbyen, i Nyt fra stationsbyen 1, 1982, 28. Samme i Håndværkets kulturhistorie IV, 206.
8. For Industri og Håndværk 1898, 159.
9. Aarhus Stiftstidende 12/2 1898.
10. Samme 12/2 1898.
11. Håndværkerbladet 16/2 1898.
12. Håndværkerbladet 23/2 1898.
13. For Industri og Håndværk 1897, 258.
14. Sophus Agerholm og Anders Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 år 1896-1921, 1921, 12 ff.
15. Håndværkerbladet 25/8 1897.

16. Agerholm og Vigen, og Aarhus Stiftstidende 12/2 1898.
17. Samme.
18. Samme 33.
19. Samme 33 f.
20. Samme 31.

Næstformand i Arbejdsgiverforeningen

1. Agerholm og Vigen 50 ff.
2. Samme.
3. Ravnem 11/6, 25/6 og 2/7 1899.
4. Agerholm og Vigen.
5. Arbejdsgiveren 19/5 1900 ff.
6. Det nordiske håndværks- og industrimøde i Kbh. 1900 afholdt i dagene 31/7-3/8 ved Jul. Wulff, 1901. Kaspar Rostrup: Håndværkets fremtid, 139.
7. Samme, 144 f.
8. C. A. Clemmensen: Håndværkerbanken og dens mænd 1867-1917, 1917, 73.
9. Håndværkermøde.
10. Håndværkerforeningens forhandlingsprotokol, Dagbladet 2/5 1900.
11. Medlemsblad for Håndværkerforeningen i Kjøbenhavn.
12. Medlemsblad for Håndværkerforeningen i København 1/5 1905.

Formand i Arbejdsgiverforeningen

1. Hjalmar V. Elmqvist: Industrifagene. En oversigt over de første femogtyve aar. 1906-31, 1931, 26 ff.
2. Arbejdsgiverforeningens forhandlingsprotokol 1906-07, 85 ff (EA).
3. Industrifagenes arkiv 1907-09, læg 2, breve af 25/5 1907 fra S. C. Hauberg m.fl. til Valdemar Helsing (EA).
4. Samme.
5. Dansk Industrieretning for 1908, 90 ff. rummer en omfattende beskrivelse af tidens organisationsforhold og arbejdsmarkedsproblemer.
6. Agerholm og Vigen 217 ff.
7. Samme 267 ff.

Linier

1. Henrik Fode: Håndværkets Kulturhistorie bd. 4, 1980, 108 ff.
2. For Industri og Håndværk 29/9 1910, 301 ff og 309.
3. Se bl.a. Jørgen Fink: Den nye laugsbevægelse i dette festskrift.
4. Snedkerlaugets årsberetning 1910.
5. Arbejdsgiverforeningens forhandlingsprotokol 1911 (EA). Hof- og Stadsretten: Eksekutorbo nr. 119/34 1911 Kaspar Rostrup (LAS).

Tændstikloven 1874

– for et bedre miljø

AF IB GEJL

Fra den tidligste industrialiserings tid har denne produktionsform skabt problemer for det omgivende miljø i videste forstand. I takt med produktudviklingen har nye og delvis ukendte stoffer fundet anvendelse i fremstillingsprocessen, en gang imellem med det resultat, at der er opstået uoprettelig skade på mennesker og miljø. Et omfattende apparat står i dag til rådighed for miljøbevarelsen, men også i sidste århundrede havde man øje for nødvendigheden af en indsats på dette område. Et eksempel er tændstikloven af 1874.

Fra 1. januar 1875 var det forbudt i Danmark at fremstille tændstikker med hvidt fosfor i tændsatsen eller overhovedet tændstikker, der kunne antændes på andre måder end ved afstrygning på særlige strygeflader. Efter samme lov trådte et importforbud i kraft, rettet mod den nævnte slags tændstikker. Endelig hed det, at i de fabrikker, hvor der blev anvendt rødt (amorft) fosfor og klorsurt kali, skulle de rum, hvor der blev arbejdet med rødt fosfor, afsøndres fra dem, hvor der blev arbejdet med klorsurt kali¹. Denne lov er tydeligvis en miljølov.

Ildtændingsmidler

Hvis det fyrstøj, soldaten hentede til heksen nede fra det hule træ, var up-to-date efter eventyrets fremkomst, så har det bestået af en lille kasse med tætsluttende låg, fyldt med tønder eller trøske og med et stykke flint fastgjort i den ene ende. Når flinten blev slået an med et fyrstål, sprang gnister hen og antændte tønderet i kassen. Man kunne så puste lidt mere liv i gløderne og få ild i »svovlstikken«, en pind, dyppet i svovl². Nu var det ikke lige det, heksen skulle bruge fyrstøjet til; men i H. C. Andersens eventyr, der jo er bygget over dagliglivet, afspejles også den teknologiske udvikling inden for ildtændingsmidler. »Fyrstøjet« kom 1835, »Den lille pige med svovlstikkerne« i 1845, og netop i de år skete der en vigtig udvikling.

Fyrtøj kunne bruges til at få antændt brændbart materiale med; den lille pige fremtryllede ilden med en »selvtænder«.

En konkurrent til fyrtøjet, dyppestikken, var opfundet ved århundredets begyndelse. Det var en kemisk opdagelse, der lå bag denne opfindelse; nemlig den, at hvis man blander svovl eller sukker med klorsurt kali og fugter denne pulverblanding med koncentreret svovlsyre, så brænder den eksplosionsagtigt. Dyppestikker kom de til at hedde, fordi man anbragte den ovennævnte blanding som sats på en pind, der blev dyppet i en flaske svovlsyre. Dyppestikker blev fabrikeret i Wien fra 1812, i Berlin fra 1815³. Hverken disse eller andre udspekulerede varianter af kemiske eller elektriske fyrtøjer havde nogen videre fremtid for sig. De blev udkonkurreret af *strygestikkerne*.

De første efterretninger om strygestikker er sandsynligvis fra 1827, da de skulle være opfundet af den engelske apoteker John Walker, men måske er de allerede markedsført i Paris 1825⁴. Walker lagde på sine stikker et satshoved af kaliumklorat (det samme som klorsurt kali, $KClO_3$), svovlantimon (Sb_2S_3) og gummi. Når man trak en sådan stikke gennem et stykke sammenlagt sandpapir, gik der ild i satshovedet på grund af gnidningsmodstanden. Sådanne stikker kom til at hedde »friction lights«, »lucifers« eller »congreves«, det sidste efter den engelske artillerigeneral William Congreve, der opfandt en kampraket, der f.eks. blev brugt ved Københavns bombardement 1807. Til en sådan congrève-sats kendes en tidlig recept, lavet af østrig-ungareren Stephan Romer⁵: 5 dele klorsurt kali, $\frac{1}{2}$ del gummi arabicum (gummi fra afrikanske akaciearter, her brugt som bindemiddel⁶), $\frac{1}{2}$ del tragant (gummi fra forskellige arter af Balkan- og Forasienplanten Astragal, ligeledes brugt som bindemiddel⁷) samt 2 dele svovlantimon. Som stikkernes populære navn antyder, kunne der ske både det ene og det andet, når de blev antændt; der kunne opstå eksplosionsagtig tilstand, hvor satsstumper røg ud til siderne.

Tegningen af den lille pige med svovlstikkerne er den samme som originaludgavens. Den er udført af tegneren Vilhelm Pedersen (1820-59), som var udpeget af H. C. Andersen selv til opgaven.

Det ville være en bekvemmelighed, hvis man kunne fremstille en stikke, der kunne antændes, uden at man skulle gå rundt med sandpapir. Fristelsen til at udskifte svovlet i satsen med det let antændelige *fosfor* var stor.

Fosforstikker

Fosfor, P, er et grundstof i kvælstofgruppen. Stoffet har stærkt affinitet til ilt og findes ikke frit i naturen, kun som fosfater, knyttet til forskellige metaller. 1769 skal det være opdaget, at knogler indeholder calciumfosfat, og fra 1770'erne udvandt man grundstoffet ved at behandle knogler med svovlsyre og vand med efterfølgende afdampning⁸. Efter smeltning og destillation kunne fosforet opsuges i glasrør, hvor det størknede til farveløse stænger. Rent fosfor er et problematisk grundstof at have at gøre med for mennesker. Det er yderst giftigt; en dosis på 0,1 g kan være dødelig, og fosfordampe er ret giftige. Desuden er det særdeles brandfarligt. Langsom iltning kan få fosfor til at smelte og bryde i brand⁹. Det er klart, at man med et sådant stof i tændstiksats kunne undvære sandpapir som friktionsmateriale. En fosforstikke kan stryges mod snart hvad som helst, f.eks. en mur, som den lille pige med svovlstikkerne gjorde: »»ritsch!« hvor spruttede den, hvor brændte den! det var en varm, klar lue ...«, eller mod bukserne: »Før ... gik nemlig de halve mandfolk, både civile og militære, med striber ned ad benklæderne. Nu ... kun i ny og næ tager endnu en lumskeligt en mål af sine bukser med en svovlstik, måske for at lysne lidt op i skræddernes tungsindighed ...«¹⁰. Det skal siges, at nogle fabrikanter satte en riveflade af sand og lim på æskerne for at spare folks klæder¹¹.

En tændsats af hvidt fosfor og klorsurt kali var mildt sagt farlig til gengæld for antændelseskvaliteten. Det er muligt, at denne kemiske blanding først blev fremstillet i Frankrig omkring 1831; i hvert fald kunne man købe fosforstikker i Europa 1833, hvor *Johann Kammerer* i Ludwigsburg var leveringsdygtig med f.eks. eksport til Sverige. Sandsynligvis var den allerede nævnte Stephan Romer dog først med en recept fra 1832. Han tilsatte simpelthen fosfor til den beskrevne congrève-sats. Allerede 1836 skete en forbedring, idet en ungare fik erstattet den klorsure kali med blysuperoksyd (Pb O₂), hvilket gav en roligere forbrænding samt en mulighed for at undgå eksplosion ved antændelsen. En recept fra 1847, skabt af en professor i Frankfurt am Main, lyder således: 4 dele fosfor, 10 dele salpeter, 6 dele lim, 5 dele mønje, 2 dele smalte; men fosforindholdet (her ca. 15 %) kunne variere fra 4 til 30 %. Denne recept gav en lige så god sats som én med klorsurt kali. Salpeter er uorganiske syreforbindelser af H N O₃, altså

nitrat, udvundet i sidste århundrede ved hjælp af svovlsyre og som bekendt anvendt i krudtfremstillingen¹³. Mønje er blyforbindelser, i sin egentlige form $Pb_3 O_4$, men spalteligt til den føromtalte blysuperoksyd¹⁴; smalte er en betegnelse for et kaliumkobeltsilikat, utvivlsomt tilsat for at give satsen en pragtfuld blå farve¹⁵. Stikkerne skulle helst tage sig pænt ud, da de lugtede grimt, og de præsenteredes i flotte farver; så måtte man døje med den løgagtige fosforlugt, der fremkommer ved svag iltning af stoffet. Fra verdensudstillingen i Paris 1855 meddelte et par nordmænd, at »svovlstikkerne« med farvet fosfor præsenteredes i skønne mosaikker: det østrigske våben, sultanens portræt, Vesuv i udbrud¹⁶. Men bag stikkernes smukke udseende lurede gift og fordærv. For at få fosforet mere ligeligt fordelt i satsen tilsatte man til overmål i Frankrig og Tyskland arsenik i pulverform; den havde man nemt fra svovlsyre.

Hygiejneproblemer

Stikkerne gik deres sejrsgang og var i løbet af en snes år efter deres fremkomst så godt som enerådende på markedet for ildtændingsmidler. Men prisen var høj. Der var egentlige forgiftningstilfælde; der var arbejdsbetingede sygdomme hos fabriksarbejderne, der fremstillede stikkerne, i form af den frygtede fosfornekrose. Hertil kom de ulykker, der skyldtes fosforets kolossale brandfarlighed. Om alle disse ting skrev den fremragende hygiejniker, læge Emil Hornemann (1810-1890) allerede i 1859. Hornemann havde fra 1839 studeret klinisk medicin og hygiejne under en større studierejse i England og Frankrig. Især i England var den hygiejniske videnskab udviklet. Fra 1847 var han formand for Det medicinske selskabs hygiejniske udvalg, og det var samme Hornemann, der i en menneskealder øvede en stor indsats for lægeforeningens boliger på Østerbro. Han var den dominerende skikkelse i dansk hygiejne 1850-80, og han redigerede tidskriftet *Hygiejniske meddelelser og betragtninger*¹⁷. Det var her, han på grundlag af vesteuropæisk viden skildrede de dårligdomme, der var knyttet til fosforet, ikke alene, når det optrådte i svovlstikketsats. Hornemann refererede de forgiftningstilfælde, han havde læst om i franske og tyske tidskrifter, og han skildrede de seks af ham kendte tilfælde, der var forekommet i Danmark, alle siden 1856, idet han dog hævdede, at der utvivlsomt var forekommet en del ikke anmeldte tilfælde¹⁸. Hornemann tilskrev opmærksomheden omkring fosforforgiftninger en fransk indberetning fra 1849. Den fortalte om en fransk familie, der var blevet forgiftet af en kogt høne, der var blevet slagtet, fordi den var syg. Den havde søgt sin føde på

naboens mark, hvor der var udlagt fosforpiller for at dræbe rotter og muldvarpe. Suppen, som hønen var kogt i, viste tegn på fosforescens ved omrøring. (Fosforescens er det lysfænomen, der forekommer, når fosfor iltes til fosforsyring, $H_3 P O_3$)¹⁹. En kat, der havde ædt af hønen indvolde, døde, og en hund, som man gav noget af suppen, blev syg. Det var, hvad Hornemann kaldte en dyreforgiftning på første hånd, en menneske- og dyreforgiftning på anden hånd. Han kendte jo ikke ordet fødekæden. Også forgiftede svin havde medført dødsfald blandt husdyr, der havde ædt af indvolde.

Det bekymrede Hornemann, at almuen i Danmark – især landalmuen – hurtigt havde vænnet sig til at bruge den farlige gift. Det skyldtes sandsynligvis rottejægerne, der gik rundt og lagde fosforpiller; men når først giften var kendt, blev den naturligvis misbrugt til tragiske selvmords- og mordforsøg. Mod det sidste skærmede kun fosforets hæslige lugt og smag. Hornemann kendte et tilfælde fra 1856, hvor en ung sypige tog 8 rottepillen for at tage livet af sig. Hun overlevede bl.a. ved en kur med amerikansk olie efter slemme lidelser. Værre gik det med en pige på 13 år, der i deprimeret tilstand tog muligvis 4-5 piller med 2-3 g fosfor i alt. Disse piller havde ligget i måneder (de var af mel og sukker); de var hårde og ret ufordøjelige, så pigen døde efter 6 dages svære lidelser. Dødsårsagen angaves at være universel blodforgiftning. Emil Hornemann havde ved selvsyn konstateret giftens virkning, da han en sommer lå på landet i Valby. Der var da kommet en rottefængerske (en såkaldt kammerjægerinde) med sine rottepillen, som hun mod Hornemanns protester spredte i den gård, hvor han boede. Han slap kun for at få piller udlagt i de værelser, som han beboede. Få dage efter stødte han overalt på døde, opsvulmede, stinkende rotter. Han så bl.a. en fare i, at rotterne for at slukke den brændende tørst, der fulgte med forgiftningen, ville forurene vand i brønde samt eventuelt mælk fra stalden.

Et problem af endnu større rækkevidde var fosfor i svovlstiksats. Alle kunne få fat på svovlstikker, og i den nævnte franske afhandling var der nævnt mange af den slags forgiftninger. 3 børn var døde efter at have suttet på stikker, andre to var blevet forgiftet af brød fra en kurv, hvor der havde ligget nogle. En mand døde efter at have kogt grønsager sammen med svovlstikker ved en fejltagelse. Alle mordforsøg i Danmark ved anvendelse af fosfor var sket ved svovlstikkesats, f.eks. på Viborgkanten i 1856, hvor en gårdmandskone meget typisk for giftmordforsøg puttede sats i sin mands kaffe. Hun brugte dog så meget, at smag og lugt så rigeligt røbede anslaget. Bedre held havde desværre en sjællandsk husmand, der forgav sine børn

med forgiftet puddersukker. Som nævnt kendte Hornemann foreløbig kun seks tilfælde af fosforforgiftning i Danmark, men tallet måtte være noget større, da adskillige mindre tilfælde, f.eks. hos børn, næppe var anmeldt.

Det er ikke underligt på baggrund af fosforets farlighed, at der blandt fabriksarbejdere, der behandlede tændstiksats, kunne opstå arbejdsbetingede sygdomme. Det værste var fosfornekrosen, en kronisk fosforforgiftning.

Fosfornekrose

Fosfornekrose ytrer sig som en kronisk betændelsestilstand i kæberne, især underkæben. Under sygdommens udvikling løsner tænderne sig og falder ud, kæbebenet blottes, dør bort (deraf navnet på sygdommen), løsnes og udskilles over ret lang tid. Denne uhyggelige proces skader og svækker patienten så meget, at sygdommen ofte får dødelig udgang²⁰. Sygdommen var ikke kendt, før fosforholdige tændstikker blev fremstillet, og det er klart, at europæiske hygiejnere i tændstikproduktionens foregangslande, f.eks. Frankrig og Tyskland, først blev opmærksom på sygdommen. Alene i Paris arbejdede ved slutningen af 1850'erne omved 10.000 mennesker i svovlstikfabrikkerne²¹. Som ved andre arbejdsbetingede sygdomme var der mange faktorer, der førte til en sen erkendelse af faren. At arbejderne udviklede bronkitis i fosfordampene var således mere åbenbart end den langsomme og endnu farligere fosfornekrose; men i 1857 kunne en fransk hygiejniker dog lokalisere ca. 70 tilfælde med en dødelighed på over 25 %, og også fra Tyskland rapporteredes om mange tilfælde. I begyndelsen troede man, at arsenforbindelser i urent fosfor var forgiftningsårsagen, men ret hurtigt blev man klar over – ved at se hvilken type arbejdere, der blev ramt – at det måtte være selve fosforet. Det viste sig, at de, der arbejdede med satsens tilberedning, og især de såkaldte dyppere, der i rammer sænkede træstikkerne ned i satsen, var udsatte. Derimod syntes fosfordampe i sig selv ikke at kunne give forgiftning, kun den daglige omgang med selve stoffet. Man kunne således konstatere, at nekrosen ikke optrådte i de egentlige fosforfabrikker, hvor det dampede meget; endog i en sådan grad, at arbejdernes ånde lyste i mørke som følge af den tidligere omtalte fosforresceringsproces.

Hornemann besøgte hovedstadens tre fabrikker for at undersøge problemets omfang i Danmark. Ud af det samlede antal svovlstikarbejdere anså han omkring 20 for at være i farezonen, fordi de dagligt kom i berøring med fosforsatsen. På alle tre fabrikker var der forekommet tilfælde, men nærme-

re enkeltheder var svære at få på grund af letforståelig tilbageholdenhed hos alle parter omkring problemet. Forholdene blev dog ikke fortiet, og man viste beredvilligt Hornemann, hvilke foranstaltninger, man havde indført for at begrænse faren. Et sted udluftede man effektivt, et andet sted tørrede man satsen om natten, når der ingen var til stede; alle steder syntes man at mistænke fosfordampene for at være skadevolderen. Hornemann fik endvidere kontakt med flere hospitalslæger, der viste ham sygejournaler, men noget særligt fik han ikke ud af disse, når det gjaldt om at vurdere det formentlig begrænsede antal nekroseskadede. Det lykkedes dog for Hornemann at få lejlighed til at undersøge en patient med fosfornekrose, så han personligt kunne danne sig et indtryk af sygdommens karakter. Der var tale om en 35-årig arbejdsmand, der i to år havde arbejdet på en fabrik, hvor han arbejdede med sats og dyppede stikker. Han havde som yngre mistet flere tænder på grund af caries. Han havde nu følt smerter fra tindingerne til underkæben, troede det var tandpine og lod to tænder (for øvrigt sunde) udtrække. Ud over dette havde han svulster og bløde knuder forskellige steder på kroppen. Under hospitalsindlæggelsen forsvandt knuderne. En måned senere var mandens underkæbe svullen i venstre side, hvor der kun var én tand; tandkødet blødte og væskede. Alle symptomerne fremtrådte det næste halve år, dele af kæben var død og under naturlig løsning, og der var tendens til nekrotisering. Det er klart, at patienten havde store problemer med fødeindtagelse og dermed var noget svækket. Hornemann talte med ham og fik at vide, at der under arbejdet altid klæbede noget af satsen ved fingrene, da han ikke vaskede sig med sæbe, ligesom han indrømmede ofte at have spist under arbejdet.

Hornemanns konklusion var klar: forgiftningen skyldtes ikke dampene, men at meget små kvantiteter af satsen kom i forbindelse med mundens sekreter og skabte tilstanden. Franske oplysninger pegede på, at de nekroseramte havde caries, og alene fødeindtagelse med hænder, der var sats på, var nok til forgiftning og nekrose. Han sammenlignede med den blyforgiftning, der på samme måde udviklede sig hos de arbejdere, der nedlagde vand- og gasrør i København.

I Kina anvendte man så sent som 1938 endnu fosfor til tændstiksats, uden at arbejderne blev ramt af fosfornekrose. Det skyldes sandsynligvis, at arbejderne, hvis føde især bestod af ris, havde friske tænder²².

Brandfaren

Det sidste problem omkring fosforet var dets store brandfarlighed. Rotte-

pillen kunne, hvis de indeholdt for meget fosfor, eller hvis stoffet ikke var jævnt fordelt, bryde i brand ved f.eks. solvarme²³. Fosforsats med kaliumklorat lavede små forbrændinger på hud og klæder; især let kvindelig sommerbeklædning kunne antændes, bare kvinden trådte på en stikke på gulv eller jord. Egentlig ildsvåde var ligeledes et problem. En eller flere stikker, der lå ved ovn eller i sol, kunne bryde i brand, friktion kunne antænde stikker i diligencer, tog og på skibe. I Paris var der 1841-54 antændt ca. 50 ildebrande ved fosforstikker, især af børn, og alene 1857 var der konstateret 5 sådanne tilfælde i København.

Hornemann sluttede sin redegørelse med at fastslå, at fosfor truede enhver i dets nærhed med »gift, mord og brand«.

Forsvar mod giften

De steder, hvor faren først blev erkendt, f.eks. Frankrig, kom også først med modforanstaltninger. Ved dekret af 1850 var fosfor sat på listen over gifte, der kun måtte forhandles under strenge bestemmelser. Ligeledes blev der indført strenge forskrifter for stikkefabrikkernes beliggenhed og indretning, for adskillelse mellem forskellige arbejdsrum og for færdige stikkers pakning og forsendelse; f.eks. var det forbudt at sende svovlstikker med noget transportmiddel, der befordrede passagerer. I Piemonte, den gang en vigtig provins i kongeriget Sardinien, var der udstedt forbud mod brug af stikkerne efter en stor ildebrand; det ville sikkert være svært at få respekteret. I Danmark var der, da Hornemann analyserede problemerne, ikke gjort meget for at modvirke ulemperne. Han selv foreslog streng adskillelse mellem de forskellige arbejdslokaler, renlighed, forbud mod spisning i fabrikslokalerne samt mundskylning med kalkvand ved arbejdstids ophør (en tysk idé) og sæbevask af hænderne.

Lovgivere og administratorer havde ikke gjort noget direkte mod fosforet, men landet var dog ikke uden miljøværn på dette område. Der eksisterede en (forældet) giftforordning af 1. april 1796. Den specificerede visse gifte, som kun måtte sælges af apotekere; endvidere bestemte den, at man kun kunne købe 2 lod rottekrudd, og kun hvis man medbragte attest fra præsten. Bestemte giftsorter måtte kun sælges til særlige erhvervsdrivende, og apotekerne skulle dels mærke emballagen »Forgift«, dels føre bog over udleveringer²⁴. Vigtigere i denne forbindelse var dog loven af 10. marts 1852 om visse for sundheden skadelige næringsveje. Denne lov tog primært sigte på beskyttelse af bymiljøet mod sundhedsfarer, der opstod på forskellige virksomheder i forbindelse med produktionen. Den fastslog, at bestem-

te virksomheder ikke måtte drives inden for Københavns volde. I lovens § 5 var det fastsat, at bl.a. fabrikation af friktionssvovlstikker kun måtte finde sted på steder, som sundhedspolitiet fandt passende, ligesom fabrikanterne havde pligt til også i andre henseender at rette sig efter sundhedspoliets forskrifter²⁵. Problemet med svovlstikkefabrikanterne var især røg og en hæsleg lugt, der tyranniserede omgivelserne. Loven synes administreret efter bogstaven. Således fik en »friktionsfyrstikkefabrikant« på Sct. Annæ Plads efter klage fra en skibsmægler tilhold om at flytte sin fabrik, et tilhold som blev fastholdt efter anke til justitsministeriet²⁶. Ligeledes fik en købmand afslag på sit andragende om at etablere en svovlstikkefabrik på Vesterbrogade, fordi fabrikslokalet var uden skorsten og af for små dimensioner²⁷. Omtrent ved den tid da dette afslag blev givet, udsendte Sundhedskommissionen (den 17. november 1866) »Reglement angående anlæg og drift af friktionssvovlstikkefabrikker i staden Kjøbenhavn og dens forstæder«²⁸.

Man aner Emil Hornemanns intentioner bag dette regulativ. Det hed således, at arbejderne ikke måtte spise i arbejdslokalerne uden at have vasket hænder i sæbevand forinden, samt at de ikke måtte forlade arbejdslokalerne uden at have vasket sig, hvorfor der i fabrikken skulle findes passende vaskeapparat med vandforsyning. Hvis fabriksbygningen lå i nærheden af beboede bygninger, skulle den have en skorsten på mindst 70 fod. Der blev stillet krav til lokalerne om en passende separering; således skulle der være et afsondret rum til tilberedning af sats og dypning, et andet til tørring. Disse lokaler samt indpakningslokalet skulle have gibslofter, og i hvert skulle der være ventiler, der førte til skorstensrøret. Også affaldsproblematikken var taget op. Fejeskarn med mulige rester af fosfor skulle fjernes hver aften, men måtte ikke gå til dagrenovation; enten skulle det brændes eller gå i latrinbeholderne. Spildevandet måtte ikke udledes i åben rendesten, men skulle, hvis der ikke var kloak, henkastes i latrintønden. Et aftryk af reglementet skulle opslås på et iøjnefaldende sted i ethvert arbejdslokale i enhver friktionssvovlstikkefabrik. Reglementet var lavet med henblik på fremtidig anlæg og drift, men Sundhedskommissionen forbeholdt sig ret til at afgøre, om bestemmelserne om lokaleafsondring og skorstenshøjde skulle følges i de allerede eksisterende fabrikker.

I København og på Frederiksberg var der på dette tidspunkt fire svovlstikkefabrikker, hvoraf den største var ved at gå over til produktion helt uden rent fosfor. En af de mindste, oberstløjtnant P. Rohmells, der lå Bag Hovedvagten 3, fik i henhold til reglementet pålagt visse foranstaltninger. Der skulle tilvejebringes og vedligeholdes et mere virksomt ventilationssystem i

Reglement

angaaende

Anlæg og Drift af Frictionssvovlstikkefabrikker i Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder.

Sundhedscommissionen for Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder har i Henseld til Lov angaaende visse for Sundheden skadelige Næringsveie af 10de Marts 1852 § 5 ansøet det fornødent at give følgende Bestemmelser, der for Fremtiden blive at iagttage med Hensyn til Anlæg og Drift af Fabrikker til Tilvirkning af Frictionssvovlstikker:

1. Den Bygning, hvori Fabrikken drives, skal, hvis den ligger i Nærheden af beboede Bygninger, være forsynet med Storsteen af mindst 70 Fods Hoide, og der skal i et af de derværende Lokaler findes et Ildsted med Klappe over.
2. Det Lokale, hvori Tilberedningen af Satsen og Dypningen finder Sted, og det Lokale, hvor Torreringen foregaaer, skulle være tilstrækkeligt affondrede fra hinanden indbyrdes og fra de øvrige Arbejdslokaler.
3. Saavel de tvende ovennævnte Lokaler som det Lokale, hvor Indpakningen finder Sted, skulle være forsynede med Gibeloft, og der skal desuden i ethvert af dem findes en eller flere Ventiler af passende Størrelse, der føre til Storsteenstrøet.
4. Det skal paasees, at Arbejderne ikke spise i Arbejdslokalerne, uden at de forinden have vasket deres Hænder i Sæbevand, samt at de ikke forlade Lokalet uden at have vasket sig, til hvilket Niemed der i Fabrikken maa findes et passende Vasteapparat med tilhørende Vandforsyning.
5. Alt Feieskarn i selve Arbejdslokalerne, navnlig i dem, hvor det maa formodes, at det indeholder Affald fra selve Phosphorstikkerne, skal omhyggeligt fjernes hver Aften og maa ikke henkastes i de sædvanlige Beholdere for Dagrenovationen, men derimod enten opbrændes eller henkastes i Latrinbeholderne.
6. Spildevand fra Fabriklokalerne, navnlig det, som fremkommer ved Reengjøringen af de Beholdere, hvori Satsen tillaves og fordeles, maa ikke udledes i aaben Rendesten, men derimod, saafremt der ikke findes Kloak i Nærheden, opsamles for sig og henkastes i Latrintouren.
7. Et Aftryk af dette Reglement skal altid findes opslaaet paa et ioinesaldende Sted i ethvert Arbejdslokale i enhver Frictionssvovlstikkefabrik.
8. Sundhedscommissionen forbeholder sig med Hensyn til enhver af de allerede tilstedeværende Fabrikker af den nævnte Slags at afgjøre, om og da i hvilket Omfang Bestemmelserne i dette Reglements §§ 1, 2 og 3 for sammes Vedkommende ville være at bringe til Anvendelse.

Sundhedscommissionen for Staden Kjøbenhavn og dens Forstæder,

den 17de November 1866.

Det københavnske reglement af 1866 for anlæg og drift af svovlstikkefabrikkerne var forholdsvis restriktivt. Når det ikke kunne forhindre arbejdsbetingede skader, var årsagen formentlig delvis, at arbejderne ikke respekterede faren.

de i reglementet specificerede »farlige« lokaler. Inden to måneder blev Rohmell endvidere pålagt at indrette en grube i gården med forsvarligt lukke til opsamling af fejeskarn fra fabrikken. Det blev ham direkte pålagt at sørge for, at dette skarn ikke måtte sammenblandes med dagrenovationen og føres til dennes lossepladser. Da Rohmell rettede en forespørgsel om, hvor det så skulle hen, fik han det svar, at det enten skulle afbrændes eller føres til natkulen på Amager. Spildevandet fik han lov at udlede i rendestenen, så længe ingen af de tilstødende gader var forsynet med underjordisk afløb²⁹.

Sikkerhedstændstikker

Rottepillur kunne reelt købes uden recept i håndkøb på ethvert apotek, blot mod personlig underskrift på, at man ville bruge pillerne til rotters fordrielse³⁰. Det var svært at nå frem til indgreb mod fosfor på dette område, da man kunne købe endnu farligere ting på apoteket, f.eks. arsenik (As) og sølverglød (Pb O, blyilte). Og det har jo altid været således, at man har brugt gift til skadedyrsbekæmpelse. Her er det selve giften, man har brug for, så her må man koncentrere sig om betryggende forhold omkring salg og opbevaring. Anderledes med svovlstikkerne. Her var giftigheden en uheldig følgetilstand, og svovlstikker var der overalt, både hvor de skulle være, og hvor de ikke skulle være af hensyn til børn og dyr, hvortil kom den voldsomme brandfarlighed. Kunne man slippe for fosfor i svovlstikker, var meget nået. Og det kunne man. Foregangsmanden i den teknologiske udvikling var den føromtalte største fabrikant i København. Han hed O. Chr. Green (1811-1883), og var fabriksdirektør på stikkefabrikken Godthåb på Amager. Green var født i Ålborg og uddannet som cand.pharm. I 1830'erne ernærede han sig som fabrikant af al slags lak og ved købmandsforretning. 1844 producerede han svovlstikker og havde forhandlere i flere byer. Han annoncerede da efter 30 halv voksne pigebørn, senere 20-30 pige- eller drengbørn »af honette forældre«. De skulle klistre æsker. Senere søgte han endnu flere børn til beskæftigelse i ledige timer »ved renligt og net arbejde i luftige lokaler«. 1852 etablerede Green en svovlstikfabrik i Kvæsthusgade i København, hvorfra han fortsat forsynede sine jyske kunder. I annoncer fortalte han 1853 om sit daværende produkt: Træet var gennemtrukket med stearin i stedet for svovl. På grund af bindemidlernes hygroskopitet var tændmassen overtrukket med lakfernis til beskyttelse mod fugt, til forhindring af dannelse af fosforsyring og for at tilbageholde fosforlugten. Afrivningen skete bedst på sandpapir el.lign., og stikkerne skulle

opbevares tørt. De blev solgt i papirstutter á 100 stk. eller i æsker af forskellig størrelse, forsynet med riveflade af sandpapir. Man kunne få flere forskellige indpakninger, hvis man var grossist. Man kunne få stikkerne pakket »engelsk« (i træbøsser), »tysk« (i spånæsker) eller »slesvigsk« (i tutter med 50-60 stk.), og skulle det være, kunne Green levere runde stikker i stedet for de gængse firkantede. Fra fabrikken Godthåb eksporterede Green mange stikker. Han havde kontor i Hamborg og sendte produktet til både Kina og Sydamerika³¹.

Green arbejdede intensivt for at fremstille en sats uden fosfor. I 1860'erne nåede han frem til at anvende svovlundersyrlet blyilte (en forbindelse mellem $H_2 S_2 O_3$ og $Pb O$) i stedet for fosfor, en metode han tog patent på 1868. Det største problem var disse stikkers vandsugende evne, og han udførte talrige eksperimenter for at råde bod på dette forhold. Han tilsatte f.eks. jernveilte ($Fe_2 O_3$) for at holde stikkerne antændelige trods oplagring i fugtige kældre. Greens stikker kunne let tændes på ru samt glatte og hårde flader, og hvis man anbragte lidt rødt fosfor (herom senere) på en strygeflade, tændtes de lige så let som fosforstikkerne. Dermed kunne Green helt opgive det farlige fosfor i produktionen. Det, at der fordredes større gnidningsvarme, var en fordel i henseende til brandfarligheden³².

Fremtidens »sikkerhedstændstikker« skulle dog ikke komme til at hvile på den Green'ske teknologi. Den blev baseret på det røde fosfor. Den første, der fandt dette stof er sandsynligvis den svenske medicinprofessor og kemiker J.J. Berzelius (1779-1848). Berzelius var elektrokemiker og grundstofforsker; han opdagede således litium 1818 og torium 1829. Under sine eksperimenter fremstillede han formentlig som den første rødt fosfor, som fremkommer, når det hvide fosfor opvarmes til 250° uden lufttilgang³³. Berzelius antog fejlagtigt, at der var tale om et oksyd, mens det i virkeligheden var en såkaldt allotropisk modifikation af det hvide fosfor (dvs. en tilstand med et andet antal atomer end det oprindelige grundstof og dermed andre fysiske egenskaber³⁴). Rødt fosfor er ugiftigt og ikke nær så let antændeligt som hvidt fosfor. 1844 fik den svenske kemiker G. E. Pasch (1788-1862) patent på et system, hvor et fosforfrit satshovede (svovlantimon og klorsurt kali) skulle antændes mod en strygeflade med rødt fosfor. En ting er patent, en anden ting praktisk anvendelighed, og på det sidste område er det antagelig de svenske brødre Lundstrøm (J.E. 1818-1888 og C.F. 1823-1917), der først nåede virkelige resultater. Firmaet J. E. Bagge & Co. i Stockholm fremstillede tændstikker efter Pasch' patent, men J. E. Lundstrøm kunne konstatere, at de blev ødelagt ved lagring³⁵.

Selv om lignende patenter var udtaget i både Tyskland og Østrig, fandt

der ingen industriel fremstilling af »sikkerhedstændstikker« sted. Brødrene Lundstrøm, der grundlagde den berømte »Jönköpings Tändsticksfabrik Aktie Bolag« 1845, eksperimenterede med hjælp af kemikere og nåede gode resultater. Det største problem var prisen på det røde fosfor, der var tre gange så høj som på det hvide. Det blev fremstillet af firmaet Arthur Albright i Birmingham fra 1851. Efter nogle vanskeligheder med Albright, der var kvæker og ikke ønskede at levere rødt fosfor til, hvad han troede var militære formål, blev misforståelserne klaret, og brødrene Lundstrøm kunne dermed importere råvaren i store kvanta til rimelig pris. Noget særligt kom der ikke ud af det, før fantasien måtte i sving for at præsentere noget nyt til verdensudstillingen i Paris 1855. Produktet blev klar til udstillingen, og C. F. Lundstrøm rejste selv til Paris for at præsentere det. Stikkerne blev udstillet på to afdelinger, nemlig (formentlig) kemisk industri og på »sundheds«- eller hygiejneafdelingen. Stikkerne fik sølvmedalje i klasse 2 ved hygiejnen, antagelig bronze i kemien, ikke nogen særlig fremragende belønning af et produkt, der skulle gå sin sejrsgang i hele verden³⁶. Stikkerne var langt fra nogen øjeblikkelig succes. De var dyrere og besværligere end de gamle fosforstikker, men i et forretningsmæssigt samarbejde med den store engelske tændstikkoncern Bryant & May vandt svenskerne nogen fremgang. I 1869 gav O. Chr. Green en oversigt over den tekniske og produktionsmæssige udvikling på tændstikområdet, og han kunne fortælle at foruden Lundstrøm var der to andre firmaer, der præsenterede stikker på basis af rødt fosfor, nemlig Preshel, Wien, og Fürth i Schüttenhofen i Tyskland³⁷.

Således så etiketten ud på de sikkerhedstændstikker fra Jönköpings Tändsticksfabrik, der blev udstillet i Paris 1855. Det er meget tydeligt angivet, at stikkerne ikke indeholder fosfor. Billedet er fra Ceder-schiöld og V. Feilitzen: Den svenska Tändsticks Industriens Historia.

Jönköping-stikkerne kom til Danmark, men også her gjorde pris og ulejlighed det svært for dem at trænge igennem. Emil Hornemann købte dem selvfølgelig, og han erklærede, at strygefladen gjorde udmærket tjeneste lige til sidste fyrstik, når den bare en gang imellem blev gnedet med et stykke klæde. De kunne ikke tændes undtagen ved strygefladen, erklærede han. Hornemann købte dem hos en isenkræmmer på Amagertorv, selv om de var dyrere end de gamle. Han opfordrede de danske fabrikanter til at interessere sig for Jönköping-patentet; men også Greens fosforfri stikker gjorde han opmærksom på og anbefalede³⁸.

Et anonymt brev

I juli måned 1871 kom der et anonymt brev til stiftamtmand over Sjællands stift, kammerherre C. F. Simony, tidligere landets justitsminister. Det var underskrevet »ærbødigst N.N.« og dateret 22. juli 1871. Det omhandlede stærkt kritisable arbejdsforhold på »den herværende svovlstikkefabrik i Falkoner Alleén« samt de katastrofale følger af disse. Brevskriveren erklærede at være en hader af anonymitet, men »man har sagt mig, at jeg ville gøre rettest i ikke at navngive mig. Jeg har fulgt rådet, dels fordi min navngivelse ikke kan fremme sagen, men jeg dog ved at nævne mig ville ... muligt komme til at ofre en mængde tid, som min stilling forbyder mig at afse, når det kan undgås – uafset andre følger; dels fordi jeg kun kan meddele, hvad andre siger; ikke hvad jeg selv har set«³⁹.

Brevskriveren havde fået indsigt i forholdene gennem kendskabet til en lille piges sygdom og død. Det var ham bekendt, at Frederiksberg Sundhedskommission sammen med stiftsfysikus havde besøgt den pågældende fabrik, men ved sådan lejlighed var fabrikken vel udluftet, ligesom der var truffet foranstaltninger, så tilstanden var anderledes end normalt. Hertil kom, at kommunen var overfyldt af »arbejdsclassen«, så der altid var arbejdsløshed i højere eller ringere grad. F.eks. var der enker med svagt helbred, der ikke kunne tage strengt arbejde, hvorfor de tog det indbringende, men farefulde arbejde i svovlstikkefabrikken. For ikke at miste arbejdet ville arbejderne nødtigt udtale sig til myndighederne.

Brevskriveren lagde ansvaret for uhumske og farlige forhold på fabrikanten og opregnede herefter – mere eller mindre præcist identificeret – en halv snes personer, mænd, kvinder og børn, der skulle være ramt af fosfornekrose.

Den omtalte fabrik var A. Sørensens Svovlstikkefabrik i Falkonerallè 38 på Frederiksberg. Den var anlagt af den slesvigske fabrikant Ludvig Hin-

A. Sørensen & Comp. Fabrik,
Falkoneeralleen Nr. 36,
 mellem Rolighedsveien og Gamle Kongevei,
 anbefaler sine billige, gode og anerkjendte Fabrikata:
Svovlstikker, lange, runde og firkantede, i forskjellig Pakning, **Ildsteen**
 og **Kamintændere,** **Glands-Køkkellovnsapulver** og **Jern-**
sværte, Segllak, Dyb- og Paklak;
 endvidere
Gravsteenskrandse, Kosteenskrybber og Svinetruge,
 samt Alt til Steenstøberi henhørende.

Annoncen fra Københavns Vejviser 1865 viser, at fabrikant A. Sørensen på dette tidspunkt havde en noget blandet forretning på Falkonér Allé. Endnu var svovlstikkefabrikationen kun en del af virksomheden.

tze, der var aktiv i Slesvig by fra 1846 til 1858; da flyttede han fabrikken til Frederiksberg for 1864 at sælge den til fabrikant A. Sørensen⁴⁰. Den anonyme henvendelse blev taget alvorligt af myndighederne, og en undersøgelse iværksat.

Produktion og produktionsforhold

Der var 8 egentlige svovlstikkefabrikker i Danmark omkring 1872. Heraf arbejdede de 7 med fosfor i satsen. Med anført antal beskæftigede og bygningernes assuranceværdi var der tale om følgende ⁷⁴¹:

	Voksne	Børn	I alt	Assuranceværdi
A. Sørensen, Frederiksberg	42	41	83	13.970
P. Rohmell, København	9	9	18	?
Kjær & Gottlieb, København	3	20	23	3.450
Fabrik i Odense	1	25	26	720
Fabrik i Svendborg	0	12	12	750
Fabrik i Ålborg	5	20	25	3.860
Fabrik i Randers	16	53	69	4.320
I alt	76	180	256	

Hertil kom Green's fabrik, Godthåb på Amager, der var langt den største, idet den beskæftigede 87 voksne og 38 børn, i alt 125, og havde en assuranceværdi på næsten 35.000 rigsdaler.

Som det fremgår, var det kun Frederiksberg-fabrikken og fabrikken i Randers, der beskæftigede over 10 voksne personer. Randers-fabrikken lå i Vestergade 21 og var 1864 blevet overtaget af C. F. E. Hoff. Den blev senere kendt under navnet »Aktie Tændstikfabrikken Merkur«, aktieselskab fra 1884⁴². Tager man de mindste fabrikker, var det små primitive virksomheder. Svendborg-fabrikken blev drevet af en politibetjent (P. C. Petersen) som bibeskæftigelse og eksisterede vel kun 3-4 år frem fra 1870⁴³.

Hvis man for at få et mere præcist billede sammenligner med forholdene i Norge på samme tid, må man konstatere, at der ikke er stor forskel. I 1870 var der her 8 fabrikker med i alt 436 arbejdere. Det var før en kraftig ekspansion i Norge med fordobling af fabriks- og arbejdertal op gennem 1870'erne og 1880'erne⁴⁴. I Sverige var der omkring 1872 vel en 20-30 større eller mindre virksomheder i branchen⁴⁵.

På Sørensens fabrik foregik produktionen på følgende måde: Først blev satsen tilberedt. Så blev træstikkerne anbragt i parallelle rækker i et antal af adskillige tusinde i en ramme. Først blev de dyppet i smeltet svovl, derpå i den fosforholdige sats. Det sidste foregik ved, at en vandret liggende valse, der dyppede ned i satsen, drejede rundt og afgav satsen til stikkerne på rammen, der var skudt hen over valsen. Af hensyn til den animalske lim i tændsatsen, der virkede som bindemiddel, måtte satsen holdes varm, hvorved den afgav tykke fosfordampe. I disse dampe måtte den arbejder stå, der førte rammen ind over valsen. Når satsen var påført, blev stikkerne tørret i en rummelig og høj tørrestue, rimeligt forsynet med vinduer. I denne stue blev satsen imidlertid lavet ved skorstenen, ligesom der var en livlig færdsel. Ind kom arbejdere med våde rammer, ud gik kvinder og børn med tørrede stikker, der skulle pakkes i tutter. Denne pakning foregik i et tredje lokale, men her skete der meget hyppige antændelser af stikker ved arbejdsbevægelserne, og håndvarme alene var nok til at skabe dampe fra fosforet. Det røg endog ud af de stablede og lukkede tutter⁴⁶.

Det viste sig, at Frederiksberg Sundhedskommission allerede i august 1870 havde vedtaget regler, der ret nøje byggede på det københavnske reglement, specielt for Sørensens fabrik. Da man ydermere var opmærksom på de mange sygdomstilfælde, var der i foråret 1871 blevet foretaget en undersøgelse. Sundhedskommissionen måtte nu (marts 1873) erkende, at det anonyme brev i det væsentlige havde ret i sine påstande. Det var imidlertid vanskeligt at komme nogen vegne, da man anså forholdene i Sørensens fabrik som nærmest bedre end i de fleste andre fabrikker⁴⁷. Også stiftsfysikus havde besøgt fabrikken. Han mente, at fabrikanten levede op til alle regler, men han anså reglerne for at være helt utilstrækkelige. Især

var han betænkelig ved tågen af fosfordampe i pakkestuen, selv om rummet syntes godt ventileret. Fysikus hæftede sig endvidere ved fosforprocenten i satsen, som han fandt for høj. Han havde studeret den moderne tyske »Handbuch der chemischen Technologie«, der var udkommet i Braunschweig 1871, og kunne oplyse, at nekrosen var langt hyppigere forekommende i England end i Tyskland, hvor fosforprocenten kun var halvt så stor. (Hertil kan der dog føjes, at der i Tyskland opstod husflidsindustri med svovlstikker, sande arnesteder for nekrosen). Fysikus betvivlede Sørensens oplysning om en fosforprocent på 12, når den i Hintzes tid havde været 24, og man anvendte samme recept. Fysikus anbefalede terpentiniolie som arbejderbeskyttelse. Der var delte meninger om, hvor vidt terpentiniolien indgik forbindelse med fosforet eller forhindrede dets iltning; i hvert fald hindrede den fosforesceringsprocessen. Desværre lod arbejderne hånt om sikkerhedsbestemmelserne, oplyste fysikus; mindst én havde sin mad i fabrikationslokalet. Hans konklusion var, at man for at få tålelige forhold skulle nedsætte satsens fosforprocent til 6 og gøre fabrikanterne ansvarlige for arbejdernes helbred. I lighed med Frederiksberg Sundhedskommission mente han, det kunne blive nødvendigt at overveje forbud⁴⁸.

Sjællands stiftamt overgav sagen til justitsministeriet⁴⁹.

Justitsministeriets undersøgelser

Justitsministeriets ressourcer rakte naturligvis til at foretage mere præcise undersøgelser end dem, som Emil Hornemann havde foretaget på egen hånd for år tilbage. Det viste sig, at der de sidste 5 år havde været indlagt 11 patienter på Københavns og Frederiksbergs hospitaler, heraf de 9 fra Sørensens fabrik. To var døde, den ene dog fordi der tilstødte tyfoid feber. Det var kun de værste tilfælde, der havde medført hospitalsindlæggelse; den ved fabrikken ansatte læge havde således ofte trukket angrebne tænder ud på arbejdere. På Kjær & Gottliebs fabrik var endvidere nogle drenge behandlet for »lettere brysttilfælde« på grund af fosfordampene. På fabrikkerne i provinsen var der ikke inden for de sidste 15 år forekommet nekrosetilfælde⁵⁰.

Justitsministeriet lod indhente en sagkyndig udtalelse fra Polyteknisk Læreanstalt. Her mente man nu ikke, at tændstikfabrikationen nødvendigvis var farligere for arbejderne end forholdene i fajance-, blyhvidt-, glasfabrikker eller spejlbælaggerier, hvor arbejderne blev angrebet af blykolik (en af blyforgiftningens symptomer: kraftige underlivssmerter, udstrålende fra navleregionen samt hård forstoppelse), blindhed, lungesygdomme og

kviksvølvforgiftning (især forekommende i spejlbranchen; den ytrer sig ved rysten, afmagring og forandringer i sindstilstanden)⁵¹. For at bedre på forholdene erklærede også Lærestalten, at fosforprocenten måtte ned (til 10). Hertil burde knyttes et forbud mod den animalske lim, der nødvendigjorde arbejde med varm sats. Den omtalte dypmaskine med drejende valse burde forbydes, og dypningen foregå på en plade med et tyndt lag sats, omgivet af en rende med terpentiniolie. Også gulvet burde stænkes med terpentiniolie og ventilationen yderligere forbedres. En arbejder burde kun være en time ad gangen ved dypningen, og ingen, som ikke var fuldvoksne, burde arbejde mere end 1/2 dag i en stikkefabrik. Endelig skulle der være lægekontrol med arbejderne. Der måtte ikke spises i lokalene. Ved arbejdets ophør skulle arbejderne vaske sig omhyggeligt og skylle munden med sodaopløsning eller kalkvand. Endelig måtte fabriksejerne pålægges erstatningsforpligtelse for nekroseramte. Polyteknisk Lærestalt gik ikke ind for forbud mod fosfor, idet man anså sikkerhedstændstikkerne for at være for ufuldkomne til at være et attraktivt surrogat.

Det kgl. Sundheds-Collegium blev også spurgt. Her var Hornemann medlem, og det har sikkert været i overensstemmelse med hans ønsker, at denne institution krævede et forbud⁵². I Københavns Sundhedskommission var meningene delte om forbudsiden. Ingen af de to institutioner kunne lægge nye argumenter på bordet⁵³.

Det var den konkrete og meget håndgribelige nekroseproblematik, ministeriet især fokuserede på, men også oplysninger om forgiftningssager og brandforhold blev indhentet hos sundheds- og forsikringsvæsen. 1857-72 var der mindst 23 kendte tilfælde af fosforforgiftningsforsøg. Det var lidt vanskeligere med ildebrandene. Det kunne dog fastslås, at ca. 6 %, i alt op mod 300 brande i tiden 1862-72, skyldtes forkert omgang med svovlstikker, og af disse var næsten 200 antændt af børn under 10 år⁵⁴.

Holdninger i branchen

Sagen kom til udtalelse hos fabrikanterne. Man bad om en kommentar ud fra det synspunkt, at enten skulle sikkerhedsforanstaltningerne skærpes som foreslået af Polyteknisk Lærestalt, eller også skulle der udstedes forbud mod det hvide fosfor. Noget svar ses ikke at være indgået fra A. Sørensen på Frederiksberg. P. Rohmell, som hævdede at eje den ældste nordiske fabrik for tændstikker (startet 1839), havde kun haft 1 nekrosetilfælde for hvert 7. år, i de sidste 14 år dog kun 1. De, der var blevet ramt, var selv skyld i ulykken, sagde han, da de havde spist under arbejdet, sat smørrebrød på selve satshovederne, stanget tænder med stikkerne og for-

sømt alle renlighedshensyn efter arbejdet. Hvorimod der kunne anføres adskillige tilfælde, hvor arbejdere havde arbejdet i en meget lang årrække på fabrikken uden at komme til skade. I øvrigt mente han, at luften i fabrikken på sin vis var sund(!) I hvert fald havde der blandt 70-80 arbejdere i koleraåret 1853 ingen sygdomstilfælde været, og heller aldrig kopper. Forbud mod maskindypning med varm sats kunne Rohmell godt gå ind for, formentlig så meget mere, som han ikke selv anvendte denne metode. Endelig mente Rohmell, at et forbud mod hvidt fosfor ville ramme de fattige, da det ville gøre stikkerne tre gange så dyre som nu. Rohmell havde netop bygget ny fabrik på Frederikssundsvej og mente, at han kunne leve med skærpede sikkerhedsregler. Hvis fosfor blev forbudt, bad han om en overgangsperiode på 3 til 5 år⁵⁵. Kjær & Gottlieb gjorde opmærksom på, at de aldrig havde haft nekrosetilfælde. (Fabrikken var også først anlagt i 1869). Her mente man det nytteløst at nedsætte fosforprocenten i satsen, da man kunne fremstille fuldt så giftige stikker med en procent på 6. Et forbud mod fosfor ville efter firmaets mening være en dødsdom over de fleste fabrikker. Kravene til driftskapital ville øges med tre gange, hvortil kom anlægsomkostninger. Kjær & Gottlieb ville under sådanne forhold frygte for konkurrenceevnen, da sikkerhedstændstikker blev fremstillet af kapitalstærke aktieselskaber⁵⁶. Dette var i hvert fald rigtigt. Green havde drevet Godthåb som aktieselskab siden 1855 og svenskerne i Jönköping havde gjort det siden 1857⁵⁷.

Afsvarene fra provinsfabrikkerne fremgår det, at de havde det til fælles, at nekrosen under de gældende forhold var ukendt. I Ålborg så man mørkt på situationen, hvadenten der skulle være forbud eller skærpede sikkerhedskrav⁵⁸. Fra Svendborg forklarede politibetjent Petersen, at han selv dypede stikkerne i morgentimerne. Så kom der nogle drenge over middag og pakkede de tørre stikker og satte nye stikker i rammerne. Af økonomiske grunde var Petersen nødt til at foretrække sats uden fosfor frem for nye foranstaltninger, der ville være uoverkommelige. Men foreløbig rakte hans teknologiske og kemiske viden ikke til at producere sikkerhedstændstikker⁵⁹. Også fabrikanten i Odense ville foretrække forbud⁶⁰, mens Hoff i Randers vel nærmest med sit større anlæg mente at kunne leve med skærpede foranstaltninger, men i øvrigt rettede kritik mod f.eks. forslaget om at forbyde dyppe-maskinen, da dette bare med den påtænkte plade som erstatning ville give en endnu større fordampningsflade⁶¹. Skal man finde en linje i virksomhederens opfattelse, da går den nærmest ud på, at de små virksomheder ønskede forbud, de store skærpede foranstaltninger. Dette havde sin årsag i, at det var umuligt for de små at opfylde kravene til sikker produktion med fosfor, da der i anlæggene slet ikke var lokaler eller teknik til det.

Justitsministeriets konklusion blev forslag om forbud mod det hvide fosfor. Fordelen ville være nedgang i forgiftninger, ildebrande og nekrose, ulemperne en vis fordyrelse, 14-16 % skønnede man, altså langt lavere end fabrikanternes skøn. Man måtte erkende, at kravene til driftskapital ville stige, hvorimod man ikke tog truslen om overgang til konkurrence fra aktieselskaber alvorligt, idet den allerede principielt eksisterede. Ligeledes måtte man skønne, at de skærpede hygiejniske foranstaltninger ville virke lige så tyngende som forbud⁶².

Loven i rigsdagen

Lovforslaget fik i januar/februar 1874 en let gang gennem rigsdagen, som netop i foråret 1873 havde vedtaget den forholdsvist omfattende fabriklov. Den forbød at lade børn under 10 år arbejde i fabrikkerne, og for ældre børn var der bestemmelser om arbejdstidens længde samt forbud mod natarbejde⁶³. Så rigsdagsmedlemmerne havde arbejderbeskyttelsesproblemerne i frisk erindring. Nogle landstings- og folketingsmedlemmer med tilknytning til brandforsikringen ytrede sig uden at sige noget væsentligt⁶⁴, og den senere kultusminister J. F. Scavenius måtte belæres af justitsminister Klein om, at enten havde man fosforstikker, der direkte kunne stryges, eller også havde man stikker, der kun kunne antændes ved en strygeflade⁶⁵. Nogen talsmand for tændstikbranchen optrådte ikke, og kun en enkelt person uden for rigsdagen kom med en skriftlig henvendelse vedrørende lovforslaget. Det var kancelliråd A. E. Meyer, kontorchef i Københavns Magistrats tekniske afdeling. Han havde angiveligt været beskæftiget med at udarbejde lovforslag vedrørende kemiske svovlstikker. Han ønskede indført i loven, at fabrikationssted og antal stikker i emballagen burde anføres på æsker og bundter⁶⁶.

Det blev der ikke taget hensyn til. Loven blev vedtaget uden stemmer imod. Selv om nekroseproblematikken var i forgrunden, kan man vel dårligt tænke sig loven gennemført uden de sidegevinster, der ville følge med ved nedsat brand- og almindelig forgiftningsfare. I nabolandene Norge og Sverige valgte man i første omgang skærpelse af lovgivningen; men også her kom forbudet omkring århundredskiftet.

Nogle konsekvenser

Som følge af forbudets indførelse blev tændstikkerne dyrere. Omregnet til kronesystemet steg prisen på en æske fra 8 til 21 øre, altså tæt på fabrikan-

P. ROHMELL'S Tændstikfabrik,
 Frederikssundsvej Nr. 3 & 5. N.
Fabrikmærke „NIELS JUEL“.

Grundlagt 1837.

(Bag Hoveddragten.)

Kjøbenhavn.

Som annoncen i *Københavns Vejviser* 1886 afslører, var P. Rohmell en af de fabrikanter, der overlevede tændstikloven. Vel ud fra ideen om, at den ene søhelt kunne være lige så god som den anden, markedsførte Rohmell sit produkt under mærket »Niels Juel«. Mærket »Tordenskjold« med det kendte portræt efter Balthasar Denner's maleri fra 1719 tilhørte fabrikant A. Sørensen og blev solgt sammen med fabrikken til H. E. Gosch. Denne vågede omhyggeligt over søheltebilledet og tvang i 1888 en konkurrent til at afstå fra at bruge et brystbillede af statholder Hannibal Sehested som varemærke, fordi det lignede Tordenskjold for meget.

ternes skøn og langt mere end ministeriets skøn på 14-16 %⁶⁷. Hvad angår følgerne for erhvervet, da blev et par af de mindre provinsfabrikker nedlagt i 1870'erne. Sandsynligvis kostede omlægningen livet for Svendborg-fabrikken og måske også for fabrikken i Ålborg. De andre overlevede ind i den nye tid, de københavnske fabrikker for at blive slugt – inklusive Greens Godthåb – af den kommende tændstikmatador H. E. Gosch i en proces, der varede fra slutningen af 1870'erne til efter århundredskiftet⁶⁸.

Hvad angår ophavsmanden til det hele postyr, fabrikant A. Sørensen, da etablerede han Frederiksberg Aktie-Tændstikfabrik efter lovens indførelse. I prospektet kunne han oplyse, at han leverede omtrent 2/3 af landets forbrug af svovlstikker. 120.000 rigsdaler skulle selskabet have i kapital, hvoraf Sørensen selv tegnede sig for 40.000 kr. Af de 120.000 skulle de 60.000 anvendes til overtagelse af den eksisterende ejendom, 30.000 skulle gå til nødvendige nye bygninger og lokaler, de sidste 30.000 til driftskapi-

tal. Der regnedes i prospektet med et årligt overskud på 20 % til aktionærerne. Det kunne oplyses, at medhjælper, bogholder og rejsende gennem mange år, H. E. Gosch, der havde været ansat siden Ludvig Hintzes tid, forpligtede sig til at blive i det nye selskab i mindst 5 år⁶⁹. I 1878 købte han Frederiksbergfabrikken for 190.000 kr.⁷⁰ som led i opbygningen af sit tændstikimperium.

Noter

1. Lov af 14. februar 1874 om forbud mod visse tændstikker m.m. Lovtidende 1874, 16.
2. Bering Liisberg: Jubilæumsskrift 1855-1905. De forenede danske tændstikfabriker, upag. Herefter: DFDT.
3. Samme.
4. Olav Wetting: Norsk fyrstikkindustri før år 1900, Oslo 1968, 19. Herefter: Wetting.
5. Wetting 20. Opfindelsernes bog, red. af André Lütken, bd. 2, 1900, 92.
6. Salmonsens konversations leksikon 1915-30, bd. 10 419. Herefter: Salmonsens.
7. Salmonsens, bd. 23 672.
8. E. Hornemann: Om fosforets hygiejniske betydning i Hygiejniske meddelelser og betragtninger, udgivet af E. Hornemann, bd. 2, 3. hefte, 1858, 37. Herefter: Hornemann.
9. Salmonsens bd. 8 560.
10. Axel Sørensen i »Nutiden« nr. 481, 6. december 1885.
11. »Tända endast mot Lådans Plan« stod der på de svenske, jfr. L. V. Birck: Vigtige varer, 1915, 291. Wetting 30.
12. Wetting 22.
13. Salmonsens, bd. 20 848.
14. Samme, bd. 17 585.
15. Samme, bd. 14 253.
16. Wetting 23.
17. Dansk biografisk leksikon, bd. 6, 1980, 565.
18. Hornemann 35 ff.
19. Salmonsens bd. 8 562.
20. Samme.
21. Hornemann 53 ff.
22. G. Cederschiöld og E. v. Feilitzen: Den svenska tändsticks industriens historia, Stockholm 1946, 91. Herefter: Cederschiöld.
23. Hornemann 64 ff.
24. Samling af endnu gældende love og anordninger m.v. 1785-1813 ved C. S. Klein, 1864, 294. Herefter: Love og anordninger.
25. Love og anordninger for årene 1851 og 1852, udgivet af T. Algreen-Ussing, 2. del, 1853, 461 ff.
26. Københavns Stadsarkiv: København Sundhedskommissions arkiv: Kopibog. Journal nr. 16, 1866, brev nr. 42 og nr. 120.
27. Samme. Journal nr. 61, 1866, brev nr. 150.
28. Reglementet f.eks. i H. E. Gosch' arkiv. Erhvervsarkivet.
29. Københavns Sundhedskommissions arkiv: Kopibog, journal nr. 6, 1867, breve nr. 7, 18 og 19.
30. Hornemann 80 ff.
31. S. Grantzau: Den danske tændstikindustri grundlægger Ole Christian Green, i Fra Himmerland og Kær Herred, bd. 23, 1962, 141-58.

32. Tidsskrift for anvendt Kemi, 1. årg., nr. 3, 1869, 65-78.
33. Svenskt biografisk leksikon, 4. bd., Stockholm 1924, 46. Wetting 63.
34. Salmonsens, bd. 1 547.
35. Wetting 23.
36. Cederschiöld 102-104.
37. Tidsskrift for anvendt kemi, 1. årg., nr. 3, 1869, 65 ff.
38. Emil Hornemann i Hygiejniske meddelelser og betragtninger, bd. 3, 1. hefte, 1860, 70-76 og Samme, bd. 5, 1. hefte, 1866, 88-89.
39. Rigsarkivet: Justitsministeriets arkiv: 1. exp.ktr., journal Ø, 1873, nr. 967 (Herefter: JM), anonymt brev af 22. juli 1871.
40. Poul Sørensen: Fortegnelse over danske tændstikfabrikanter og tændstikfabriker, 1969, 13 og 22. Herefter: Poul Sørensen.
41. Rigsdagstidende, ordentlig samling 1873-74, tillæg A, sp. 1933-34. Herefter: RT.
42. Poul Sørensen 23. JM skrivelse fra byfogeden i Svendborg af 9. oktober 1873.
44. Wetting 42.
45. Cederschiöld 409-424.
46. RT sp. 1936-37.
47. JM skrivelse af 20. marts 1873.
48. JM skrivelse af 18. februar 1873.
49. JM skrivelse af 29. marts 1873.
50. RT sp. 1935.
51. JM skrivelse af 24. september 1873. Salmonsens, bd. 3 482. Samme, bd. 12 29.
52. JM skrivelse af 5. september 1873.
53. RT sp. 1941-42.
54. RT sp. 1945-46.
55. JM skrivelse af 10. oktober 1873.
56. JM skrivelse af 6. oktober 1873.
57. Poul Sørensen 9. Cederschiöld 55.
58. JM skrivelse af 24. oktober 1873.
59. JM skrivelse fra byfogeden i Svendborg af 9. oktober 1873.
60. JM skrivelse af 18. oktober 1873.
61. JM skrivelse af 13. oktober 1873.
62. RT sp. 1956.
63. Lov nr. 74 af 23. maj 1873, Love og anordninger 1870-74, 543 ff.
64. Rigsdagstidende, ordentlig samling 1873-74, landstinget sp. 287.
65. Samme, folketinget sp. 693.
66. Folketingets arkiv: Skrivelse til det af landstinget nedsatte udvalg angående lovudkast om tilvirking og forhandling af kemiske svovlstikker af 9. januar 1874. Københavns Vejviser 1873. Hof og Stat 1873.
67. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark, 1930, 310-11.
68. Rich. Willerslev: Den teknisk-kemiske industri 1870-1914, i Erhvervshistorisk Årbog 1960 60-64. Herefter: Willerslev.
69. Erhvervsarkivet: H. E. Gosch' arkiv: nr. 4001. Indbydelse til aktietegning i Frederiksberg Aktie-Tændstikfabrik.
70. Willerslev 61.

J. C. Jacobsen

En portrætskitse

AF KRISTOF GLAMANN

Artiklen tegner en profil af J. C. Jacobsens begrebsverden og grundlæggende ideer, hans personlighed og karakteregenskaber. Som erhvervsmand skilte han sig ud fra samtiden ved sin overbevisning om forskningens grundlæggende betydning for industriel udvikling. Hans mæcenat afspejler en tilsvarende – i vor tid aktuel – interesse for forskningens samfundsmæssige betydning. Den største udfordring mødte Jacobsen som gammel mand, da markedsudviklingen og teknikken i 1880'erne bød på omvæltninger, ud af hvilke den moderne bryggeriindustri vokser frem. I denne situation lykkedes det for ham at udforme og iværksætte en langsigtet strategi, som viste sig bæredygtig.

Historien er noget af en perspektivkasse. Om man vil forsøge at projicere J. C. Jacobsen ind på vor tids nethinde – spejle hans liv og gerning i vore egne oplevelser og erfaringer, både de aktuelle men også den ajourførte sum af viden om det trekvarte sekel hans virke spændte over – kan man, lidt forenklet, sige, at der er træk ved ham som er uløseligt forankrede i datiden, medens andre virker meget nærværende og næsten kan bruges som indlæg i en aktuel debat. Endelig rummer hans levnedsløb og personlighed træk vævet af samme tidløse stof, som genfindes i romanen eller skæbnefortællingen.

Først nogle om om J. C. Jacobsens skelsættende indsats som industrimand, hvor han skabte det grundlag, på hvilket også hans senere mæcenat hviler.

To epoker med modsat fortegn støder sammen i det 19. århundrede. Jacobsen har begge disse epokers sind i sig. På den ene side suget fra en gammel, svindende tid, præget af lokalt marked, empirisk produktion, lavs- og regeringslænker. På den anden side, en ny type foretagsomhed, som voxede sig stærk efter næringsfrihedens indførelse. Den bygger på ny teknik, ny viden og nye organisationsformer, spiller på de store markeder, der er en følge af bl.a. urbanisering og transportsystemets udvikling, føler sig ikke bundet til et bestemt erhverv, men søger sit udkomme, hvor chan-

cen byder sig. Investeringerne vurderes i forhold til afkastet. Hovedparten af den nye tids foretagere er ikke uddannet i et håndværk, men i handel. Enkelte af dem er ingeniører eller teknikere.

Om J. C. Jacobsens møde med en af den ny tids repræsentanter har sønnen berettet i en erindringsskitse. Manden var en af Jacobsens konkurrenter, en stor børsmatador og »penge plebejer«, som havde anlagt et bryggeri for at tjene penge, men uden at være uddannet brygger. Han indfandt sig en dag på Carlsberg for at drøfte fælles prispolitik. Jacobsen havde netop nedsat prisen på sit øl, og konkurrenten hævdede, at med den lavere pris kunne bryggeriet ikke svare sig, man måtte da hellere sætte sine penge i obligationer. Hvilket Jacobsen morede sig meget over. Den stakkels mand, som havde bygget et bryggeri, men hellere ville sætte sine penge i fonds, når disse gav større udbytte.

Lignende skepsis nærede J. C. Jacobsen over for de mange nye aktieselskaber, som så dagens lys i løbet af det 19. århundrede. Han mente, at de blev drevet ud fra aktionærernes kortsigtede profithensyn, der førte til en udmalkning af virksomhederne og en forringelse af produkterne. Denne bekymring var utvivlsomt medvirkende til, at han i sine testamentariske bestemmelser overdrog sine bryggerier til et fond og føjede til, at de aldrig måtte sammenlægges med eller overtages af et andet bryggeri. Carlsbergs identitet skulle for al fremtid stå uantastet. Tilsvarende hed det om bryggeriernes drift, at det skulle være »det stadige formål uden hensyn til øjeblikkelig fordel at udvikle produktionen til den størst mulige fuldkomnethed«.

Der er dog grund til at sætte en streg under tillægsordet »øjeblikkelig«. Tankegangen er den at præstere det bedste produkt, selvom det i øjeblikket måtte være mere fordelagtigt at levere det mindre gode. Hvilket imidlertid ikke på længere sigt udelukker en solid indtjening. Livet igennem interesserede Jacobsen sig for sin virksomheds afkast og for sine markedsandele. Han ønskede bestemt ikke at lade sig overflyve af andre. Analyserer man hans pris- og salgspolitik, er viljen og evnen til at bevare og styrke Carlsbergs position åbenbar. Bryggeriet var branchens dominerende med en indtjening som tillod en meget høj grad af selvfinansiering. Flere af Jacobsens konkurrenter fandt ham hensynsløs. Det forhindrede dem dog ikke i at opsøge ham og bede om råd og bistand i bryggeritekniske anliggender, når de havde problemer med deres produktion. Og de fik hans hjælp, hvilket kan synes paradoksalt, men for så vidt er logisk nok, når man betænker, at Jacobsens store ærgerrighed var: at være et mønster for sin stand og dens førstemand. Kun når det gjaldt prispolitik vendte han det døve øre til. Han

satte kursen, og de andre kunne så følge med, om de ellers ville eller orkede.

J. C. Jacobsen var og blev brygger. Han foretrak at blive boende på sine bryggerier sammen med sine medarbejdere livet igennem. Det kunne af og til være vanskeligt for den udenfor stående af finde vej til bryggerens egen bopæl. Valby lå uden for lands lov og ret med gårde, sommerresidenser og enkelte villaer spredt omkring. H. C. Andersen noterer februar 1868 i sin dagbog, at han var inviteret til søndagsmiddag hos Laura og J. C. Jacobsen, men havnede hos departementschef Carl Weis, hvor man beredvilligt forklarede ham, at han skulle gå ind igennem bryggerierne for at nå sit mål: bryggerens bopæl, den nuværende Æresbolig. Herfra styrede Jacobsen sin virksomhed og fortsatte således traditionen fra lavets tid, hvor mester og svende boede sammen. I forholdet til sine ansatte var han gammeldags patriarkalsk. *L'oeuil de maître* overvågede alt. Han delte ikke sin samtidige industrifælde, jernstøber P. F. Lundes socialpolitiske synspunkter. Begge deltog de i marts 1848 i det berømte møde hos J. F. Schou, hvor frisindede, nationalliberale politikere opfordrede til handling, men medens Lunde i stigende grad blev de københavnske småfolks og arbejdende klassers fortalere, fulgte Jacobsen i sin politiske udvikling det nationalliberale partis vej mod højre. Han var tilhænger af forfatningsændringen 1866, der indskrænkede junigrundloven, og nogle år senere skrev han til en af sine medarbejdere: – »Det er min overbevisning, som med stigende livserfaring er blevet bestandig stærkere, at intet samfund og ingen institution kan drives, ja næppe nok bestå, dersom man for ofte og for let rækker ved det fundamentale grundlag, hvorpå det er bygget«.

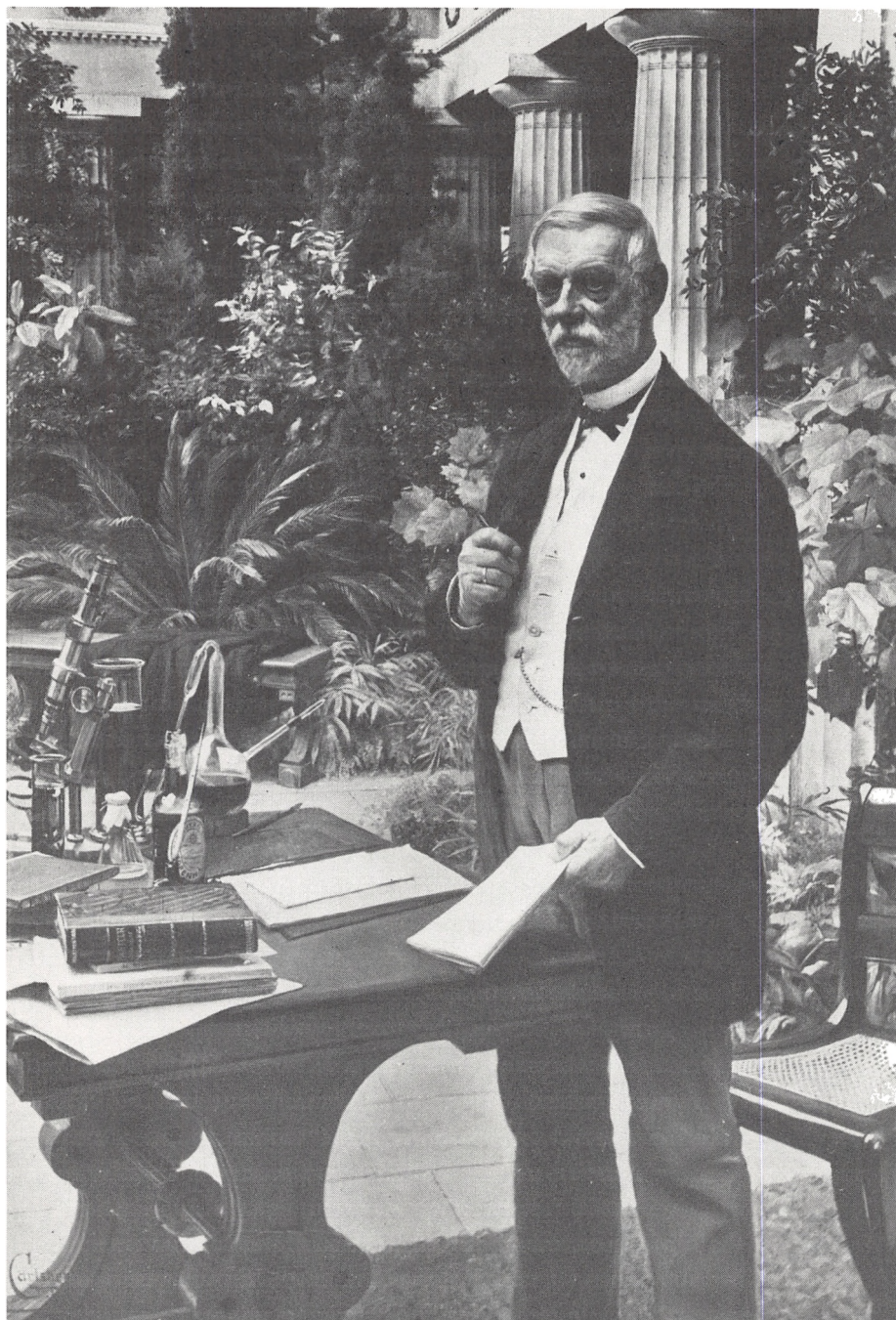
Tidligt voksede Jacobsen ud af det snævre københavnske bryggermiljø, som han var født ind i. Gennem sin tilkommende hustru Laura Holsts slægt fik han i de unge år venner i studenterverdenen, hvor han færdedes blandt kommende medlemmer af det toneangivende akademiske borgerskab. Indflydelsen herfra var stærk og varig, hans senere mæcenat viser dette. »Den stille brygger« kaldte hans akademiske venner ham. Bag det stilfærdige ydre gemte nogle usædvanlige egenskaber sig. Medens hovedparten af det gamle Københavns små bryggeribedrifter gik en sikker død imøde under den tilstundende epoke fra 1850'erne, hvor bryggerierhvervet var et af de erhverv, der tidligst industrialiseredes, skilte Jacobsen sig ud ved sin evne til omstilling. Han lærte tilvirkningen af undergæret (såkaldt bayersk) øl i München, overførte denne produktion til Danmark i rette øjeblik, da han i 1847 åbnede sit dertil indrettede, moderne bryggeri Carls-

berg, opkaldt efter sønnen og stedet, hvor det lå, Valby bakke, omhyggelig valgt med den nyanlagte jernbane som nabo.

Livet igennem rejste Jacobsen. Vidt og bredt gik hans ture, der omfattede både faglige ekskursionsmål, naturscenerier og dannelsesbesøg på museer og kunstsamlinger, som blev systematisk gennemtrawlet, og hvorfra notater hjembragtes. På det tekniske felt var han bestandig på udkig efter nye ideer og konstruktioner, som blev afprøvet og eventuelt tilpasset det hjemlige. I 1870'erne og 1880'erne løb den innovative strøm den modsatte vej. Carlsberg-navnet blev ikke mindst takket være forskningen kendt verden om. Det lille Valby fik en plads på det microbiologiske verdensatlas. Fra begyndelsen af anlagde J. C. Jacobsen en international målestok, og hurtigt indskrev han sig i kredsen blandt Europas førende bryggere. Flere af dem blev med årene hans personlige venner. De mødtes på kongresser, ved udstillinger, meddelte resultaterne af deres udviklingsbestræbelser i faglige tidsskrifter, aflagde studiebesøg hos hinanden og udvekslede medarbejdere.

Netop evnen til at opfange og bearbejde tidens impulser parret med viljen til at omstille sig og resolut reagere på tilværelsens udfordringer er nøglen til forståelsen af J. C. Jacobsens succes. Den viste sig ikke blot i 1840'erne, da han brød op og satsede på et nyt produkt, som han ved omhyggelig pleje og glimrende markedsføring gav en profil, der klart markerede det i forhold til andre producenters mærker. Igen viste denne mærkelige evne sig i 1867, da katastrofen i skikkelse af en brand lagde anlægget øde, men hvor han formåede i løbet af sommeren at genopbygge et forbedret, større bryggeri og således sikre de fortsatte leverancer. »Endnu før ilden var slukket helt, stod den energiske mand ved tegnebrættet og udkastede som ved flammernes skær tegning til alt det nye« – for at citere billedhuggeren, professor Th. Steins dramatiserende udlægning af episoden.

Måske den største og mest afgørende udfordring kom til Jacobsen i hans livs aften, i 1880'erne. Dette årti er i mange henseender – det ved vi i dag – skelsættende. Stærkt voksende, købedygtige bybefolkninger rundt omkring i verden – i USA og Vesteuropa – stimulerer og beforder afsætningen af standardiserede, masseproducerede levnedsmidler. For bryggeriernes vedkommende først og fremmest salget af bryggeriaftappet øl på flaske i modsætning til det tidligere system, hvor man havde solgt øllet på tønder via ølaftappere, som tog sig af den egentlige detailafsætning til det brede publikum. Ud af denne brydningstid fremstod et fåtal *store* virksomheder, som

J. C. Jacobsen, malet af Aug. Jerndorff i 1886.
Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg.

for manges vedkommende eksisterer den dag i dag. Omkostningsmæssigt nød de godt af stordriftens fordele. De betjente et marked, der ikke længere var lokalt, men regionalt og nationalt med dertil indrettet nyt distributionssystem og et salg, hvor bl.a. reklamer blev en meget vigtig faktor. Ikke mindst J. C. Jacobsens søn, Carl, havde megen sans for denne nye stil. For faderen var det ingenlunde nogen nem sag at omstille sig. Hertil kom problemer på malteriets og køleteknikkens område, som skulle løses, ligesom der var store vanskeligheder med kvalitetsstyringen, idet man endnu ikke havde tilstrækkelig indsigt i selve bryggeriprocessernes natur.

Allerede i 1865 skrev J. C. Jacobsen fra et udlandsophold: »Nutiden og den nærmeste fremtids opgaver for bryggerne ligger over mine evner. Jeg var ikke så heldig at få mit ønske opfyldt om at gennemgå et fuldstændigt kursus på Polyteknisk Lærestanstalt og blive en grundig kemiker og fysiker. Derfor er jeg nu stærkt på vej til at blive overfløjet som rationel brygger, ja er det måske allerede – ganske vist ikke i Danmark, men i Europa. Den, der besidder de grundigste kundskaber i kemi og hjælpevidenskaber i forbindelse med den fornødne praktiske færdighed og indsigt, han vil være Europas første brygger i den kommende generation«. Profetiske ord.

Der går en lige linie fra denne erkendelse til oprettelsen ti år senere af Carlsberg Laboratorium, som i 1876 inkorporeredes i det nye Carlsbergfond, i hvis varetægt Jacobsen ønskede, at hans livsværk skulle bero efter hans død. Den endelige udformning heraf nedfældede han 1882 i sit testamente. Samtidig gik han i gang med en kraftig udbygning af sine bryggerier. Nogle medarbejdere fandt ham i disse år urolig og lunefuld. En af dem skrev i sin dagbog: »Jacobsen har ikke hvile i noget, der bygges og tumles uafbrudt, søn- og helligdage kender han ikke. Han driver på, en uhyre virksomhed udfolder han, men springende og i reglen mere eller mindre planløst«. Omgivet af »en sværm af beundrere og ærbødige smårøvere« var det efter dagbogsskriveren, laboratorieførstander Emil Chr. Hansens mening, svært for den 70-årige brygger at få et godt råd fra nogen. Meget arbejde gik til spilde. »En administration, hvor hver har sit område at passe med bestemt myndighed og tilsvarende ansvar, kendes ikke her. Det samme lider vi under på laboratoriet. Også her vil han skalte og valte efter sit lune«.

Ja, således så sagerne ud set fra Emil Chr. Hansens vind'ver i 1882. Men målt med historiens alen må man sige, at J. C. Jacobsens indsats i løbet af 1880'erne var præget af stor målbevidsthed og handlekraft. Ikke blot lykkedes det ham at sikre og udbygge sin førende position på markedet; han tilrettelagde, hvad vi i dag vil kalde for en langsigtet strategi for Carlsberg

Bryggeriernes fremtid, som det lykkedes for hans efterfølgere – ejere som daglige ledere – at fastholde.

I denne strategi indgik en særlig, koncentreret forskningsindsats på nogle områder af vital betydning for virksomheden, en tankegang som i dag virker helt aktuel, men som i datiden var ganske usædvanlig. Vi har meget få – om noget – eksempler på, at en foretager i det 19. årh. opretter et egentligt forskningslaboratorium med den opgave at trænge ned til det erkendelsesmæssige grundlag for produktionsprocessen. Også i udformningen af de øvrige retningslinier for laboratoriet viste Jacobsen og hans rådgivere stor klogskab. Det understregedes, at laboratoriets resultater skulle offentliggøres ikke mindst med tanke på udlandet og at samkvemmet med udenlandske forskere skulle prioriteres højt. Jacobsen havde den lykke at opleve instituttets flyvende start med en hurtigt opnået international placering og med teoretiske landvindinger, som umiddelbart lod sig omsætte i håndgribelige praktiske resultater. Hans bryggerier kunne eksempelvis som de første i verden 1883 basere deres produktion på såkaldt rendyrket gær, en reform, som fjernede en af de væsentligste hindringer, som i århundreder havde umuliggjort en kvalitetsstyring af ølproduktionen, der nu kunne sættes op i stor skala. Trods mange irritationspunkter måtte Emil Chr. Hansen, gærreformens ophavsmand, senere medgive, at bryggeren var et ejendommeligt begavet menneske, hvis interesse for virksomheden og for videnskaben skilte ham fra hans samtidige og aftvang respekt. »Han tager bryggerierne på mere ideel måde end nogen anden brygger jeg kender«. Når noget skal fremmes ofrer han rundeligt. »Hans fortjeneste og hans store fortjeneste bliver da væsentlig den, at han ikke har brugt sine penge til et overdådigt fornemt liv, men anvendt dem til åndelige interessers fremme«, skrev Hansen ved Jacobsens død få år senere.

Og dermed er jeg nået til mæcenatet. Velgørenhed og filantropi er som bekendt ikke altid blevet lige værdsat af samfundstænkere og skribenter. Man har fremhævet, at de ædle givere ved deres egen forudgående opførsel og virksomhed har været med til at skabe nogle af de trængsler, de senere søger at udbedre. Andre kritikere har kaldt filantropi for en slags åndelig griskhed hos det akkvisitive menneske, der først skraber pengene sammen og dernæst gennem akten at give bort begynder at samle på taknemmelighed. Motivskalaen for godgørenhed spænder vidt, fra skyldfølelse og trang til at blive elsket over forfængelighed til ønsket om at sikre sig et smukt eftermæle i historien. I vore dages fondsoprettelser turde det dominerende motiv være noget så prosaisk som skattehensyn parret med grundlæggerens ønske om at føre virksomheden uskadt gennem generationsskiftets

oprørte vande. Resultatet har været en voldsom vækst i antallet af fonde. Alene i vort lille land har den nyligt afsluttede registrering af fonde bragt 10.000 for dagen.

Mod denne nutidsbaggrund ser J. C. Jacobsens i 1876 oprettede Carlsbergfond anderledes ud. Skattetænkning i vore dages forstand eksisterede ikke for godt hundrede år siden. Generationsmotivet var rigtignok til stede, men med modsat fortegn, nemlig Jacobsens mistillid til sønnen, som han under ingen omstændighed ville overlade ansvaret for sine bryggerier. Det kom til et brud mellem far og søn efterfulgt af en periode med stor bitterhed dem imellem og krig på kniven om markedet mellem deres bryggerier, Gamle og Ny Carlsberg.

Historisk set er Carlsbergfondet i øvrigt meget tidligt på færde. Henvend et kvart til et halvt århundrede før fondsdannelser for alvor begynder ude omkring. Derudover er fondet også kendetegnet ved sit meget klare sigte. Dets arbejdsområde, støtten til grundforskningen, er fra starten af veldefineret og afgrænset. Dets tilknytning til Det kgl. Danske Videnskabernes Selskab er gennemtænkt og præget af ønsket om at sikre det den størst mulige selvstændighed. Konstruktionen er præget af samme *ratio*, som karakteriserer bryggeri- og laboratoriekonceptet.

Impulserne til mæcenatet var flere. Først og fremmest gælden til forskningen. To af hans husguder var H. C. Ørsted og Louis Pasteur. Der lå en god portion erfaring bag ved dette. Han oplevede som allerede nævnt i sin virksomhed nytten af grundvidenskabelige studier. Dernæst ønsket om at styrke den nationale selvfølelse oven på nederlaget i 1864. At gengive nationen troen på, at den har en plads i menneskehedens almindelige kulturudvikling er et gennemgående tema i bidragene til genopbygningen af Frederiksborg Slot og ved museets oprettelse 1878 som en afdeling af Carlsbergfondet. Et kultur- og nationalhistorisk museum med didaktisk sigte skulle det være. Et andet – mindre kendt – eksempel er støtten til A. D. Jørgensens berømte 40 Fortællinger af Fædrelandets Historie 1882, som kom i 10.000 eksemplarer og uddeltes til vore landsmænd i det afståede Nordslesvig. Det var forøvrigt A. F. Krieger, som med arkitekt Fr. Meldahl som mellemmand hjalp bryggeren med at finde frem til den unge historiker.

Jacobsen følte sig forpligtet af sin rigdom. Han var – og deri ligner han adskillige andre fondsgrundlæggere – ikke nogen religiøs mand i kirkelig forstand, men havde – som dr. Holck Colding har nævnt – så meget grækerånd i sig, at han nærrede en levende respekt for hybris, en dunkel forestilling om, at guderne blev vrede på den, der havde for meget.

Ingen skyldfølelse, men ønsket om at lade sin velstand tjene nationen og dens borgere var drifkraften i det Jacobsen'ske mæcenat, der også omfattede kunsten. Her var bryggeren et barn af sin tid. Antikkens billedhuggerkunst og det 19. århundredes historiemaleri stod ham nærmest.

Jacobsen blandede sig. Det måtte hans arkitekter og kunstnere sande. Et pudsigt eksempel herpå står at læse i billedhuggeren Th. Steins erindringer. Stein – hvem Jacobsen iøvrigt betroede den store opgave at skabe samlingen af portrætbuster til Det kgl. teaters foyer – fik også i opdrag at gøre ti relieffer med motiver fra Iliaden og Odysseen til bryggerens bolig. I relieffet »Kampen om Patrokles« havde Stein udstyret den fremstormende Hector med en lille hårlok ned i panden, hvilket ikke huede J.C., men billedhuggeren bad for sin lok. Da relieffet var blevet anbragt på sin plads, og Stein inspicerede resultatet, så han til sin overraskelse, at tvistens genstand var borte. På den forbløffede kunstners spørgsmål svarede Jacobsen med at trække sin lommekniv frem og tilføjede: »Nu er han mere græsk«. Tableau.

I maleriet var det motivet, der interesserede Jacobsen frem for noget andet. På sine rejser til Paris havde han fordybet sig i Versailles' billedfremstilling af alle de glørværdige faser i Napoleon I's felttog. Da Frederiksborgmuseets sale og stuer i 1885 stod færdige fra arkitektens hånd, gik Jacobsen hvert rum igennem og så i ånden alle museets tomme vægge dekorerede med historiske malerier. Værelse for værelse udarbejdede han en oversigt over de motiver, der passende burde behandles, gav anvisning på billedernes størrelse og indbyrdes forhold og foreslog bestyrelsen, at hans plan blev godkendt og udleveret til interesserede kunstnere. Der var måde med bestyrelsens begejstring. Navnlig havde historikeren Edvard Holm svært ved at acceptere en række store portrætstatuer af Gorm og Thyra, Saxo og andre fortidsskikkelser, hvis udseende var ganske ukendt. I 1888 fik han sat en stopper for yderligere fantasier.

Sin rigdom til trods var J. C. Jacobsen i levevis et nøjsomt og beskedent menneske. Alvorsmand, noget kølig af natur, incarnation af flid, arbejdsmenneske, rastløs, bedst tilpas når modstand og vanskeligheder skulle overvindes. Livet igennem bearbejdede han sig selv, uddannede især de evner, der var svagest af naturen. Et stort præstationsbehov gemte sig bag den beherskede, strenge facade. Hans indstilling til virksomheden og dens mennesker var – hvad vi dag vil kalde for – det professionelle menneskes, det patriarkalske element undtaget. Og helt moderne i vore jogging tider virker hans veltilpashed ved den fysiske anstrengelse, eller med et modeord: sansetræning. Omsat til vore dages Who is Who's-jargon kunne han

på spørgsmålet om sin »favorite hobby« anføre »mountaineering«. Bjergvandringen var ham en kilde til åndelig fornyelse. Vi kan følge den fra hans ungdomsår og langt frem. Hør blot beskrivelsen af en bjergtur i Pyrenæerne 1865: »Det at drive og at øve sine kræfter er en ubeskrivelig nydelse, det at kæmpe mod og overvinde vanskeligheder og hindringer er en vellyst, som ledsages af den instinktmæssige følelse af, at det ikke alene er legemet, der styrkes, ikke alene muskler og scener og nerver, der får forøget spændkraft, men også sjælens evner, der udvikles«.

I september 1886 skrev Jacobsen til hustruen: »I det korte spand af tid, som jeg kan have tilbage, tør jeg ikke gøre regning på at udrette synderligt mere, men jeg kan trøste mig med, at der er gjort alt, hvad min egen og mine udmærkede rådgiveres forstand og indsigt har formået, for i kommende tider at sikre bevarelsen og udviklingen af det, jeg har grundlagt, så at dette ikke vil dø med mig, men ved Guds hjælp også bære frugt i fremtiden«.

Kort efter forsonedes han med sønnen, og det følgende forår rejste Jacobsen til sit elskede Rom, hvor han døde 30. april 1887. Sønnen beretter i et brev, at faderen på dødslejet lå i vildelse og bøjede franske verber. Indtil det sidste arbejdede han med et sprog, han måtte kæmpe for at tilegne sig, men som han i øvrigt lærte at beherske. Herom vidner hans korrespondance med Pasteur, hvis *Études sur la bière* var ham en bibel, det værk han har liggende på bordet foran sig på Jerndorffs berømte portræt, malet i 1886.

Efterskrift

Ovenstående bygger på en forelæsning ved en sammenkomst i Det kgl. danske Videnskabernes Selskab den 2. september 1986 afholdt af Carlsbergfondet i anledning af 175-årsdagen for brygger J. C. Jacobsens fødsel.

Litteraturen om J. C. Jacobsen er omfattende og gemmer sig mange steder. Jeg vil nøjes med at henvise til et par moderne behandlinger, nemlig Birgit Nüchel Thomsens biografi af J. C. Jacobsen i *Dansk biografisk leksikon*, bd. 7 (1981) og Torben Holck Colding, »J. C. og Carl Jacobsen« i *Familien Jacobsen*, af Hans H. Worsøe og Torben Holck Colding (Kbh. 1985) samt min egen bog *Carlsbergfondet* (Kbh. 1976) og min afhandling »Videnskabsmanden og bryggeren. Emil Chr. Hansen og J. C. Jacobsen«, *Fund og Forskning* i det kongelige Biblioteks samlinger, XXVII, 1984-85. Om Jacobsens forbindelse med A. D. Jørgensen se Lorenz Rerup, »Hvordan fandt brygger Jacobsen frem til A. D. Jørgensen?«, *Sønderjyske Årbøger* 1983, pp. 197-99.

Om 1880'erne som gennembrudsår ti se det netop udkomne værk, *Multinational Enterprise in Historical Perspective* ed. by Alice Teichova, Maurice Lévy-Leboyer & Helga Nussbaum (Cambridge-Paris, 1986), især Alfred D. Chandler Jr., »Technological and organizational underpinnings of modern industrial multinational enterprise: The dynamics of competitive advantage«, pp. 30-54.

Endelig takker jeg min kollega i Carlsbergfondets direktion, professor, dr. C.J. Ballhausen hjerteligt for henvisning til hans oldefar, billedhuggeren, professor Th. Steins erindringer og for lånet af erindringerne i transkription.

Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning

AF BJARNE HASTRUP

I løbet af 100 år udviklede Norden sig fra et traditionelt landbrugssamfund og råvareleverandør til et moderne industrisamfund. Fra 1880'erne til 1980'erne udviklede de fem skandinaviske demokratier sig til det økonomisk mest velstående område i den vestlige verden. Samtidig blev skandinaverne førende leverandører af eftertragtede verdensartikler.

Denne bemærkelsesværdige ændring fandt sted ikke blot i industrien, men i høj grad styret af faktorer uden for det skandinaviske erhvervsliv. En stærk satsning på uddannelse, anvendelse af faglært arbejdskraft i industrien, en teknologi, der i særlig grad passede til mindre og mellemstore virksomheder, betød, at man med behændighed kunne udnytte kvalitet, kreativitet til udvikling af egne produkter.

Samtidig med denne udvikling betød den omfattende demokratisering og den stærke internationale satsning, at skandinaverne var i stand til at frigøre betydelige menneskelige ressourcer. Udvikling af velfærdsstaten og velfærdstænkningen har sin grund helt tilbage i 1800-tallet og har i de forløbne 100 år vist sig at være en betydelig styrke for den skandinaviske erhvervs- og samfundsudvikling.

De kolde europæere

I 1870'erne var Norden, eller Skandinavien, som landene allerede da betegnede sig, et område, der var bagud i forhold til udviklingen i Midt- og Vesteuropa. Ikke alene befandt Norden sig i et udkantområde klimatisk og under afvigende geografiske forhold, men områdets økonomi, velfærd og politiske forhold til Europa betragtedes fortsat som marginalt. Det var der flere indlysende årsager til: Industrialiseringsgraden i Skandinavien var således fortsat lav. Ude i de store europæiske lande var der allerede sket meget. Den engelske industrialisering var startet i slutningen af 1700'tallet, og i løbet af 1840'erne og 50'erne fulgte Frankrig og Tyskland hurtigt efter. I løbet af 1870'erne var industrialiseringen på højdepunktet i Midt- og Vesteuropa på vej ind i den masseproducerende epoke præget af sværindustri, stål og jernbaner, og udvikling af nye produkter inden for den kemiske og elektriske industri ikke mindst i de tyske industrier.

I Skandinavien var udviklingen gået meget langsommere. Stærkest stod Sverige dog med træ og jern og en begyndende industrialisering inden for træ- og papirindustri samt forarbejdning af jern og jernmalm. I Danmark stod man i zenit med hensyn til den florissante kornsalgsperiode, og der var ikke tænkt meget på industri. Hovedparten af de produkter, der blev fremstillet til landbruget, blev forarbejdet og udviklet i et betydningsfuldt håndværkserhverv.

I Norge var udviklingen ganske spæd. Den eneste industriudbygning, man kunne tale om, var typisk forarbejdning af halvfabrikata fra England, der gik videre til Sverige under en toldunion, der gav transithandel fra Norge til Sverige betydelige fordele. For Finland, der var underlagt det zarrussiske regime, var situationen den samme. Her blev der etableret store eksportorienterede tekstilvirksomheder mod det zarrussiske rige, men ellers var der intet afgørende industrielt gennembrud i Finland.

På et tidspunkt, hvor verden stod foran en omfattende landbrugskrise, var Skandinavien altså præget af store strukturelle problemer med et betydeligt befolkningspres i landbrugssektoren, ikke mindst i Norge, Sverige og Finland, og en alt for lille industrisektor til dels at kunne beskæftige den store arbejdskraft, der efterhånden frigjordes fra landbruget, og dels skabe en alternativ eksportsektor til de vanskeligheder, der ventede Norden i landbrugseksportsektoren.

Det skal også understreges, at transportforholdene i Skandinavien var ringe. Når bortses fra områder, der var muligt at besejle, var transporten vanskelig. Først i 1870'erne påbegyndtes for alvor et omfattende og kostbart jernbanebyggeri i Norden. Det er ydermere karakteristisk for de skandinaviske lande, at da de fra 1880'erne skulle have udbygget infrastrukturen gennem anlæg af nye jernbaner, opbygget en moderne handelsflåde og etableret en industri, måtte det ske med lån fra udlandet. For Danmarks vedkommende var der tale om en næsten konstant nettolåntagning helt frem til 1913 altså en periode på 45 år. Før 1. verdenskrig skyldte Danmark 1 mia. kr. til udlandet, svarende til halvdelen af bruttonationalproduktet. For Sveriges vedkommende skete låntagningen kun i den første halvdel af perioden. Betalingsbalanceproblemer var et nyt fænomen i Skandinavien, men det havde unægtelig en anden hårdtslående realistisk social baggrund før 1914, end den åbenbart fortsatte låntagning fik efter 2. verdenskrig.

Hårdest ramt af en forældet struktur var vel Norge og Finland. For Norges vedkommende var det næsten umuligt at opbygge en alternativ industrisektor, fordi de tomme skibe, der fragtede træ og tømmer til England, bragte billige industrivarer tilbage under udfoldelse af lave trans-

portomkostninger, der på forhånd udkonkurrerede etableringen af nye industrier. Finland var en udpræget landbrugsnybyggernation, hvor nybyggerne underlagde sig voksende landbrugsarealer nordpå. Produktiviteten i de primære sektorer var både i Norge og Finland ringe, og landene var da også sårbare over for skift i klimatiske eller konjunkturrelle forhold, som den fejlslagne høst i 1867 viste. Den rev i de første 6 måneder af 1868 en betydelig del af den finske og norske befolkning med sig i en hungersnøds-katastrofe.

Men ikke kun på det erhvervsstrukturelle område stod Norden over for betydelige problemer. Der var tale om en manglende nationalpolitisk afklaring. Norge var i en uholdbar og ustabil personalunion med Sverige, og der var konstante løsrivelsestendenser. Finland var underlagt det zarristiske Rusland og ønskede frigørelse, hvilket ofte gav anledning til voldsomme politiske sammenstød med de centrale russiske myndigheder. For Danmark, der havde mistet Sønderjylland og hertugdømmerne, gik tankerne ofte på en genvinding af det tabte danske land og en bekymring for en fremtidig overlevelse for de små nationalstater.

De store økonomiske og erhvervsmæssige tilpasningsvanskeligheder betød naturligvis, at Skandinavien på grund af lav produktivitet kun kunne præstere lave pr. capitaindkomster i.f.t. England, Frankrig og Tyskland. Det skal dog understreges, at de danske pr. capitaindkomster var højere end resten af Nordens. Frem for alt betød den omfattende krise i 1880'ernes store sociale, økonomiske og samfundsmæssige problemer. Samtidig med, at en omfattende landbrugskrise – der indebar prisfald først på korn, så levende dyr og endelig på mejeriprodukter – skulle Skandinavien tilpasse sin struktur hen mod industri, handel og søfart. Opbygningen af nye eksportsektorer, som var nødvendige for at indgå en arbejdsdeling med leverancer af kul og jern fra England og industriprodukter fra Tyskland, kunne ikke ske uden store tilpasningsproblemer. Dette slog igennem i de sociale forhold i Skandinavien. Det gav anledning til en ringe velstand især for småkårsfolk i by og på land.

De hårdest ramte valgte flugten til Amerika, idet nærvædet to millioner mennesker i perioden 1850-1914 valgte udvejen at etablere sig i et nyt samfund oversøisk. Hovedparten af dem kom fra Sverige og Norge og kun en lille andel, omkring 300.000, fra Danmark. Der var tale om en betydelig åreladning fra Skandinavien – en befolkning, der samlet bestod af 13 millioner indbyggere, måtte således se til, at op mod to tredjedele af det årlige fødselsoverskud tog afsted til USA og andre imigrationslande.

De økonomiske og sociale forhold var således kritiske for store dele af

Socialrealisme fra vaskeriet i kælderen hos »Det kongelige Frederiks Hospital« i København 1909. Mange nedsatte sig som selvstændige i faget fra 1880'erne, men den stærke fremgang i vaskerierne skal nok så meget ses ud fra fagets funktion som »nøderhverv« under arbejdsløsheden.
Bjarne Hastrup: Håndværkets økonomiske historie 1879-1979, 1979.

den skandinaviske befolkning 1870-1914. Derfor kan Vagn Dybdahl da også i sin Danmarkshistorie 1870-1913 om de økonomiske forhold i Danmark skrive følgende:

»For den jævne familie var kostudgifterne i århundredeskiftets Danmark langt mere belastende, end de er i dag. Det samme var boligen, som disse procenttal over en del af udgifterne i en faglært arbejders budget viser:

	1909	1955
Bolig	14,3 %	7,4 %
Kost	45,4 %	26,2 %
Brændsel og belysning	4,9 %	4,9 %
Spiritus og tobak	2,6 %	6,0 %
Møbler, husgeråd	2,5 %	5,3 %
Klæder o.lign.; vask	10,8 %	11,3 %
Skatter	1,0 %	10,4 %

Den store andel til kosten må ikke tages som udtryk for, at kosten var dyrere end i dag, eller for at man spiste mere. Den angiver derimod, at den økonomiske status var meget lavere end i dag; det mest nødvendige beslaglagde derfor en så stor del af budgettet. For den økonomisk bedre aflagte familie, f.eks. en gymnasierektor, udgjorde kostudgifterne ca. 19 % af udgifterne eller omtrent det samme som i dag. For den jævne familie, der måtte bruge ca. 65 % af indtægten til det nødvendige (bolig, kost, brændsel og lys), var situationen kritisk, hvis sygdom eller arbejdsløshed satte ind.

Det skal understreges, at det var det mest velstående land i Skandinavien, som Vagn Dybdahl beretter om.

100 år senere

I 1980'erne var der vendt op og ned på alting mellem Skandinavien og Europa. Europas marginal, Skandinavien, var blevet til det mest fremgangsrige område. På nogle områder, bl.a. velfærdspolitik, var de kolde europæere lokomotiv for udviklingen. På andre områder stod Skandinavien samlet som en verdensfaktor. I begyndelsen af 1980'erne kunne Skandinavien markere sig i toppen blandt de ti rigeste lande i Vesten.

De 10 rigeste OECD-lande 1)

	GDP 2) pr. capita dollars	GDP 2) Total mia.	GDP 2) vækst pr år pct	Befolk- ning
1. Schweiz	14.778	94,5	2,4	6.429
2. Skandinavien	12.833	289,6	2,0	22.567
3. USA	12.647	2.906,3	2,8	229.849
4. Vesttyskland	11.076	683,2	2,5	61.682
5. Australien	10.763	160,7	2,7	14.923
6. Luxemburg	10.566	3,9	1,8	366
7. Frankrig	10.552	569,4	2,3	53.963
8. Holland	9.861	140,5	1,4	14.247
9. Belgien	9.651	95,1	1,5	9.852
10. Japan	9.606	1.129,5	4,6	117.660

Kilde: OECD

Noter: 1): 1981-tal, befolkning, midt 1982.

2): GDP: Bruttonationalprodukt.

Med en befolkning på 23 millioner indbyggere havde skandinaverne et økonomisk potentiel svarende til 10 % af USA's. Dette gjorde Skandinavien

en til et område, der målt på indkomsten pr. indbygger var foran USA, og som kun var bagud i forhold til Schweiz.

Også på andre områder stod Skandinavien stærkt i begyndelsen af 80'erne. Til den relativt lille befolkning stod der et umådeligt areal til rådighed: 3,5 million km², hvor de 2 dog var isdækket. Den ikke isdækkede del på 1,4 millioner svarede til hele fællesmarkedets samlede areal. Skandinavien var snarere at ligne med stærkt dynamiske områder som Canada og Australien, der med udgangspunkt i en lille befolkning opnåede et stort bruttonationalprodukt pr. indbygger på baggrund af en effektiv udnyttelse af de ressourcer, der stod til rådighed.

Det vigtigste er imidlertid, at skandinaverne står som en verdensfaktor på en række centrale produktområder. I dag består eksporten af eftertragtede og efterspurgte produkter, som hele verden aftager. Indenfor landbrug og fiskeri er Skandinavien fortsat i sin historiske rolle som nettoeksporterende. Fiskeriproduktionen sammenlagt er større end hele fællesmarkedets og overgås kun af det japanske fiskeri. Hovedparten af landbrugsproduktionen foregår stadig i den sydlige del af Skandinavien. De uendelige skovarealer har givet en solid baggrund for produktion af træ, tømmer og papir, som har gjort Skandinavien til en af verdens førende råvareproducenter på området. Også indenfor jern, metal og stål står Norden stærkt. I de senere år er der desuden kommet en hel ny produktion til af naturgas og råolie af et sådant omfang, at den skandinaviske energiproduktion langt overstiger forbruget, og i løbet af 1970'erne har det gjort Skandinavien til nettoeksportør af energi.

Det betyder, at Skandinavien på en række livsvigtige områder inden for fødevarer, fiskeri, olie og naturgas og nogle centrale råvareområder, bl.a. også uran, ikke blot er selvforsynende, men også førende verdensproducent. Erhvervsstrukturen afspejler ikke overraskende denne fordeling på råvaresiden, men erhvervslivet har tillige fået et særpræg i kraft af den særlige sociale og kulturelle tradition i Skandinavien. Sværindustri er trods gode forudsætninger kun udviklet i meget begrænset omfang og kun på afgrænsede områder. Derimod er det en stræk produktudvikling og epokegørende, anvendelsesorienterede innovationer, der præger den skandinaviske produktion, samtidig med, at de naturgivne forudsætninger udnyttes intensivt ved hjælp af en fagligt dygtig og kreativ arbejdsindsats. På områder som biler, maskiner, papirvarer og inden for helt nye områder bl.a. informationsteknologi og bioteknologi er Skandinavien med i førefeltet. Den skandinaviske produktionskapacitets bredde kan også illustreres ved den betydelige eksporterende servicesektor, som har en lang traditionel

baggrund. På søfartsområdet, har Skandinavien verdens næststørste flåde lige efter Japan.

Man kan med rette rejse spørgsmålet: Hvordan kan det være, at Skandinavien udvikler sig fra et økonomisk udkantområde til 100 år senere at stå som verdensproducent inden for en række førende produktområder? Hvordan kan skandinaverne rejse sig økonomisk og i løbet af tre generationer præstere nogle af de bedste økonomiske resultater i verden?

Der er ingen tvivl om, at der er stærke økonomisk-historiske linier, der kan trækkes op som forklaring på denne udvikling. Historikerne og økonomerne kan imidlertid ikke stå alene. Også sociale, psykologiske og klart nationale karakteregenskaber ved de folk, der har beboet det kolde Nord-europa, skal inddrages i en forklaring på velfærdsstatens opståen, udbygning og betydning for de fem små skandinaviske demokratier.

Historiske udviklingslinier i Skandinavien

På erhvervsudviklingsområdet har Skandinavien gennemgået et af de mest spændende forløb af alle områder i verden. Der blev ikke etableret en traditionel industrialisering, som man kendte den i England eller Tyskland med hovedvægt på sværindustri og opbygget med jernbanebyggeriet som en parallel udvikling. Der blev heller ikke gennemført en monopoliseret industrialisering, som man kendte den fra USA efter 1860'erne eller en stærkt statsinspireret industrialisering med støtte til skibsværfter, storindustrier og handlen, som Rusland og Italien etablerede efter 1880'erne. Der var snarere tale om en transformation og modernisering af det eksisterende erhvervsliv med udgangspunkt i de kulturelle faktorer, samfundet besad på daværende tidspunkt.

Den første fase frem til 1914 er kendetegnet af en moderniserings- og omlægningsproces, der havde en meget pragmatisk baggrund. I Sverige, Norge og Finland blev udnyttelsen af træ, papir og papirmasse stadig mere moderniseret med stigende produktivitet. For det første tog man den nyeste teknologi i anvendelse allerede fra 1880'erne på det træindustrielle område. For det andet overgik Sverige hurtigt og senere derefter Norge og Finland til den moderne sulfatmetode ved udvikling af træ til papir. Den skabte inden 1914 en fuldstændig moderne træindustri og papirsektor. For det tredje udvikledes inden for jern- og metalindustrien helt nye områder. Her spillede Sverige igen en central rolle med etablering af en maskinindustri, der byggede på en typisk nicheproduktion. Kuglelejeindustri, dieselmotorer og værktøjsindustri, landbrugs- og mejerimaskiner var områder,

hvor svensk industri fik særlige forudsætninger. For Danmarks vedkommende derimod opbyggedes en hjemmemarkedsindustri, hvor det tidligere håndværk langsomt gled over i en mekanisering, og flere håndværksvirksomheder voksede sig ind i industriens rækker. For Norge var det udnyttelsen af billig, vanddrevet elkraft, der i 1905 medførte etablering af en hydroelektrisk industri til fremstilling af aluminium og kunstgødning. Når hertil kom, at handelsflåden ikke mindst i Danmark, men også i Sverige var blevet stærkt moderniseret, således at Danmark kunne sejle med det første dieselmotordrevne skib i 1912, er det klart, at moderniseringsprocessen var gennemgribende og effektiv allerede før den første verdenskrigs udbrud.

Men det var imidlertid lige så klart, at Norden var stærkt afhængig af Europa. Selv om landene i Skandinavien supplerede hinandens erhvervsliv snarere end at opbygge konkurrerende industrier, var handelen landene imellem begrænset før den anden verdenskrig. Alle lande var stærkt afhængig af en arbejdsdeling med England og Tyskland for at kunne råde over et tilstrækkeligt antal nye industriprodukter og råvarer udefra og effektivisere sine egne sektorer gennem en international arbejdsdeling.

I løbet af mellemkrigstiden moderniseredes transportsektoren væsentligt ikke mindst med udgangspunkt i den betydelige norske handelsflåde med det resultat, at Norden i stigende omfang kom til at sejle med en tankflåde i linietrafik – en tendens, der pegede imod en fremtid efter den anden verdenskrig.

I hele denne moderniseringsfase glemte man ikke de traditionelle erhverv. I modsætning til den engelske industrialisering, der indebar en stærk reduktion i landbrugssektoren og i mellemkrigstiden stigende vanskeligheder i minedrift, lykkedes det skandinaverne at tilvejebringe rimelige forudsætninger for de primære sektors videre udvikling. For Danmarks vedkommende var dette sket gennem en kreativ organisationsform, ud fra andelsbevægelsen og en væsentlig omlægning fra korn til animalsk produktion. Herved gennemførtes en arbejdsdeling med England, så Danmark leverede til det engelske morgenbord mod til gengæld at få moderne og billige industriprodukter.

For Sveriges, Norges og Finlands vedkommende gik arbejdsdelingen med henholdsvis Tyskland, England og Rusland med en stigende effektivitet i minedrift, skovbrug og landbrug, der var udgangspunkt for et varebytte af industriprodukter, man ikke selv fremstillede. Skandinavien fik altså både før den første verdenskrig og i mellemkrigsperioden etableret en stærk nichepræget erhvervsstruktur med en behændig udnyttelse af de ressourcer, man rådede over geografisk, materielt og i menneskemateriale. Men

Danmarks første industrialisering sker med udgangspunkt i håndværket. Her er det Starup smedie i 1908, der har startet en serieproduktion af radrensere til bønderne. Produktionen er stadig stærkt håndværkspræget, men med en industriel arbejdsdeling og lagerproduktion.

Bjarne Hastrup: *Håndværkets økonomiske historie 1879-1979*, 1979.

samtidig havde Skandinaverne forståelse for at etablere moderne nationalstater i en periode, hvor kolonialismen endnu ikke var afviklet.

Den sidste koloni forsvandt fra Skandinavien, da Danmark solgte de vestindiske øer til USA i 1917; men den nationale decentralisering, der begyndte med Norges uafhængighed fra Sverige i 1905, fulgt af Finlands selvstændighed og løsrivelse fra Rusland i 1918 og Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark i 1920 afsluttende med at Island opnåede selvstændighed i 1944. Dette betød, at Skandinavien fra traditionelt at bestå af to hovednationalstater nemlig den baltiske del af Skandinavien med Sverige som den dominerende magt, med Finland under sig, og med Danmark som den dominerende magt i den atlantiske del af Skandinavien havde udviklet sig til fem små nationalstater, der på hver sin måde kunne udvikle velfærd inden for sit område. Imidlertid valgte skandinaverne hurtigt et samlende organ gennem Nordisk Råds etablering i 1955, der på dette tidspunkt tog initiativer til kulturel udveksling, etablering af en pasunion, et fælles arbejdsmarked og en række andre sociale, politiske og økonomiske samar-

bejdsprojekter. Uden at opbygge for stærke overnationale enheder startede skandinaverne et helt praktisk samarbejde på områder, man fandt indlysende.

På trods af opdelingen i de mange små nationalstater, som på den ene side løste en række kulturelle og nationale problemer og på den anden side skabte effektive små udviklingsenheder, dannedes konturerne stærkere og stærkere til en fælles skandinavisk velfærdsmodel.

Den fælles skandinaviske velfærdsmodel havde to væsentlige ballaster. Den ene var den historiske erhvervsudvikling og samfundsudvikling. Den anden var Vesteuropas, USA's og Japans stærke økonomiske vækst, der blev effektivt udnyttet af skandinaverne.

Den skandinaviske internationalisering

Nordboerne havde først og fremmest forståelse for betydningen af den internationalisering, der fandt sted efter den anden verdenskrig. Der blev satset hårdt på international arbejdsdeling i alle skandinaviske lande.

Efter den anden verdenskrig blev de mest succesrige udviklingsområder inden for eksporten etablering af datterselskaber, opbygning af projekteksport og senere introduktion af systemeksport. Især den store svenske industri, der var blevet stærkt udbygget fra 1920'erne til 1950'erne viste store evner til at gå ind i de nye organisationsformer i eksporten. De store svenske industrier etablerede datterselskaber i Europa, USA og Japan med henblik på at opnå større markedsandele i de lokale markeder og etablere et produktionsmæssigt fodfæste, der kunne give en bedre udviklingsbaggrund, end hvis man tog udgangspunkt i produktionen hjemmefra. Dette indebar, at svensk industri, der mod begyndelsen af 80'erne beskæftigede 800.000 personer, havde ca. 200.000 ansat i udlandet. Samtidig var der sket en stærk koncentration inden for en række svenske industrivirksomheder både på kapitalsiden og produktionssiden. De 8-10 største svenske virksomheder kunne måle sig med de store multinationale selskaber internationalt. Hovedvægten lå fortsat på træ og jern, men især den stærkt ekspansive maskinindustri var kommet i front. Det er karakteristisk, at Sverige fandt en niche omend med stigende vanskeligheder inden for automobilindustrien. Den nye automobilproduktion fulgte hele tiden med i den nyeste teknologi, herunder samlebånds- og automatiseringsproblematikken i 60'erne og robotisering i 70'erne og begyndelsen af 80'erne, hvor Volvo- og Saabfabrikkerne stod som de mest robotterede uden for Japan.

Også inden for den elektroniske industri stod et kæmpefirma som L. M.

Ericsson centralt omend ikke uden teknologiske og økonomiske vanskeligheder. De traditionelle områder som landbrugsmaskiner og mejeri- og slagterimaskiner er fortsat dominerende for et firma som f.eks. Alfa Laval. Men alle firmaer har etableret projekt- og systemeksport ud fra filosofien om, at internationaliseringen efterhånden er så stærk, at et hospitalsbyggeri, landbrugs-, mejeri- eller slagteribyggeri overalt i verdenen og specielt i den tredje verden næppe kan opføres, uden at det involvere ressourcer fra mange nationer overalt på kloden. Dette har naturligvis betydet, at man for at kunne komme i betragtning eksportmæssigt har måttet gå ind i organisering af større projekter og etablering af systemer herfor, for at ens egne hovedprodukter kunne indgå i det samlede projekt eller system. Denne internationale måde at foretage arbejdsdeling på kom til Norden i 60'erne og 70'erne og blev behændigt udnyttet af virksomhederne.

Samtidig med denne udvikling indgik en hidtil uset og uventet arbejdsdeling mellem de nordiske landes industrier og erhvervsliv indbyrdes. Allerede i løbet af 1960'erne steg samhandlen mellem de skandinaviske lande fra en halv snes procent indbyrdes af den samlede eksport til 20-25 % og for visse landes vedkommende 30-35 %. De skandinaviske lande stod således »på hinandens skuldre« i udnyttelsen af det store økonomiske opsving, der prægede perioden efter den anden verdenskrig. For Danmark opstod en arbejdsdeling med svensk industri som hovedhjørnестen og med Danmark som leverandør af en række specialprodukter. Men samtidig opbyggede Danmark en fuldstændig selvstændig nichepræget industri inden for møbler, maskiner og en række forbrugsvarer, der direkte afsattes til det store europæiske marked og på en række globale områder. For Finland betød de tætte bånd, der blev knyttet handelsmæssigt til Sovjet i forbindelse med samarbejds- og venskabsaftalen, at Finland genoptog sine handelskanaler til Rusland. I perioder havde det en særdeles positiv effekt på finsk industrialisering, ikke mindst i 1970'erne under oliekrisen, da finsk industri på baggrund af de stigende leverancer af olie fra Rusland til højere priser kunne foretage kompenserende leverancer af en stigende mængde industriprodukter. For Norge har udviklingen været præget af en stærk samhandel med Sverige, Danmark og England og af to voldsomme omvæltninger, dels en proces væk fra skibsfarten, der hidtil var hjørnестenen for norsk eksport, og dels en udbygning af de store olieplatforme, olieindustri og distributionssystem efter oliekrisen i 70'erne og de store fund af olie i den norske del af Nordsøen. De skandinaviske lande står således med en fuldt moderne industriel teknologisk sektor, der hurtigt har gennemført omfattende ændringer i takt med ændringerne på verdensmarkedet.

Den skandinaviske velfærdsmodel

Man kan rejse spørgsmålet: Hvordan kan et befolkningsmæssigt lille område som Skandinavien i den grad bemægtige sig en global position på en række centrale områder? Man kan også rejse spørgsmålet: Hvordan kan skandinaverne opbygge den mest markante velfærdsstat i verden, når udgangspunktet var så ringe kun 100 år tidligere? Svaret ligger som mange andre på kanten af det egentlige nationaløkonomiske område.

Der er ingen tvivl om, at oplysnings- og uddannelsesniveaet har været en central faktor. Allerede i begyndelsen af 1800'tallet indførtes uddannelse af almuebefolkningen på landet. Dette blev i løbet af 1800'tallet fulgt op, således at såvel de teknisk/faglige uddannelser, universitetsuddannelserne som folkeskole- og højskoleuddannelserne blev udviklet og udbygget kraftigt i 1880'erne. Den stærke satsning på uddannelserne havde flere fordele.

For det første kunne man i forbindelse med den tiltagende industrialisering opbygge en nicheproduktion væk fra de store industrilande, der i højere grad byggede på faglært end ufaglært arbejdskraft. For det andet var befolkningen som helhed mere indstillet på hurtige omstillinger fra en produktionstype til en anden. For det tredje kunne en større del af befolkningen og arbejdskraften deltage i en kreativ udviklings- og tilpasningsproces. Denne faktor, der er den væsentligst afgivende i Skandinavien i forhold til omverdenen, var den, der direkte og indirekte til syvende og sidst fjernede småkårsfolks afhængighed af de elementære produkter som føde og klæder og skabte en bredere velfærd.

Men der var flere faktorer, der spillede ind. Opbygningen af velfærdsstaten, der tog sit udspring i 1930'ernes krise, er en væsentlig faktor, og den tog sit udgangspunkt i en bredere fordeling af samfundets goder. Velfærdsforanstaltningerne bredte sig fra sygdomssikring, arbejdsløshedsforsikring og til i løbet af 1960'erne også at omfatte en anden fordeling af indkomsterne over skatterne end den, der fremgik af lønudbetalingerne. Men frem for alt er det vigtigt at slå på, at de nordiske velfærdsstater satte forbrug hos den enkelte som endemålet for den økonomiske aktivitet. Dette »forbrugstraks« synspunkt indebar, at der blev lagt et sikkerhedsnet under velfærdsstaten, der gennem en supplerende keynisiansk økonomisk politik betød en stærk efterspørgselsmæssig stimulans af de nationale samfundsøkonomier.

Samtidig betød dette, at prestigeprægede projekter fik svært ved at nyde fremme i et sådant politisk system. Selv om der dog var større prestigeprojekter inden for luftfart, hospitalsvæsen og administrationsbygninger, kunne de slet ikke stå mål med, hvad man så i de store industrinationer. Det er

også vigtigt at slå på den politiske decentralisering, hvor flere og flere beslutninger blev lagt over på lokalt plan. Kommunalreformerne i 60'erne og begyndelsen af 70'erne og udlægning af flere offentlige styrelser var et led i denne tendens.

Denne udviklingsproces ville ingen betydning have haft, hvis ikke skandinaverne har haft en lang tradition for at tage initiativer på helt decentralt plan. Andelsbevægelsen i Danmark blev til på initiativ af lokale bønder og sparekassefolk. Senere udviklede det sig til en bred folkebevægelse. Disse folkebevægelser slog kraftigt an også efter den anden verdenskrig og betød et stærkt engagement i den fællesnordiske velfærdspolitiske opbygning, et engagement i miljøpolitikken og en indbygget garanti for, at velfærdsøkonomiske teknokrater ikke fik lov til at løbe løbsk. Dette var vigtigt i et system, hvor den kooperative ånd udviklede sig i samtaler mellem statsmagt og erhvervsmagt, som Vagn Dybdahl allerede har belyst det i sin disputats.

En af de vigtigste pointer i den skandinaviske udvikling har været, at man nægtede et knæfald for de ekstreme økonomiske og samfundsmæssige ideologier. Hovedparten af udviklingspolitikken både inden for erhvervsudvikling, socialudvikling og velfærdsforanstaltninger tog udgangspunkt i praktiske forhold, hvor ideologien gang på gang blev tvunget i baggrunden. Det resulterede i koncensus omkring mange vigtige udviklingslinier, der kom til at karakterisere de skandinaviske demokratier – i stærk modsætning til omverdenen.

Ved tærskelen til det nye århundrede står de små skandinaviske demokratier over for en betydelig udfordring. Man overlevede og udviklede sit system i 100 år til et af verdens rigeste på baggrund af en betydelig fleksibilitet. Men velfærdsforanstaltningerne og velfærdssystemet har indebåret stærk magtkoncentration i organisationerne og »samfundsmagten« og betydet en række fastslåede rettigheder i form af pensioner, lønoverenskomster m.v., der har fjernet en del af de skandinaviske landes fleksibilitet samtidig med, at det naturligvis har tilført en større tryghed for de enkelte borgere. Den store strid, nordboerne må tage, vil være kampen for tryghed og de opnåede velfærdsfordele imod det stærke krav om fleksibilitet, som de eksportsårbare skandinaviske lande vil blive stillet over for i de kommende år.

Kilder og litteraturhenvisninger:

Denne artikel tager udgangspunkt i en endnu ikke udkommet bog om de nordiske lande fra 1870 til 1980'erne af forskningsleder *Henrik Christoffersen og Bjarne Hastrup: Den skandinaviske udfordring*. Hertil kommer *Politikens Danmarks historie bd. 12, De nye klasser 1870-1913 Vagn Dybdahl*.

Desuden er anvendt:

Soend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark bd. I og II, 1984.

Bjarne Hastrup: Håndværkets økonomiske historie 1879-1979 København 1979.

Lennart Jørberg: The Nordic countries 1850-1914.

Lennart Jørberg and Olle Kranz: Skandinavia. Begge: The fontane economic history of Europe vol. 4 (2) og vol 6 (2).

Barry Turner: The other european community, 1982.

Scandinavia at the polls, edited by Karl H. Cerny, 1977.

Henrik Christoffersen og Bjarne Hastrup: Grundtræk i den skandinaviske model. Økonomi og politik nr. 1 1983.

Kriser og krisepolitik i Norden under mellankrigstiden. Nordiske historikermøde i Uppsala 1974.

Yearbook of Nordic Statistics, div. årgange.

Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900

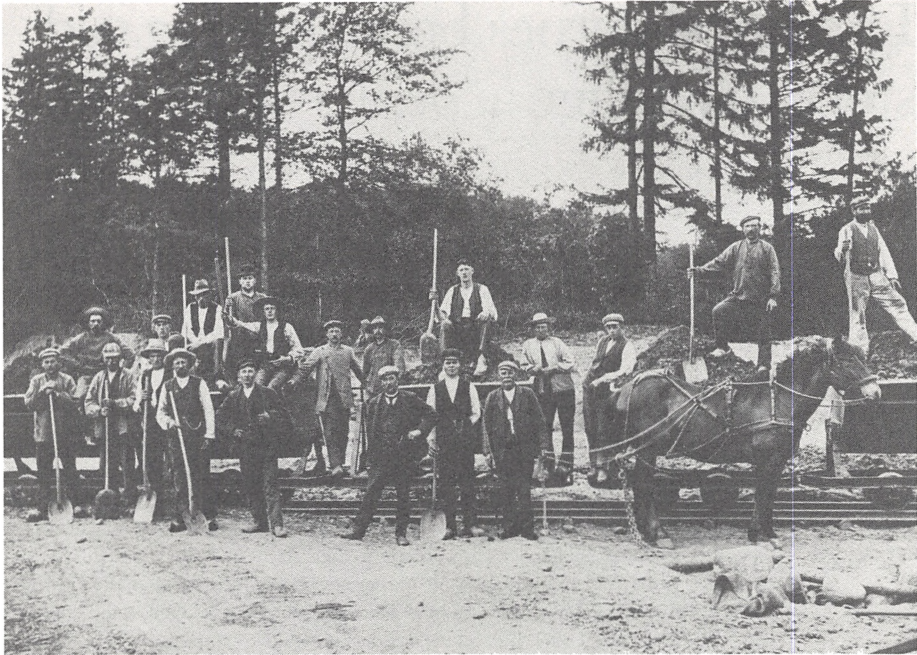
AF CHR. R. JANSEN

De store offentlige arbejders betydning for beskæftigelsen i det 19. århundrede er i dag klart erkendt. Således skriver Vagn Dybdahl i Politikens Danmarks Historie om Københavns befæstning: »Ser man bort fra spørgsmålet, om der burde have været en fæstning, og om pengene på længere sigt kunne have været lønsomt investeret, må det siges, at fæstningsbyggeriet samfundsøkonomisk var særdeles nyttigt. Årene omkring 1880'ernes midte var typiske tilbageslagsår med arbejdsløshed, fallitter og stagnation i byggeriet, ikke mindst i hovedstaden. Det var højst påkrævet med en aktivitetsimpuls fra det offentlige, og det var de store militære anlægsudgifter«. I denne artikel undersøges, hvem der fik arbejde ved forskellige former for offentlig anlægsvirksomhed i perioden 1850-1900.

Indledning

Gennem hele dette århundrede har politikere og forskere inden for forskellige faggrupper været optaget af tidens beskæftigelsesforhold, men kun i begrænset omfang er tidligere århundreders svingninger i arbejdsmængden og udbudet af arbejdskraft blevet behandlet. At der har eksisteret udbredt arbejdsløshed i perioder i tidligere århundreder, ved vi, men detaljerede analyser af f.eks. årsager, omfang, udbredelse inden for fag og geografiske områder samt foranstaltninger imod ledigheden findes ikke.

I denne artikel skal der kastes lys over en lille del af det meget store emne, der hedder beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede, nemlig landarbejdernes muligheder for at finde arbejde på landet uden for landbruget¹. Der ses endog bort fra jobsmulighederne inden for den industri, der trods alt fandtes på landet. Det gøres der bl.a. af to grunde. Industrien begyndte relativt sent at spille en rolle i landdistrikterne. Der, hvor den først får betydning, i stationsbyerne, sker det i 1880'erne, og ikke før i det 20. århundrede fik industrien større udbredelse i stationsbyerne². Den anden grund til at se bort fra landindustrien her er den kedelige kendsgerning, at det bevarede materiale til belysning af dens beskæftigel-

Arbejdere ved Bruunshaab Teglværk uden for Viborg. Det vides ikke, hvornår billedet er taget, men klædedragten kunne tyde på 1890'erne.

Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

sesmæssige betydning i årene 1850-1900 er begrænset. Der findes i dag kun få arbejdsbøger og -journaler fra disse virksomheder, og de bevarede dækker hyppigst kun en kort årrække³.

Men naturligvis mærkedes den industrielle udvikling, der fandt sted i Danmark i sidste halvdel af det 19. århundrede, også på landet. Industrivirksomheder blev opbygget og udvidet i landdistrikterne, og en del landarbejdere fandt arbejde her. Således beskæftigede den største industrigren på landet, teglværkerne, ved industri- og erhvervstøllingerne i 1872 ca. 3.900 arbejdere om sommeren⁴. I dette tal er endda kun medregnet teglværker, der beskæftigede 5 eller flere personer. En betydelig del af de såkaldte bondeteglværker har formentlig haft under 5 mand i arbejde⁵. Det havde været ønskeligt, om en analyse af teglværkernes anvendelse af arbejdskraft var mulig også af den grund, at teglværkerne i høj grad kun beskæftigede folk om sommeren, hvor der i forvejen almindeligvis var stærk efterspørgsel efter arbejdskraft, således at teglværkerne efter alt at dømme bidrog til sæsonarbejdsløsheden på landet⁶.

Uddrag

af det under 9de Januar 1883 af Justitsministeriet udfærdigede Reglement for Overholdelse af Orden og Sikkerhed under Bygningen af Jernbanen fra Hov Havn over Odder til et Punkt paa Statsbanen mellem Skanderborg og Aarhus.

Joransættel af den kongelige Kommissarius i Søenhold til Reglementets § 0.

§ 1. Politimestrene i de Jurisdiktioner, i hvilke Anlægget udføres, have herved for sin Jurisdiktions Vedkommende at gøre Tilfald med de ved Jernbaneanlægget beskæftigede Arbejdere og navnlig ude de ved Anlægget ansatte Angenførere Tilfald til at overholde Orden imellem Arbejderne.

§ 3. Efter Forhandling med Anlægsentreprenøren kunne flere eller færre af de ved Baneanlægget ansatte Bevilgningsemd, der ikke maatte anses tilfælde dertil, af vedkommende Politimester med Amtmandens Approbation antages til at fungere som Politibetjente. De blive i dette Tjeneset af eders og forjone med Politistift, og skal, naar de saaledes fungere, enhver Opførtehed mod dem straffes som Opførtehed imod Politibetjente.

§ 5. Enhver Entreprenør er forpligtet til, saasnart han har antaget en Arbejder, inden 24 Timer at meddele vedkommende Politistiftsansvarer skriftlig Underretning herom, hvis Arbejderen ikke inden den Tid er bleven forsynet med Arbejdsfort; den Arbejder, der ikke har villet modtage det for ham udfærdigede Arbejdsfort, maas ikke beholdes i Arbejde. Hver Entreprenøren sig skulig i Forsømmelse i foranstøttede Hensende, vil han efter Politimesterens nærmere Bestemmelse have at bøde 20—100 *Sk* til Sogefastsen. Paa Politimesterens Begjæring er Anlægsentreprenøren pligtig til at foranstøtte, at Bøden tilbageholdes i den vedkommende Entreprenør tilkommande Betaling og indbetales i Sogefastsen. Unlader Anlægsentreprenøren dette, maas han selv betale Bøden.

§ 6. Arbejdsfortet skal være forsynet med en tudeelig Udtalelse af, at den, paa hvem det ligger, saaelang han ikke har tilbageleveret samme, er underkastet de i Ordensreglementet for Arbejdernes Søenhold fastsatte Bestemmelser, hvilken Udtalelse ved Arbejdsfortets Modtagelse skal underskrives af den pangsiddende Arbejder. Den Arbejder, der har erholdt et Arbejdsfort, skal icke være dette sig lig, saaledes at det til enhver Tid kan forsvinde, og vil i modfat skal have at bøde indtil 2 *Sk* til Sogefastsen. Naar hans Sværtsættelse ved Jernbanen ophører, har han at aflevere sit Arbejdsfort. Reglementet eller et af Kommissariusen foranstøttede Uddrag af samme skal være opslaaet paa Stedet, som ere Arbejderne bekendte og tilgængelige for dem.

§ 7. Paa de Arbejdere, hvem der er meddelte Arbejdsfort, komme de i dette Reglementets §§ 7—12 indbeholdte Bestemmelser til Anvendelse.

§ 7. Det er Arbejdernes Pligt at være Udbydige og autientig Opførtehed imod deres Arbejdsgiver og foranstøttede saavel som Dagslængelighed imod deres Medarbejdere, samt i det Hele at iagttage Orden og Skilighed.

Hvad flere Arbejdere en Slags at forbringe, maas dette fun sig ved i det Hele icke være Ordfrøgere; de øvrige Vedkommende skulle rasligen forholde sig ved deres Arbejde og maas i intet Tilfælde løsløge deres Ordfrøgere, naar disse forbringe Slags.

Overtræder nogen Arbejder de foranstøttede Bestemmelser, kan det paalægges ham at bøde fra 4 til 10 *Sk* til Sogefastsen, hvorhos han af Politiet kan bortvises fra Arbejde. Tager Nogen, efter af Politiet at være bleven underrettet om Forordningen, den Paangjældende i Arbejde ved Anlægget, komme Bevilgningerne i § 5, 2del—4de Punktum til Anvendelse.

§ 8. Bestemmelsen om, at en Arbejder i Søenhold til Reglerne i § 6 og § 7 skal bøde til Sogefastsen, toges af den Politimester, i hvis Jurisdiktion Forfælden er begaaet, eller den Politistiftsmand, der har at meddele Arbejdsfort. Naar Politiet forlanger dette, er Arbejdsgiveren pligtig at tilbageholde den en Arbejder ifærdige Bøde i dennes Arbejdsfortjente og indbetale den i Sogefastsen.

Hver kan sig skulig i en Forsømmelse i saa Hensende, maas han selv betale Bøden. I saa Fald kan Politiet forlange, at Anlægsentreprenøren skal indbetale Bøden i Paangjældendes Tilgodehavende, og derefter indbetale det, eller hvis han unlader dette, selv tilføre det. Hjendelsen saavel som de i § 5 og § 7 i Slutningen omhandlede Hændelser indføres i en af Amtmanden for hver Jurisdiktion her til autoriseret Protokoll.

§ 9. Udbetalingerne til Arbejderne skulle se til bestemte for Arbejderne og Politiet forud beremte tilkommande Tider og Steder, og skal fornøden Opjøreelse og Udbetaling til samtlige Arbejdere i det Mindste finde Sted en Gang i hver 2 Uger.

Saafernt en Arbejder offteligheds eller bortvises fra Arbejde, saa kan han strax fordrø sit referende Tilgodehavende udbetalt; dog maas en Afklaringsarbejder, naar han bortvises, lade sig nøle med den foreslagne Opjøreelse, der tilsendes ham fra Arbejdsgiverens Side.

§ 10. Udbetalingerne til Arbejderne skal ske med rede Bøge og ikke med nogen Art Ansianing; dog bliver for hver Arbejder at afdrage et Bidrag til Anlæggets Sogefastse.

Er nogen Del af Anlægget givet i løstlig Entreprisje, er Anlægsentreprenøren forpligtet til at forsvinde sig om, at Arbejdernes bøde faaet den dem hos vedkommende Entreprenør for et Arbejde tilkommande Betaling, forinden han udbetaler denne nogen Del af det ham for det paangjældende Arbejde tilfaste Vedlæg. Har han ikke iagttaget dette, er han ansvarlig for, at de nævnte Arbejdere ikke bøde mindre saa den Arbejdsloen, de have tilgode hos Entreprenøren. Dog skal der ikke kunne gjøres noget Ryd gjældende imod Anlægsentreprenøren i saa Hensende, naar der er forløbet 8 Dage, efterat Betalingen i Søenhold til § 9 icke skal have fundet Sted, uden at Forbringeren er bleven anmeldt for ham eller Politiet. Modtager dette en saadan Anmeldelse, har det uophørlig og icke inden 4 Dage at give Anlægsentreprenøren Underretning herom. I forordnet Fald skal Anlægsentreprenøren være berettiget til under Politiets Kontrol for vedkommende Arbejdsgivers Regning at lade foretage direkte Udbetaling til Arbejderne.

§ 11. For Jernbaneanlægget oprettes en Sogefastse. For hver ved Anlægget beskæftiget Arbejder bliver der at erlange et ugentligt Bidrag til Sogefastsen, hvis Størrelse bestemmes efter Overenskomst mellem den kongelige Kommissarius og Anlægsentreprenøren eller, hvis en saadan ikke kan opnås, af Underjustitsministeriet. Formanden for Sogefastsen har til hver ordinær Betalingsdag for hver Arbejdsgivers Vedkommende at tilfælde dels denne dels Anlægsentreprenøren en Meddelelse om, hvor stort et Beløb der vil være at forbringe i Arbejdernes Tilgodehavende som Bidrag til Sogefastsen. Anlægsentreprenøren har derefter at indbetale samme til Kassen for Arbejdsgiverens Regning. Af Sogefastsens udredes Udgifterne til Løse og Medicin samt Forplejning for hve Interessenter. Naar Sogefastsens Midler ikke tilstrække, har Anlægsentreprenøren at tilfælde det Manglende. Er der efter Baneanlæggets Fuldførelse og Afslutningen af alle Sogefastsens paabevandede Forpligtelser en Beholdning tilbage, bliver denne at anvende til Vedligeholdelse af de af Anlægsentreprenøren ekstraordinært gjorte Tilfald. Hvad der derefter maatte blive tilovers, af gives til den Sogefastse, der maatte blive oprettet for Embedsmænd og Betjente ved Baneanlægget. Den Hjelpe, der udes af Sogefastsen, skal ikke betragtes som Forskjud, der kan fordrø tilbagebetalt. Forrigt bestemmes det Heruover om Sogefastsens Bestyrelse, Hjelpens Begyndelse og Cyphor m. m. ved en Vedtægt, der udværdiges af den kongelige Kommissarius, hun derefter har at frere Tilfald med Raadse.

Uddragets Rigtighed betrustes.

Mandens den 27de Januar 1883.

Hofmann.

Print hos S. St. Manders & Søn i København.

Uddrag af reglement for overholdelse af orden og sikkerhed ved bygningen af Odderbanen. Ved hver eneste af baneanlæggelserne blev der udarbejdet reglementer af denne karakter. I Odderbanens reglement hed det i § 4, som ikke er med i uddraget her, bl. a.: »Han (dvs. den lokale politibetjent) skal til enhver tid føre nøjagtig fortegnelser over de med arbejdskort forsynede arbejdere, indeholdende signalement og legitimation, af hvem de er antagne i arbejde o.s.v.« Det er disse »fortegnelser«, som gør det muligt i dag at belyse, hvem der arbejdede ved anlæggene.

Artiklen her behandler visse former for offentlige arbejders betydning for beskæftigelsen på landet. Gang på gang klagede man i de samtidige tidskrifter og aviser over, at jernbanerne, digeanlæg og inddæmningsarbejder fratog landbruget den lokale arbejdskraft, så at lønningerne steg. I 1874 hed det således fra Nakskov-egnen: »En af hovedgrundene til denne arbejdstrang er vistnok bygningen af jernbanen og diger; her søge alle ud både mænd og karle, lokkede af den høje dagløn, ...«⁷.

Heroverfor står den opfattelse, at de store offentlige arbejder, især bygningen af jernbanerne, for en stor dels vedkommende blev udført af tilvandrende arbejdskraft, de såkaldte børster. Jørgen Pedersen skriver således i Arbejdslønnen i Danmark, at de første baneanlæg (hermed mener han i hvert fald baneanlæg frem til 1870'erne) hovedsagelig blev bygget af tilvandrende arbejdskraft, mens den lokale arbejdskraft først i senere perioder deltog i arbejdet⁸.

Det er muligt at løse problemet, om det var den lokale arbejdskraft eller børsterne, der udførte de store offentlige arbejder i årene 1850-1900. I landsarkiverne ligger der en hidtil ret ubenyttet kildegruppe i afdelingen: Retsbetjentarkiver, der kan give svaret. Det er materiale fra disse retsbetjentarkiver, der danner hovedgrundlaget for den følgende fremstilling⁹.

Materialet består af protokoller ført af det lokale politi ved bygningsarbejderne. Allerede ved de første jernbaneanlæg blev det pålagt ingeniørerne at føre protokoller over arbejderne¹⁰. Senere overtog politiet arbejdet. Således hed det i et politireglement fra 1878: »Han (betjenten ved jernbanebyggeriet) skal til enhver tid føre nøjagtige fortegnelser over de med arbejdskort forsynede arbejdere, indeholdende disses signalement og legitimation, af hvem de er antagne i arbejdet osv.«¹¹. Protokollerne giver således oplysninger om navn, alder, fødested og til tider også om sidste opholdssted, før arbejderen kom til den nuværende arbejdsplads. Desuden er det et signalement af hver arbejder. Disse signalementer kan være ret malende: »Blond, ligner en orangutang, høj, 30 år, uformelig bygget«, hed det i en protokol om en arbejder. En anden betegnes som »en gyselig drukkenbolt«¹².

Jernbaner

I 1847 blev den første jernbane i kongeriget Danmark åbnet. Det var den 30 km lange strækning fra København til Roskilde, der således fik sin damphest. Strækningen København-Roskilde var i de følgende 10 år den eneste distance i Danmark, hvor de rejsende kunne blive befordret med

Tabel 1. Forøgelsen i jernbanenettet pr. år¹⁴

	km
1862-66	74
1867-71	81
1872-76	97
1877-81	51
1882-86	68
1887-92	21
1893-96	38
1897-1900	169

tog. I 1856 blev banen forlænget til Korsør, men rigtig gang i jernbanebyggeriet kom der først efter Monrads jernbanelov i 1861¹³.

Udviklingen i anlæggelserne af jernbaner i årene efter 1861 ses i tabel 1.

Der var betydelige svingninger i jernbanebyggeriet i årene 1862-1900. I de første 15 år frem til 1876 blev der anlagt stadig flere kilometer jernbane pr. år. Særlig i begyndelsen af 1870-erne var der stor aktivitet. Derefter gik den tilbage i slutningen af 1870'erne. I årene 1887-1896, i visnepolitikens periode, blev der anlagt forholdsvis få kilometer jernbane, men derefter kom der en hidtil ukendt aktivitet i de sidste år af det 19. århundrede.

De forholdsvis store svingninger, der var i jernbanebyggeriet i årene 1862-1900, må i høj grad have påvirket beskæftigelsen for den arbejdskraft, der fandt arbejde ved dette byggeri. Det vil sige, at beskæftigelsen for daglejere og karle på landet i høj grad blev påvirket af anlægsvirksomheden. Ser man nemlig på tabellerne 2-4, der viser jernbanearbejdernes føde-

Tabel 2. Jernbanearbejdere i dele af Odense, Bjærg og Åsum herreder, 1860-erne¹⁵

	Fødested	Sidste opholdssted	%
Odense, Bjærg og Åsum herreder	—	305	35.0
Øvrige Fyn, land.	—	178	20.5
Øvrige land.	—	36	4.1
Odense	—	257	29.5
Øvrige købstæder	—	30	3.5
København	—	3	0.4
Sverige	—	23	2.6
Øvrige udland	—	24	2.7
Ikke angivet	—	15	1.7
I alt	—	871	100.0

sted og sidste opholdssted før ankomsten til arbejdspladserne: jernbanebyggeri i Jylland, på Fyn og på Sjælland, ser man, at det i overvejende grad var mænd fra landet, der var beskæftiget ved jernbanebyggeriet. Blandt disse landarbejdere spillede den lokale arbejdskraft en stor rolle.

Ved jernbanebyggeriet i Hads herred og i Vordingborgegnen udgjorde den lokale arbejdskraft henholdsvis 42 % og 44 % af den samlede arbejdskraft. På Fyn var den lokale arbejdskraft fra landet tilsyneladende ikke så ivrige deltagere i jernbanebyggeriet, idet den der kun udgjorde 35 % af den samlede arbejdskraft. Det skyldes imidlertid, at et af byggestederne lå i selve Odense, hvorfor tallet for jernbanearbejdere fra Odense i og for sig skal regnes med til den lokale arbejdskraft. Tallet for arbejdere fra Odense er meget stort i forhold til antallet af købstadsarbejdere i de to andre tabeller.

Tabel 3. Jernbanearbejdere i Vordingborg søndre birk. April 1869 – maj 1870¹⁶

	Fødested	%	Sidste opholdssted
Præstø amt, land	615	44.0	–
Øvrige land	275	19.7	–
Præstø amt, købstæder	29	2.1	–
Øvrige købstæder	73	5.2	–
København	69	5.0	–
Sverige	298	21.3	–
Øvrige udland	28	2.0	–
Ikke angivet	10	0.7	–
I alt	1397	100.0	–

Tabel 4. Jernbanearbejdere i Hads herred. Oktober 1882 – maj 1884¹⁷

	Fødested	%	Sidste opholdssted	%
Hads-Ning herreder	89	38.5	96	41.6
Øvrige land	94	40.7	38	16.4
Århus	1	0.4	3	1.3
København og købstæder	8	3.5	2	0.9
Sverige	35	15.2	0	0.0
Øvrige udland	3	1.3	0	0.0
Ikke angivet	1	0.4	92	39.8
I alt	231	100.0	231	100.0

Arbejdere ved Aalestrupbanen. Den blev anlagt 1891-93, men billedet er uden tvivl senere, jf. de græsbeklædte skråninger. Formentlig er det fra begyndelsen af dette århundrede.

Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Viborg kommune.

Foruden det store antal arbejdere fra den nærmeste egn ses af tabellerne, at personer fra det »øvrige land« spillede en meget stor rolle. I virkeligheden må en del af de arbejdere, der er rubriceret herunder, betegnes som lokal arbejdskraft, idet de blot har haft bopæl lige uden for den grænse, der er sat mellem den nærmeste omegn af arbejdspladsen og det øvrige land. Det ses tydeligt i tabel 2, ifølge hvilken 35 % af arbejdskraften er anført som lokal arbejdskraft i snævrere betydning. 20 % af de øvrige arbejdere havde imidlertid fast bopæl på Fyn før byggeriet, og disse arbejdere kan vel også betegnes som lokal arbejdskraft fra landet. Kun 4 % af arbejdskraften var kommet vandrende til fra landdistrikter i Jylland og på Sjælland.

Undersøgelsen af de 3 arbejdssteder peger i retning af, at ca. 40 % af arbejdskraften kan karakteriseres som lokal arbejdskraft. 40 % er dog efter alt at dømme for lavt et tal; som nævnt kom der arbejdere fra de nærmest tilstødende egne til arbejdspladserne, og de har for hovedpartens vedkommende ikke været professionelle jernbanebyggere, men daglejere og karle. Sluttes der, at halvdelen af arbejdskraften ved jernbanebyggeriet var lokale landarbejdere, er der foretaget en forsigtig konklusion. Resten har formentlig hovedsagelig været professionelle folk, børster, blandt hvilke svenskere

udgjorde en betydelig del ved byggeriet i Vordingborgegnen og i Hads herred. Denne konklusion gælder dog muligvis ikke for det allertidligste jernbanebyggeri på Sjælland. En enkelt bevaret protokol fra anlæggelsen af strækningen mellem Roskilde og Korsør peger i retning af, at de professionelle var i klart overtal, mens den lokale arbejdskraft spillede en mindre rolle. Der var især mange tyskere ved dette arbejde¹⁸.

Svend Aage Hansen anslår, at der alene i 1860'erne og første halvdel af 1870'erne var beskæftiget 8.-10.000 arbejdere ved jernbanebyggeri²⁰. Når halvdelen af dette ret betydelige antal var lokal arbejdskraft, forstår man bedre, at landmændene klagede over mangel på daglejere og karle, når jernbanen kom til egnen. Endnu mere forståelig bliver deres klager, når man ser på tabel 5, der viser aldersfordelingen blandt de mænd, der arbejdede på to af de undersøgte arbejdssteder.

Tabel 5. Aldersfordelingen blandt jernbanearbejdere¹⁹

	Hads herred		Vordingborgegnen	
	Antal	%	Antal	%
Under 15 år	0	0.0	0	0.0
15-20 år	17	7.4	55	3.9
21-30 år	111	48.0	626	44.8
31-40 år	58	25.1	296	21.2
41-50 år	35	15.2	142	10.2
Over 50 år	6	2.6	27	1.9
Ikke angivet	4	1.7	251	18.0
I alt	231	100.0	1397	100.0

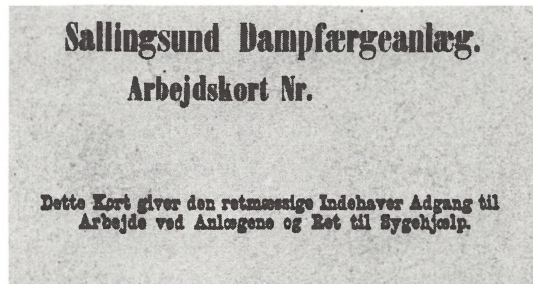
Tabel 5 viser, at knap halvdelen af jernarbejderne i Hads herred og i Vordingborgegnen var i alderen 21-30 år, mens de 31-40-årige udgjorde mellem 1/5-1/4 af den samlede arbejdskraft. Det var med andre ord folk i den mest arbejdsdygtige alder, der var beskæftiget ved bygningen af jernbanerne. Derfor må også deres fravær fra landbruget have været følt ekstra stærkt.

Indvindings- og udtørningsarbejder

» – Samtidig med tørlægningen [af Lammefjorden] blev [der] arbejdet på Kalundborgbanen, hvoraf følgen blev, at det var vanskeligt at holde på arbejderne, der på grund af konkurrencen løb fra det ene sted til det

Eksempel på arbejdskort, som alle arbejdere ved større offentlige anlæg skulle være forsynet med. Bemærk, at beskæftigelse ved sådanne arbejder automatisk betød medlemskab af en sygekasse.

Foto: Ejvind Rasmussen, Landsarkivet for Nørrejylland.

andet, ...«²¹. Således hed det i 1870'erne. Konkurrencen om arbejderne i begyndelsen af 1870'erne må da også have været stor. Som det vistes i forrige afsnit, nåede jernbanebyggeriet et kulminationspunkt i perioden 1872-1876. Netop i disse år foregik der store indvindings- og udtørningsarbejder i Danmark. Lammefjorden blev som nævnt udtørret. Jordarbejdet foregik i årene 1873-1877; størstedelen af arbejdet var dog allerede afsluttet i 1875²². Kolindsunds tørlægning begyndte også i 1873 og var for jordarbejdets vedkommende bragt færdig i 1875²³. De store søer Tastum sø, Rosborg sø og Bølling sø i Viborg amt blev udtørret i disse år; Tastum sø således i 1869-1872²⁴. Endelig foregik der store indvindings- og digeanlæg på Lolland-Falster efter stormfloden den 13. november 1872. Arbejdet her blev afsluttet i 1876²⁵.

Om arbejderne ved de lolland-falsterske digeanlæg er der bevaret et lignende materiale som det, der dannede grundlaget for fremstillingen af jernbanernes beskæftigelsesmæssige betydning for landarbejderne. Tabel 6 viser fødested og sidste opholdssted for dem, der i 1874 var beskæftiget ved anlæggene på Sydfalster.

Tabel 6. Arbejdere ved digeanlæg på Sydfalster 1874²⁶

	Fødested		Sidste opholdssted	
	Antal	%	Antal	%
Lolland-Falster, Præstø amt, land.	295	79.3	295	79.3
Landet i øvrigt	37	10.0	30	8.1
Lolland-Falster, Præstø amt, købst.	5	1.3	17	4.6
Købstæder i øvrigt	5	1.3	5	1.3
Sverige	22	5.9	20	5.4
Øvrige udland.	7	1.9	3	0.8
Ikke angivet.	1	0.3	2	0.5
I alt	372	100.0	372	100.0

Den lokale arbejdskraft spillede en ganske dominerende rolle. 4/5 af de beskæftigede var lokale arbejdere. Dertil kommer, at yderligere ca. 1/12 var fra det øvrige land, og her især fra Fyn. Den store mængde arbejdere, der bare et enkelt år gravede på digeanlæggene, må i høj grad have påvirket beskæftigelsesforholdene på Lolland-Falster.

Ligesom en undersøgelse af aldersfordelingen blandt jernbanearbejderne viste, at det især var arbejdere mellem 21 og 40 år, der fandt deres beskæftigelse her, således viser også en opgørelse af digearbejdernes alder, at de 21-40-årige udgjorde den største del, ca. 80 %, af arbejdskraften.

Tabel 7. Digearbejdernes aldersfordeling²⁷

	Antal	%
Under 15 år	0	0.0
15-20 år	17	4.6
21-30 år	162	43.5
31-40 år	141	37.9
41-50 år	42	11.3
Over 50 år	9	2.4
Ikke angivet	1	0.3
I alt	372	100.0

Efter alt at dømme var forholdene ved de øvrige udtørningsarbejder ikke væsentlig forskellige fra dem på Sydfalster. Social-Demokraten skrev således om Lammefjordens inddæmning, at »Arbejderbefolkningen i Eggen har i de Aar, Dæmningen opførtes, havt stadig godt betalt Arbejde ved samme«²⁸.

De mange inddæmnings- og udtørningsarbejder i første halvdel af 1870'erne må sammen med jernbanebyggeriet i betydelig grad have påvirket beskæftigelsen på landet i disse år. Klagerne over mangel på arbejdskraft fra landbrugets arbejdsgivere var da også meget højlydte på dette tidspunkt.

Den eneste form for større anlægsarbejder, hvis formål var indvinding eller sikring af jord mod havets angreb, der ikke koncentrerede sig i første halvdel af 1870'erne, var sikringsarbejderne ved den jyske vestkyst. Dette arbejde begyndte i 1875 og fortsatte næsten uafbrudt hele århundredet ud²⁹. Et ganske betydeligt antal mennesker var beskæftiget her; i 1887 var der således ca. 400 mand i arbejde ved Harboøre³⁰. Kystsikringsarbejderne synes i stor udstrækning at være udført af børster. Befolkningen på vestky-

sten var fåtallig, således at den lokale arbejdskraft næppe har kunnet spille nogen større rolle. Social-Demokraten skrev i 1888, at »... der findes Mænd fra alle Jyllands Egne samt fra Øerne. Af svenske Arbejdere er der kun faa ...«³¹. Men naturligvis fandt de få lokale arbejdere også beskæftigelse ved sikringen af kysten, og dette, mente landmændene, var årsag til vanskelighederne ved at skaffe arbejdskraft. I 1884 blev der således skrevet fra Lemvigegnen, at der var tre årsager til manglen på arbejdskraft, nemlig for det første landbrugets stigende behov, for det andet den store udvandring »... og endelig er en stor del af egnens unge karle beskæftiget ved kystsikringsarbejderne for Harboøre, hvor der gives høj dagløn«³².

Slutning

Sammenfattende kan det siges, at mange lokale karle og daglejere i den mest arbejdsdygtige alder fandt arbejde ved de store offentlige arbejder i det 19. århundrede, og ændringerne i de offentlige arbejders omfang påvirkede i høj grad landarbejdernes beskæftigelse. Især den kraftige aktivitet i første halvdel af 1870'erne, hvor jernbanebyggeriet og udtørningsarbejderne blev drevet med stor energi, betød høj beskæftigelse på landet, og det netop i en tid, hvor industrien i byerne også kunne bruge mange, og hvor afvandringen fra landet til byerne og udlandet, USA, var stor.

Det offentlige arbejde betød ikke, at der ikke i perioder i sidste halvdel af det 19. århundrede var udbredt arbejdsløshed og social nød på landet. Afgørende for beskæftigelsen var konjunkturerne, og så keynesiansk var tankegangen ikke, at der blev sat ekstra gang i de offentlige arbejder under lavkonjunktur- og arbejdsløshedsperioder. Når stærk offentlig aktivitet og lavkonjunktur faldt sammen som f.eks. ved bygningen af Københavns befæstning, var det et tilfælde eller en biomstændighed, der kunne benyttes i argumentationen, og ikke udtryk for en bevidst beskæftigelsespolitik³³. Det nærmeste, man i årene 1850-1900 kommer en aktiv indsats for at afhjælpe arbejdsløsheden ved at igangsætte arbejde, finder man uden tvivl ude i sognene. Mange sogneråd iværksatte vejarbejde i nedgangstider for at beskæftige de arbejdsløse. Selv i disse tilfælde var vel hovedmotivet ikke at sikre beskæftigelsen, men at undgå at fattigudgifterne steg.

Noter

1. Artiklen skal ses i sammenhæng med to tidligere artikler i Erhvervshistorisk Årbog: Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen: Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsprojekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. årh. Erhvervshistorisk Årbog 1974, 51-70. Chr. R. Jansen: København befæstning og beskæftigelse. Erhvervshistorisk Årbog 1980, 137-147.
2. Niels Peter Stilling: De nye byer. Stationsbyernes befolkningsforhold og funktion 1840-1940, 1986, 439.
3. I Landsarkivet for Nørrejylland f.eks. G 293-178: Arbejdsdagbog for Katholm kalkbrud 1886-88.
4. Rich. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 1850-1880, 1952, 119.
5. Samme 114.
6. Samme 118.
7. Tidsskrift for Landøkonomi 4. rk. 8. bd. 210 f.
8. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850-1913, 1930, 126.
9. Ud over det materiale, der er anvendt til denne artikel, kan der peges på følgende før århundredskiftet: I Landsarkivet for Nørrejylland bl.a.: B 32-7028: Personfortegnelse over arbejdere ved Fjerritslev-banens bygning 1896. B 42-7125: Arbejderprotokol for Hobro-Løgstør jernbane 1891-92. B 42-7126: Arbejderprotokol for Nibe-Svenstrup jernbane 1892-97. B 43-5478: Arbejderprotokol for arbejderne i Glyngøre 1887-88. B 48C-7024: Jernbanearbejdere Aalestrup-Viborg 1891-93. B 48C-7025: Jernbanearbejdere Hobro-Løgstør 1891-93. I Landsarkivet for Sjælland m.m. bl.a.: Vordingborg søndre birk, afd. G: Protokol over arbejdere ved jernbaneanlægget Kallehave-Masnedesund 1896-97. Vordingborg byfoged, afd. G: Fortegnelse over banearbejdere ved den sydsjællandske jernbane 1868-69. Øster Flakkenbjerg herred, afd. G: Til- og framedelsesprotokol for arbejdere ved Slagelse-Næstved banen 1890-92. Hillerød byfoged og Frederiksborg birk, afd. G: Journal over arbejdere ved banen i Nødebo 1862-63. Lejre herred, afd. G: Journal over arbejdere ved Nordvestsjællandsske jernbane 1872-75.
10. Love og Anordninger 1853-54 183.
11. Samme 1878 257.
12. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Vordingborg søndre birk, afd. G: Protokol over de arbejdere, der findes i den sydsjællandske jernbanes 4. politidistrikt, 7 og 136.
13. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik III, 1878, 18, 38 ff.
14. Samme Supplement, 1891, 295. Sammendrag af statistiske Oplysninger angaaende Kongeriget Danmark Nr. 11, 1893, 126. Protokol som note 12. Mange af arbejderne, der blev registreret i perioden april 1866-maj 1870, var gengangere, således at det samlede antal arbejdere, ligesom for banebyggeriet på Fyn, var mindre end det angivne 1.397. Formentlig var der ca. 1.000-1.100 arbejdere beskæftiget.
17. Landsarkivet for Nørrejylland: B 60-7202: Hads herreds jernbane 1883. Protokollen oplyser om jernbanearbejderne fra oktober 1882 til maj 1884.
18. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Korsør byfoged, afd. G: Af- og tilgangslister over arbejderne på jernbanelinjens 4. station 1853-56. Protokollen er meget dårlig ført, og det har derfor ikke været muligt at opgøre antallet og fordelingen af arbejderne.
19. Protokoller som i note 12 og 17.
20. Svend Aage Hansen: Økonomisk vækst i Danmark. Bind I: 1720-1914, 1972, 176.
21. Kr. E. Jørgensen: Lammefjordens Tørlægning 1872-1892, 1892, 172.
22. Samme 43 og 51.
23. Den tekniske Forenings Tidsskrift 4. Aarg., 1880-81, 148 ff. Trap 4. udg. VI. bd 658.
24. Trap 4. udg. VI bd. 148.
25. Geografisk Tidsskrift 3. Bd., 1879, 7 ff. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik I, 1885, 18, 339 ff.

26. Landsarkivet for Sjælland m.m.: Falster vestre herred: Protokol over arbejdere ved digeanlæggene på Sydfalster 1874.
27. Samme.
28. Social-Demokraten 15. august 1878.
29. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks Statistik I, 18, 327 ff. Supplement, 18, 54 ff.
30. Social-Demokraten 16. juni og 28. juli 1887.
31. Samme 22. juni 1888. Se desuden samme 29. april, 15. maj, 16. juni og 28. juni 1888. Charles Haugbøll: Børster. De omrejsende jernbane- og jordarbejders liv og arbejde belyst gennem breve og samtaler. 2. udg., 1965, 64. Fra årene umiddelbart efter århundredskiftet findes i Landsarkivet for Nørrejylland en protokol over arbejdere ved kystsikringsarbejdet ved Agger Tange, og den bekræfter, at den lokale arbejdskraft kun spillede en mindre rolle her, mens de fleste arbejdere kom fra fjernere egne. Se B34-7224: Kystsikringsarbejde, Agger Tange 1904.
32. Nationaltidende, Morgen, 8. august 1884.
33. Chr. R. Jansen: Københavns befæstning og beskæftigelsen. Erhvervshistorisk Årbog 1980, 137 ff.

»Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder...«

AF ERIK KORR JOHANSEN

Erhvervsarkivet har siden oprettelsen i 1940'rne indsamlet omkring 6000 virksomheds- og organisationsarkiver. I det følgende gives en redegørelse for indsamlingsarbejdet samt en oversigt over arkivbestanden. I forbindelse hermed berøres forskellige forhold omkring arkivmaterialerne vedr. de enkelte erhvervssektorer.

Indledning

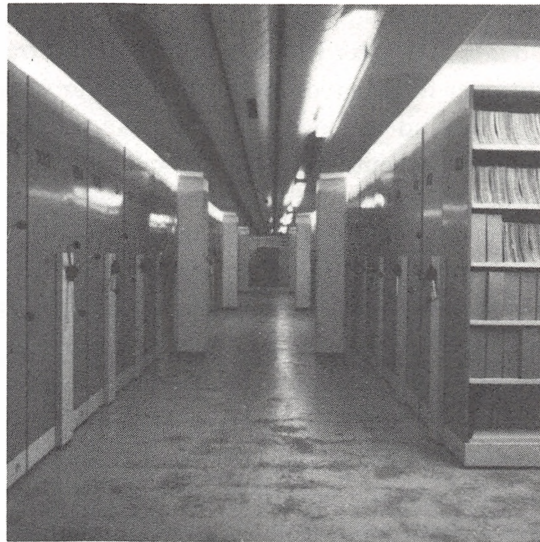
Der er nu gået næsten 45 år, siden Erhvervsarkivet begyndte sin virksomhed med indsamling af private arkiver til belysning af dansk erhvervsliv og erhvervsudviklings historie. Selv om denne periode ikke er »rund«, kan der næppe findes en bedre anledning end denne til at gøre en slags status over, hvad der er kommet ud af arbejdet i løbet af disse år.

Den følgende oversigt vil dog ikke behandle alle sider af Erhvervsarkivets virksomhed i tiden siden oprettelsen. Disse er, som defineret i loven om statens overtagelse af Erhvervsarkivet fra 1962, følgende: »at modtage arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder og fra enkeltpersoner med tilknytning til det økonomiske liv, at stille sådanne arkivalier til rådighed for den historiske forskning og selvstændigt at gennemføre forskningsarbejder«.

Kun den første del af virkeområdet, selve indsamlingen og dens resultater, de indkomne arkiver, vil blive nærmere berørt her. Hverken arbejdet med at gøre det indsamlede materiale tilgængeligt ved ordning og registrering samt formidlingsvirksomhed, eller den forsknings- og publiceringsvirksomhed, der har fundet sted, vil blive gjort til genstand for behandling.

Arbejdet på disse områder er løbende fremgået, dels af arkivets egne publikationer (Erhvervshistorisk årbog; skriftrækken), dels gennem andre udgivelser og afhandlinger i inden- og udenlandske fagtidsskrifter.

Erhvervsarkivet har som andre arkiver behov for en stadigt stigende magasin kapacitet. Efter indflytningen i Statsbibliotekets ejendom i 1963 er opført to underjordiske magasinbygninger i 1970 og 1981, der udstyret med kompaktreoler rummer henholdsvis 5.000 og 16.000 hyldemeter. Billedet her er fra det senest tilkomne magasin.

Indsamlingspraksis

Baggrund, principper og muligheder for Erhvervsarkivets indsamling af arkiver er væsentlig forskellig fra dem, der er gældende for de øvrige statslige arkiver, Rigsarkivet og Landsarkiverne.

Disse arkiver modtager i alt overvejende grad materiale fra offentlige myndigheder, forvaltninger og institutioner, der efter faste lovbestemte eller administrative regler har pligt til at aflevere ældre arkivsager. I princippet skal de historiske arkiver afleveres i deres helhed, og de nødvendige uddyndinger og kassationer foretages kun efter regler og anvisninger fra Rigsarkivet eller Landsarkiverne.

I modsætning hertil stammer arkiverne i Erhvervsarkivet udelukkende fra private erhvervsvirksomheder, organisationer og enkeltpersoner. Ingen af disse grupper har pligt til selv at opbevare arkivmateriale, der er mere end 5 år gammelt (bogførings- og skattebestemmelser), og der findes ikke i love eller andre bestemmelser grundlag for at kræve historisk værdifuldt arkivmateriale bevaret i Erhvervsarkivet eller andre offentlige eller private arkivinstitutioner.

Der eksisterer ligeledes en betydelig forskel mellem Erhvervsarkivets og det øvrige arkivvæsens indsamlingsprincipper. Rigsarkiv og Landsarkiver sigter mod at bevare (de centrale dele af) det historiske arkivmateriale fra alle de offentlige institutioner, mens Erhvervsarkivet som udgangspunkt for indsamlingspolitikken har ønske om at sikre historisk materiale om

erhvervslivet og dets udvikling gennem bevarelse af et lille, repræsentativt udvalg af arkiver fra virksomheder samt fra organisationer og andre institutioner med betydning for den erhvervsmæssige udvikling.

I forbindelse med det praktiske indsamlingsarbejde bliver forskellen stærkere accentueret. Ikke sådan at forstå, at Rigs- og Landsarkiverne ikke også skal takle problemerne om repræsentativitet. Det er naturligvis en nødvendighed i forbindelse med udtyndinger og kassationer. Mens de kan gøre det på grundlag af udvælgelse i det »totale« arkivmateriale. Erhvervslivets basis for udvælgelsen af »typisk erhvervsvirksomheder« må i modsætning hertil foregå med den baggrund, at hovedparten af arkiverne fra eksisterende og – i særdeleshed – fra tidligere virksomheder er gået til grunde. Kun i ringe omfang er historisk arkivmateriale fra ophørte virksomheder bevidst blevet bevaret (i familiekredsen eller af de nye firmaers indehavere), og hovedparten af de indkomne arkiver fra disse har »tilfældigt« været opbevaret i andre sammenhænge.

Også med hensyn til karakteren af det indsamlede materiale i det enkelte virksomhedsarkiv er der grund til at pege på de specielle forhold, der gør sig gældende. Virksomhederne har som nævnt ingen afleveringspligt for deres ældre arkiver, men har fuld rådigheds- og dispositionsret over dem. Erhvervsarkivets overtagelse af arkiverne må derfor foregå ved »frie forhandlinger«, og selv om arkivet naturligvis argumenterer for en overtagelse af alle centrale dele af virksomhedsarkivet, forekommer det dog ikke sjældent, at nogle enkelte, vigtige protokoller og sager enten helt forbliver i virksomheden, eller at aflevering af disse kategorier udskydes til senere tidspunkter end for det øvrige materiales vedkommende. Aftaler om tilgængelighedsklausuler har kun i nogle af tilfældene givet mulighed for en mere fuldstændig overtagelse af disse arkivsager.

Langt hovedparten af arkiverne er indkommet i forbindelse med Erhvervsarkivets egen opsøgende virksomhed. Blandt de første, større samlede fremstød må fremhæves kampagnen for indsamlingen af arkiverne fra erhvervenes hoved- og brancheorganisationer. Denne var vigtig, ikke blot på grund af arkivernes »egenværdi«, men også, fordi afleveringerne fra organisationerne i sig selv viste disses tillid til institutionen og derved medvirkede til at bane vejen for virksomhedernes arkivafleveringer. I forhold til disse har det opsøgende arbejde i årenes løb været drevet over et bredt felt med varierende aktiviteter. Opfordringer i organisations- og branchefagblade har vekslet med mere systematiske, direkte kampagner (f.eks. overfor »de ældste forretninger« i 1950'erne og andelsmejerierne i det følgende årti) eller særlige fremstød i forbindelse med udviklingen i

enkelte brancher (fusioneringsbølgen inden for penge- og kreditvæsenet omkring 1970). Den direkte opsøgende virksomhed har derudover bl.a. bestået i systematiske henvendelser – på grundlag af meddelelser i dag- og fagblade – til virksomheder og organisationer i forbindelse med nedlæggelser, sammenslutninger eller blot flytninger. I stigende grad har erhvervslivets generelle kendskab til Erhvervsarkivet (bl.a. gennem organisationerne og – siden 1976 – Dansk Arkivselskab) medført direkte henvendelser fra virksomhederne til arkivet med henblik på afleveringer.

På flere områder har arkivet i indsamlingsvirksomheden samarbejdet med andre institutioner. Arkivkommissionen (Kommissionen til undersøgelse af de i dansk privateje bevarede kilder til dansk historie) formidlede – især i årene indtil statens overtagelse i 1962 – et betydeligt antal afleveringer. I det Humanistiske Forskningsråds projekt om »Industrialismens Bygninger og Boliger« medvirkede Erhvervsarkivet ved indsamling af en række af de opsporede fabriksarkiver. Derudover har der gennem årene været et løbende samarbejde om gensidige afleveringer med de større museer (Nationalmuseet (købstadundersøgelserne), Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg, Industri- og Håndværkermuseet i Horsens samt Grafisk Museum i Odense), og i de seneste år er ligeledes formidlet flere større afleveringer fra nogle af de lokalhistoriske arkiver.

Som en af de vigtigste samarbejdsaftaler om afleveringer til Erhvervsarkivet må endelig nævnes, at der siden 1948 har eksisteret en ordning, hvorefter Landsarkiverne skal aflevere forretningsbøger m.v. fra dommerarkivernes konkurs- og dødsbosager til opbevaring i Erhvervsarkivet. På denne måde er indgået nogle hundrede, hovedsagelig mindre, arkiver fra en stor del – men dog ikke alle – af landets retskredse.

Arkivbestanden

De indsamlede arkiver omfatter i dag omkring 45.000 hyldemeter arkivalier, fordelt på omkring 6000 forskellige arkivfonds. Det svarer til, at der siden Erhvervsarkivets oprettelse gennemsnitlig er modtaget et arkiv hveranden dag og omkring 1000 hyldemeter pr. år.

De enkelte arkivers omfang varierer meget fra det gennemsnitlige omfang på 7-8 m. bind og pakker. Til de største hører en række af organisationsarkiverne, hvor bl.a. Industrirådets, Arbejdsgiverforeningens og Grosserer-Societetets hver er på 1000 m. eller mere. Også flere af afleveringerne fra f.eks. kreditforeningerne og brandforsikringssselskaberne hører til blandt de største. Kun ganske enkelte virksomhedsarkiver når op på mere

end 100 m. som B & W, Frichs eller Handelshuset Plum. Blandt de mindste arkiver, der kun består af enkelte eller ganske få enheder, tæller mange af de modtagne forretningsarkiver, der indgår i »dommerafleveringerne« fra Landsarkiverne.

Som det fremgår af nedenstående oversigt, er det samlede materiale typemæssigt fordelt på knap 5000 virksomheds- og institutionsarkiver, 8-900 organisations- og foreningsarkiver samt omkring 200 andre arkiver, hvoraf hovedparten udgøres af privatarkiver fra erhvervsfolk og andre.

Arkivbestand 1986, fordeling på typer og brancher

Virksomhedsarkiver:		4877
Heraf: Landbrug	109	
Råstofudvinding	13	
Industri og håndværk	1089	
Værker	9	
Bygge- og anlægsvirksomhed	187	
Handel og restauration	2588	
Transport	158	
Penge- og forsikringsvæsen, forretningservice	529	
Tjenesteydelser i øvrigt	195	
Organisationsarkiver:		873
Heraf: Branche- og fagorganisationer	637	
Andre	236	
Privatarkiver:		167
Andre:		31
I alt		5948

Branchemæssigt er arkiverne spredt meget bredt over alle erhvervslivets sektorer, men med betydelig forskellig dækningsgrad. Hovedvægten ligger afgjort på handels- og industriarkiverne, men også inden for penge- og kreditvæsen er arkivet i besiddelse af en lang række af de centrale institutioners arkiver. Det ses også umiddelbart af tabellen, at landbrugssektoren er langt ringere dækket af arkiver end byerhvervene.

En måling af virksomhedsarkivernes »dækningsgrad« i forhold til antallet af de samtidigt eksisterende virksomheder kunne være af en vis interesse for at bedømme, i hvor vidt omfang de bevarede arkiver »afspejler« den til enhver tid eksisterende erhvervsstruktur. En sådan er dog ikke foretaget, delvis af tekniske og arbejdsmæssige grunde, men en anden begrundelse har dog også været, at materiale til belysning af de enkelte erhvervssektorer udvikling ikke udelukkende findes i de bevarede virksomhedsarkiver.

Et betydningsfuldt supplement hertil kan hentes i det store antal organisationsarkiver, som er modtaget, og som dækker et langt bredere udsnit af virksomheder end de egentlige virksomhedsarkiver.

En sammenligning af de modtagne virksomhedsarkiver set i forhold til antallet af virksomheder i 1935 skal derfor kun give et fingerpeg vedrørende dækningsgraden. Landbruget er helt åbenlyst det svagest dækkede med kun godt 100 arkiver, repræsenterende omkring 200.000 landbrugsbedrifter. Inden for håndværk, industri samt transportsektoren svarer arkivbestanden til ca. 1,3 % af de eksisterende virksomheder i 1935, for bygge- og anlægssektoren er procentandelen lidt mindre, omkring 1 %. For handelens vedkommende ligger den tilsvarende »arkivandel« på ca. 2,6 %, mens den bedst dækkede sektor, pengevæsen, forsikring og anden forretningsservice ligger væsentlig højere, omkring 10 %.

Denne sammenligning mellem »virksomhedsbestanden« 1935 og virksomhedsarkiverne i Erhvervsarkivet giver naturligvis en dækningsgrad, der er for høj, idet arkiverne kronologisk er spredt over en lang periode.

Til de ældste arkiver hører forskellige – især århusianske – lavsarkivalier, der går tilbage til 1600-årene. Enkelte egentlige virksomhedsarkiver er bevaret fra første halvdel af 1700-tallet, hvortil også de tidligste organisationers (bl.a. Grosserer-Societetets) materiale kan føres tilbage. For det følgende århundrede vokser antallet af arkivfonds gradvis. Hovedvægten i materialet er dog koncentreret til årene mellem 1850 og 1950, men Erhvervsarkivet har også helt nyt – og foreløbigt utilgængeligt – materiale fra 1950 til begyndelsen af 1980'erne.

Handelsarkiverne har generelt et tyngdepunkt, der ligger længere tilbage end industri- og håndværksarkiverne. For de fleste af arkiverne inden for pengevæsen, kredit og forsikring gælder, at oprettelse/hhv. privatisering ligger så sent, at tyngdepunktet forskubbes på denne side af århundredskiftet.

Et eksempel på den kronologiske fordeling af materialet i virksomhedsarkiverne ses i figuren på næste side. Den giver en oversigt over, fra hvilke perioder materialet i de godt 200 arkiver fra jern- og metalindustrifirmaer stammer. For et par af virksomhederne findes materiale fra før 1800, men derudover fremgår, at arkiverne bliver repræsenteret i et stadigt stigende antal mellem 1830 og 1920'erne svarende til væksten i antallet af jernindustrielle virksomheder. Derefter falder det repræsentative udsnit, og dette må naturligvis ses i sammenhæng med, at det især er fra denne følgende periode (1930-80), at fortsatte afleveringer hovedsagelig vil finde sted.

Selv om forholdene for jernindustriarkiverne ikke uden videre kan over-

Materiale i jern- og metalindustri-arkiver, kronologisk fordelt

føres til andre arkivgrupper, er der dog ingen tvivl om, at man ved en tilsvarende gennemgang vil kunne finde et lignende mønster, især inden for industri- og handelsvirksomhedsarkiverne. For håndværksvirksomhederne er det undtagelsen (tømremester Weber, Roskilde) – formentlig som følge af manglende fast regnskabsføringspraksis – at forretningsbøger fra tiden for 1850 er bevaret.

Erhvervsarkivet dækker inden for sit område hele landet, og dette afspejler sig også i den følgende oversigt, der viser arkivernes geografiske hjemsted, fordelt på »landsdele«. Mens organisationsarkiverne helt tydeligt er koncentreret omkring København og Århus, er spredningen af virksomhedsarkiverne langt mere jævnt.

Virksomheds- og erhvervsorganisationsarkivers geografiske fordeling

	Virksomheder	Organisationer	I alt
København	778	296	1074
Øvrige Sjælland m.v.	649	22	671
Fyn	654	19	673
Sydlig Jylland	280	12	292
Vestjylland	504	14	518
Østjylland	1511	256	1767
Nordjylland	473	15	488
Udland	28	3	31
I alt	4877	637	5514

Det falder naturligvis i øjnene, at Østjylland er repræsenteret med det største antal arkiver. Dette skal ses i sammenhæng med, at indsamlingen i Århusområdet er af en noget bredere karakter, idet Erhvervsarkivet som følge af placeringen her har fungeret som et slags lokalarkiv for Århus købstad (byens kommunale arkiver opbevares efter særlig aftale på Erhvervsarkivet). Det har medført, at et større antal arkiver fra lokale småforretninger og virksomheder indgår i afleveringerne herfra, ligesom også et betydeligt antal lokale erhvervsmæssige og faglige organisationer har afleveret materiale.

Af de øvrige landsdele er Fyn det forholdsvis bedst repræsenterede, mens især det sjællandske område i forhold til sin størrelse og betydning har færre afleveringer. Også Sønderjylland er forholdsvis svagt repræsenteret, hvilket har sammenhæng med de særlige nationale forhold, der bl.a. har betydet, at mange virksomhedsarkiver – bl.a. i forbindelse med dommerembedsafleveringer – er forblevet på Landsarkivet i Åbenrå.

Arkivmaterialet og erhvervssektorerne

Som nævnt foreligger der ikke blot i de enkelte virksomhedsarkiver inden for de forskellige erhvervssektorer materiale til belysning af de pågældende branchers udvikling. Organisationsarkiverne er omtalt, men ud over disse findes der andre arkivfunds, der enten mere tværgående eller på specielle områder indeholder et materiale, der kan anvendes i forbindelse med undersøgelser om enkeltvirksomheder, brancher eller sektorer.

Disse og andre forhold omkring arkivmaterialet vedrørende de enkelte hovederhvervsgrupper vil blive berørt i de følgende afsnit.

Landbrug m.v.

Virksomhedsarkiverne inden for denne sektor er forholdsvis få, idet de kun udgør knap 125. Godt hundrede af disse stammer fra landbrugsbedrifter og kun et ringe antal fra henholdsvis gartneri, skovbrug og fiskeri. Hertil kommer desuden 10-15 arkiver, der vedrører råstofudvinding af forskellig art: kalk, brunkul, naturgas, granit og flint.

Når de egentlige landbrugsvirksomheder er så svagt repræsenteret, har det flere årsager. To forhold er dog af afgørende betydning. For det første har der ikke for hovedparten af landbrugsbedrifterne været regnskabs- og bogføringspligt, således som det har været tilfældet for hovedparten af de øvrige selvstændigt næringsdrivende, og det betyder, at der simpelt hen

ikke har været ført regnskaber fra hovedparten af bedrifterne. Dernæst har der ikke fra Erhvervsarkivets side været drevet nogen betydelig opsøgende virksomhed for at komme i besiddelse af landbrugsregnskaber. For de private godsets arkiver foreligger aftaler mellem Erhvervsarkivet og Landsarkiverne om, at disse – der for de ældre deles vedkommende er opbevaret på Landsarkiverne – også fortsat skal indsamles og bevares der for den del af arkiverne fra tiden efter 1850, hvor godsejerne ikke længere havde med den offentlige forvaltning at gøre. Dernæst har landbrugerne i høj grad benyttet deres interesseorganisationer, landbo- og husmandsforeningerne, i forbindelse med udfærdigelse af driftsregnskaberne – hvilket igen betyder, at der dels er offentliggjort et stort antal regnskaber fra forskellige bedriftstyper, dels at materialet hertil i nogen grad kan findes i landbrugsorganisationsarkiverne, af hvilke stort set alle betydelige er afleveret til Erhvervsarkivet. Det gælder først og fremmest Landbrugsrådets arkiv samt arkivet for Danske Husmandsforeninger, men også de to største provinsielle landbrugsforeninger, den sjællandske og den jyske, der begge rummer et betydeligt materiale (bl.a. fra regnskabskredse og kontrolforeninger) til belysning af landbrugsejendommens økonomiske og regnskabsmæssige forhold. Både disse organisationsarkiver og det ældste landøkonomiske selskab, Det kgl. da. Landhusholdningsselskab, der er bevaret siden grundlæggelsen i 1769, rummer desuden et væsentligt materiale til belysning af den erhvervsfaglige og uddannelsesmæssige udvikling i landbruget.

En række andre arkiver rummer derudover et væsentligt supplerende materiale til belysning af landbrugsbedriftenes forhold. Det gælder andelsbevægelsens arkiver (mejerier og slagterier m.v.), der rummer centrale oplysninger om især den animalske produktion, men for specielt det jyske landbrugs udvikling indeholder også de store arkiver fra Hedeselskabet og Hedebruget vigtige informationer om udviklingen i agerbruget. Endelig må nævnes kreditforenings- og brandforsikringsmaterialet, idet disse selskabers taxationsforretninger oftest som supplement til bygningsbeskrivelser har oversigt over husdyrbestand, driftsplaner, maskinpark og folkehold i forbindelse med vurderinger af ejendommens indtægtsmuligheder.

Håndværk og industri

Antallet af virksomhedsarkiver inden for håndværk og industri udgør i alt knap 1100. Nærings- og nydelsesmiddelindustrien er repræsenteret med næsten 400 arkiver, blandt hvilke alene mejerierne tæller omkring 125. Til øvrige lidt større grupper hører slagterier, tobaksfabrikker og bryggerier

samt spritfabrikkerne, hvor DDSF's store arkiv rummer et betydeligt materiale fra mange af de opslugte fabrikker, samt væsentlige, mere generelle, bidrag omkring spiritus- og alkoholspørgsmålene. Til andre dominerende industrigrene hører tekstil- og beklædningsindustrien (200 arkiver), jern- og metalindustrien (211 arkiver) samt træ- og papirindustribrancherne, hver repræsenteret med omkring 100 arkiver.

Industriens og håndværkets hovedorganisationer har afleveret omfattende arkiver, og det samme er tilfældet med flere af de større brancheorganisationer (f.eks. Tekstilfabrikantforeningen, Tobaksindustrien, Dansk Betonvareindustri). Derudover må også her nævnes arkiverne for arbejdsgiverorganisationerne, der jo langt op i dette århundrede først og fremmest gjorde sig gældende inden for disse områder. Materialet fra Dansk Arbejdsgiverforening, Industrifagene og Jernets Sammenslutning, der er de mest omfattende af disse arkiver, rummer i sammenhæng med de organisatoriske sager meget materiale omkring enkeltmedlemmernes produktion, beskæftigelsesforhold og øvrige udvikling. Materiale omkring uddannelse og teknologisk udvikling kan man i betydeligt omfang finde i organisationsarkiverne, men i endnu højere grad findes sådanne spørgsmål belyst i de modtagne arkiver fra nogle tekniske skoler, samt fra Teknologisk Institut i København og Akademiet for de Tekniske Videnskaber.

Et specielt materiale til belysning af den tidlige industrielle udvikling i sidste halvdel af 1800-tallet er indeholdt i dele af arkivet (vedr. de store industriudstillinger) fra Industriforeningen i København.

Af andre »tværgående« arkiver, der rummer materiale om industri- og håndværksvirksomheder kan på den ene side nævnes arkiverne fra »Greens Fonds og Aktier«, der indeholder grundoplysninger og baggrundsmateriale om danske aktieselskaber, og et tilsvarende fra Kraks Legat med oplysninger om »Danmarks ældste forretninger«. En anden type af information – om firmaernes tekniske og bygningshistoriske udvikling – fremgår af de særdeles udførlige fabriksvurderingsrapporter, som er bevaret i arkivet for Dansk Tarifforening, der fra 1896 udførte bl.a. fælles industrielle taksationsforretninger for en række forsikringsselskaber.

Handel

Handelsarkiverne udgør den største gruppe af virksomhedsarkiver i Erhvervsarkivet, mere end 2500 enkeltarkiver er bevaret, fordelt på ca. 370 grossistvirksomheder og 2150 detailforretninger. At materialet er så forholdsvist omfattende, skyldes flere forhold. Dels har handlende siden Dan-

ske Lov haft pligt til at føre »købmandsbøger«. Bestemmelserne herom, der blev skærpet og udvidet i 1738 og 1832, har betydet, at regnskabsbøger fra handelsvirksomheder generelt findes bevaret fra tidligere perioder, end tilfældet er for mange andre erhvervsdrivende. Desuden var de efterladte arkiver fra 1800-tallets handelshuse blandt de første erhvervsarkivtyper, som Arkivkommissionen i årene forud for Erhvervsarkivets oprettelse havde påbegyndt indsamling af.

Det er disse store købmandshuses samt de modtagne engroshandelsfirmaers arkiver, der hører til de mest omfangsrige blandt handelsarkiverne. For den private engros-handel er der en bred dækning af virksomhedsarkiver fra de forskellige brancheområder, og dertil kommer det fyldige arkiv fra Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger samt enkelte andre andelsgrossistfirmaer. Et væsentligt supplement til belysning af engroshandelens udvikling danner desuden en række større organisationsarkiver, ikke mindst Grosserer-Societetets arkiv, der rummer materiale tilbage til oprettelsen i 1742 og udover organisationens eget arkiv indeholder sager vedr. omkring 40 brancheforeninger. Dertil kommer arkiver fra Den danske handelsstands Fællesrepræsentation og Provinshandelskammeret, fra flere lokale handelsstandsforeninger samt fra Sammenslutningen af Havne- og Købmandsorganisationer.

Mens grossistvirksomhedsarkiver er koncentreret omkring de største provinsbyer og især København, hvorfra henved halvdelen stammer, er det karakteristisk, at arkiverne fra detailforretningerne geografisk dækker hele landet, og at de mindre købstæder her er velrepræsenteret. Forholdsmæssigt betragtet er det denne arkivgruppe, der rummer langt hovedparten af de 1700-talsarkiver, som findes i Erhvervsarkivet. Arkiverne fra før 1880 består for langt den største dels vedkommende af »blandede« købmandshandelsarkiver, mens der for det sidste århundrede er bevaret et betydeligt antal arkiver fra specialvareforretninger, ligesom de private forretningsarkiver suppleres med henved hundrede brugsforeningsarkiver, der enten er indsamlet direkte eller via det nu nedlagte HB.

Organisationsmæssigt er detailhandelen svagere repræsenteret i arkivet end grossistsektoren. Kun for kolonialkøbmændenes vedkommende findes et godt og fyldigt materiale i arkivet for De samvirkende Købmandsforeninger. For specialvarehandelens udvikling rummer dog arkivet fra De danske Handelsforeningers Fællesorganisation et væsentligt materiale, selv om det for perioden frem til 1930'rne kun indeholder sager vedr. hovedstadens handelsforeninger. Af de øvrige brancheforeningsarkiver kan fremhæves det omfattende fra Den danske Boghandlerforening.

Øvrige sektorer

Inden for de resterende erhvervsområder: transport, penge- og forsikringsvæsen samt de liberale erhverv har indsamlingsarbejdet i praksis samlet sig om en række særlige grupper.

Transporterhvervene er repræsenteret med godt 150 arkiver, der dog fordeler sig meget ujævnt. Arkiver vedrørende banetransport er der stort set ingen af, hvilket naturligvis hænger sammen med, at ikke blot Statsbanernes arkiver afleveres til Rigs- og Landsarkiverne, men at disse også har indsamlet materialet fra de mange nedlagte privatbaner. Inden for biltrafikken repræsenteres de private vognmandsvirksomheder næsten udelukkende af arkiver fra fragtvognmænd og speditionsfirmaer. Bedst dækket er skibsfarten med arkiver fra såvel større (DFDS, J. Lauritsen, C. K. Hansen) som mindre rederivirksomheder fra de seneste 150 år, hvortil kommer omfattende organisationsarkiver fra de respektive rederiforeninger og Søfartsrådet samt arkiver fra mægler- og klarererfirmaer. Også redningskorps til søs og til lands er repræsenteret, hvorimod luftfarten kun kan opvise et enkelt speditonsarkiv.

Fra penge- og kreditsektoren er afleveret knap 200 arkiver. Halvdelen udgøres af pengeinstitutarkiver, af hvilke sparekasserne med omkring 80 arkiver tæller de fleste. Blandt disse hører flere af landets største, indkommet i forbindelse med de mange fusioner i begyndelsen af 1970'erne. I forhold hertil har bankerne været langt mere restriktive med hensyn til afleveringer, idet de ca. 20 bankarkiver – med landets ældste bank, Fyens Discontokasse som den væsentligste undtagelse – hovedsagelig stammer fra nedlagte banker. For især det 19. århundrede »erstattes« bankmaterialet dog gennem afleveringer fra en række af tidens mere fremtrædende bankier- og vekselerfirmaer (D. B. Adler, J. S. Hahns Enke, Smith & Le Maire, R. Henriques), af hvilke flere rækker frem til 1960'erne. Det samme gælder Københavns Fondsbørs, hvis arkiv rækker tilbage til 1780'erne.

I antal tæller de 25-30 kredit- og hypotekforeningsarkiver ikke voldsomt, men ikke mindst kreditforeningsarkiverne er store og omfatter med en enkelt undtagelse (Kreditforeningen for kommuner) samtlige foreninger, der oprettedes i sidste halvdel af 1800-tallet. For næsten alle rækker arkiverne tilbage til foreningernes oprettelse. Af materialet herfra benyttes især lånetagernes vurderingsforretninger i mange sammenhænge til økonomiske, industri- og landbrugs- og bygningshistoriske undersøgelser.

Forsikringsarkiverne omfatter omkring 50. Den største gruppe omfatter brandskadeselskaberne, hvortil også hører Købstædernes Brandforsikring og Den alm. Brandforsikring for Landbygninger, hvis centrale arkiver er

afleveret til Erhvervsarkivet for perioden efter 1872, da disse selskaber overgik fra offentlig til privat organisation. De tidlige dele af disse arkiver findes i Landsarkiverne, der også – af hensyn til kontinuiteten – har modtaget de lokale branddirektørarkiver med bl. a. taksationsprotokoller for årene efter 1872. Mens landets ældste private brandforsikringsselskab, Københavns Brandforsikring har afleveret hele sit arkiv til Landsarkivet for Sjælland, rummer Erhvervsarkivet materiale fra en række af de nyere private bygningsbrandkasser, der blev oprettet i årene efter ca. 1850. Derudover findes arkiver fra de fleste øvrige kategorier af assuranceselskaber, og materialet herfra indeholder ofte »uventede« informationer om erhvervslivets forhold. Dansk Tarifforening er nævnt ovenfor, men også Nordisk Ulykkesforsikrings sager vedr. byggehåndværksorganisationerne eller Andelsforeningernes Sanatorieforenings oplysninger om brugsforeninger og mejerier er eksempler herpå.

Den sidste hovederhvervsgruppe, de liberale erhverv, er uden for enhver tvivl den sektor, fra hvilken de indkomne arkiver har den meste ujævne dækning. Langt hovedparten af materialet her stammer fra sagførere. Disse har naturligvis en meget væsentlig »tværgående« erhvervsfunktion, og arkiverne herfra (ca. 165) kan bidrage til undersøgelser inden for en lang række såvel erhvervshistoriske som andre områder. I forhold hertil er dog en række af de øvrige grupper hidtil blevet »overset« i indsamlingsarbejdet. Mest udtalt gælder det for revisionsfirmaerne, men også rådgivende ingeniørkontorer, reklamebranchen, dyrlægerne eller konsulentvirksomheder af forskellig art hører til disse.

Afslutning

I ovenstående oversigt over Erhvervsarkivets indsamling og bestand er først og fremmest behandlet de erhvervshistoriske arkiver, som da også udgør den helt overvejende del af de arkiver, der opbevares på arkivet. Det må dog afslutningsvis nævnes, at arkivet efter aftale med arkivvæsenet fører tilsyn med og opbevarer Århus kommunes omfattende arkiver, der dels rummer materiale fra købstadskommunen fra 1400-tallet til i dag, dels de indlemmede forstads- og omegnskommuners arkiver 1803-1970. Fra Århus er endvidere indgået forskelligt andet arkivmateriale af lokalhistorisk karakter, som ligger uden for det erhvervshistoriske område.

Sideløbende med indsamlingen af arkiverne er naturligvis foregået et omfattende ordnings- og registreringsarbejde, ligesom der i tilslutning til arkiverne er opbygget oversigter, vejledninger, registre og andre hjælpe-

midler som udgangspunkt og grundlag for undersøgelser og studier. Hovedgrupper af dette materiale er medtaget i efterfølgende oversigt.

Hjælpemidler vedr. erhvervsarkiver og erhvervshistorie

Specialbibliografier og oversigter

Boje, Per: Det industrielle miljø 1840-1940, Kilder og litteratur, 1976.

Dybdahl, V.: Erhvervsarkivet som forskningsinstitution, 1976.

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1869-1944, man. i Erhvervsarkivet.

Dybdahl, V.: Handelshistorisk Litteratur 1945-51, 1952 (Fortid og Nutid).

Dybdahl, V., A. Jørgensen og F. H. Lauridsen: Industrihistorisk litteratur 1945-54, 1955 (Fortid og Nutid).

Dybdahl, V.: Handels- og industrihistorisk Litteratur 1952-65, 1966.

The Scandinavian Economic History Review. Årsbibliografier over øk. og soc. hist. 1967ff, 1968ff.

Hansen, Ulf Kjær: Danske jubilæumsskrifter, 1955. (Hertil V. Dybdahls kritiske anmeldelse i Erhvervshistorisk årbog 1955).

Firma- og erhvervsorganisationsjubilæumsskrifter, (opdelt efter brancher) i Erhvervsarkivets bibliotek.

Arkivejledninger

Dybdahl, V.: Af Erhvervsarkivets historie (Erhvervshistorisk Årbog 1949).

Lauridsen, F. H.: Personalhistorie i Erhvervsarkivet (Personalhistorisk Tidsskrift 1979).

Fode, H.: Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet (Erhvervshistorisk Årbog 1980).

Jansen, Chr. R.: Nyt centralt arkivmateriale. Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter (Erhvervshistorisk Årbog 1972).

Lauridsen, F. H.: Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver (Erhvervshistorisk Årbog 1980).

Schou, H. H.: Grosserer-Societetets arkiv (Erhvervshistorisk Årbog 1980).

Degn, Ole: Landhusholdningsselskabets arkiv, bd. I, 1971. Indledning.

Indledninger i de enkelte registraturer.

Registraturer og arkivoversigter

Kortregistraturer.

Fuldstændig registrering, opstillet topografisk og med branche- og navneregistre.

Duplikerede enkeltregistraturer.

Ca. 250 større arkiver.

Tværregistraturer.

Lønningsbøger.

Filmregistratur.

Trykte registraturer.

Landhusholdningsselskabets arkiv med tilhørende journalregistre 1769-1834. I-II, 1971 og 1974. Hertil desuden på kort journalregistre 1835-52 samt præmievinderkartotek 1769-ca. 1960.

Grosserer-societetets arkiv, 1983.

Heri også registraturer over tilknyttede organisationer.

Årsoversigter over afleverede arkiver i Erhvervshistorisk årbog 1949ff.

Arkiver med »tværgående« materialer.

Organisationsarkiver.

Realkreditforeningsarkiver.

Nogle af disse (Ny Jysk Købstadskreditforening, Kreditforeningen for Jyske Landejendomsbesiddere, Den vest- og sønderjyske Kreditforening og Østifternes Husmandskreditforeninger) er registreret topografisk.

Sagførerarkiver.

Dansk Tarifforenings arkiv.

Arkivet for råmaterialet til Kraks ældste forretninger.

Arkivet over råmaterialet til Greens Danske Fonds og Aktier.

Særlige registre og hjælpemidler

Biblioteket

Regnskabs- og beretningssamling.

Vedtægtssamling.

Brochure- og katalogsamling.

Emneregistre.

Kartoteksrum

Personalhistorisk Index.

Udklipsmapper vedr. personstof.

Virksomhedsindex (Børsen 1975ff).

Erhvervsdomme i Ugeskrift for Retsvæsen 1867-1968.

Registre over borgerskaber, ca. 1450-1900.

Vilhelm Marstrands personalhistoriske samling.

Sejrs Århusindex (personer, emner), ca. 1790-1920.

Lokalhistorisk registrering af Århusaviser.

Topografisk registrering af Danmarks ældste forretninger (1.-4. udg.).

Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914

AF HANS CHR. JOHANSEN

Der har i de seneste år været en betydelig interesse i studier af de multinationale selskabers tidligste historiske udvikling. I artiklen undersøges, om de første af disse selskaber også var interesseret i at slå sig ned i Danmark. Det var kun tilfældet i begrænset omfang, måske fordi det danske marked var ret lille, og fordi der på grund af lav toldbeskyttelse var gode muligheder for at forsyne Danmark gennem import. Det vises tillige, at nogle af de første danske industrivirksomheder tidligt vovede sig ud på det internationale marked og søgte at få fodfæste der gennem oprettelse af filialer i en række vesteuropæiske lande.

I efterkrigstiden har der været en øget politisk interesse for at følge de såkaldte multinationale selskabers virksomhed. Ikke mindst fra de politiske venstrefløje i de vesteuropæiske lande og fra regeringerne i en række u-lande har man fremhævet, at de multinationale selskaber (MNS) har muligheder for at arbejde på tværs af national økonomisk planlægning, og man har hævdet, at dette faktisk medførte større ulemper for de lande, hvor de multinationale selskaber lagde deres filialer, end de fordele, der blev opnået, f.eks. ved øget beskæftigelse og kapitaldannelse samt anvendelse af en højere teknologi end den, landets egne virksomheder har adgang til. På internationalt plan har disse bestræbelser i 1975 givet sig udslag i oprettelsen af et »Centre on Transnational Corporations« under FN, som sammen med en kommission har indsamlet oplysninger og fremmet forskning om MNS samt givet teknisk bistand til u-lande i deres forhandlinger med de multinationale.

Parallelt med denne politiske interesse er der af økonomer blevet udgivet et utal af afhandlinger om selskabernes særpræg i handel og lokalisering, om deres investerings- og profitpolitik, om deres rolle som teknologispredere mellem lande, om deres påvirkning af konkurrenceforhold og lønniveau m.m. Disse studier er hovedsagelig af teoretisk art med relativt få forsøg på empiriske undersøgelser, og hvor sådanne findes, er det som oftest gjort på

et stærkt aggregeret plan, hyppigt med udgangspunkt i landenes offentlige statistik over samlede årlige internationale kapitalstrømme i forbindelse med direkte investeringer.

Historikere er først på et lidt senere tidspunkt begyndt at interessere sig for de multinationales egenart. Der findes ganske vist allerede fra før midten af 1960'erne mange beskrivelser af enkeltvirksomheders historie, ofte i form af jubilæumsskrifter, og nogle af disse virksomheder har i tidens løb udviklet sig til MNS. Det multinationale islæt er imidlertid som oftest stedmoderligt behandlet. Der er ikke gjort specielt forsøg på at forklare, hvorfor den pågældende virksomhed tog springet fra kun at producere i hjemlandet til at foretage direkte investeringer i udlandet. Der savnes som regel en fremstilling af de udenlandske filialers virksomhed, og det er også sjældent, at der gøres nærmere rede for, hvilke faktorer der havde betydning for samspillet mellem hovedsæde og filialer¹.

I den sidste snes år har en række virksomhedshistorikere (business historians) imidlertid søgt at råde bod på dette. Blandt de første var den amerikanske historiker Mira Wilkins, der i 1964 sammen med Frank E. Hill publicerede en undersøgelse af Ford's virksomhed som MNS, og i 1970 og 1974 to bind, der mere bredt skildrede en række store amerikanske foretagenders ekspansion, først i Canada og Vesteuropa og efterhånden ud i alle verdensdele². Senere eller næsten samtidige studier har bl.a. behandlet engelske og tyske MNS, og der findes efterhånden en betydelig litteratur om emnet for alle de store industrilandes vedkommende³, mens det er sparsomt, hvad man ved om forholdene i Danmark, navnlig i de tidlige år for de multinationales virksomhed⁴.

Den ovennævnte litteratur har ikke nogen entydig opfattelse af, hvad der skal forstås ved et MNS. Det typiske udviklingsforløb for et sådant selskab synes at være, at en national virksomhed opnår en stærk position i hjemlandet takket være teknisk eller organisatorisk overlegenhed på et specielt område – virksomheden kan f.eks. sidde inde med vigtige patenter. Gælder forspringet også internationalt, vil det vise sig ved en betydelig eksport, som i begyndelsen sker ved effektivering af enkeltordrer fra udenlandske kunder og senere ved en fast salgsagent i de mest betydningsfulde importlande. Dette kan udbygges til, at virksomheder selv opretter salgskontorer i udlandet. Det kan yderligere blive nødvendigt at udvide med et servicenet, hvis der er brug for specialviden for hurtigt at kunne reparere eksporterede maskiner eller kompliceret apparatur, og endelig kan man tænke sig, at der i importlandet oprettes fabrikker, der står for samling af enkeltdele produceret i modervirksomheden eller for hele produktionsprocessen. Denne

sidstnævnte form for etablering kan enten ske ved at opbygge en ny virksomhed i landet eller ved at opkøbe en allerede eksisterende og indrette denne som udenlandsk filial. Eventuelt kan det være tilstrækkeligt at sikre sig en kontrollerende aktiepost i et eksisterende selskab. En alternativ vej til at blive multinational kendes blandt virksomheder, der er afhængige af udenlandske råvarer. De kan ønske at opnå større uafhængighed ved at eje f.eks. de oliekluder eller malmlejer, som råstofferne kommer fra, og foretager derfor direkte investeringer i udlandet.

For den første gruppe af virksomheders vedkommende, hvor eksport udvikler sig til udenlandsk produktion, er der forskellige opfattelser af, hvornår det multinationale element opstår. Ønsker man at undersøge, hvornår der er muligheder for at føre en selvstændig international konkurrence- og profitpolitik, vil eksistensen af et udenlandsk salgsapparat være tilstrækkeligt. Endnu mindre – en postboks i Liechtenstein – kan måske endda skabe sådanne muligheder. De fleste virksomhedshistorikere har dog først opfattet virksomheder som egentlige multinationale, når et selskab ejer producerende industrivirksomheder i mere end et land, idet springet til denne form for udenlandsk etablering kræver beslutninger af langt større rækkevidde end blot oprettelse af et salgskontor, og i det lange løb vil påvirkningen af forholdene i etableringslandet også være langt større. Denne definition vil derfor blive anvendt i det følgende.

De historiske undersøgelser viser, at fremvæksten af MNS er et ældre fænomen, end man umiddelbart skulle forvente ud fra, at de først er kommet i politikeres og økonomers søgelys efter 1945. Deres første opblomstring foregik i perioden mellem den amerikanske borgerkrig og den første verdenskrig, og i 1914 fandtes der allerede flere hundrede MNS, deriblandt nogle af en senere tids internationale mastodontvirksomheder.

Blandt de tidligste amerikanske nævnes ofte symaskineproducenten Singer, der byggede en fabrik i Glasgow i 1867-68. Eksempler på tidligere europæiske MNS er den tyske el-apparatproducent Siemens med fabrikker i bl.a. Rusland, England, Frankrig og USA inden 1914, det engelske sæbefirma Lever Brothers med fabrikker i bl.a. Schweiz, Canada, Tyskland, Australien og USA, og det svejtsiske mælkekondenseringsfirma Nestlé i bl.a. England, USA, Norge og Sverige. Andre velkendte navne på MNS fra før 1914 er Hoechst, Bayer, Ciba, British American Tobacco Company, International Harvester, International Bell Telephone Company, Westinghouse Brake Company, Courtaulds, J.P. Coats, Dunlop og Brown-Boveri.

Beslutningen om at blive multinational synes ifølge de historiske studier

at have været vanskelig at tage i de fleste virksomheder. Normalt har man så længe som muligt søgt at forsyne de udenlandske markeder ved at eksportere fra fabrikker i hjemlandet. Det gav bedre muligheder for at kontrollere produkternes kvalitet og for at styre virksomhedens planlægning og finansiering.

De vigtigste forhold, der i de MNS's barndom alligevel kunne motivere til produktion i udlandet, synes at have været ændringer i toldsatter, der kunne skade et allerede oparbejdet eksportmarked, og indførelse af klausuler i patentlove om, at patentbeskyttelsen kun havde gyldighed, såfremt der blev startet produktion i landet inden for en i loven fastsat tidsfrist.

I alle tilfælde har beslutningen dog måttet afhænge af, om den udenlandske etablering var profitabel. I kalkulationerne er indgået overslag over produktionsomkostningerne i etableringslandet, herunder løn- og arbejdsforhold, rekrutteringsmuligheder for den type arbejdskraft, der skulle anvendes, landenes beskatningsforhold og transportomkostninger for henholdsvis råvarer, halvfabrikata og færdigvarer. Vigtigt har også afsætningsforholdene været, navnlig om markedet var stort nok til at aftage hele produktionen fra en nyetableret fabrik. Endelig måtte de virksomheder, hvis styrke var baseret på patentrettigheder, naturligvis overveje, om det kunne være fordelagtigere at indgå licensaftaler med virksomheder i det pågældende land.

Udenlandske multinationale selskaber med virksomhed i Danmark før 1914

Hovedparten af den historiske litteratur om de MNS har, som det vil være fremgået af de ovennævnte eksempler, behandlet virksomhedernes tidlige udvikling – måske fordi det er lettere at få tilladelse til at bruge det ældre kildemateriale, både det, der stadig findes i virksomhederne, og hvad der kan findes i offentlige arkiver, f.eks. oplysninger fra industritællinger og selskabsregistre.

Prøver man i en række af de nævnte afhandlinger at slå op i stikordsregistret under Danmark, København og andre stikord, der kan give indtryk af, om denne del af verden inden den første verdenskrig var blevet opdaget af de multinationale selskaber, er resultatet i de fleste tilfælde negativt.

Ud fra de motiver til at oprette filialer i udlandet, der er nævnt ovenfor, er det også, hvad man umiddelbart måtte forvente. Det danske marked var af ringe omfang. For de fleste varer gav både toldloven af 1863 og ændringerne i 1908 ringe beskyttelse, og den danske industri var endnu i de fleste

brancher af så beskeden omfang, at der ikke fandtes en væsentlig faglært arbejdsstyrke eller andet veluddannet personel, som kunne virke tiltrækkende på udenlandske selskaber. Den første danske patentlov af 13. april 1894 indeholdt ganske vist en forpligtelse til, at patenthaveren skulle påbegynde indenlandsk produktion, inden der var gået tre år efter patentets udstedelse, men det tilføjes, at patenthaveren kunne fritages, »hvis de dermed forbundne omkostninger ikke står i rimeligt forhold til det indenlandske forbrug, på betingelse af, at patenthaveren drager omsorg for, at genstanden stadig her kan fås til købs af enhver« (paragraf 23). I hvilket omfang denne undtagelsesmulighed har været udnyttet, synes der ikke at foreligge nærmere oplysninger om.

Da den internationale litteratur imidlertid næsten udelukkende bygger på moderselskabernes oplysninger, kan det have interesse at undersøge, om dansk materiale bekræfter, at Danmark endnu i 1914 stort set ikke optræder på de multinationales landkort.

Man kan formodentlig gå ud fra, at udenlandske selskaber, der ønskede at etablere sig i Danmark i de seneste år forud for 1914, primært ville gøre dette i form af et aktieselskab, og en gennemgang af Green's Danske Fonds og Aktier fra 1914 skulle derfor give mulighed for at finde frem til de selskaber, der havde fået varigt fodfæste på det danske marked⁵.

En sådan gennemgang viser de nedstående selskaber, hvor navnet, bestyrelsens sammensætning eller andre forhold gør det sandsynligt, at der var tale om, at aktieselskabet var en del af et MNS⁶. Det fremgår ikke i alle de selskaber, der er opregnet på listen, om der er tale om et selskab med selvstændig produktion i Danmark eller alene om, at filialen var en distributionskanal⁷.

- 1.) *Ph. U. Strengberg og Co.*, fabrikation af cigaretter og andre tobaksvarer, aktiekapital 250.000 kr. Modervirksomhed finsk.
- 2) *Tschamkerten og Co.*, fabrikation af cigaretter, aktiekapital 51.000 kr. Modervirksomheden belgisk-russisk.
- 3) *The American Tobacco Company*, fabrikation af cigaretter, aktiekapital 100.000 kr.
- 4) *A.E.G. Dansk Elektricitets Selskab*, formodentlig hovedsagelig salgs- og ingeniørvirksomhed, aktiekapital 250.000 kr. Modervirksomheden tysk.
- 5) *Dansk Aktieselskab Siemens Schuckert*, fabrikation af elektriske artikler, anlæg af elektriske kraftstationer, aktiekapital 450.000 kr. Modervirksomheden tysk.
- 6) *Elektricitets-Aktieselskabet »Asea«*, formodentlig hovedsagelig salgs- og

- ingeniørvirksomhed, aktiekapital 200.000 kr. Modervirksomheden svensk.
- 7) *Nordisk Auer Kompagni*, fabrikation af gasglødelys efter Auer v. Welsbachs patent, aktiekapital 500.000 kr. Modervirksomheden tysk-østrigsk.
 - 8) *Kodak*, fabrikation af fotografiske apparater og tilbehør, aktiekapital 100.000 kr. Modervirksomheden amerikansk.
 - 9) *Dansk Aktieselskab Scania-Vabis*, automobil- og maskinfabrik, aktiekapital 100.000 kr. Modervirksomheden svensk.
 - 10) *United Shoe Machinery Company*, fabrikation af skotøjsmaskiner, aktiekapital 1.600.000 kr. Modervirksomhed amerikansk.
 - 11) *Eduard Brinkama og Co.*, kødkonserves, aktiekapital 100.000 kr. Modervirksomheden tysk.
 - 12) *Armour og Company*, slagterivirksomhed, aktiekapital 250.000 kr. Modervirksomheden amerikansk.
 - 13) *I. D. Koopmanns svineslagterier*, der omfattede otte slagterier, en pølsefabrik og en margarinefabrik, aktiekapital 900.000 kr. Modervirksomheden oprindeligt tysk, men i 1914 engelsk domineret.
 - 14) *Schaub og Co.*, slagterivirksomhed, aktiekapital 550.000 kr. Modervirksomheden tysk.
 - 15) *Singer og Co., Symaskine Aktieselskab*, aktiekapital 250.000 kr. Modervirksomheden amerikansk.
 - 16) *The Dunlop Rubber Co.*, aktiekapital 100.000 kr. Modervirksomheden engelsk.

Dertil skal føjes, at der var tysk kapital i Bornholms Granitværk, amerikansk i tørvefabrikken Åmosen, et tysk bestyrelsesmedlem i tapetfabrikken Fiona og i Dansk Ilt og Brint Fabrik, to irske bestyrelsesmedlemmer i tekstilfabrikken C. Commichau og Co., og at det engelske The Gramophone Co. havde en optagelsesafdeling i København for at kunne gengive lokale orkestres musik.

Danmark var således opdaget af de multinationale selskaber før 1914, men det var tilsyneladende især inden for tre brancher, at der var økonomiske fordele ved at etablere danske datterselskaber, nemlig inden for cigaretfabrikation⁸, elektroteknisk virksomhed og tilberedning af kødvarer.

For at få et indtryk af, hvad det var for kræfter, der virkede tiltrækkende netop på disse områder, kan vi se lidt nærmere på et par af virksomhederne.

Af *tobaksfabrikkerne* var The American Tobacco Company langt den største. Moderselskabet var britisk indregistreret, men i sin oprindelse ameri-

kansk. AMT blev dannet i 1889 af James Buchanan Duke og opnåede hurtigt en dominerende stilling på det amerikanske cigaretmarked. Hovedaktivet var patentrettigheder til en cigaretmaskine, der arbejdede tilstrækkeligt effektivt til at gøre cigaretter konkurrencedygtige med røgtobak, mens de ved manuel fremstilling var langt dyrere. I september 1901 overtog Duke det engelske firma Ogden i Liverpool og blev dermed multination. Som et modtræk blev en række af de største engelske tobaksfabrikker slået sammen i Imperial Tobacco Co., og efter næsten et års »tobacco war« blev de stridende parter enige om en aftale, hvorefter de skulle holde sig til hvert sit nationale marked og der sælge hinandens varer. Forsyningen af tredjelandsmarkeder skulle ske gennem et fælles selskab, The British American Tobacco Company. I dette fik American Tobacco Company de to tredjedele og Imperial Tobacco Company en tredjedel af aktiekapitalen⁹.

Cigaretforbruget var i disse år hurtigt ekspanderende de fleste steder i Europa, og fællesskabet oprettede derfor hurtigt mange salgskontorer. I København var det allerede sket under tobakskrigen, nemlig i 1901, og det danske selskab bar derfor alene navnet ATC. Dets betydning for forsyningen af det danske marked kendes ikke, og også den samlede forsyning til det danske marked er usikker, da handelsstatistikken først fra 1909 skelner mellem cigaretter og røgtobak. Samtidige skøn tyder dog på, at der stort set ikke fandtes nogen indenlandsk cigaretfabrikation i århundredets første år, og at det samlede indenlandske forbrug da var på omkring 100 millioner stk. og steg til over 250 mill. stk. i 1909. Med British American Tobacco Co.'s ledende stilling på det internationale marked er det sandsynligt, at det har stået for en væsentlig del af importen¹⁰.

Markedsforholdene blev imidlertid grundlæggende ændret i Danmark efter 1908, som det kan ses af tallene i tabel 1. Baggrunden for den øgede indenlandske produktion og den aftagende import var toldloven af 1908. Hidtil var cigaretter blevet fortoldet som råttobak, dvs. med en meget lav sats, der ikke havde nogen beskyttelseeffekt af betydning. Den nye toldlov indførte nu yderligere en værdisafgift på ca. 30 % ved import af cigaretter, og flere af de danske tobaksfabrikker, bl.a. C. W. Obel og Nobel startede allerede i 1908 med cigaretproduktion. Det samme gjorde AMT, først i en mindre ejendom i Holbergsgade i København, men fra 1913 i en stor moderne fabrik på Sundholmsvej på Amager ansat til en ejendomsskyld på 231.000 kr. Virksomheden lagde i forbindelse med optagelsen af produktion også ud med for samtiden meget aggressive salgsmetoder, f.eks. gratis udlevering af vareprøver, præmier og store vinduesudstillinger.

Tabel 1: Den danske cigaretproduktion og -import 1907-14

År	Produktion	Import a)
	mill. stk.	
1907	1	–
1908	30	–
1909	65	204
1910	110	184
1911	190	169
1912	250	142
1913 b)	271	103
1914	312	101

a) Importstatistikens tal er i 1000 kg, men er her omregnet til stk. efter forholdet 1100 cigaretter pr. kg.

b) Nedgangen i forbruget i 1913 skyldes indførelse af cigaretbeskatning.

Kilder: Statistisk Tabelværk, Dansk Industrieretning.

At det var toldlovsændringerne, der afstedkom denne reaktion fra AMT, falder godt i tråd med en tidligere udtalelse fra J. B. Duke: »We are always selling direct from factories here (in the United States), unless there is some discriminating duty against us that forces us to manufacture (in a foreign country)«¹¹.

Inden for *elektroteknikken* var baggrunden for de svenske og tyske virksomheders oprettelse af datterselskaber i Danmark formodentlig en anden.

I 1880'erne begyndte opførelsen af elektriske anlæg i Danmark. Det skete med udenlandsk producerede dynamoer og ledningsnet og som oftest ved, at producenten under bygningen udstationerede ingeniører og montører på opførelsesstedet.

Efterhånden som antallet af ordrer blev øget, blev det imidlertid hensigtsmæssigt at have et lokalt salgsapparat med en mindre montørstab, der kunne opdyrke markedet, foretage en del af den fagligt mindst krævende del af installationerne og udføre mindre reparationer – som der hyppigt synes at have været brug for i de første år.

Det var baggrunden for, at den tyske virksomhed »Siemens og Halske« oprettede et »Technisches Bureau« i København i 1893 under ledelse af en danskfødt ingeniør, der siden 1890 havde været knyttet til modervirksomheden i Berlin. Til bureauet hørte også et mindre værksted¹².

I 1903 indgik moderselskabet et nært samarbejde med en anden tysk elektroteknisk virksomhed »Schuckert og Co.« under navnet »Siemens-Schuckertwerke«. Schuckert's danske eneforhandler »Ludvig Lund meka-

nisk og elektro-mekanisk etablering« gik derefter i 1904 sammen med Siemens' tekniske bureau i »Dansk Aktieselskab Siemens-Schuckert«, som således kom til at råde over Ludvig Lunds fabrik i Sct. Hansgade i København. Dermed var Siemens blevet »producerende« i Danmark. Arbejdsdelingen mellem moder- og datterselskab var i de følgende år, at alle større forretninger og anlæg, herunder til elektricitetsværker og sporveje, blev leveret fra Tyskland, mens mindre dele, f.eks. fordelingstavler, koblinger, lysarmaturer og nogle elevatorer samt en betydelig reparationsvirksomhed foregik i København¹³. Den danske fabrik beskæftigede efter det nye selskabs oprettelse 30-40 arbejdere.

I 1912 blev der bygget en ny fabrik mellem Blegdamsvej og Ryesgade i København med ca. 1100 kvadratmeter etageareal og en ejendomsvurdering på 260.000 kr. Her blev der ud over de tidligere nævnte produkter også fremstillet mindre elektromotorer. I årene 1912-14 i alt 134, mens der blev leveret 984 fra moderselskabet. Arbejdertallet nåede op på 50-60, men stadig med en betydelig del beskæftiget med reparations- og vedligeholdelsesarbejder.

Tilsvarende fabrikker blev ikke anlagt af hverken AEG eller ASEA. Hovedformålet for de multinationale elektromekaniske selskaber synes i Danmark før 1914 at have været etableringen af lokale salgsafdelinger og tilhørende reparationsværksteder. Eksistensen af Siemens' fabrik skyldes formodentlig kun, at man i 1904 måtte overtage et eksisterende anlæg. Der er i den anvendte litteratur ikke oplysninger, som gør det muligt at vurdere, om der har været ønsker fra moderselskabet om at blokere for udvidelser af datterselskabets egenproduktion.

Den tyske interesse på *slagteriområdet* havde en ret usædvanlig baggrund. Den danske eksport af svineprodukter omfattede i 1870'erne og begyndelsen af 1880'erne hovedsagelig levende dyr, hvoraf de fleste gik til Tyskland. En del blev slagtet der, og noget af flæsken blev videresendt til England. Desuden var der en mindre dansk eksport af saltet flæsk direkte til Storbritannien.

I slutningen af 1887 nedlagde Tyskland forbud mod import af svin og flæsk fra Danmark på grund af sygdom blandt danske dyr, og selv om der blev lukket op igen i 1890, blev lempelsen kun kort. Et varigt forbud indførtes i december 1895. Da der også siden 1882 havde været stærke begrænsninger i eksporten af levende svin til Storbritannien, lå de væsentligste muligheder for en dansk eksport fra omkring 1890 i salg af slagtet svinekød i form af bacon til Storbritannien.

Da det første tyske forbud kom, var der i Danmark kun 11 mindre

Tabel 2. Den danske eksport af svin og flæsk 1875-1914 (årl. genn.)

År	Svin		Flæsk	
	1000 stk.	mill. kr.	1000 tons	mill. kr.
1875-79	196	16	4	4
1880-84	298	23	7	6
1885-89	153	9	21	17
1890-94	132	10	36	29
1895-99	26	2	64	47
1900-04	–	–	74	69
1905-09	–	–	92	93
1910-14	–	–	122	145

Kilder: Statistisk Tabelværk, Dansk Industrieretning.

privatslagterier, men der grundlagdes i de følgende år et betydeligt antal nye, så der i 1914 fandtes 99 slagterier og pølsefabrikker med mere end 5 arbejdere og med en samlet arbejderstab på 2318. Dominerende i denne omlægning var andelssvineslagterierne, der i 1914 stod for omkring 80 % af antallet af svineslagtninger.

Udviklingen var naturligvis uheldig for de tyske slagterier, der havde baseret deres produktion på danske dyr, og det er baggrunden for, at nogle af dem etablerede sig nord for grænsen med I. D. Koopman's slagterier som de vigtigste.

På dette firmas virksomheder i Danmark, der hovedsagelig lå i Jylland og på Fyn, var der i 1914 beskæftiget 187 arbejdere og installeret kraftmaskiner med en effekt på 535 hestekræfter.

Handelshindringerne virkede altså i dette tilfælde helt modsat af, hvad der er det normale argument for at blive multinational. Produktionen blev flyttet væk fra det land, der begyndte at beskytte sit hjemmemarked.

Alt i alt viser denne gennemgang af nogle tidlige multinationale etableringer i Danmark således, at det har været meget forskelligartede faktorer, der gjorde Danmark til hjemsted for nogle tidlige datterselskaber.

Danske industrivirksomheder med multinationale aktiviteter før 1914

Dansk industri stod endnu i 1914 i skygge af landbrugserhvervet, men på en række specielle områder var der opstået enkelte virksomheder, som havde vovet sig ud på det internationale marked.

Industriens samlede værditilvækst var dog kun omkring 10 % af brutto-

faktorindkomsten med den største beskæftigelse i dele af tekstilindustrien, på trykkerier, teglværker, maskinfabrikker og skibsværfter.

Hovedparten af virksomhederne var desuden små og havde derfor ikke den tilstrækkelige styrke til at prøve kræfterne uden for landets grænser, men der var dog 238 industrivirksomheder, der beskæftigede over 100 arbejdere, og det er i denne gruppe, man må søge efter de første eksempler på multinationale selskaber, hvor moderselskabet havde en dansk adresse¹⁴.

Tabel 3. Hovedvarer i Danmarks industrieksport 1913

Hovedvaregruppe	Eks- portværdi mill. kr.	De vigtigste enkeltvarer (i parentes eksportværdi i mill. kr.)
Maskiner og maskindele	9865	til sten-, ler- og kalkforarbejdning (2960) bådmotorer (1051) til træ- og metalforarb. (951)
Bygningsmaterialer	7775	cement (5628)
Sukker	7583	raffineret roesukker (7472)
Vegetabiliske olier	7010	kokosolie (4791) soyaolie (1785)
Foderstoffer	3481	kokosoliekager (1125) soyaoliekager (745)
Forarbejdede jernvarer	3197	transportspande (1036) grove maskindele (825)
Div. mineralske stoffer	2831	kryolit (2665)
Kemisk-tekniske artikler	1823	osteløbe (994) glycerin (515)
Nybyggede skibe	1321	
Tobak	1320	cigarer og cigarillos (816)
Forarbejdede trævarer	1306	bødkerarbejde (646)
Øl	1214	

Kilde: Statistisk Tabelværk.

Da eksport normalt synes at have været udgangspunktet for at blive multinationale, kan der være grund til at tage udgangspunkt i udenrigshandelsstatistikken. Tabel 3 viser de industrivareområder, hvor den danske eksport i 1913 var på over en million kroner samt de vigtigste enkeltvarer i grupperne. Tilsammen omfatter de tolv områder dog kun 7-8 % af al dansk eksport, og af den samlede danske industriproduktion var det kun omkring 10 %, der gik til udenlandske markeder.

Såfremt etablering med datterselskaber i udlandet virkelig har udgangspunkt i eksport, er det sandsynligt, at de første danske multinationale er at finde blandt de største danske industrivirksomheder, der producerede de i tabel 3 nævnte enkeltvarer.

Ved at gennemgå forskelligt kildemateriale inden for disse og andre områder er det lykkedes at finde frem til følgende danske industrivirksomheder, som i 1914 ejede eller kontrollerede udenlandske filialer:

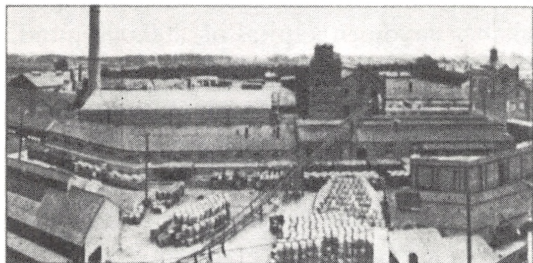
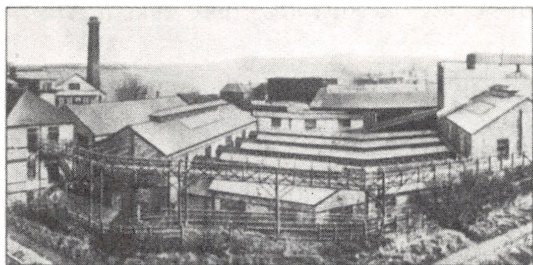
- 1) *Lassens Bronze-Kompagni* i København, der ejede et støberi i St. Petersborg.
- 2) *Nielsen og Winthers værktøjsmaskinfabrik* i København, der i 1913 oprettede en filial i Hankow.
- 3) *Carl Lunds fabrikker* i København (blikvarer), der ejede aktierne i »Carl Lunds fabriksaktiebolag« i Malmö.
- 4) *Ny Kalkbrænderi* i København, der ejede væsentlige interesser i »Aktiebolaget Förenade Kalkbrotten« i Limhamn i Sverige.
- 5) *M. J. Ballins sønner* i København (læderindustri), der ejede »A/B Kjöflinge Läder- och Skofabrik« og »Garveriaktiebolaget Ballin« i Kjöflinge, nuværende Kävlinge, i Sverige samt »Vachelederwerke Ballin« i Wilster i Tyskland.
- 6) *Otto Mønsted A/S* i Århus (margarinefabrik), der anlagde en margarinefabrik ved Manchester i 1888 og en anden engelsk afdeling ved London i 1895. I 1913 oprettedes desuden en margarinefabrik i Helsingfors.
- 7) *Mejeriaktieselskabet »Vendsyssel«* og »*De forenede Mejerier*« i Århus, der i årene mellem sammenslutningen i 1902 og udbruddet af den første verdenskrig ejede skiftende udenlandske mejerier. Tidligst i perioden syv i den russiske del af Polen og i 1914 tre i Sverige i Ask, Billinge og Kungshult samt mejeriet »Dania« i Altona.
- 8) *Århus Oliefabrik* ejede en afdeling i Libau i Rusland og havde desuden filialer i bl.a. Tyskland og England.
- 9) *Sodafabrikkerne* i København havde interesser i »A/B Svenska Sodafabrikkerne« i Landskrona og Stockholm samt i »A/S Christiania Sodafabrik«. Ved starten havde moderselskabet aktiemajoriteten i de nordiske selskaber. Aktierne er i balancen ultimo 1913 optaget til 105.500 kr., men det fremgår ikke, om det har været tilstrækkeligt til stadig at kontrollere de to selskaber, som begge blev afhændet i 1917.
- 10) *Henriques og Løvengreens Tricotagefabrikker* i København ejede aktierne i »Malmö mekaniska Tricotagefabriks Actiebolag« med en pålydende værdi på 400.000 kr.
- 11) *Nordisk Tekstil Aktieselskab* i København var hovedinteressent med en

- aktiepost på 500.000 kr. som bogført værdi i »Nordisk Tekstil A/S« i Christiania (Oslo).
- 12) *F. L. Smidth og Co.* i København (ingeniørvirksomhed og maskinfabrik) byggede udenlandske afdelinger med fabriktionsvirksomhed i Lübeck, Narva og Jersey City i USA.
 - 13) *A/S Titan* i København (elektroteknisk industri) havde en afdeling i London ved navn »The Titan Lift Co., Ltd.«.
 - 14) *B og W* var mellem 1912 og 1916 parthaver i et selskab, der byggede diselmotorer i Glasgow. Selskabet havde en kapital på 200.000 pund.

Det mest almindelige synes ifølge listen at have været, at det multinationale islet kun har rakt til Sydsverige eller Sydnorge. Der var de ydre forudsætninger omtrent som i Danmark, så det ikke har været følt som noget særligt stort spring at anlægge en filialfabrik. Der synes i disse tilfælde ikke at have været specielle toldproblemer som motiv for etableringerne.

Af de direkte investeringer uden for Norden blev de største formodentlig foretaget af Otto Mønsted, fra 1909 Otto Mønsted A/S. Baggrunden for, at denne virksomhed blev multinational, skal ses i den restriktive danske lovgivning på margarineområdet. Otto Mønsted oprettede sin fabrik i Århus i 1883, og den blev hurtigt landets største – med 3-400 ansatte efter århundredskiftet. Den dækkede da op mod halvdelen af det danske forbrug. I de første år anvendtes især animalske råstoffer, oleomargarine (oksetalg) og neutrallard (svinefedt), men prisudviklingen gjorde det efterhånden fordelagtigt at anvende vegetabiliske produkter (især kokosolie)¹⁵.

Otto Mønsted var begyndt sin karriere som smørekseportør, og det var derfor nærliggende for ham at sælge margarine på det engelske marked. En eksport kom også i gang, men en fortsat ekspansion blev forhindret af det danske landbrugs protester mod margarinefremstillingen. For ikke at hæmme afsætningen af smør blev der gennemført en række love mellem 1885 og 1907, hvoraf den vigtigste var af 5. april 1888. I disse love blev der fastlagt maksimumgrænser for, hvor meget smørfedt, der måtte være i margarine, og hvor gul margarinen måtte være i forhold til smør. Det blev tillige krævet, at der skulle tilsættes et »røbestof«, så smagen ikke kom til at ligge for tæt op ad smørrets. Ved disse foranstaltninger var dansk produceret margarine gjort kvalitetsmæssigt ringere end det, der kunne produceres uden for landets grænser, hvortil kom, at 1888-loven indeholdt en bemyndigelsesparagraf, hvorefter indenrigsministeren kunne forbyde enhver udførsel af margarine. Bemyndigelsen blev aldrig taget i anvendelse, men det er forståeligt, at Otto Mønsted på denne baggrund ikke vovede at

Otto Mønstedts fabrikker i England. Øverst Godley, i midten Southall, nederst en af de engelske salgsvogne. Fra en håndbog for medarbejdere og gæster, 1969. Otto Mønstedts arkiv, Erhvervsarkivet.

opbygge en dansk fabrikskapacitet, der var orienteret mod udenlandske markeder.

I stedet valgte han i 1888 at ombygge en tidligere hattefabrik i Godley nær Manchester til margarinefabrik, og da den efter en række begynder-vanskeligheder havde fået fodfæste på det engelske marked, blev aktiviteterne i England i 1895 udvidet med en større fabrik i Southall ved London. I 1898 overgik de to engelske fabrikker til et aktieselskab med en kapital på 400.000 pund (ca. 7 1/4 mill. kr.).

Navnlig Southall-fabrikken blev i samtiden meget rosende omtalt. I forbindelse med indvielsen bragte *The British Trade Journal* (1. april 1895, s. 177 ff) en lang illustreret artikel, der omtaler anlægget som »the largest of the kind in the world, being built upon a scale and finished in a style which renders them (the works) a model of their class«.

Ved overgangen til et engelsk indregistreret aktieselskab i 1898 var der investeret ca. 29.000 pund (ca. 1/2 mill. kr.) i det faste anlæg i Godley og ca.

89.000 pund (ca. 1,6 mill. kr.) i Southall, og da fremmedkapitalen var meget begrænset – hovedsagelig »bills payable« – var det en meget væsentlig del af Otto Mønstedes personlige formue, der var anbragt i England.

De engelske fabrikker beskæftigede i 1898 formodentlig over 500 mennesker, og frigjort fra de danske restriktioner kunne der som råstoffer ud over oleomargarine og lard tilsættes bl.a. smør og forskellige farvestoffer. Den samlede årsproduktion omkring 1898 var på Godley-fabrikken ca. 100.000 cwts. (ca. 5.000 tons) og i Southall ca. 160.000 cwts. (ca. 8000 tons)¹⁶. Det sikrede dog ikke en fuld kapacitetsudnyttelse, idet Southall var bygget til at producere 350 tons om ugen.

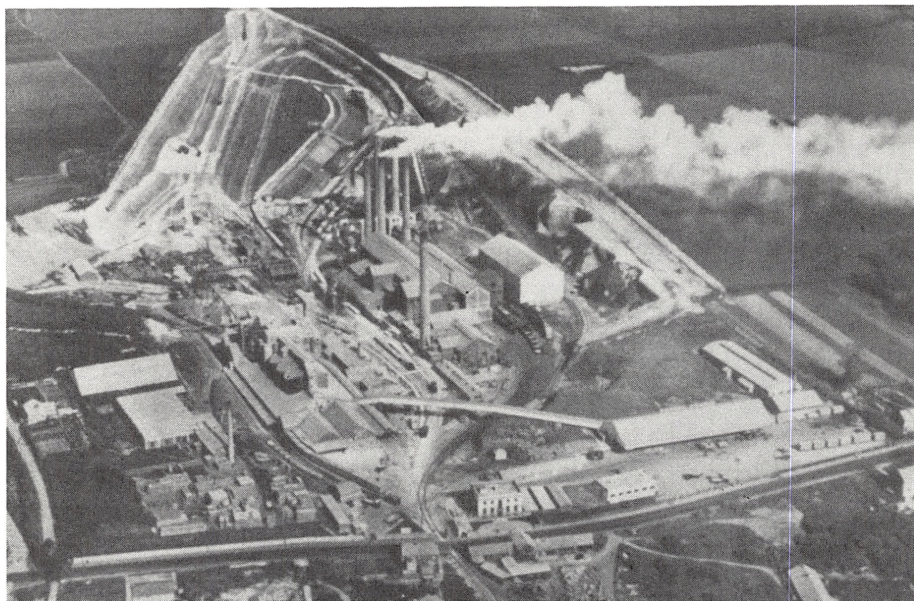
Efter overgangen til aktieselskab skete der gentagne uvidelser af Southall, blandt andet også med et avanceret laboratorium, der var planlagt som margarinebranchens sidestykke til Carlsberglaboratoriet. Inden 1911 nåede Southall op på en årsproduktion på ca. 25.000 tons og en kapacitet på ca. 30.000 tons, og dermed bevarede den sin position som verdens største. I nogle år stod den for over halvdelen af den engelske produktion.

Afsætningen på det engelske marked, der foregik i hård konkurrence med importeret margarine fra Holland, skete for en stor dels vedkommende ved en fast aftale med butikskæden Maypole Dairy Co., der også forhandlede dansk smør.

Finansieringen af de engelske aktiviteter efter 1898 er det ikke muligt at belyse i detaljer, hverken ud fra dansk eller engelsk arkivmateriale. Otto Mønsted var hovedaktionær i de første år, idet han overtog den ordinære aktiekapital på 250.000 pund, mens resten solgtes som præferenceaktier, og han var endnu i 1913 formand for bestyrelsen for Otto Mønsted Ltd. Blandt aktionærerne var fra begyndelsen formodentlig også Maypoles ejer, George Watson, der i 1905 forhandlede om et tæt samarbejde mellem Mønsted og de hollandske interesser. I 1910 erhvervede Watson aktiemajoriteten i Otto Mønsted Ltd. for 405.000 pund, og i 1915 og 1924 blev fabrikkerne overtaget af virksomheder, der senere indgik i Unileverkoncernen.

Baggrunden for Otto Mønstedes virke som MNS synes således at have været den samme som for de tyske slagterier i Danmark. En beskyttelse af hjemligt landbrug fik den uheldige bivirkning, at hjemlig industri blev nødt til at flytte produktionen fra indland til udland.

F. L. Smidth og Co. blev grundlagt i 1882 som et ingeniørfirma¹⁷, der specialiserede sig i projektering af kornmøller og teglværker. Fra 1887 blev virkefeltet udvidet med cementfabrikker, og denne del blev efterhånden hovedbeskæftigelsen, hvor der blev opbygget et verdensomspændende fir-

F. L. Smidth's Tunnel-fabrik ved London, opført 1912 og siden udvidet flere gange.
Foto fra 1931 i Povl Drachmann: F. L. Smidth & Co 1922-1932, 1932.

ma med et stort antal udenlandske kontorer, der stod for de store projekteringsopgaver, som firmaet fik tildelt. I de første år blev produktionen af maskiner til de cementfabrikker, der blev anlagt, udliciteret til en række underleverandører, men i 1898 grundlagde firmaet egen maskinfabrik i Valby, og i 1908 blev der udvidet med eget støberi. Denne fabrik blev helt specialiseret i fremstilling af cement- og teglværksmaskiner – hvoraf roterovne var en meget vigtig del. I de sidste år før verdenskrigen blev omkring 90 % af produktionen eksporteret til alle dele af verden (jfr. også tabel 3). Under den stigende protektionisme i disse år kom F. L. Smidth og Co. imidlertid ud for dels toldforhøjelser, f.eks. »Dingley tariffen« i USA fra 1897, dels direkte pres fra en række regeringer om at købe maskinerne i det land, hvor cementfabrikkerne blev opført. En følge heraf var, at man oprettede datterselskaber, der skulle stå for maskinfabrikationen på nogle af de vigtigste markeder eller sluttede overenskomster med lokale eksisterende virksomheder om et nært samarbejde. Det skete først i USA og derefter i Tyskland. I 1913 begyndte man at opføre egen fabrik i Rusland, men dens skæbne var efter krigsudbruddet usikker. Straks efter krigen købtes også en fabrik i Luton i England. F. L. Smidth's overgang til at blive multinational

passer således godt ind i den traditionelle forklaring om, at handelshindringer kan medføre etableringer bag »muren«.

Århus Oliefabrik blev med navnet Aarhus Palmekærnefabrik grundlagt i 1871 med henblik på oparbejdning af palmekærner til foderkager¹⁸. Som et biprodukt blev udpresset olie til sæbefremstilling, der blev eksporteret til Rusland. Efter nogle år i 1880'erne med ringe aktivitet blev virksomheden reorganiseret i 1892. Hovedvarerne skulle nu være spiseolier – sesamolie, jordnøddeolie, palmeolie og kokosolie – der var vigtige råvarer for margarineindustrien. Blandt initiativtagerne til ændringen var, ikke overraskende Otto Mønsted.

I 1910 skiftede en del af aktiekapitalen ejer, idet den ovennævnte George Watson fra Maypole Dairy Co. gik ind med en aktiepost til en værdi af ca. 2 millioner kr. og bl.a. købte Otto Mønsted ud¹⁹. Virksomheden beskæftigede i 1914 ca. 300 medarbejdere på hovedfabrikken i Århus.

De udenlandske aktiviteter startede i 1880'erne med etablering af Libauer Oelwerke i Rusland. Baggrunden for etableringen var stadige forhøjelser af de russiske toldsatser på spiseolier. Datterselskabet anlagde senere filialfabrikker i Odessa og Rostow samt en margarinefabrik i Warszawa. Dette selskab havde i 1913 Otto Mønsted som bestyrelsesformand.

I 1902 fortsatte ekspansionen med oprettelse af Teutonia Oelwerke i Harburg med en kapital på ½ mill. Reichsmark – i 1909 udvidet til 2 mill. mark. Også i dette tilfælde skyldtes etableringen en toldforhøjelse – på spiselig kokosolie. Århus Oliefabrik var eneaktionær i dette selskab. I 1907/08 fulgte raffinaderiet Erith Oil Works i det østlige London efter køb af et nedlagt savskæreri og en tændstikfabrik på en grund på 9 acres ved Themsen. Selskabet fik en kapital på 35.000 pund med Århus Oliefabrik som eneste ejer, men George Watson lånte fra starten 10.000 pund til virksomheden og udvidede senere sit engagement med et lån på yderligere 11.000 pund til indkøb af maskiner. Der var i dette tilfælde ingen toldpolitisk baggrund, idet både rå og raffineret olie kunne indføres toldfrit i England. Der synes snarere at have været tale om en udvidelse af samarbejdet med Otto Mønsteds engelske fabrikker, som kunne aftage olieprodukterne til margarinefabrikation. og det er formodentlig også derfor George Watson i 1910, da han var blevet margarineproducent, ønskede indflydelse på Århus Oliefabrik. I 1915 blev Erith-raffinaderiet udskilt fra moderselskabet og fuldt udbygget til oliefabrik, og Watson afhændede derefter sine interesser i Århus-virksomheden i 1918.

Mellem 1910 og 1918 kan man på den baggrund diskutere, om Århus

Oliefabrik skal opfattes som en filial af et udenlandsk MNS (Maypole) eller som et dansk MNS.

De investeringer, der blev foretaget af andre selskaber uden for Norden, synes at have været af mere begrænset omfang.

Sammenholder man den ovenstående gennemgang af nogle danske multinationale selskaber med varelisten i tabel 3, ses det, at der på mange områder er god overensstemmelse mellem en betydelig eksport og etablering af filialer i udlandet. Blandt danske eksporterende industrivirksomheder, der findes på listen med MNS, kan der måske være grund til at bemærke, at B og W, der med sine dieselmotorpatenter havde opnået en enestående stilling på verdensmarkedet for skibsmotorer, især synes at have betjent sig af licensaftaler med udenlandske værfter. Selskabet i Glasgow var derfor en midlertidig afvigelse fra den normale praksis.

De eksempler, der er vist på MNS i det foregående, tyder på, at Danmark i 1914 som ventet endnu kun spillede en ringe rolle i udbredelsen af denne virksomhedstype. I de få tilfælde, der fandtes, er etableringsårsagerne som oftest af samme karakter som dem, der er kendt fra udlandet, dvs. først og fremmest fremkaldt af toldforhold. Som noget specielt må dog fremhæves den effekt med »negativt fortegn«, som førte til, at de tyske slagterier etablerede filialer i Danmark og til Otto Mønstedts anlæg i England.

Noter

1. Blandt undtagelserne kan nævnes Charles Wilson: *The History of Unilever, 1954-68*.
2. Mira Wilkins and Frank E. Hill: *American Business Abroad, Ford on Six Continents, 1964*, Mira Wilkins: *The Emergence of Multinational Enterprise: American Business Abroad from the Colonial Era to 1914, 1970* og *The Maturing of Multinational Enterprise. American Business Abroad from 1914 to 1970, 1974*.
3. Se f.eks. J. M. Stopford: *The Origins of British-Based Multinational Manufacturing Enterprises. Business History Review, 1974, 303-35*, P. J. Buckley and Brian R. Roberts: *European direct investment in the USA before World War I, 1982*, Akio Okochi og Tad. Inoue (eds.): *Overseas Business Activities, The International Conference on Business History, 1984*, G. Jones and P. Hertner (eds.): *Multinationals. Theory and History, 1986*.
4. Bjarke Fog: *Multinationale selskabers politik, 1979*, analyserer svar fra en fællesnordisk spørgeskemaundersøgelse, der omfatter 150 danske virksomheder. En populær oversigt er Helge Andersen: *Danmarks tre multinationale giganter, 1974*.
5. Der kendes nogle eksempler på, at udenlandske selskaber oprettede en dansk filial, der ikke fik større succes og derfor lukkede efter få års virke.
6. Der kan derudover tænkes nogle eksempler på, at udenlandske selskaber har haft kontrollerende aktieposter i et dansk selskab, uden at det har givet sig udslag i, at der er blevet indvalgt udlændinge i bestyrelsen.

7. Benzin- og olieselskaberne er holdt uden for den videre undersøgelse, da de må anses for at være rene handelsvirksomheder på dette tidspunkt.
8. Også firmaet A. N. Bogdanoff havde en overgang en cigaretfabrik i København, men var ikke indregistreret som aktieselskab.
9. Om disse forhold se bl.a. B. W. E. Alford: W.D. and H. O. Wills and the Development of the UK Tobacco Industry 1786-1965, 1973.
10. I udenrigshandelsstatistikens landeopdeling er det meste af importen af røgtobak og cigaretter rubriceret under »uangivet afgangssted« og »frilagrene«.
11. Efter Mira Wilkins op.cit., 1970, 91.
12. De følgende oplysninger om Siemens virksomhed i Danmark er hovedsagelig hentet fra M. Scharnberg (ed.): Glimt fra Siemens' oprindelse og udvikling i Danmark, bd. I, 1968.
13. Kontrakten mellem moder- og datterselskaber bestemmer bl.a., at »Siemens-Schuckertwerke ganz allgemein die Mitwirkung bei allen Geschäften in dem vorgenannten Bezirk gesichert bleibt«, at den tyske virksomhed skulle inddrages i behandlingen af alle teknisk nye eller vanskelige opgaver samt forretninger til over 100.000 mark, og at det danske selskab skulle benytte moderselskabets fabrikata, leveringer og anlæg, såfremt der ikke var givet speciel tilladelse til andet. Endelig måtte produktionen i Danmark alene ske »nach Angaben und Modellen der Siemens-Schuckertwerke« (jf. gennemgangen af kontrakten i M. Scharnberg op.cit. 83).
14. Der ses i det følgende bort fra de handels- og transportvirksomheder, der ejede udenlandske industrivirksomheder. Derfor er hverken Det østasiatiske Kompagnis eller Store Nordiske Telegraf-selskabs aktiviteter nærmere omtalt.
15. Omtalen af Otto Mønstedts virksomhed er baseret på oplysninger i Otto Mønsted A/S arkiv i Erhvervsarkivet, biografier i ordenskapitlet, Dansk Industrieretning, Einar Cohn: Margarineindustrien i Danmark 1883-1933, 1933, Peter Mathias: Retailing Revolution, 1967, og Progress or the Romance of a British Industry, 1914.
16. Den samlede danske produktion var da af omtrent samme størrelse som produktionen på de to engelske fabrikker.
17. Jf. om denne virksomhed Knud-Åge Riisager: F. L. Smidth og Co. 1882-1922, 1921.
18. Se Fr. Lausen: Århus Oliefabrik, 1871, 1892-1918, 1943 samt Dansk Industrieretning.
19. Otto Mønsted var i 1908 fyldt 70 år, og hans salg af sine engelske og danske interesser samt etableringen af et aktieselskab, der skulle drive margarinefabrikken i Århus, skal muligvis opfattes som et ønske om at forberede en mindre aktiv tilværelse.

H. N. Andersen og Ove Rode

AF TAGE KAAKSTED

Med udgangspunkt i fhv. indenrigsminister Ove Rodes referat af en samtale med etatsråd H. N. Andersen i november 1922 søges der kastet lys over de omstændigheder, som fik Det radikale Venstre til at udfolde bestræbelser på at få standset H. N. Andersens politiske indflydelse.

Tirsdag 28. november 1922 kort før kl. 11 kunne man se tidligere indenrigsminister, folketingsmand Ove Rode vandre det korte stykke fra Christiansborg og hen til Østasiatisk Kompagnis domicil i Holmens Kanal, hvor kompagniets magtfulde chef, excellencen, etatsråd H. N. Andersen havde tilsagt den radikale leder til audiens. Mange andre politikere – være sig ministre eller fremtrædende rigsdagsmænd – fra de fire store partier havde slidt de samme fliser, når etatsråden kaldte. Højtideligt og med salvelse havde H. N. Andersen fremført sit ikke altid lige gennemskuelige dictum, hvorefter de højtærede ministre, respektive ærede medlemmer havde trukket sig bukkende tilbage. Men netop nu i november 1922 var situationen en anden: H. N. Andersens magtposition var blevet afgørende svækket, bl.a. på radikal foranledning.

H. N. Andersen havde haft en ganske nær forbindelse med radikale kredse i videre forstand. Da han kom hjem fra Bangkok og grundlagde ØK, havde han fået kontakt med det liberalt-radikale miljø i København, bl.a. professor Johan Henrik Deuntzer, konseilspræsident i systemskifteregeringen 1901-05, redaktør Viggo Hørup og senere bl.a. Wilh. Weimann, der blev handelsminister i det første radikale ministerium 1909-10.

Et særlig godt forhold havde H. N. Andersen til redaktør Henrik Cavling, som han i 1899 havde lært at kende, da de begge var ombord på det ØK-skib, der ledsagede »Valkyrien« med prins Valdemar på dennes færd til Østen. Om venskabet mellem Cavling og H. N. Andersen kunne Rode i 1915 skrive: »Der er jo ikke nogen, han (Cavling) bygger mere på end H. N. Andersen«¹.

I Hørups hus havde H. N. Andersen også truffet den unge Ove Rode²,

Ove Rode.

Det kgl. Bibliotek. Billedsamlingen.

men nogen forbindelse mellem dem opstod ikke – ej heller da Rode i 1905 blev politisk redaktør af *Politiken*. De diplomatiske forbindelser mellem bladet og H. N. Andersen varetoges af Cavling. Venskabet med Cavling sikrede H. N. Andersen en konstant god presse i *Politiken*, som begejstret fulgte alle ØK's initiativer. I retfærdighedens navn bør det anføres, at ØK's udvikling og internationale position også var opsigtsvækkende og vel værd at skrive om³. Men det er også værd at konstatere, at da Cavling i 1905 blev hovedaktionær i *Politiken*, skete det ved penge lånt af H. N. Andersen⁴.

Da den første verdenskrig brød ud, havde H. N. Andersen skabt sig en enestående position, der yderligere var styrket ved virksomheden, som kong Christian X's rådgiver. Under krigen trådte han i snævert samarbejde med regeringen Zahle og da særlig dennes udenrigsminister Erik Scavenius. Denne så sin og landets fordel ved at benytte H. N. Andersen som leder af betydningsfulde handelsdelegationer til Storbritannien og accepterede tillige, at H. N. Andersen – ret dilettantisk – prøvede på at bringe en ende på verdenskrigen.

Disse temaer er behandlet udførligt andre steder og skal ikke uddybes her⁵. Det er vanskeligt i en kort formel at opføre værdien af H. N. Ander-

sens deltagelse i den 1. verdenskrigs udenrigspolitik. Utvivlsomt var hans medvirken i de handelspolitiske forhandlinger af værdi, ligesom han kunne bringe nyttig viden hjem om briternes formodede krigsmål, hvilket rigtig nok fejlagtigt fik ham til at tro, at han havde afværget et britisk angreb på Tyskland gennem Storebælt⁶.

H. N. Andersen og Ove Rode har naturligvis ikke kunnet undgå at træffe hinanden ved selskabelige og officielle lejligheder i tiden efter århundredskiftet. Men først i januar 1916 kom det til et regulært møde eller en forhandling mellem de to mægtige mænd. Rode havde som indenrigsminister i nogen tid arbejdet på at beklippe skibsredernes profit. På grund af minefaren steg fragtraterne betydeligt, og det samme gjorde skibsaktierne. Det betød, at det blev dyrere at indføre majs og kul – for blot at nævne to livsvigtige varer. Skibsrederne ville ikke give sig og gå ind på en frivillig aftale, og 17. januar 1916 kom Rode så med et lovforslag om en afgift på bruttofragten. H. N. Andersen brød sig ikke om denne form for afgift og beklagede sig over for Kongen, som lod budskabet gå videre til Erik Scavenius. Dette førte til det nævnte møde – ved denne lejlighed dog i indenrigsministeriet. Ved dette som ved senere møder holdt H. N. Andersen et langt foredrag – hans foretrukne kommunikationsform. Det var indpakket i talemåder om enighed og sammenhold, om hans vilje til at støtte ministeriet (»sandt!« skrev Rode i dagbogen) osv. Rode tolkede oraklets udtalelser korrekt. H. N. Andersen ville medvirke til en ordning⁷. En sådan kom da også i stand i maj 1916 ved en aftale med Dansk Dampskibsrederiforening, enstemmigt vedtaget af rigsdagen. H. N. Andersen havde gjort regeringen en tjeneste – og rederne ved at mildne en uundgåelig afgift⁸.

Samtalen i januar 1916 førte andre med sig. I april 1916 drøftedes en sikring af tonnage, hvor H. N. Andersen argumenterede for en frivillig aftale med rederne fremfor et påbud. Det var en holdning, som harmonerede udmærket med regeringens⁹.

Rode var imidlertid ikke altid klar over, hvad H. N. Andersen havde i sit skjold – en formulering han anvendte i marts 1917, hvor H. N. Andersen syntes at være ude på at komme af med redernes forpligtelser til at fragte majs¹⁰. En løsning nåedes, men Rode fandt det opportunt at aflægge H. N. Andersen en visit. Fra denne samtale i april 1917 har Rode rammende refereret, at H. N. Andersen »udtalte sig på sin karakteristiske svævende måde om alle forhold«¹¹.

En måneds tid senere opsøgte etatsråden ministeren for at argumentere imod benzinformbuddet for biler og blev så siddende en stiv klokke time for at tale om sine fredsmissioner (der nær var lykkedes), om Island (som man

H. N. Andersen.

Det kgl. Bibliotek. Billedsamlingen.

burde give eget flag), om prinsernes uddannelse (der uheldigvis syntes at skulle være militær) osv. Skønt Rode var overbebyrdet med arbejde og formentlig har været ivrig efter, at H. N. Andersen gik, noterede han dog: »Han er jo en interessant skikkelse. Hvorpå beror hans indflydelse over så mange, navnlig engelske kredse? Han hypnotiserer dem måske ved sin tale, der ofte består af almindeligheder, men har glimt af noget ejendommeligt og i al fald er udtryk for en anskuende, aktiv ånd«¹².

Det er en ganske præcis karakteristik, som dækker hele regeringens opfattelse af H. N. Andersen. Så længe krigen rasede, så regeringen sin fordel i at bruge H. N. Andersen og han denne. Da krigen sluttede i november 1918, var denne væsentlige ydre faktor for en samvirken mellem storforretningsmanden og det radikale ministerium forbi, og samarbejdet eroderedes hurtigt. Da den sønderjyske stemningsbølge voksede og påvirkede Kongen, gled H. N. Andersen med, og det var ham, der 28. marts 1920 gav det afgørende signal, som førte til konfrontationen mellem Kongen og statsminister Zahle den følgende dag. Men det var også H. N. Andersen, som forskrækket over, hvilke kræfter han havde været med til at udløse, slog ind på tanken om et nyt ministerium evt. under Ove Rodes ledelse, en i situationen helt urealistisk tanke. I kulissen var Andersen nu ivrig efter at tilvejebringe en aflastning, hvilket som bekendt lykkedes ved dannelsen af ministeriet M. P. Friis. Ideen til denne behændige løsning var Rodes. Han kendte og værdsatte Friis fra dennes betydelige indsats som formand for

Prisreguleringskommissionen 1916-19 (Den overordentlige Kommission). Også H. N. Andersen kunne glæde sig over Friis, der fra 1919 havde været medlem af ØK's bestyrelse og af Landmandsbankens bankråd. Om nogen aftalt forståelse var der dog ikke tale, men hverken Rode eller Andersen har været blinde for, hvad der gjorde M. P. Friis anvendelig¹³.

Kort efter konfronteredes Rode og H. N. Andersen atter på spøgelsesagtig vis – således at forstå, at Andersen igen spillede mod de radikale, men uden at de helt fik hold på præcis, hvilken rolle han havde i machinationerne. Det drejede sig om det systematisk tilrettelagte stormløb mod *Politiken* efter påskekrisen, hvor bladets uvenner etablerede en annonceboykot, og Venstrekredse gennem konsul Poul Nørgaard søgte at købe bladet for at gøre det til et hovedstadsorgan for Venstre. Bag Nørgaard stod H. N. Andersen. Også Nørgaard var Henrik Cavlings ven, og denne var kun interesseret i at lave en levende avis og ligeglad med Det radikale Venstre.

Det var Rode til gengæld ikke, og han engagerede sig sammen med den radikale finansmand Henrik Heilbuth stærkt i at hindre, hvad han anså for et af mammon dikteret skændigt forræderi. Som bekendt lykkedes det. Mens Rode kunne være usikker på, hvor stor andel H. N. Andersen havde haft i afskedigelsen af ministeriet Zahle, var han i forbindelse med felttoget mod *Politiken* nu klar over, at de radikale ikke længere kunne regne med nogen goodwill hos dansk erhvervslivs største potentat¹⁴.

Havde H. N. Andersens indflydelse været stor i samarbejdet med ministeriet 1914-18 og mod det 1918-20, blev den ikke mindre i ministeriet Neergaards første tid, indtil det gik galt i 1922. I 1920 havde Neergaard dannet regering efter forudgående konsultationer med H. N. Andersen, men ikke med Det konservative Folkeparti, skønt dette var et uundværligt støtteparti. H. N. Andersen havde nølende accepteret vor gesandt i Rusland Harald Scavenius som udenrigsminister, men i øvrigt fæstet sin lid til ministeriets stærke mand landbrugsminister Th. Madsen-Mygdal, hvis bror Johannes var direktør i ØK.¹⁵

I sommeren 1922 begyndte jorden at skride under Den danske Landmandsbank, og samtidig drev ministeriet Neergaard ind i en krise både internt og i forhold til Det konservative Folkeparti. Hverken bankens forhold eller regeringskrisen skal drøftes her. Kun skal det fastslås, at H. N. Andersen blev stadig mere utilfreds med udenrigsminister Harald Scavenius, der ikke ville føre den udenrigspolitik over for Storbritannien, som H. N. Andersen ønskede, hvilket med etatsrådets ord var et »brud på de forudsætninger, hvorunder kammerherre Scavenius blev antaget som udenrigsminister«. Samtidig havde Neergaard brug for H. N. Andersens

hjælp i forbindelse med forsøgene på at få Landmandsbanken rekonstrueret. Herostratisk berømt er i denne sammenhæng regeringens erklæring af 9. juli 1922, der bevidst urigtigt slørede bankens tilstand. En ekstraordinær rigsdagssamling måtte til i september 1922, hvor en ydmyget og svækket regering kun opretholdt livet på grund af valgfrygt (nu opgjordes tabene ikke til 56 mill. kr. som 9.7., men til 232 mill. kr. I virkeligheden var de på 491 mill. kr.). Da også fem kolleger ønskede Scavenius' afgang, kunne H. N. Andersen se sin uven afskediget og sin protege C. M. T. Cold, som H. N. Andersen forgæves havde søgt antaget som gesandt i London, udnævnt til udenrigsminister. Men så var bægeret også fyldt¹⁶.

Ove Rode og hans fæller havde haft det dårligt, lige siden de var blevet styrtet fra magtens tinde 29. marts 1920. De efterfølgende valg havde stort set halveret partiet, og politisk havde det svært ved at gøre sig gældende, fordi V og K havde flertal i begge ting, og fordi de radikale følte et vist behov for at lægge afstand til Socialdemokratiet, selv om P. Munch ikke mente det nødvendigt, at Ove Rode ligefrem yppede klammeri mod Borgbjerg, som det skete under finanslovsdebatten i november 1922¹⁷.

Længe havde der i den radikale inderkreds været irritation over H. N. Andersens rolle og også en vis uvilje mod alt det skidt, der nu så ud til at skulle hvirvles op i forbindelse med Landmandsbankskandalen, og som syntes at kunne komme til at ramme hver anden, der havde haft del i magten den sidste halve snes år. Mest opbragt var Erik Scavenius, og han besluttede sig for i en tale, han skulle holde i Hjørring, at tage bladet fra munden.

Talen var ikke et spontant indfald fra Erik Scavenius' side. Han havde et par gange drøftet dens indhold med Rode, Zahle og tidl. trafikminister Hassing Jørgensen, også Munch havde været inddraget; men han syntes ikke rigtig om aktionen, der byggede på rygter. De andre modsagde ham – og faktisk var det dem, der havde ret, eftersom der var hold i rygterne¹⁸. Noget entydigt motiv til talens afholdelse synes det ikke muligt at finde. I øvrigt behøver ikke alle, der agerede i aktionen mod H. N. Andersen, at have haft de samme motiver. Erik Scavenius f.eks. var ganske vist fætter til Harald, men de brød sig ikke om hinanden. Erik Scavenius kunne som professionel diplomat harmes over etatsrådets indgriben i udenrigstjenesten. I en senere tale i Hobro, sagde E. Scavenius, at han som opdraget i udenrigsministeriets tjeneste med sorg havde set den institution, der under krigen havde nået en så glimrende stilling »først blive en kastebold mellem den indbyrdes kæmpende højfinans og nu true med at synke ned til et kontor under Østasiatisk Kompagni. Derfor måtte jeg rejse min indsigelse for at befri mit sind«¹⁹.

Og som politiker kunne Erik Scavenius irriteres over »det tredje ting«, som han kaldte H. N. Andersen polemisk vendt mod dem, der brugte denne betegnelse om Landmandsbanken. Fremdeles havde Erik Scavenius i 1915 erhvervet herregården Voergård ved Landmandsbankens hjælp.

Men siden Rode m.fl. var involveret, kunne man også antage, at der simpelthen var tale om at tilføje en svag regering et nederlag, der ikke behøvede at udløse valg, men nok svækkede den, hvad der skal søges underbygget i det følgende.

Endelig var der det alt overskyggende samtaleemne i denne periode, nemlig Landmandsbanken. I september 1922 havde Rigsdagen vedtaget at nedsætte en tremands undersøgelseskommission, og af Munchs dagbogs-optegnelser fremgår, at man i forbindelse med drøftelserne af Erik Scavenius' Hjørringtale var inde på »muligheden af hemmeligholdelse af Landmandsbankoplysningerne«. Det ønskede Erik Scavenius og Hassing Jørgensen, mens Rode, Zahle og Munch anså dette for umuligt¹⁸. Ønsket om hemmeligholdelse kan være dikteret af ministeriet Zahles samarbejde med Landmandsbanken og med den radikale forretningsmand Herman Heilbuth og mange andre af den radikale regerings støtters nære forbindelse med banken.

Fremdeles kunne den opfattelse anlægges, at hvis man undgik mere eller mindre kriminaliserende undersøgelser, kunne meget reddes. Således mente Heilbuth – der ganske vist var part i sagen – at »banken kunne rejses igen, hvis man tog det fornuftigt«, da den grundlæggende havde været sund²⁰. Og endelig, hvis man vil anerkende, at politikere kan nære menneskelige følelser, kan der også ligge en forklaring i, at f.eks. både Erik Scavenius og tidl. finansminister Edvard Brandes kunne føle en elementær uvilje imod, at bankdirektør Emil Glückstadt nu skulle udsættes for en urimelig og uretfærdig behandling, der oven i købet havde klare antisemitiske tendenser.

H. N. Andersen støttede bankkommissionens arbejde, og ved at lamme ham kunne man håbe på, at der ikke blev rodet mere end højst nødvendigt op i Landmandsbankens forhold. Om det forholder sig således, kan altså ikke siges, men en kendsgerning er, at de politiske partier – bortset fra Socialdemokratiet – kunne have en interesse i, at kommissionen gik forsigtigt til værks, thi de havde alle proselytter, som havde været indblandet i krigstidens spekulationer²¹.

At de radikale var i alarmberedskab over for H. N. Andersen, ses også i et skarpt ordskifte, som fandt sted i folketinget 21. november 1922 mellem venstremanden Jens Vanggaard og Ove Rode, dagen efter at Scavenius

havde drøftet sin tale endnu engang med Rode og andre radikale ledere.

Vanggaard kaldte i sit indlæg Landmandsbanken for »den politiske tyskerkurs' højborg her i landet« og klistrede den op ad ministeriet Zahle, bl.a. ved at fremhæve Heilbuths forbindelse med banken og hans virksomheder som financier for den radikale provinspresse. Embedsmandsministeriet Friis, som afviklede påskekrisen, karakteriserede han som »Landmandsbankens ministerium«, og han hævdede, at »de betydeligste embedsmænd i justits- og udenrigsministeriet« havde banken købt (han sagde: »knyttet til sig«) ved at give dem lønnede tillidsposter i banken eller dens selskaber²². Vanggaards tale var mildt sagt dristig, når man betænker hans konspiratoriske og uparlamentariske virksomhed under påskekrisen, men den var i 1922 kun kendt af ganske få medvidere¹³.

Talen kaldte Rode frem med et fuldstændig dræbende svar: Var ikke formanden for bankrådet i »tyskerkursens højborg« admiral Richelieu, som var Vanggaards nationalpolitiske meningsfælle? Var ikke »den nuværende regerings patron« H. N. Andersen udset til at dække Landmandsbankens rekonstruktion, og havde han ikke i årevis samarbejdet med det, Vanggaard kaldte »tyskerkursens højborg«? Havde ikke også udenrigsminister Cold samarbejdet med banken? Og hvorledes kunne ministeriet Neergaard sende chefen for denne højborg til konferencer i Brüssel, Paris, London, Genua i alle de spørgsmål, hvor de allierede havde den afgørende stemme²³?

I det efterfølgende replikskifte, som Vanggaard sagligt ikke kunne klare, understregede Rode flere gange H. N. Andersens og Colds nære indbyrdes forbindelse, deres samvirken med Landmandsbanken og store betydning for regeringen. Det er påfaldende i lyset af Erik Scavenius' tale tre dage senere, at Rode gik så tæt på etatsråden. Uden al tvivl lagde Rode op til, at Erik Scavenius kunne føre dødsstødet. Da det netop var ham, som på højeste plan havde haft det snævraste samarbejde med H. N. Andersen, ville et angreb virke så meget mere autoritativt, når det kom fra Erik Scavenius. Han var i øvrigt på dette tidspunkt landsformand for Det radikale Venstre.

Skønt Rode i sit indlæg mod Vanggaard helt havde overholdt decorum også i forhold til H. N. Andersen, viste dennes sensibilitet over for offentlig omtale sig straks. 22. november, dagen efter debatten, telefonerede han til Rode og eksaminerede ham i, hvad han havde sagt, og hvad han havde ment dermed. Rode fastholdt rigtigheden af sine udsagn og lovede at sende H. N. Andersen fortryk af rigsdagstidende samt at komme til en samtale som ønsket af Andersen²⁴.

Inden denne fandt sted, fyrede Erik Scavenius så sin længe planlagte bombe af. Det skete i den tale, han holdt i Hjørring 24. november, og hvori han spurgte, hvad det var for »en hemmelig indflydelse«, som havde styret ministeriet Neergaards dispositioner på en række centrale områder: Madsen-Mygdals forbliven som landbrugsminister trods kollegers desavouering af ham, da han officielt havde erklæret sig imod importregulering til beskyttelse af skotøjs- og cigarindustrien, men dog måtte se dette ikke-liberalistiske indgreb gennemført; afbrudte Ruslandsforhandlinger; afskedigelsen af Harald Scavenius og udnævnelsen af Cold. Påstandene røbede, at taleren var velinformeret, og de må have fået det til at risle koldt ned ad ryggen på H. N. Andersen.

Erik Scavenius gav selv svaret på sit spørgsmål: Det var H. N. Andersen. Og han satte fingeren på det helt afgørende punkt: Hvis H. N. Andersen attråede en politisk rolle, måtte han træde offentligt frem. Det var demokratiets vilkår. Talen vakte den største opsigt, da alle som nævnt vidste, hvor snævert Erik Scavenius og H. N. Andersen havde samvirket under krigen.

Talen var et stød i hjertekulen på etatsråden. Ikke mindst, da Erik Scavenius sagde: »Det danske folk regner H. N. Andersen blandt sine få, store mænd, og med sorg ville det erfares, at den nimbus, der omstråler etatsråden, ikke vil kunne bevares, hvis han skulle blive indblandet i dagens politiske strid«²⁵.

Med sin tale havde Erik Scavenius netop inddraget H. N. Andersen i dagens politiske strid, og det var, hvad denne frygtede mest af alt. Han ønskede at give rollen som den over alt og alle hævede vismand, som øvede sin indflydelse ved hemmeligt at rådgive kejsere, konger og ministre, og – hvis det var nødvendigt – også folketingsmedlemmer med en rimelig position. I dagene efter Hjørring-talen offentliggjorde H. N. Andersen hele tre erklæringer, hvori han på en lidet overbevisende måde søgte at svare Erik Scavenius.

Da Rode søndag 26. november var kommet hjem efter en rejse til Randers, sendte han H. N. Andersen de lovede fortryk, og tirsdag 29. november meldte etatsråden sig i telefonen og begærede den ønskede samtale. Rode fik straks fat i Zahle, med hvem han aftalte, hvad han skulle sige. Den betydning Rode lagde i samtalen, fremgår af, at han samme dag nedskrev et referat af den på syv tætskrevne foliosider². Noget sådant gør en travl politiker kun, når han anser den, han taler med, for en magtfaktor eller for en vigtig kilde til information.

H. N. Andersen tog straks fat, hvor tampen brændte: Han havde aldrig,

hævdede han, tilhørt noget parti, men der havde ikke været nogen, til hvem han havde stået i så godt et forhold som ministeriet Zahle, nemlig til Erik Scavenius og Rode. Derpå oplæste han fra sine livserindringer en passus om, at han efter sit første besøg i Danmark fra Østen havde besluttet at holde sig fjernt fra al indblanding i politik. Han var, sagde han med megen følelse, derfor »blevet en fremmed i sit land, han tog her fra sit kontor til hjem og tilbage, talte aldrig med nogen. Han attråede ingen magt, havde nok i sin virksomhed« osv. Han fortsatte med at sige, at han ikke havde nogen sympati for »det nuværende system« (dvs. ministeriet Neergaard), og at han beklagede, at Erik Scavenius og Rode ikke deltog i landets styrelse. Han havde været fraværende fra landet, da skiftet fandt sted. Dette lidet sandfærdige udsagn fik Rode til at bemærke, at i de fire dage, ministeriet Liebe sad, havde han dog i København drøftet krisens afvikling med etatsråden. Overfor denne taktløse påvisning af etatsrådets bekvemme evne til at fortrænge, tog Andersen sig til hovedet og beklagede sin sygdomssvækkede hukommelse.

Derpå fortalte han om sig selv, at de 25.000 dage, han havde levet, var som en drøm, at han aldrig havde været en planlægningens mand, men at han havde bygget på sin intuition. Samarbejdet med Erik Scavenius var indledt 26. august 1914, og han læste op af sin dagbog om dette første møde. Han troede, at Scavenius ville blive rørt, hvis han vidste, hvad der stod deri. Dagbøgerne stillede han til Rodes rådighed. Efter en længere udvikling af sine internationale rejser og sine bestræbelser på under krigen at hindre briterne i at gå gennem Storebælt, bad Rode om ordet. Referatets rigtighed forudsat har det, Rode sagde, næppe konveneret excellencen.

Efter en sammenligning mellem forretningsmandens og politikerens ofte beslægtede situation slog Rode fast, at man kunne kræve ærligt spil, og ministeriet Zahle var ikke fældet på ærlig vis i 1920 (hvad H. N. Andersen bekræftede). Bagefter havde man søgt at ødelægge den radikale presse, og med beklagelse måtte det konstateres, at ØK havde deltaget i annonceboycotten af *Politiken* i 1920¹⁴. Man havde altså grund til at antage, at H. N. Andersen var blevet de radikales hovedmodstander. Her indskød denne, at »det med *Politiken*« vist nok var sket, mens han var syg (!), en påstand, Rode ikke fandt det opportunt at dementere. Men havde H. N. Andersen ikke støttet Moesgaard-Kjeldsen, der i 1920 faldt regeringen i ryggen, økonomisk ved at hjælpe ham til at moratorium? Dette bestred H. N. Andersen, og Rode gik videre til den mere generelle påstand, at Andersen stod bag regeringens økonomiske politik. Efter Rodes opfattelse, som han mente Andersen efter sine udtalelser burde dele, skulle alle kunne enes om

en politik, der søgte at løse den økonomiske krise, landet var i, men den, som hindrede dette, var først og fremmest landbrugsminister Madsen-Mygdal, der bestyrkedes heri af H. N. Andersen. Også dette bestred denne, idet han henviste til, at landbrugsministeren måske fik impulser fra sin bror ØK-direktøren.

Da Rode herefter kom ind på Landmandsbanken, oplæste H. N. Andersen en redegørelse, som var sendt til undersøgelseskommissionen. Af denne fremgik, at hverken da bankens urigtige februar-regnskab besluttedes, eller da julirekonstruktionen gennemførtes, var H. N. Andersen hjemme, men i henholdsvis Montreux og Rønne. Da Nationalbanken satte 30 mill. kr. ind, havde ØK opfattet dette som en garanti for ordningens gennemførlighed og deltog derfor også med et beløb på 2 mill. kr. i opkøbene af Landmandsbankaktier for at støtte kursen. Først 17. september, lige før den ekstraordinære rigsdagssamling, hævdede Andersen, at han var blevet bekendt med, at bankinspektøren havde foretaget en undersøgelse – hvilket rimer dårligt med, at 9. juli-erklæringen udtrykkelig nævner bankinspektøren – og at der var et svælg på 90 mill. kr. mellem inspektørens opgørelse og bankens. Derpå kom Andersen med en længere forklaring på, hvorfor han først havde sagt ja og siden nej til at indtræde i det ny bankråd. Det fremgik, at en væsentlig årsag var, at ingen af de gamle bankrådsmedlemmer måtte gå over i det nye bankråd, og at ØK ikke kunne gøre forretning med banken, hvis H. N. Andersen sad i dens ledelse. Da Rode hævdede, at der var betydelig uoverensstemmelser mellem H. N. Andersens fremstilling, og det, Neergaard havde sagt i folkeringsudvalget vedrørende bankens rekonstruktion, udtalte Andersen, at Neergaard havde godkendt den redegørelse, som han havde sendt til bankkommissionen. Det er vanskeligt at gennemskue, hvad der var passeret i denne ikke uvæsentlige detalje²⁶. Neergaard syntes dog at have været i god tro, da han havde meddelt, at Andersen ville acceptere formandskabet i et lille bankråd, der virkelig kunne lede banken. Men H. N. Andersen havde altså fået kolde fødder og havde sagt nej, skønt handelsminister Thyge Rothe havde fået et vrangvilligt folketingsudvalgs godkendelse af et bankråd på blot fem medlemmer. Om Landmandsbanken sagde H. N. Andersen i øvrigt, at han kun havde villet hjælpe af gammel taknemlighed og ikke for at overtage den. Hvis han havde brug for sin egen bank, kunne han grundlægge en ny sammen med sine udenlandske forbindelser. Om julirekonstruktionen erklærede han sig enig med Rode, der havde betegnet den som i enhver henseende uansvarlig, og om den sidste, »at sådan som ordningen var, kunne det ikke gå«.

Hvad Harald Scavenius' afskedigelse angik, benægtede H. N. Andersen

at kende årsagen, men om Cold havde han på Neergaards forespørgsel udtalt, at han var kvalificeret til stillingen som udenrigsminister. Det var Rode ikke enig i. Han erklærede, at Colds tid i DFDS gjorde ham ganske uegnet. Hertil sagde H. N. Andersen, at det kunne jo godt være, at Cold havde truffet gale dispositioner, men han burde behandles lempeligt, da han var så ærekær. Andersen henstillede, at Rode søgte en samtale med Cold, så troede etatsråden, at han kunne få Cold til at gå! Et forslag, som Rode blankt afviste, selv om han føjede til, at ro i landet blev der ikke, før Neergaard og Cold var gået. Andersen erklærede sig enig i, at Neergaard burde være gået. Han var retskaffen, men en svag karakter, hvad Rode samtykkede i.

Rode sluttede ifølge sit referat med at sige, at Det radikale Venstre i 1920 var blevet så hårdt overfaldet og dets presse så truet af den økonomiske krig, at man i nogen tid derefter ikke havde haft synderlig styrke. Men nu havde radikale meningsfæller over hele landet ved stor offervilje båret bladene gennem krisen, og vælgerne støttede i stigende tal radikal politik. Derfor følte partiet sig stærk nok til at kræve sundhed i den politiske styrelse. Erik Scavenius' tale var et udtryk herfor. Andersens sidste bemærkning var kun: »Nå, det er udtryk derfor«, hvorpå han gentog sine forsikringer om hengivenhed og håb om inden sin død at se de radikale deltage i landets styrelse.

Allerede morgenen efter – dvs. 29. november – ringede H. N. Andersen Rode op for at fortsætte samtalen. For første gang i sit referat bruger Rode her et karakteriserende adjektiv, idet han siger, at Andersens udsagn nu var »mere svævende« også m.h.t. hans holdning til at indtræde i bankrådet. Øjensynlig pinte det H. N. Andersen, at han ikke havde været i stand til at forklare eller bortforklare uoverensstemmelserne mellem Neergaards og sine egne udtalelser i dette spørgsmål.

Hvad H. N. Andersen ville opnå ved samtalen med Ove Rode, er ganske klar. Han var skræmt fra vid og sans af et sådant uventet frontalangreb som det, Erik Scavenius rettede mod ham, og af de nålestik, Rode havde fremført i folketinget. Det så ud til, at han skulle blive en stridens genstand af ganske jordisk tilsnit. H. N. Andersen ønskede nu at forsikre Rode om sin politiske uskyldstilstand for derved måske at få sat en stopper for flere angreb. Det kunne vel heller ikke udelukkes, at de radikale på ny kom til magten. Så var det dog sikrest at bære kappen på begge skuldre, hvor den som bekendt sidder bedst, som en sarkastisk kyniker engang sagde.

Hvad Rode – i forståelse med Zahle – sigtede på, er det heller ikke vanskeligt at se. Nøglen til problemets løsning kan ligge i den tale, Erik

Erik Scavenius.
Det kgl. Bibliotek. Billedsamlingen.

Scavenius holdt i Hobro 30. november, og hvor han kommenterede H. N. Andersens svar på kritikken. Herunder kom Scavenius med nogle bemærkninger, som viser, hvad der også *kan* have været den radikale inderkreds' hensigt. Scavenius fandt, at H. N. Andersens magt var steget betydeligt ved de sidste års udvikling. »Grosserer Societetets Komité og Industrirådet, der røgtede så store opgaver under krigen, er vendt tilbage til deres saglige virksomhed – og Landmandsbanken er nu brudt sammen. Etatsråd Andersen står da alene tilbage af de kræfter, der tidligere spillede en rolle, og det overfor en regering, der ganske savner blik for denne udvikling i den grad, at ministeriet ved Landmandsbankens rekonstruktion foreslog at overgive ledelsen af den nye bank til etatsråd Andersen«, sagde Scavenius¹⁹.

Med andre ord opfattedes H. N. Andersen som regeringens stærkeste støtte uden for parti-sfæren. Rode ønskede derfor med sine udtalelser, urbant fremført, men umisforståeligt, at skræmme H. N. Andersen bort fra ministeriet Neergaard og derved svække regeringen.

Dette formål lykkedes også. Regeringen vaklede videre frem til valget i 1924, og etatsråd Andersen var faktisk en knækket mand efter begivenhederne i november 1922, og han ses ikke siden på samme måde at have udnyttet sin position politisk, som han havde gjort det 1920-22. Og hvad

mere var: Med angrebene på H. N. Andersen ophørte definitivt »det tredje ting«, som måske snarere in casu skulle kaldes »den tredje mand«. Den store erhvervsmand var for fremtiden på det politiske område reduceret til menneskelige dimensioner og henvist til at virke åbent. Ingen ses siden at have søgt at spille en rolle som H. N. Andersen og med hans metoder. En mand som f. eks. A. P. Møller erkendte dette og virkede på demokratiets præmisser ved at træde offentligt frem og tage de skrammer, dette gav. Ove Rodes og Erik Scavenius' samvirken i november 1922 tjente altså til at styrke folkestyret uanset, hvad de kan have haft af sidemotiver.

Noter

1. Ove Rodes dagbøger 1914-18, 1972, 112.
2. Optegnelser m.v. om forhold vedr. verdenskrigen. Ove Rodes arkiv. RA.
3. Henrik Cavling: Efter Redaktionens Slutning, 1928.
4. Bo Bramsen: Politikens historie I, 1984, 140.
5. Susanne Krogh Bender: H. N. Andersens rolle i forholdet Danmark-Tyskland. Historie. Ny række XI 1975, 62-104. Tage Kaarsted: Storbritannien og Danmark 1914-1920, 1974. Wilhelm Ernst Winterhagen: Mission für den Frieden. Europäische Mächtepolitik und dänische Friedensvermittlung in ersten Weltkrieg. Vom August 1914 bis zum italienischen Kriegseintritt Mai 1915 (Stuttgart 1984). W. anlægger et ret positivt syn på H. N. Andersens bestræbelser.
6. Tage Kaarsted: Storbritannien og Danmark 70-84.
7. Rodes dagb. 116-19.
8. Tage Kaarsted: Ove Rode som indenrigsminister, 1985, 119 f.
9. Rodes dagb. 137.
10. A.s. 154.
11. A.s. 174.
12. A.s. 179 f.
13. Tage Kaarsted: Påskekrisen 1920, 1968.
14. Tage Kaarsted: At sælge eller ikke sælge. Festskrift til Troels Fink, 1982.
15. Elisabeth Abrahamsen: Dannelsen af ministeriet Neergaard april-maj 1920. Utrykt specialeopgave, Odense Universitet, 1977.
16. Knud Larsen: Regeringskrisen 1922. Historie X, 1974, 562-631.
17. P. Munch: Erindringer 1918-1924, 1963, 353 f.
18. A.s. 355.
19. Aalborg Venstreblad 1.12. 1922.
20. Munch 360.
21. Social-Demokratens redaktør Oskar Jørgensen havde ganske vist været indblandet i tvivlsomme spekulationer, men partiet ofrede ham også for at kunne slå til i Landmandsbank-sagen. Søren Mørch: Omkring Bankkommissionen af 21. september 1922. Hilsen til Hæstrup, 1969, 139.
22. Folketingstidende 1922-23 sp. 1858 ff.
23. A.s. sp. 1866.
24. Rodes koncept af brev t. H. N. Andersen 26.11. 1922 (se note 2).
25. Talen cit. efter Berl.Tid. 25.11. Den er behandlet af Søren Mørch (se note 21) og af Viggo Sjøqvist: Erik Scavenius I, 1971, og af Bent Jensen: Danmark og det russiske spørgsmål 1917-24, 1979, 452 ff.

26. Søren Mørch antager, at det skyldes Jyllands-Postens angreb på H. N. Andersen for selv at være en del af »systemet Glückstadt« (J.-P. 21. og 28.9. 1922), Hilsen til Hæstrup 142.
Efter at afhandlingen om H. N. Andersen og Ove Rode er gået til trykning, udkom 1. bd. (til 1914) af en H. N. Andersen – biografi af Ole Lange og en kommenteret udgave af bankinspektør Greens dagbøger vedr. Landmandsbankens sammenbrud ved Søren Mørch (begge Gyldendal).

Byttehandel på Thyholm

Om gårdkøbmand Christen Jensen Dueholm i Odby 1813-1826

AF FINN H. LAURIDSEN

Med baggrund i en købmandsregnskabsbog skildres forholdene for landhandelen på Thyholm i nogle år fra første fjerdedel af 1800-tallet: bogens proveniens, dens ejer, kundekredsen, leverandørerne, varerne – både dem, købmanden solgte, og dem han tog som betaling – samt omsætningen og balancen i udvekslingen. Stedet Thyholm er valgt med forsæt som en hilsen fra Vagn Dybdahls og min egen slægts hjemstavn – der ganske vist ligger noget nordligere. Men lidt af »fugl« smager det vel.

Bogen og manden

Jeg husker godt, da jeg første gang havde den i hånden, bogen. Det var i 1948. Den var kommet til Erhvervsarkivet fra Landsarkivet for Nørrejylland med en samling skifteretsbehandlede småarkiver. Den så løjerlig ud, lille – 20 × 16 cm., og tyk efter størrelsen – 6 cm., og så var den indbundet i pergament. På ryggen stod trykt, lidt uklart og med let hoppende bogstaver: Reinbecks Ausburgische Confession I.II.III. Th. Jeg kiggede betaget på den og troede naturligvis først, at den var røget med fra Viborg ved en fejl. Men da jeg lukkede den op, blev jeg klar over, at det var den ikke. Det var en købmandshovedbog, meget tæt og utroligt gnidret ført. Der var skrevet i den sammenhængende fra 1818-1826; men i en debitoroversigt bag i bogen var der opsamlede skyldnere helt fra 1813, og det fremgik af første linie i ganske mange konti, at den fortsatte en »gl. bog«, og andre steder, at adskillige indførsler var baseret på en butikskladde.

Men hvem havde den tilhørt, og hvor var den fra? Det sidste klarede sig hurtigt. Født i Struer er jeg velkendt med thylandske stednavne – så meget mere som min fædrene slægt er fra Thy, »nør i Thy«, og så da i øvrigt nogle generationer tilbage den samme som Vagn Dybdahls. Og stednavnene var fra Thy, »sør i Thy«, fra Thyholm. Hvem havde så ført den eller ejet den? Det gav sig egentlig også hurtigt, for ved at blade lidt rundt fandt jeg ved side 193 et stykke papir, der afslørede sig som et pantebrev på

ustemplet papir, i hvilket Thomas Simonsen af Odby 7. juni 1824 tilstod at være skyldig til »Christen Dueholm i Odby sogn og by den summa 17 rbd. n.v.«. Som første prioritet satte Thomas sin »ejende sildebåds fjerdepart af båd og skib«; han underskrev dokumentet og lod sine to bådinteresser medunderskrive som vidner. To – hvorfor ikke tre, når der var tale om en fjerdepart? Det skyldtes, at den sidste formentlig, som det også synes at fremgå af kontoen i bogen, var Dueholm selv. Kontoen stod i debet med 17 rd., og det var egentlig bevis nok for bogens tilhørsforhold. Det er dog siden ved arbejdet med den bekræftet af andre ting: navnet skrevet nogle steder inde i de tætte sider, indlagte kvitteringer for afgifter til degnen og – vel det vigtigste – en kopi af 10. marts 1780 af Dueholms dåbsattest, skrevet på bagsiden af, hvad der ser ud til at have været et rykkerbrev til en debitor. Bogen *har* været ført af Christen Dueholm i Odby.

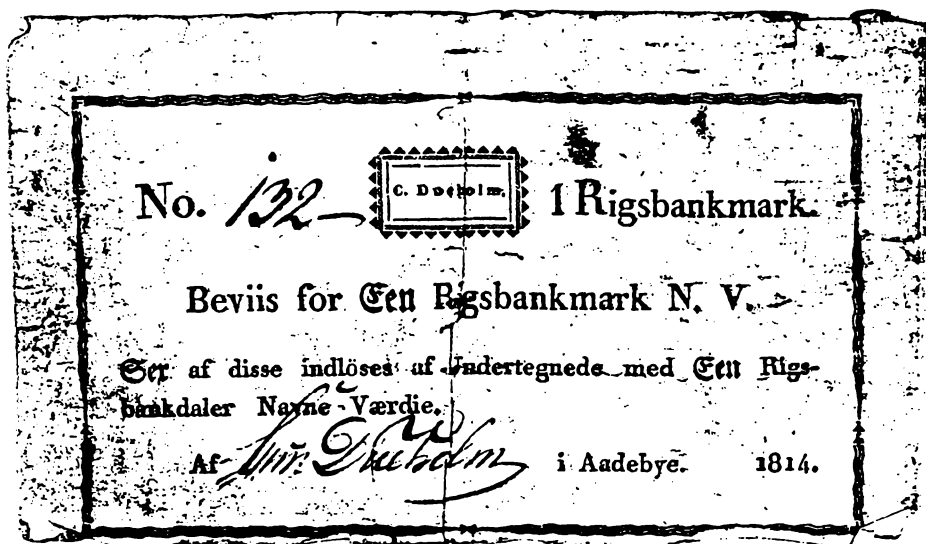
Tilbage stod hr. Reinbeck. Han var formentlig tysk, teolog og forfatter til et eller andet om den augsburgske konfession. Opslag i gængse leksika gav ikke noget og heller ikke samtaler med formodet kyndige på området. Det værste var næsten, at to tyske biografiske leksika heller ikke havde ham, for så kunne kan jo være af en anden nationalitet, selv om det var svært at forestille sig hvilken. Fra tidligere arbejder huskede jeg endnu et tysk biografisk leksikon, udgivet omkring århundredeskiftet, og da jeg fik fat i det, fandt jeg Reinbeck: Johan Gustav Reinbeck (1683-1741), teolog, professor i Berlin, et omfattende forfatterskab, hvis hovedværk var »Betrachtung en über die in der Ausburgischen Confession enthaltenen und damit verknüpften göttlichen Wahrheiten«, udkommet i Berlin 1731-41 i fire dele og fortsat efter Reinbecks død 1743-47 i endnu fem dele ved Tübingerteologen J. G. Canz. Værket, der bygger på prædikener, blev udarbejdet til 200 året for den augsburgske konfession, og det vandt i så høj grad Frederik Wilhelm I's bifald, at han befalede, at det skulle stå på alle kirkebiblioteker i de prøjsiske lande. Men hvordan var det – om end kun som omslag til en købmandsregnskabsbog – kommet til Thyholm. Det er i skrivende stund ikke opklaret. Nogle ideer og – vist mest ukvalificerede – gæt er forsøgt; men de har ingensteder ført hen. Det har heller ikke en lille lap med en kirkelig tekst på latin og den illustrerede forside til en »Christliche Haus-Zucht«, trykt i Danzig 1658. De har været brugt som klatpapir og *kan* have ligget inde i det oprindelige bind.

Manden og forretningen

Christen Jensen Dueholm var født i Hjerm mellem Holstebro og Struer i

1762. Faren Jens Espersen Dueholm var 1759 blevet skoleholder ved Hjerme skole; men af en eller anden grund – den er ikke oplyst – gad han en skønne dag ikke mere, pakkede sit habengut og stak af med kone og seks børn. Årstallet for denne noget specielle manøvre opgives forskelligt: 1770 et sted, 1774 et andet. Noget retsligt efterspil fik den trods en vis opstandelse ikke. Dueholm slog sig ned i Ølby ved Struer, hvor det viste sig, at han allerede i nogen tid havde bygget hus på et stykke jord, han havde erhvervet. Stedet kaldtes Engtoft, men kom senere til at hedde Dueholm¹.

Her i Ølby voksede Christen op, og 1800 blev han gift med Mette Nielsdatter, der var født 1779 i Pinen, det sydlige overfartssted ved Odde-sund. De boede i Bredalsgård i Humlum til 1812, da de købte Odbygård på Thyholm. Der er ingen tvivl om, at Dueholm drev handel allerede i Humlum; det fremgår af den bevarede hovedbog. Men omfang og detaljer kendes ikke. I det hele taget har hans købmandsskab været ukendt eller vel rettere glemt på egnen, og det er der måske ikke noget at sige til. Enhver læser af en lidt større fremstilling af Danmarkshistorien har set, at handel og vareomsætning kun var tilladt i købstæderne, og måske også, at bevarelsen af disse privilegier var noget af det, købstæderne havde stort besvær med at få overholdt. Der var dejligt ude på landet i gamle dage – i en vis forstand, for nogle steder – mange vist – var der *meget* langt til en øvrighed, som havde tid og lyst til at kontrollere småovertrædelser af loven. Og

Chr. Dueholms nødpengeseddel fra 1814.
Se note 3.

landprang, landkøb, var en sådan småovertrædelse, klart forbudt, men lokalt accepteret.

Foruden ukendskabet til denne side af Dueholms virksomhed er der en anden ejendommelig ting: Da skifteretten efter hans død 4. april 1826 tog boet under behandling, er der i registrerings- og vurderingsforretningen ingen anden antydning om hans handel end den, at der var en hovedbog over, som det hed, »hans kredit og debet«². Der er ikke noget varelager, og i et såkaldt »pakhush« kun et par måletønder, som sagtens kunne have været brugt i landbruget, en stige, en kane, et kalktrug, noget »træragelse«, en sav og to stk. gammelt jern. Købmandshandelen er dog sikker nok, og en lang række af skyldnere kom da også frem i senere møder, hvor eksekutorerne skulle redde så meget som muligt til boets plusside. Det bør i denne forbindelse også nævnes, at museumsinspektør Finn Grandt Nielsen, Odense, der interesserer sig for statsbankerottidens »matadorpenge« – nødpenge – har registreret *gårdmand* Christen Jensen Dueholm som udsteder af 1 rigsbankmark i 1814, altså efter flytningen til Thyholm. Sedlen er udstedt i »Aadebye«, som må være trykkerens private form. Dueholm skrev altid selv *Odby*, som byen stadig hedder og synes at have heddet siden Middelalderen³.

Kunderne

Fra nogen egentlig butik har Dueholm næppe drevet sin handel. Men selv om skiftet ikke nævnte en sådan, må han vel have haft en stue med et bord eller en disk og en vægt – visse varer solgtes ned til 1 og ½ lod (1 lod = 1/32 pund) – desuden et varelager i pakhuset. I hovedbogen vedrører kun en lille del af indførslerne 1826, Dueholms dødsår, og det *kan* være forklaringen på, at et lager ikke er registreret i boet. Han har måske været syg eller svækket og efterhånden afviklet sin forretning. Hans bror, der var fem år yngre, altså 59, måtte afstå fra at være værge for enken på grund af »alderdom og svaghed«. Man kunne da gætte på noget arvet; men det er i al fald ikke fra faren; han døde 1813 93 år gammel. Påfaldende er det dog, at det hele ebber ud ind i 1826.

Naturligt for en forretning af denne karakter var langt de fleste kunder fra egnen, dvs. fra Thyholm. Der er optalt 24 steder, Jegindø inklusive, hvortil kommer 5 fra det øvrige Thy og 7 syd for fjorden med Venø indbefattet. Uangivne er dog hele 38. De fleste af disse var dog helt sikkert fra Thyholm. Antallet af bogførte kunder var ca. 275, hvoraf de fleste, ca. 225 er angivet med såvel for- som efternavn. Ca. 50 er kun angivet med for-

navn; men af disse kan nogle identificeres i registeret, der efter tidens skik på landet er opstillet efter fornavne. En del ens efternavne er adskilt med Gl., Unge, Store, Lille eller stednavnet. Blandt fornavnene træffes flere dobbelte, der skrives ens: Chr. Chr. (hele tre med stednavnet som skel), Peder Peder og Peder Peder hans datter Karen. Med erhvervsangivelse træffes bl.a. Anders smed, Chr. møller. Jens smed, Jeppe skomager, Jesper murermester, Kirsten hosebinder (der vitterligt bandt hoser til familien), Laust teglbrænder, Peder kobbersmed, Peder skrædder, Søren post, Søren urmager. Enkelte af disse – i al fald møller og smed – er vel blevet hængende som familienavne. Søren urmager i øvrigt utvivlsomt den person, hvis hjem spiller en rolle som drikke- og kortspilsted i Cora Christoffersens artikel »Mordbrand i Sønderbjerg 1821« (Egnshistorisk forenings årsskrift 1986), ligesom også »mordbrænderen« – i citationstegn, fordi det ikke blev nogen mordbrand – smed Poul Kappel handlede hos Dueholm. Blandt efternavnene ses Snever, efter Ordbog over det danske sprog en forjyskning af det tyske Schneider. Ved den ene af de to, der bærer det, står der: Jens Snever eller Skrædder. Snever er dog også en lokalitet i Lyngs sogn, og selv om det andet var morsommere, er det nok alligevel derfra navnet stammer.

Leverandørerne

Som det var sædvane – og en nødvendighed på grund af de særlige besejlingsforhold i Limfjorden (Løgstør grunde), toldforholdene og Ålborg dominans – fik landkøbmændene langs fjorden hovedparten af deres varer fra denne by. I Dueholms bo optræder da også et par Ålborgkøbmænd som kreditorer med henholdsvis 262 rd. og 642; men der findes ikke noget regnskab med dem i den bevarede bog – lige så lidt som med købmand og tobaksfabrikør Chr. Husted i Ringkøbing, der dog kun havde et krav på 25 rd. Med Thisted og fjordens øvrige købstæder ses ikke den ringeste forbindelse, hvilket passer godt nok med det almindelige billede for landsdelens to sydlige herreder. Det skal her indskydes, at de i bogen debi- og kreditede beløb, så vidt det kan ses, på trods af ændringen efter statsbankerotten er anført i rigsdaler kurant, der ved opgørelsen omregnes efter kurs 250. Men da dette ikke har nogen betydning for det, der her skildres, gengives beløbene, som de står.

En smule om leverancerne er det dog muligt at se i et par konti. Med Peder Sørensen i Hvidbjerggård stod Dueholm i forbindelse fra juni 1818 til december 1825. Hans konto er ført over fire sider, og den adskiller sig fra

de øvrige, fordi den er fyldt med udveksling af alle slags varer, så at man fristes til at tro, at også Sørensen har haft købmandshandel⁴. I al fald er de mængder, der byttes større og tungere end dem, detailkunderne aftog. I perioden juni 1818 til ultimo 1820 leverede Sørensen f.eks. skrivepapir, brunt sukker, amdam (stivelse), salt, kul, kaffebønner (en enkelt gang hele 12 pund), tobak fra Husted i Ringkøbing (25 karduser), almanakker (40 stk. nov. 1819), risengryn, skedevand m.v. Den anden vej – fra Dueholm til Sørensen – gik der samme periode bl.a. bleghvidt (blyhvidt 2 1/4 pd.), salt, vitriol (16 pd.), vinsten (1 pd.). De har også ret flittigt lånt til hinanden: 13. sept. 1818 lånte Dueholm 1 1/2 skæppe salt og 3 skæpper kul; måneden efter 23. okt. lånte Sørensen 4 skp. salt og 20. okt. 1820 500 lægtesøm og 500 loftsøm – »fået igen« skrev Dueholm senere på samme linje. Hvordan forholdet imellem dem har været, er ikke helt klart; men de har i al fald været sammen i Ålborg og vel for at handle eller købe ind. I november 1819 skrev Dueholm: »Mig til gode i leje af en hest til P(eder) 6 rd. Ved afregn., da vi kom fra Ålborg den 8. nov., fik jeg til gode 1 rd. 2 mk. 12 sk. foruden lejen af min vogn 4 rd«. Vi kom fra Ålborg, og Sørensen har da betalt for at være med. Varerne ud over småting har de ikke haft på vognen. De kom pr. skib, som det også fremgår af et notat fra december 1821: »NB: da Daniel han lossede, fik jeg 2 à 3 skp. kul til gode«. Hvor skibene har lagt til, er ikke oplyst; men Oddesund eller Serup strand er muligheder. Også i den sydgående forbindelse, sikkert til Chr. Hustedes kendte tobaksfabrik i Ringkøbing, var Sørensen deltager. I september 1822 lagde Dueholm 1 rd. 3 mk. 4 sk. ud for vognleje til Skærumbro ved Ulfborg på vejen til Ringkøbing. Kontoen med Peder Sørensen er meget karakteristisk for Dueholms handel. Den er stemt af to gange: i april 1820 med 25 rd. 4 mk. 4 sk. i debet og 25-1-4 i kredit, altså 3 mk i Dueholms favør, og efter december 1825, muligvis af skifteretten, med 46-4-2 i debet og 43-5-14 i kredit, 2-4-4 til Dueholm. Kun to gange – i 1822 og 23 – er anført kontanter, og heraf er det ene et udlæg. De har holdt en fin byttebalance.

Også Poul Maabjerg i Odby leverede varer: kaffebønner, tobak, peber, cikorie, søm, te, male- og farveartikler⁵. Men der er ikke som ved Sørensen tale om større leverancer den anden vej, fra Dueholms side, faktisk kun en enkelt: kaffebønner for 10 rd. i juni 1824. De øvrige debiteringer var normale indkøb, og omsætningen særdeles beskeden: for perioden juni 1823-december 1825 på bare 11 rd. i debet og 6 rd. i kredit, de resterende 5 er »afgjort«, som det hedder ved mange konti – uden at man kan se hvordan. Om Måbjerg har været krejler, sejlende Limfjordshandler, kan ikke ses; men det er i al fald den tanke, der først byder sig til. Endelig skal nævnes,

at også købmand Gravers Houmark »ved Struer« var leverandør og aftager af uld og skind.

Mens det på de godt 500 beskrevne sider i Dueholms bog er ret små indkøb, der opereres med – kun få konti nåede årligt over 30 rd. i omsætning – er der en enkelt, der i denne henseende skiller sig ud. Den er med gårdejer Chr. Oddershede, Dover (vest for Ydby på Thy)⁶. Bortset fra en enkelt indførsel fra juni 1820 er kontoen en udskrift fra »gl. bog«. Den begynder 1814 med en debit for Oddershede på byghandel 341 rd. 4 mk. Det betydelige beløb *kunne* betyde, at Oddershede i al fald i nogle år har været aftager af de ret store kornmængder, som Dueholm tog ind i bytte for sine varer. Der er desværre ikke noget andet vidnesbyrd om, hvordan de er omsat. 1815 fik Dueholm til gode for 4 stude, »leveret på Vestervig kloster« 33 rd. og videre samme år for en matte tobak 42 rd. En matte var den blad- eller lærredsindpakkede balle, større mængder tobak solgtes i. I 1816 gælder det 6 pottes fransk brændevin (cognac eller marc) 14 rd. og 10 stude til 875 rd., i alt debit 1.306 rd. Af dette beløb blev en del betalt i kontanter, en del i stude, skind og en rød-blisset hoppe, dels på Vestervig marked, dels hjemme hos Oddershede (det er anført). Noget blev også betalt i varer, der viser, at han også har været leverandør: juni 1815 1 lispd. hvid sukker og 1 lispd. bly, september s.å. 3 pd. te og 1816 1½ lispd. tovværk. I alt blev det til 1.090 rd. 4 mk. 14 sk. og en debit for Oddershede på 215-1-2. Selv om der i Dueholms bo er flere ældre poster, ses denne dog ikke. Den må være afviklet.

Mere fortæller hverken bog eller skifte om, hvor Odbykøbmanden fik de kolonialvarer fra, som han videresolgte eller rettere viderebyttede til sine kunder fra egn og omegn. Geografisk var hans placering speciel – i den vestlige Limfjord, hvor Ålborgs hegemoni nok var antastet, men ikke væsentlig berørt. Hans virke som handelsmand var ulovlig, men accepteret, og det man her mangler, er en fornemmelse af, hvordan sådan noget er begyndt. Med talent *har* det selvfølgelig at gøre, hvor Dueholms så havde det fra, men sikkert også med et behov på Thy. Visse varer *skulle* man have udefra, og nogle måtte – med den store afstand til nærmeste købstad – formidle fordelingen. Det begyndte vel den på, der var hurtigst og klogest – eller, og det er måske ikke uvæsentligt, sad på eller overtog et sted, en gård, hvor der var tradition for handel (se *Efterskrift*).

Varerne

I debeteringerne anførtes varerne ofte i forkortelser, som det dog er muligt

at opløse langt de fleste af. Den hyppigst forekommende er »Kd« – ½, 1, 2 kd – som takket være, at den er skrevet helt ud et par steder viser sig at stå for *kardus*, altså tobak. I hvilket omfang, der har været tale om røgtobak eller uspunden skrå, der i al fald senere kaldtes kardusskrå, kan ikke ses. Dueholm solgte dog en del pipehoveder, der formentlig, da de jævnlig blev udskiftet, har været af porcelæn. For en enkelt kunde, Ole Mose i Florlev er hans tobakskøb optalt for perioden januar 1819-januar 1826⁷. Mose hentede i de 7 år 98 gange tobak hos købmanden i alt 146 karduser til stadig faldende priser, fra godt 33 sk. til godt 17 sk. pr. stk. Særlig meget er det vel ikke, når man ser hen til senere tiders forbrug af tobak, der fra slutningen af århundredet blev stadig mere domineret af cigaretterne. I gennemsnit købte Mose små 2 karduser om måneden, i 1824 2 ½.

I sin beskrivelse over Thy fra 1802 skrev pastor Knud Aagaard, at bønderkonerne »ret og vel« forstod at farve, og at de også kende *nogle* planter dertil, men at det ville være nyttigt, om de havde kendskab til flere⁸. Der synes efter Dueholms bog at have været farvet ganske kolossalt på Thyholm – og malet, for det kan være lidt svært at skelne mellem, hvad der har været brugt til hvad. På næsten hver eneste side forekommer alun, berlinerblåt, bleghvidt, blåtræ, brunrødt, gultræ, gurkemeje, indigo, isenfarve (isen = eisen), krap, linolie, sølverglød og vitriol. Mængden angives næsten aldrig, kun prisen. Brunrødt (med linolie) skal have været den foretrukne farve til bondevogne, og i øvrigt også indendørs, her blandet i sødmælk⁹.

Har man farvet meget, har man også slået mange søm i, udført tømmerarbejde. Aagaard siger, at der var mange tømrere, og at de var dygtige, men »de udtræ sig dog ikke ganske af bondestanden«. De deltog f.eks. ofte i høstarbejdet, og når de havde sparet tilstrækkeligt sammen, købte mange en gård eller et hus og blev bønder. Når der *var* mange tømrere, skulle årsagen have været den, at Thybønderne på grund af mangelen på skove i landsdelen ikke var vant til at bruge økse og derfor ikke selv kunne udføre de mange dagligdags reparationer, som en gård og et landbrug krævede¹⁰. Det er muligt rigtigt; men nok kun de færreste af sømaftagerne har været blot i nærheden af en tømmeruddannelse. De har været fuskere med større og mindre håndelag og selv klaret dagen og vejen derhjemme. De – sikkert maskinfremstillede – søm, de købte, er ikke angivet efter længde, som tilfældet er senere og i dag, men efter det brug, hvortil de var fremstillet. Hovedparten var loft- og lægtsøm, nogenlunde ligeligt fordelt, desuden forekommer af og til låsesøm og panelsøm. De købtes stykvis eller i snese. Ole Mose foretog fra november 1818-december 1825 40 indkøb.

Heraf 17 loftsøm (620 stk.) og 11 lægtsøm (258 stk.); men da 12 af debiteringerne er uden arts- og talangivelse, har tallet været væsentlig højere.

Det træ, som tømrervirksomheden ikke kunne være foruden, var Dueholm også leveringsdygtig i. Det er kendt, at der på vestkysten brugtes meget strandingstræ, legalt erhvervet ved auktioner – eller illegalt på »forskellig« måde. Til bygningsformål kunne i hovedsagen kun det bruges, som var regulært, transporteret trælast – overbordkastet og ilanddrevet eller kommet ind via kysthandelen eller strandinger. Selve skibenes træ anvendtes mest til redskaber: vogne, plove, harver m.v., og derfor var f.eks. undervognene ofte af eg¹¹. Træet solgtes i fjæl og lægter og undertiden »træer«, der efter sammenhængen måske var bjælker. De tælles i stykker og tylvter og anføres i længder fra 16-22 fod.

Blandt de få erhvervsangivelser i bogen findes ingen tømrere; men et par af kunderne *har* til daglig beskæftiget sig med træ. Om Peder Søgaard i Hellerød hedder det 24. oktober 1819: »Gjort regning med ham for tømrerarbejde i Helleris og derfor ham tilgode 2 rd. 1 mk. 15 sk«. Helleris var (og er) en gård øst for Hellerød by, hvor Dueholm synes at have haft et teglværk, hvorom mere nedenfor. Søgaard *købte* også træ, men ikke mere end så mange andre. 8. januar 1821 fik hen en lægte til 3 mk. – »derfor skal han give mig ål, betalt med ål«, så hvor professionel han har været, får stå hen¹². Det synes til gengæld Niels Nielsen i Helligkilde i højere grad at have været. Han købte 2 stykker eg til et drejelad, lavede hylder til en skole – der står ikke hvor – lavede en vognstige til Dueholm, som han ikke tog noget for, og desuden to chatoller, et til købmandsfamilien og et til Anders (Pedersen i Helligkilde), der 1816-21 ser ud til at have været medhjælper i forretningen. Nielsen købte en del træ, og det er karakteristisk, at det ofte benævnedes *godt*, hvoraf man nok kan udlede, at det er anvendt til finere arbejder. En enkelt gang fik han også gamle søm, 1 pd. for en mark. Om det har været særlige søm til en særlig opgave eller blot sparsommelighed får være. 1820 leverede Dueholm 3 1/3 pd. fiskeben¹³. Vareleksika anerkender kun hvalbarder under denne betegnelse, og i så fald *kan* det have været til piskeskafter, selv om man nu vanskeligt kan forestille sig thyholmske bønder anvende så fine sager. Hvis benene var af fisk fra havet og fjorden, var de måske snarere brugt til indlæg i eller skuffeknapper til møbler. Nielsen er i øvrigt ejendommelig i endnu en henseende: han og kun han har købt brodersilke – således må man vel opfatte 6 dukker silke fra september 1821, 7 dukker mørkeblåt silke fra november 1822 og 5 dukker sort fra februar 1823. Det er nok lidt usædvanligt for en bondekone – og til hende har det vel været – i en fjern egn i 1820'erne, og det *kunne* da give anledning

Thyholm med omliggende egne. Generalstabens topografiske afd. Kbh. 1896, 1:100.000, blad mrkt. Struer. Udsnit af kort, hvortil Geodætisk institut har ophavsret, er gengivet med instituttets tilladelse (A. 404/85).

til at hæfte også fiskebenene på hende, til stivere i tøj. Men der er ikke andre vidnedsbyrd om særlig syvirkksomhed hos familien.

De eneste tilfælde, hvor Dueholm noterede, hvad hans træ skulle bruges til, var, når det var til ligkister. Der er kun et par tilfælde, og der er ikke tale om den »romantiske« kiste på loftet, som ældre mennesker undertiden skal have sovet i. Chr. Møller i Helleris mølle døde i december 1821, og der blev da leveret $\frac{1}{2}$ tylt 12 fods fjæl til hans kiste. De kostede 2 rd., hvortil kom sværte – almuekister var sorte – for 24 sk. Der har åbenbart ikke været sværte nok, for Dueholm tilføjede, da han førte kontoen om på en anden side: »Nok til den gamles do sværte og lim 20 sk.« Møllerens debet, der var på 33 rd. 5 mk. 6 sk., indgik i boet, og da enken var vanskelig stillet, blev den nedsat til 17 rd., som stod helt til købmandens egen boopgørelse – med fradrag af et par småposter bl.a. 2 gange »Vor so til worre (orne) ved hendes worre«¹⁴.

Det andet tilfælde er Chr. Kappel i Serup, der døde i december 1823. Her leveredes også sværte og lim, og så tilføjede købmanden: »NB mig til gode 24 sk., som blev til rest på hans ligkistefjæl«; men han har glemt at debitere de 3 rd., hvis fjælene ellers kostede det samme, og mistede således 2 rd. 4 mk. 8 sk.¹⁵.

Som ovenfor nævnt havde Dueholm et teglværk beliggende på gården Helleris' marker. Ejerforholdet er ikke helt klart, for der *kan* have været flere interessenter. 28. juni 1821 skrev han på bladet for Chr. Munk i Egebjerg: »NB afregn. over alt fælles ved Helleris teglovn og kalk undtagen af sidste brænding og da ham til gode hos mig 23 rd.«¹⁶. Som det fremgår, har der også, som det var sædvane mange steder, været brændt kalk i ovnen; men der er ingen vidnedsbyrd om, at Dueholm selv har forestået brydningen af den f.eks. ved Bjørndal. Også Niels Chr. Riis til Helleris har haft interesser i foretagendet. Der er flere afregninger med ham »over teglovnen med sten og kalk samt kostpenge og materialetillæg«. Kostpengene var til teglbrænder og karle i mange uger hvert år. Forholdet er dog svært at forstå – et sted lånte Riis, det var i 1822, 250 helbrændte sten, et andet sted, i 1825, fik han »fælles penge for kalk«.

Det var ikke overvældende mange mursten, Dueholm solgte, og heller ikke særligt store partier. Grundmurede huse og gårde var nok de færreste, selv om der godt på Thy på grund af mangelen på træ kan have været flere end normalt. I juni 1825 fik Andreas i Oddesund (sikkert færgemanden, der på det blæstomsuste sted måske var nødt til at have grundmur) 800 helbrændte sten, i november s.å. 50. Den sidste debitering er ført, som om Andreas stod ved siden af: »Eft. Ziefels underretning fik du ved Chr.

Jepsen 50 helbr. sten«¹⁷. I juli 1822 købte Chr. Hansen i Hellerød 500 helbrændte og 200 halvbrændte sten, derudover også 100 »meldbrændte«¹⁸. Hvis man fornemmer den jyske tone i den sidste betegnelse, må det betyde mellembændt, men hverken tidens eller senere vareleksika anerkender en sådan murstentype. De opererer med helbrændte til udendørs murværk og halvbrændte til indvendige skillerum. Dertil kommer dog en del specialsten, og den »mellembændte« kunne være en af disse – en sten med mellemrum, dvs. med leret iblandet træspåner eller kulstøv, der forsvandt ved brændingen og derved skabte en let sten, der var behagelig at arbejde med. Største ordre gik i december 1822 til Jens Chren i Bjørndal med 4.000 helbrændte; men den skiller sig helt ud. De fleste er på 50, 100 eller 200¹⁹.

Af Dueholms kunder har i al fald 7 arbejdet for ham ved teglværket og med undtagelse af nogle få mark og skilling ind imellem fået varer for deres arbejde. Det kan altid ses, hvad de har været beskæftiget med, idet krediteringerne anfører hhv. tegloven og (ler)graven i så og så mange dage. Poul Koppel, »mordbrænderen«, har dog lavet smedearbejde. Af de 7 har Poul Rokjær i Serup også ydet familien andre tjenester. Han – og der står *han* – spandt garn til sildevod og bandt voddene, spandt uldgarn i store mængder og strikkede – kun en gang specificeret: en hue, som han fik en kardus tobak for; han heglede hør, tærskede og skar skudtørv og hugtørv »i kæret«; han fiskede, og købmanden aftog hans ål og helt. Landbrug synes han ikke at have haft meget af ud over nogle får, hvis skind og uld han solgte. De varer, han fik igen for sine ydelser, var dagligdagens: Farve- og malevarer, hamp, som han slog reb af til købmanden, kaffebønner, knapper, kul, salt, sukker, søm, tobak og træ. I modsætning til langt størsteparten af kunderne fik han, da han vel kun har haft lidt eller ingen jord til sin ejendom, også korn (byg og rug) og kartofler, de sidste somme tider gratis, hvilket omhyggeligt blev noteret, så købmanden kunne fastholde sin veldædighed²⁰.

Til byggearbejder hørte kalk, og også her var Dueholm leveringsdygtig. Han ser som nævnt ikke ud til selv at have haft interesser i de thyholmske kalklejer; men han har som også nævnt brændt kalk i sin teglovn og videre-solgt den, som regel i ret små portioner. Når bønderne ikke købte direkte i lejerne, skyldtes det naturligvis, at kalken skulle brændes, før den kunne bruges, og det kunne Dueholm. Råkalken, kom fra Søren Madsen i Bjørndal, hvor meget senere den kendte nordvestjyske virksomhed, Bjørndal kalkværk, blev anlagt²¹. Også Peder Pedersen i Helleris har leveret bleger²².

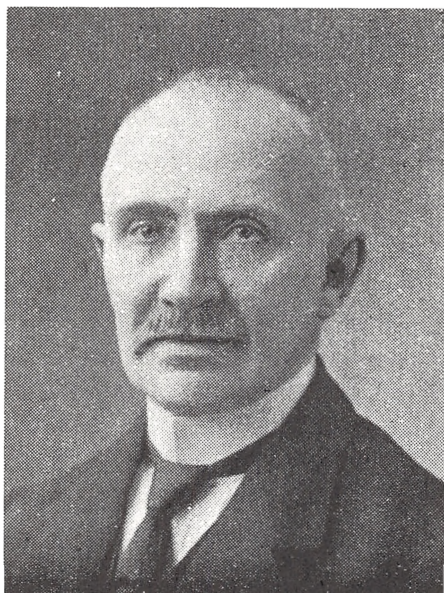
Disse tal skulle være tilstrækkelige for at forstå den selvsikkerhed og selvbevidsthed, som prægede sygekassernes ledende mænd i perioden omkring århundredeskiftet. Man kæmpede i en god og nødvendig sags tjeneste og havde, bl.a. tilsmilet af statens velvilje og støtte, fundet den rette form, som uimodståeligt og hurtigt forplantede bevægelsen over det ganske land. Et væsentligt og uomgængeligt led i dette arbejde var den samvirksomhed kasserne imellem, som allerede før sygekasseloven havde ført til dannelsen af de første *centralforeninger*, jvf. hosstående oversigt¹³.

CENTRALFORENINGERNE OG DERES OPRETTELSESÅR ¹³
De forenede sjællandske Sygekasser – 1877
(Fællesrepræsentationen for) De samvirkende Sygekasser i København og på Frederiksberg – 1884
De samvirkende Sygekasser i Randers Amt – 1885
De forenede jyske Sygekasser i Aarhus Amt – 1890
De samvirkende Sygeforeninger på Lolland – 1891 & De sammensluttede Sygeforeninger på Falster og Østlolland – 1891. I 1895 sammensluttet til De forenede Sygekasser på Lolland og Falster
Centralforeningen af Sygekasser i Aalborg Amt – 1892
Centralforeningen af Sygekasser i Svendborg Amt – 1892
Centralforeningen af Sygekasser i Odense Amt – 1892
»Vendsyssel« (opr. »Vendia«), dvs. Centralforeningen for Hjørring Amt – 1893
Centralforeningen af Sygekasser for Horsens og Omegn – 1893 & De samvirkende Sygekasser i Skanderborgegnen. I 1895 sammensluttet til Centralforeningen af Sygekasser for Horsens-Skanderborg og Omegn.
De samvirkende anerkendte Sygekasser i Viborg og Ringkøbing Amter – 1893. Optog 1895 også Thisted Amt. Ultimo 1903 udskilt i tre selvstændige amtsforeninger.
Centralforeningen af Sygekasser i Vejle og Ribe Amter – 1894. I 1915 udskilt i to selvstændige amtsforeninger.
De forenede bornholmske Sygekasser – 1898

Centralforeningerne stod naturligvis også i indbyrdes kontakt og påbegyndte i 1899 årlige fællesmøder. Og på det tredje i 1901 besluttedes det at sætte kronen på sygekassernes organisatoriske samarbejde med dannelsen af *De samvirkende Centralforeninger af Sygekasser i Danmark*.

I denne regionale organisering i centralforeninger med dynamiske og indsigtfulde bestyrelser findes nok den væsentligste årsag til den offentligt støttede sygesikrings hastige vækst¹⁴. Dette gælder udpræget i de egne, hvor bevægelsen efter 1892 skulle opbygges på så godt som bar grund, som tilfældet var ikke mindst i *Midt- og Vestjylland*. Centralforeningen hér stiftedes i november 1893 med henblik på de anerkendte sygekasser i Viborg og Ringkøbing Amter. Den påbegyndte sin virksomhed ved nytåret med 13 ud af de da 15 anerkendte kasser i Viborg Amt som medlemmer. De 3 anerkendte kasser i Ringkøbing Amt indtrådte ikke umiddelbart og naturligvis heller ikke de 8 i Thisted Amt, som først kom ind under centralforeningens område i 1895. Men ved udgangen af 1893 var der altså ialt 26 anerkendte sygekasser i de tre amter, som tilsammen næppe har haft 3000 medlemmer – og af disse tiltrådte som nævnt 13 kasser i første omgang samarbejdet.

Centralforeningen skulle efter sin formålsparagraf bl.a. søge anerkendte sygekasser oprettet, en opgave som den, og ikke mindst dens dynamiske formand *Jacob Handberg*, prioriterede meget højt. Efter inddragelsen af Thi-

Hovedrevisor Jakob Handberg. Formand for Viborg Amts Centralforening 1893-1903. Centralforeningen af sygekasser i Viborg amt 1893-1918, 1918.

sted Amt var man i 1895 nået op på 39 tilsluttede kasser¹⁵. Men ved udgangen af 1899 var der 185 anerkendte sygekasser fordelt med 78 i Viborg, 64 i Ringkøbing og 43 i Thisted Amt (af hvilke hhv. 5, 2 og 4 stod uden for centralforeningen). Det samlede medlemstal var 26.106¹⁶. Og da den 4 år senere besluttedes omdannet til tre rene amtsforeninger, havde den ialt 38.706 medlemmer fordelt på hhv. 93, 74 og 55 kasser i de tre amter¹⁷.

Denne sygekassebevægelsens vækst i Midt- og Vestjylland – og da ikke mindst i det befolkningstynede Ringkøbing Amt – fra næsten ingenting i begyndelsen af 90'erne¹⁸ til en solid tilslutning ti år senere, gør det forståeligt, at det blev netop her, at forholdet til lægerne og deres organisation for første gang udløste en åben konflikt. Men inden vi går nærmere ind på denne, skal der først redegøres for lægernes organisation som sådan og for deres hidtidige holdning til de danske sygekasser.

Lægestandens organisationer og forhold til sygekasserne

Den almindelige danske Lægeforening (herefter forkortet *DadL*) blev stiftet i 1857, men var i de første mange år uden faglig profil. Som en organisation af fortrinsvis praktiserende, dvs. selvstændigt erhvervsudøvende læger – de offentligt ansatte hospitalslæger og yngre kandidater sluttede sig først efter århundredskiftet til i større antal¹⁹ – var det naturligvis ikke egentlige lønmodtagersynspunkter, der prægede *DadL*, men hensynet til lægernes indtjeningsmuligheder trængte sig med stigende styrke frem i foreningens politik. I de lokale kredse, som foreningen var delt op i, blev det normalt at udarbejde vejledende minimumstakster eller priskuranter, men på landsplan formuleredes der sjældent direkte økonomiske mål, selv om hensigten med bl.a. de stadige advarsler mod væksten i antallet af medicinstuderende naturligvis var klar²⁰. Ligeledes lå der ubestrideligt også materielle interesser bag den *kollegiale vedtægt*, som blev vedtaget i 1891²¹. Paragraf 1 forbød således medlemmerne »ved humbug, reklame eller andre uværdige midler ... at skaffe sig praksis på anden læges bekostning«.

På dette tidspunkt, altså nogenlunde samtidig med Sygekasselovens vedtagelse, begyndte de mere fagforeningsmæssige motiver således at træde tydeligere frem, men det var fortsat i højere grad kredsforeningerne end *DadLs* ledelse, som drøftede og tog stilling til økonomiske forhold. Og generelt vurderet havde lægerne meget ringe lyst til at erkende, at organiseringen ikke kun tjente ideale formål, men også materielle interesser. Dette ikke være sagt for at forklejne eller fornægte den idealisme, som også

lå bag lægernes og deres organisations virksomhed. Det samfundsmæssige engagement var ubestrideligt og langt hen ad vejen uegennyttigt, hvilket bl.a. kom til udtryk i synet på de fremvoksende sygekasser i anden halvdel af det 19. århundrede. Men forholdet til sygekasserne betragtedes som et individuelt filantropisk og foreningen som sådan uvedkommende anliggende. Først da bevægelsen for alvor greb om sig, opstod behovet for en vis koordineret optræden på det økonomiske område.

På *DadLs* 13. almindelige lægemøde i 1875 vedtoges en resolution, hvori lægeforeningen stillede sig velvilligt til at nøjes med moderat betaling af arbejdsygekasser, men overlod spørgsmålet til de lokale kredse²². Denne ret løst formulerede principudtalelse stod som lægeforeningens eneste erklærede politik på området frem til århundredskiftet²³, selv om sygekasseforhold naturligvis løbende blev drøftet på landsmøderne.

Der kan ikke være tvivl om, at lægerne ved deres almindeligt udbredte (vel)vilje til at behandle sygekassernes medlemmer for yderst moderate priser i høj grad bidrog til bevægelsens succes, hvilket dennes ledende mænd da også tilfulde anerkendte. Dette gjaldt både en overbevist socialist som P. Knudsen og en liberal filantrop som Vilhelm Munch²⁴. Oprindelig havde betalingen været et spørgsmål mellem den enkelte læge og den enkelte sygekasse og sikkert ofte været af rent symbolsk karakter. Således fik den i 1848 oprettede Herlufsholms Sygekasse gennem en lang årrække al lægehjælp til sine 100 fattige indsidder-medlemmer for en årlig betaling af 25 rigsdaler til distriktslæge Castenschjold²⁵. Men i takt med den øgede organisering af såvel de praktiserende læger som af sygekasserne opstod der regionalt i sygekassebevægelsens kerneområde en mere ensartet og knap så filantropisk honoreringspraksis.

Ved Sygekasselovens vedtagelse havde to hovedformer vundet hævd. Den såkaldte *takst I-akkord*, efter hvilken lægen fra kassen modtog et fast årshonorar pr. medlem, og herfor dækkede sygekassemedlemmernes (og deres hjemmевærende børns) almindelige behov for lægehjælp. I begyndelsen af halvfemserne var honoraret som regel i størrelsesordenen 3 kr. og o. 6 kr. for et ægtepar, hvilket bør sammenholdes med tidens ordinære huslægehonorar, som sjældent var mindre end 25 kr.²⁶

Takst I var især udbredt i København og de større byer, men benyttedes også i adskillige af de tættere befolkede landsogne, især på Sjælland. Med den anden hovedform, *takst II*, honoreredes lægen pr. ydelse, med fradrag af en fastsat rabat i den almindelige lægetakst – 20-33 %, alt efter lokaliteten. *Takst II* anvendtes næsten udelukkende i landkommuner²⁷.

Mod disse beskedne honorarer – og specielt da *takst I's* – var der blandt

læger allerede i firserne forståeligt nok en gærende utilfredshed²⁸. De indebar dog samtidig, som vi siden skal høre, også materielle fordele som sikkerhed for betalingen. Men ikke desto mindre må det betegnes som overraskende, at praksis lod sig videreføre nogenlunde gnidningsløst og med nogenlunde uændrede takststørrelser i adskillige år efter Sygekasselovens vedtagelse, som jo betragteligt forbedrede kassernes ydeevne pga. statstilskuddet. Men først i 1897 introduceredes en ny æra i forholdet mellem lægerne og sygekasserne, da *Ringkøbing Amts Lægekredsforening* med Lemvig-lægen *V. Dethlefsen* i spidsen drog i ledning mod de anerkendte sygekasser.

V. Dethlefsens angreb på sygekasserne

Som foran beskrevet gav 1892-loven signalet til en forbløffende vækst i sygekassesagen i Midt- og Vestjylland. Hermed blev de relativt få praktiserende læger i de tre tyndt befolkede amter²⁹ i en ganske ukendt målestok stillet overfor ønsket om faste honoraraftaler fra de mange ny- eller omdannede, anerkendte kasser, ikke mindst fra disse kassers energiske centralforening, som meget naturligt forestillede sig den øst for Storebælt rådende model bragt i anvendelse, og som specielt var interesserede i *takst I-akkorder* med bundet lægevalg, da disse både af økonomiske og administrative grunde var gunstigst for sygekasserne³⁰.

Medlemmerne af de to lokale lægekredsforeninger (Viborg og Thisted Amter var forenede) havde før sygekasseloven sædvanligvis ydet 20 % rabat på deres standardydelse, men uden at indgå bindende aftaler med sygekasserne herom. Dette forhold var de lidet tilbøjelige til at ændre, trods den nye centralforenings ihærdige opfordringer. I Viborg amt blev der således først i 1909 indgået en bindende kontrakt, mens det skete lidt tidligere for Thisted Amts vedkommende³¹. I disse to amter modsatte man sig dog ikke faste årsakkorder med købstadskasserne, og i det hele taget fik de mange og sejge forhandlinger aldrig den karakter af proklameret krig, som tilfældet blev i Ringkøbing amt.

Krigserklæringen blev afgivet d. 2. maj 1897 i et foredrag, holdt i *Ringkøbing Amts Lægekredsforening* af læge *V. Dethlefsen*, Lemvig. Han var af formanden blevet anmodet om »at udarbejde en oversigt over sygekassesagens udvikling her i amtet, samt om muligen at angive nogle forslag, som kunne være egnede til at formindske de kalamiteter, hvormed sygekasserne true vor stand«³². Som anden del af dette kommissorium viser, havde opdragsstilleren foregrebet konklusionen på første del, at sygekassesagen

var en trussel for lægestanden. Og Dethlefsen skuffede ikke forventningen.

Indledningsvis tillagde Dethlefsen lægernes egen dumhed hovedansvaret for, at sygekasserne overhovedet var blevet en trussel mod standens økonomiske interesser. Det var ud fra en misforstået humanitetsfølelse, at man overhovedet var begyndt at yde dem rabatter. Den egentlige og tilstrækkelige fordel ved et forsikringsforetagende var jo den gensidige fordeling af den enkeltes tab på alle, »og et sygeforsikringsselskab er i og for sig selv virkelig lige så lidt berettiget til at vente eller kræve noget offer fra lægernes side, som f.eks. et møbelforsikringsselskab med rette kan stille fordring om billigere møbler«. Men fra starten var lægerne for gode af sig og var gået med til en rabat på 20 %. Rabatten savnede forsåvidt enhver fornuftsmæssig begrundelse, men så dumme havde lægerne nu engang været. Og indtil staten med sin lov i 1892 for alvor satte gang i sygekasserne, var det økonomiske offer til at bære. Først med loven opstod de egentlige kalamiteter.

Dethlefsen krydrede herefter sin gennemgang med skarpe kommentarer til en række forhold, som skulle blive kardinalangrebepunkter for lægerne i de følgende årtier. Sygekasselovens krav om *ubemidlethed* som forudsætning for nydende medlemskab af en anerkendt kasse blev ikke overholdt. To husmandssygekasser var således blevet anerkendt ved blot i lovene at indføje ordet 'ubemidlet' foran 'husmænd' og var derefter uantastede med mand og mus marcherede ind i det forjættede land. Under alle omstændigheder var staten uden tilstrækkeligt effektive midler til at foretage den nødvendige kontrol, og den lempelige omgang med ubemidlethedskravet i de ekspanderende sygekasser gjorde alvorlige indhug i lægernes normale praksis af fuldt betalende patienter. Efter husmændene kunne man nu imødesee, at håndværksmestre og gårdmænd også snart ville stille som ikke-bemidlede sygekassemedlemmer med krav om rabat.

Dethlefsen manede til sammenhold og slog til lyd for ubrydelig modstand mod aftaler, der på nogen måde begrænsede sygekassemedlemmernes *frie lægevalg*. Et kardinalpunkt, som dog udvikledes klarere i den efterfølgende debat, og som vi skal vende tilbage til.

Dethlefsens foredrag demonstrerede en veludviklet og klar fagforeningsbevidsthed, selv om han først det følgende år ligefrem anvendte ordet 'fagforening' i forbindelse med *DadL*. Men samtidig fremtrådte han så bedrevidende og standshovmodig, at han svækkede sin sag, ikke alene i den offentlige debat, men også blandt mange sympatiserende kolleger i andre egne af landet. Hans ringeagt over for lægmænd viste sig f.eks. i hans beretning om, at sygekasse-centralforeningen havde tilladt sig at sætte en

forbedring af de utilfredsstillende sygehusforhold i amterne på sit program. »Vi læger behøver nu ikke at pønse på forandringer og forbedringer, sygekasseforeningerne påtage sig for fremtiden den slags ting, lægerne kunne have det så bekvemt, at se afventende til og så bagefter bifaldende lystre«. Og endnu tydeligere i hans indstilling til en sygekasseformands »fornærmende« anmodning om en kopi af lægekredsens priskurant. Tanken om at give »en uden for standen og i almindelighed sikkert under standen stående fremmed« indblik i denne – og dermed også påskud til at snage i lægeregningerne – afvist med afsky.

Dethlefsen stillede 8 konkrete forslag, som alle blev vedtaget på kreds-mødet.

- 1) Alle sygekasser for ubemidlede skal være *åbne* (dvs. uden bundet lægevalg), og lægernes tilskud til dem må kun ske i form af den nu engang vedtagne 20 % rabat.
- 2) Enhver nyttilkommen sygekasse, som rummer medlemmer, der ikke uomtvisteligt er ubemidlede, nægtes nogen som helst rabat.
- 3) Lægerne vil ikke have noget som helst at gøre »med de store, over hele landet organiserede, væsentlig socialistiske fagforeningssygekasser« (at andre lægekredse havde det, skulle ikke hindre Ringkøbing amt i at nægte sin støtte til socialisme og striker).
- 4) Receptmisbrug skal hindres ved påtegning om en begrænset reiteration.
- 5) *Alle* konsultationer, også opfølgende henvendelser m.m., noteres med mindst 1 kr. Og *alle* attester betales.
- 6) Priskuranter udleveres ikke til sygekasserne, hvis kontrol af lægeregninger kun må angå regnskabstekniske forhold.
- 7) Lægerne skal have medlemslister udleveret fra sygekasserne og uophørligt holdes ajour med til- og afgang. Notorisk bemidlede medlemmer afvises som rabatberettigede.
- 8) Rabatten gælder kun landture, almindelige sygebesøg og konsultation. Alle specialiteter og operationer – blodige som ublodige – er undtagne.

Dethlefsen videregav sine synspunkter til hele den danske lægestand ved at lade foredraget publicere i *Ugeskrift for Læger*. Den store respons udefra lod dog i første omgang vente på sig. To indlæg fra kolleger – en indsigelse fra Sjælland og en opbakning fra Jylland – var umiddelbart det magre udbytte af den vestjyske aktion.

Ugeskrift for Læger blev imidlertid også læst uden for standen, bl.a. af *Sygekassetidendes* redaktør, pastor *Vilhelm Munck*, formand for *De samvirkende sjællandske Sygekasser* og vel nok bevægelsens kyndigste og mest fortjenstful-

de veteran – stiftsfysikus Trautner måske undtaget. Det kom ikke bag på Munck, at sygekasserne havde problemer i forholdet til lægerne i Vestjylland; herom havde formanden for centralforeningen, Jacob Handberg således informeret i bladet et halvt år tidligere. Han havde bl.a. redegjort for, hvorledes den gennemsnitlige udgift til lægehjælp pr. medlem i centralforeningens tre amter lå betragteligt over det østdanske niveau, og om lægernes modvilje mod at indrømme bedre rabatvilkår. Handberg havde derfor stillet forslag om en lempelse af Sygekasselovens § 17, hvis krav om fri lægehjælp var ved at være ruinerende for mange kasser.

Et var imidlertid, at man som i *Viborg og Thisted Amters Lægekredsforening* mente, at man med indrømmelsen af en rabat på op til 20 % havde »ydte et stort og for vor part tilstrækkeligt bidrag til løsningen af sygekassernes humane opgave« og i øvrigt havde adskilligt at kritisere. Det skete dog med forsikring om, at »foreningen fuldt ud anerkender sygekassernes betydningsfulde arbejde i samfundets tjeneste«³³. Værre var det, når selve grundholdningen til sygekassesagen var så negativ og énøjet, som i Dethlefsens foredrag.

I en længere artikel sommeren 1897 i *Sygekassetidende* behandlede den bekymrede redaktør disse problemer og opfordrede de jyske læger til samme fordomsfri vurdering af bevægelsen som deres kolleger på øerne³⁴. Han pegede bl.a. på, at lægernes rabat ikke længere kunne betragtes som den rene filantropi; sygekasserne sikrede således lægerne et udbytte, hvor de tidligere ofte slet ikke fik noget eller måtte inddrive det gennem sagførere, og sygekasserne tilførte lægerne et betydeligt antal patienter, som tidligere slet ikke søgte læge. Med hensyn til de vedtagne 8 punkter mente han nok, at der kunne opnås forståelse om de sidste 5, idet han anerkendte lægernes uomtvistelige ret til selv at bestemme, hvilke priser de ville have, og hvilke rabatter de ville yde. Her måtte sygekasserne bøje sig uden kny og blot tålmodigt vente på den dag, da lægerne indså, at de ikke var deres fjender.

Men hvad de tre første punkter angik, kunne han kun håbe på, at lægerne kunne acceptere sygekassernes betænkeligheder. Var det virkelig meningen, at politikken skulle vurderes ved sygesengen (pkt. 3)? Mente lægerne virkelig, at de skulle have den suveræne enevoldsmagt til at afgøre, om en person var bemidlet eller ubemidlet (pkt 2)? Og kunne de virkelig ikke indse, hvilke økonomiske byrder, de pålagde såvel sygekasserne som sognerådene ved at insistere på medlemmernes frie lægevalg (pkt. 1)? Kommunerne, som havde kørselspligt, kunne risikere at skulle sende 3-4 forskellige vogne med 3-4 forskellige læger på samme tid til patienter i

Læge Th. Sørensen. Før han 1892 blev sygekasseinspektør, havde han i 1880'erne udført en pionergerning på det socialstatistiske område. Søndags-posten 19. feb. 1893.

samme landsby, og kasserne ville bl.a. blive nødsaget til at honorere regninger med vidt forskellige beløb for samme ydelse.

I 1898 greb Dethlefsen påny pennen i skuffelse over den ringe respons på den første artikel. Han gjorde nu kollegerne opmærksomme på, »at denne sag, som ganske vist foreløbig kun var vor egen sag, ville have haft bedre udsigt til et både heldigt og tillige et fredeligt resultat, dersom sygekasserne havde erfaret, at vi her kun havde gjort os til tolk for anskuelser, som i virkeligheden deltes af hele den danske lægestand eller i alt fald af flertallet blandt de danske læger«³⁵. Blandt hans egen kredsforenings 25 medlemmer var der idel glæde over beslutningen om akkordnægtelse og kravet om åbne kasser, og de menige sygekassemedlemmer var også lykkelige over, at de kunne fastholde deres gamle læge efter indmeldelse i en sygekasse. Men ganske anderledes forholdt det sig med den selvfølende lokale centralforening af sygekasser, som tilmed blev støttet i et og alt af *sygekasseinspektør Th. Sørensen*, en mand der dog af egen lang erfaring burde kende lægernes vanskeligheder og berettigede krav.

Det var påny et foredrag for den lokale lægekreds (holdt d. 16. oktober 1898), som Dethlefsen publicerede, men denne gang forsynet med en generel introduktion, hvis hovedpunkter er gengivet oven for. Foredraget lagde op til en stillingtagen til en henvendelse fra sygekassernes centralforening, og havde tonen været skarp i 1897, var den nu yderligere blevet skærpet. Hovedsagen var den kompromisløse afvisning af indskrænkninger i det frie lægevalg³⁶. Dethlefsen opsummerede grundene i tre punkter, hvori det frie

lægevalg blev fremstillet som en uomgængelig forudsætning for *DadL's* fortsatte eksistens.

I selve foredraget havde Dethlefsen blik for noget principielt, nemlig at man stod »i begreb med for første gang at træde i direkte forbindelse med sygekasserne som organisation«, og at man ved at indgå overenskomst ville ændre forholdet mellem lægerne og sygekasserne fundamentalt³⁷. Dette var en skarpsindig og korrekt erkendelse, som næppe mange af hans østdanske kolleger havde gjort sig klar, når de indgik aftaler. Heri ligger en væsentlig årsag til, at det ikke, som Vilh. Munck spåede, blev den sjællandske fordragelighed men den vestjyske militans, som i det følgende årti blev mere og mere dominerende inden for *DadL*.

Dethlefsen havde savnet respons på sit 1897-foredrag og måske også af den grund skærpet tonen i sit d. 25. november 1898 publicerede indlæg i *Ugeskrift for Læger*. Under alle omstændigheder lykkedes det langt bedre denne gang. I de følgende 4 måneder bragte ugeskriftet hele 24 indlæg i debatten. Hovedparten af de ialt 14 debattører var læger, men også Vilh. Munck, Jacob Handberg og assistent Kornerup fra Sygekasseinspektoratet fik spaltepads.

Vilh. Munck var hurtigt ude med en lang imødegåelse³⁸, som delvis var en gentagelse af de refererede synspunkter fra hans kommentar i *Sygekassetidende* året før. Hans hovedærinde var at diskutere, om sygekassesagen udgjorde den påståede fare for lægerne, hvad han naturligvis ikke mente. Han kunne garantere for, at kasserne ikke ønskede at tilrane sig den velhavende (og i Danmark heldigvis talrige) del af befolkningen fra lægerne. Munck ville medgive, at sygekasserne vitterligt havde gjort indhug blandt nogle af lægernes bedst betalende klienter, nemlig mellemklassen i byerne og husmændene på landet, og at man måtte prøve at finde en måde at forliges om dette problem. Men Dethlefsens ufravigelige krav om akkordnægtelse og åbne sygekasser med ubetinget frit lægevalg umuliggjorde dette, »thi dette kan sygekasserne umuligt finde sig i, om de også en stund er nødte til at bøje sig derfor«. For det første ville kravet i hovedstaden og ø-stifterne presse udviklingen tilbage til et forlængst overvundet stade, og for det andet ville det simpelthen knuse sygekasserne økonomisk. I byerne ville det blive alt for let for medlemmerne at opsøge den ene læge efter den anden, og på landet kunne lægerne ikke tilrettelægge deres patientbesøg hensigtsmæssigt med flere besøg på samme tur³⁹.

Munck opstillede en række beregninger, der viste, at lægerne i Jylland rent faktisk fik betydeligt mere i honorar pr. sygekassemedlem end kollegerne på øerne og i København, og at kassernes økonomi i Ringkøbing

Amt, specielt i byerne, var spændt til bristepunktet. Men hvis blot de fik rimelig mulighed for at konsolidere sig, var der al mulig udsigt til, at lægerne i løbet af få år ville opnå støt stigende indtægter fra dem. For således kunne han dokumentere, at udviklingen var forløbet på Sjælland.

Dethlefsen og Muncks indlæg opridses udgangspositionen hos de to parter i konflikten. På den ene side den fremstormende, velorganiserede sygekassebevægelse med dens sikre fortrøstning på sin sags moralske værdi og ubetvingelige vækst. Og på den anden side en lille vestjysk lægekreds, som udfra særdeles kontante økonomiske betragtninger stillede sig på bagbenede og ikke alene nægtede at acceptere de i landet dominerende betingelser, men ovenikøbet startede en mission for sit standpunkt blandt landets lidet fagforeningsbevidste læger.

Det var et erklæret mål for Dethlefsen at udvikle *DadL* til en slagskraftig og enig organisation til værn mod den trussel mod lægernes økonomiske interesser og hele faglige status, som de samvirkende sygekasser efter hans og de vestjyske kollegers opfattelse var i færd med at udvikle sig til. Men, som Muncck indvendte, hovedparten af Danmarks læger så jo langt fra sådan på det.

Muncks vurdering bekræftes umiddelbart af reaktionen i *Ugeskrift for Læger*, hvor Dethlefsen med opbakning fra to vestjyske kolleger snart var involveret i en hæftig polemik med to københavnske og en sydsjællandsk læge⁴⁰. Der var ingen principiel uenighed om, at der var behov for et stærkere organiseret sammenhold om lægernes interesser, at der blev udannet for mange læger, og at bemidlede sygekassemedlemmer udgjorde et uacceptabelt problem. Men ellers var der tale om diametralt forskellige opfattelser af stort set alt vedrørende sygekasserne og lægernes forhold til dem. Uenigheden hang naturligvis sammen med de forskellige erfaringer, lægerne havde med sygekasserne i hovedstaden, i det tæt befolkede Sydsjælland og i det tyndt befolkede Vestjylland. Erfaringer som i høj grad havde noget at gøre med antallet af læger og af potentielle patienter på de forskellige lokaliteter.

I 1880 var der således 287 praktiserende læger eller én pr. 819 indbyggerne i København, 32 eller én pr. 3161 i Præstø Amt og 14 eller én pr. 6243 i Ringkøbing Amt (jvf. note ²⁹). Alt andet lige var således det gennemsnitlige indtægtsgrundlag for en læge langt ringest øst for Storebælt, og derved blev en fast sygekassepraksis attråværdig for mange – også selv om den var betinget af betragtelige honorarnedslag. Dette gjaldt i udpræget grad i København, hvor lægernes tilknytning til de ofte meget store sygekasser havde fået karakter af egentlige ansættelsesforhold. Og hvor man netop i

januar 1898 havde dannet en *Sygekasselægernes Organisation for København og Omegn* i utilfredshed med den københavnske lægekredsforenings lidet fagforeningsmindede optræden over for hovedstadens største arbejdsgiver⁴¹. Sygekasselægerne forblev dog inden for *DadL*, da de opnåede visse indrømmelser fra den modvillige kredsforening.

To af denne interesseorganisations stiftere, nemlig formanden *Johs. Hammerich* og sekretæren *Einar Lundsgaard*, var med hver sit indlæg de første til at imødegå Dethlefsen⁴². Hovedsagen for dem var en undsigelse af kravet om åbne kasser og betaling for hver enkelt lægeydelse. Et krav, som ikke mindst i København ville umuliggøre enhver fornuftig budgetlægning for sygekasserne og helt eller delvist ruinere de mange læger, som overvejende baserede deres eksistens på sygekassepraksis. I København ønskede man ikke at opgive akkordforholdet og var »gennemgående fornøjede med honoraret 3 kr. pr. medlem og 6 kr. pr. familie«, uagtet det var lavere end i Vestjylland. Hovedstadens sygekasser udbetalte årligt 180.000 kr. til o. 100-120 læger, der derved var sikret i gennemsnit 1500-1800 kr., eller o. en tredjedel af den standsmæssigt nødvendige minimumsindtægt. Honorarformen og -størrelsen måtte derfor fortsat aftales lokalt og med skyldigt hensyn til sygekassernes bæreevne. I modsat fald styrede man lige luft frem mod etableringen af en usselt aflønnet gruppe af statsansatte sygekasselæger.

Næstved-lægen *A. C. Struckmann* stillede i sit indlæg i debatten et konkret forslag: »i *byerne* betales lægegeringen i sygekasserne med et bestemt årligt honorar pr. medlem og pr. familie, hvilket gennemsnitligt sættes til 3 kr. pr. medlem og 6 (à 7) kr. pr. familie, og på *landet* betales for hvert enkelt arbejde efter en reduceret takst, der gennemsnitligt sættes til ca. 30 pct. under de gældende takster, begge steder efter overenskomst og akkord med en, to eller flere *bestemte* læger, alt eftersom sygekassernes tarv og størrelse måtte fordre det«⁴³.

Disse tre indlæg syntes at berettige Muncks forhåbninger om, at de jyske læger, når blot de fornødne erfaringer var gjort, ville indse, at sygekasserne ingenlunde stillede ubillige krav. Men andre røster fra Sjælland og Lolland-Falster viste, at skellet mellem opfattelserne ikke var et rent geografisk fænomen.

Karl Møller fra Kirke-Helsingø var således helt på linje med Dethlefsen og kunne supplere hans udfald mod sygekasseloven og ikke mindst Th. Sørensen ud fra egne erfaringer⁴⁴. Mere interessant end dette bitre og personlige angreb var dog Nykøbing F-lægen *Chr. Hansteds* besindige tilslutning til kravet om åbne kasser med henvisning til såvel lægernes som

Sognepræst Vilhelm Munck, formand for De forenede sjællandske sygekasser og redaktør af Sygekassetidende.

Fra laugssygekasser til folkeforsikring, 1942.

patienternes tarv⁴⁵. Hansted, som i øvrigt havde meget godt at sige om sygekasseudviklingen, og som ikke ønskede at vurdere forholdene i København og de største købstæder, gik ind for fast årlig akkord i byerne med læger valgt af de enkelte sygekassemedlemmer og for frit lægevalg med betaling pr. ydelse i landsygekasserne.

De vigtigste debattører i Ugeskriftet skulle hermed være præsenteret, og en række af diskussionens kernepunkter være berørt. Den videre debat blev præget af, at *Dethlefsen* demonstrerede en så ubehagelig sarkasme og despekt for sine modstanderes argumenter, at det længe blokerede for en konstruktiv dialog.

Det fik først pastor Munck at mærke, men heller ikke kollegernes afvigende synspunkter blev behandlet meget blidere. »Thi det er jo indlysende, at ingen kasselæge kunne falde på at støtte mig i diskussionen, selv om han billigede mine anskuelser af ganske hjerte, fordi han da måtte vente straks at få sin afsked på gråt papir«⁴⁶. Og endnu grovere i replikken til Stuckmann: »Det bliver nu straks klart af Dr. S.'s artikel, at det egentlig ikke er arbejdet ved sygekasserne, som han har viet sit venskab, men at det nærmest er indtægterne ved dette arbejde, som han har fået kær«⁴⁷. For Dethlefsen var de københavnske forhold blot en bekræftelse af den utilbørlige magtstilling, som sygekasseorganisationerne var i færd med at tiltage

sig. Bestyrelsen for *De samvirkende Sygekasser i København* havde således i *Social-Demokraten* d. 12. februar 1899 angrebet ham og prist den stedlige ordning, og det undrede ham ikke, at man benyttede netop dette organ⁴⁸, »hvor konsekvent og hvor karakteristisk det dog måtte kaldes, for disse mennesker, hvis hovedløsen og fordring det er at fordre den samme løn for den halve arbejdstid, kunne finde det lige så naturligt og billigt at fordre af lægerne, at de skulle udføre det dobbelte arbejde for mindre end den halve løn«⁴⁹.

I sygekassernes evindelige krav om årsakkorder lå det bedste bevis for, at disse både økonomisk og på anden vis gjorde større indhug i lægernes rettigheder end *takst II-aftaler* med åbne kasser. Sidstnævnte kunne – når lægevalget var frit, vel at mærke – betragtes som et regulært kontraktforhold mellem to ligestillede parter. Men »ved akkordvæsenet, der er dog vel simpelthen sygekassen arbejdsgiveren og lægen arbejder«⁵⁰. Og »i samme forhold, som de faste akkorder ville tiltage, i samme forhold tiltager sygekassernes magt over lægerne«⁵⁰.

Den hæftige debat havde således ikke rokket V. Dethlefsen i hans synspunkter, men i sit sidste og opsamlende indlæg fremlagde han dem mere velargumenteret og mindre polemisk end tidligere. Dette gjaldt også for hans afsluttende argumentation for en stærk lægeforening. De velmenende kolleger i *DadL*, som af frygt for at støde medlemmer fra sig plæderede for en løs og relativt uforpligtende foreningspolitik, tog fejl. Tværtimod burde man stramme foreningsbåndene, stille krav til medlemmerne og håndhæve disciplinen stærkere⁵¹.

I *Ugeskrift for Læger* ebbede debatten ud i april, og selv om Dethlefsen i sit andet forsøg havde opnået en reaktion og herunder også mødt en vis opbakning uden for Vestjylland, har han dog næppe været alt for tilfreds med det umiddelbare resultat af sit korstog. Udsigten til et fælles fodslag og en styrket foreningspolitik syntes fortsat fjern. I februar havde Sophus Meyer således på det bestemteste afvist et forlydende om, at *DadLs* bestyrelse skulle have diskuteret sagen, endsige have valgt side⁵². Og som det fremgik af lægeforeningens repræsentantskabsmøde d. 4. april, var der fortsat ingen vilje til at tage forholdet til sygekasserne op på landsplan⁵³. Dermed var sagen bortfaldet, og *Ringkøbing Amts Lægekredsforening* havde ikke udsigt til nogen bred kollegial opbakning i sin konflikt med den midt- og vestjyske sygekassesammenslutning.

Den jyske konflikt mellem læger og sygekasser

Som nævnt var den konkrete anledning til Dethlefsens debatskabende fore-

drag d. 16. oktober 1898, at hans lægekredsforening havde modtaget en skriftlig henvendelse fra *De samvirkende anerkendte sygekasser i Viborg, Thisted og Ringkøbing Amter*. På mødet besluttede lægekredsen på nogle mindre væsentlige indrømmelser nær at stå fast på de i maj 1897 vedtagne 8 punkter, og blandt disse ganske særligt på fordringen om åbne kasser, som det for centralforeningen var hovedsagen at få frafaldet – »absolut for byernes og foreløbig betingelsesvis for landets vedkommende«⁵⁴. Men samtidig erklærede man sig villige til gennem delegerede at optage forhandlinger med sygekassesamvirket »for om muligt, på basis af vort kredsmødes resultater, at opnå en forståelse«. Og dermed havde man faktisk taget det første (meget beskedne) skridt ud på overenskomstforhandlingernes vej, velvidende om de af Dethlefsen så klart påviste konsekvenser heraf.

Det følgende skridt lod imidlertid vente på sig. Af den fremstilling af sin centralforenings sag, som *Jacob Handberg* indsendte til *Ugeskrift for Læger* under debatten, fremgik det, at den i august 1898 fremsendte henvendelse til Ringkøbing Amts læger stort set kun havde drejet sig om opnåelse af akkord for de i amtet eksisterende 6 anerkendte købstadskasser, således at medlemmerne én gang årligt blandt alle byens læger valgte, hvem de ville benytte. Centralforeningen havde *ikke* anmodet om akkord for landkasserne og heller ikke forsøgt at få reduceret de gældende lægetakster. Lægeforeningens formand, stiftsfysikus Holst, havde høfligt afslået andragendet, men tilbudt mundtlige forhandlinger. Dethlefsens offentlige ytringer havde imidlertid hidtil (d. 5. marts 1899) berøvet sygekasserne lysten til at gøre brug af tilbuddet⁵⁵.

Først et halvt år senere, d. 14. oktober, fremsendte Handberg en skriftlig anmodning om dels en almindelig drøftelse af, »hvad der fra sygekasserens side kan gøres for at tilfredsstille lægeforeningens medlemmer under samarbejdet« og navnlig om en forhandling om »det meget vigtige spørgsmål om bysygekassernes høje lægeudgift, som har nødt dem til at tænke på ændringer i vedtægterne, gående ud på enten mindre ydelser til medlemmerne eller forhøjede kontingenter«. Tre dage senere meddelte Holst, at skrivelsen var sendt til udtalelse i lægekredsens sygekasseudvalg. Svar ville først kunne ventes når dette havde udtalt sig, eventuelt først efter behandling på lægeforeningens møde sidst i november⁵⁶.

Dette møde, som må være identisk med de jyske lægers delegeretmøde i Århus d. 26. november 1899, skal vi straks vende tilbage til, men først skal den lokale forhandlingssituation følges til ende. Det bebudede svar fra lægekredsforeningen lod vente på sig, og d. 6. april 1900 udbad Handberg sig atter en mundtlig forhandling. Denne gang indløb svaret prompte i form af et brev fra formanden for sygekasseudvalget, en velbekendt herre

ved navn V. Dethlefsen, som meddelte, at amtets læger fandt, »at et sådant møde for tiden må anses for unyttigt«.

Yderligere henvendelser var forgæves og ved centralforeningens fællesmøde d. 15. april 1901 oplystes det, at to kasser i Ringkøbing og en i Holstebro havde afbrudt ethvert samarbejde med lægerne, dvs. nægtet at acceptere lægernes fordringer, selv om de derved fortabte retten til de 20 % rabat. Deres medlemmer afregnede herefter selv med lægen og fik efterfølgende regninger refunderet⁵⁷. Hvor meget indtryk denne 'lockout' gjorde på lægerne, og om den førte til nye forhandlinger på lokalt plan, vides ikke⁵⁸. Det er dog næppe sandsynligt, for netop i 1901 besluttedes det på et repræsentantskabsmøde at engagere *DadL* i sagen, som herefter officielt løftedes op på nationalt niveau. *DadL* nedsatte et udvalg, der i forhandlingerne med sygekasseinspektøren (bistået af tre centralforeningsmænd) nåede frem til et udkast til overenskomst om ordningen af forholdet mellem læger og sygekasser i Jylland.

Resultatet blev med mindre ændringer godkendt af såvel et delegeretmøde af jyske læger og af *sygekassenævnet*, og d. 20. maj 1901 underskrev *DadLs* formand G. Borch og Th. Sørensen en to-årig overenskomst, gældende fra 1. januar 1902 og med følgende indhold⁵⁹:

- »§ 1. Alle bysygekasser samt dermed ligestillede landsygekasser, det vil sige sygekasser, som omfatte stationsbyer eller bybebyggede landsbyer, hvori der bor læge, er berettigede til at få lægeakkord for en årlig betaling pr. medlem med frit valg af læge for 1 år ad gangen, dog kun for de medlemmers vedkommende, som bor i disse byer.
- § 2. De lægekredsforeninger, som opstiller kravet om frit lægevalg for landsygekassernes vedkommende, er berettiget til at få dette krav opfyldt, hvor intet væsentligt taler derimod. Hvor derimod en landsygekasses økonomiske eksistens viser sig truet, skal denne kunne indanke spørgsmålet, om den vedblivende skal have »frit lægevalg«, eller om den bør have adgang til midlertidigt at få lægevalget bundet for 1 år ad gangen, ligesom også subsidiært, om der bør gives adgang til midlertidigt at få akkord pr. medlem, for et udvalg bestående af 2 delegerede fra vedkommende lægekredsforening og 2 delegerede fra vedkommende centralforening af sygekassere. Opnås der ikke enighed i dette udvalg, indbringes sagen for det i § 3 nævnte enighedskammer.
- § 3. Der oprettes et enighedskammer, bestående af 3 af den almindelige danske lægeforening efter indstilling af samtlige jyske lægekredsforeninger, eventuelt gennem et centraludvalg, og af 3 af sygekassenæv-

net alle på mindst 2 år udvalgte medlemmer, hvilket kammer er den afgørende instans, ikke alene i de i § 2 nævnte uafgjorte sager, men også i spørgsmålet om, hvorvidt en given landsygekasse er ligestillet med bysygekasse (jfr. § 1) og derfor berettiget til at få akkord om årlig betaling pr. medlem«.

Herefter kunne *Ringkøbing Amts Lægekredsforening* ikke længere opretholde sine absolutte krav, men der skulle dog endnu gå det meste af et år, før den lange vestjyske konflikt fandt sin formelle afslutning. Den 4. maj 1902 underskrev centralforeningen og lægekredsforeningen en ganske detaljeret overenskomst om bysygekassernes kontraktforhold til lægerne, hvori den altafgørende § 2 lød: »Det årlige honorar sættes til 8 kr. pr. familie og 4 kr. pr. enkelt medlem, således at hver familie og enkelt medlem vælger en af byens læger for et år ad gangen«⁶⁰.

Det er bemærkelsesværdigt, at V. Dethlefsen, som vi sidst mødte som sygekasseudvalgsformand i april 1900, ikke står som medunderskriver af overenskomsten⁶¹. Han var næppe blevet »gået« af sine kolleger, for allerede i 1905 valgtes han som formand⁶². Men såvel den jyske som den lokale overenskomst har givetvis været svær at sluge for ham, specielt i betragtning af den medbør, hans synspunkter rent faktisk havde haft i de foregående år.

De eneste jyske læger, der havde støttet ham i ugeskriftet i begyndelsen af 1899, havde været fra hans eget amt, men ikke desto mindre havde det få måneder senere vist sig, at mange af hans anskuelser nød bred opbakning i adskillige andre jyske lægekredse. Fra midten af 1899 måtte i *Sygekassetiden* den bekymrede redaktør måned efter måned notere, hvorledes flere og flere læger nærmede sig en »vestjysk« holdning til sygekasserne, omend sjældent så absolut og uforsonligt som Dethlefsens.

I september 1899 begyndte *Ålborg Amts Lægekreds* at røre på sig, og i *Kolding* samlede lægerne sig om en mere kompromisløs holdning. Den 9. november besluttede de at opsige alle gældende aftaler pr. 1. januar 1900, hvorefter de kun ville overtage lægegerningen ved sygekasser, som gav medlemmerne fri og ubetinget ret til at henvende sig til hvilken som helst af byens læger. Herfor ville man give 25 % rabat på lægekredsens almindelige honorarer – takst I-akkorder forbød jo sig selv. Til overflod krævede *Kolding-lægerne*, at sygekasserne bekendtgjorde deres vedtagelse såvel på generalforsamlinger som i byens aviser, et indgreb i kassernes selvbestemmelse, som næsten følte værre end resten af ultimatumet⁶³.

Mens de lokale sygekasser og Th. Sørensen rustede sig til kamp på *Kolding-egnen*, holdt de jyske læger delegeretmøde d. 26. november, og

her sluttede det ganske Jylland sig tilsyneladende definitivt til det dethlefsen-koldingensiske standpunkt. Delegeretmødet vedtog nemlig – ifølge Dethlefsens brev til Handberg med stort flertal – at lægevalget skulle være fuldstændigt frit, og at der ikke måtte sluttes årlige akkorder mellem sygekassebestyrelse og læge for den enkelte patients vedkommende⁶⁴. Hermed var der erklæret åben krig over hele den jyske front, og man forstår den selvfølende, militante begejstring, som Dethlefsen udviste i det omtalte brev til Jacob Handberg d. 9. april 1900. For ham var det nu et åbent spørgsmål, om sygekasserne »i det hele taget for de jyske læger skulle høre op med at være til«. Hans retfærdige fordring om åbne kasser trængte sig nu uimodståeligt frem. Med sygekasseinspektoratets nye og principielle krav om vedtægtsmæssige begrænsninger i medlemmernes frie lægevalg blev de af Dethlefsen rejste problemstillinger nemlig mere konkrete for alle lægekredsföreninger, og dermed nødvendige at forholde sig til.

Det var dog kun i beskedent omfang, at de kompromisløse positioner, som de *jyske lægers delegeretmøde* og *sygekassenævnet* havde indtaget, i praksis blev efterlevet. I langt de fleste lokaliteter undlod man at sætte sagen på spidsen⁶⁵. Det kom dog i flere tilfælde til egentlige brud, f.eks. mellem Eltang Sygekasse og Kolding-lægerne og – som vi har set – i Ringkøbing Amts købstæder. Men generelt var de jyske læger og sygekasseledere ikke så militante endda. Kompromisbestræbelserne havde først på året fået en fremragende advokat med ualmindeligt gode forudsætninger for at mægle, nemlig stiftsfysikus *Trautner*, en erfaren og højt meriteret mand inden for såvel *DadL* (hvis formand han havde været 1883- 89) som sygekassebevægelsen. Trautner var, mens den jyske konflikt rasede, formand for både *Centralforeningen af Sygekasser i Odense Amt* og *Lægekredsföreningen for Fyens Stift*, og han havde i sidstnævnte egenskab netop i februar 1900 udsendt et regelsæt for ordningen af forholdet mellem sygekasserne og lægerne, som Vilh. Munck gerne så bragt i anvendelse overalt i Danmark⁶⁶.

I forbindelse med offentliggørelsen af de fynske lægers regler i *Ugeskrift for Læger* havde Trautner kommenteret den jyske lægestrid og gjort gældende, at kravet om sygekassepatienternes ubetinget frie lægevalg måtte være i strid med *DadLs* kollegiale vedtægt⁶⁷. En vurdering, som hans formandskollega, distriktslæge *Giersing* i Hjørring Amt, bestred⁶⁸, men som han fastholdt i et længere indlæg, hvori han i øvrigt bebrejdede de jyske læger, at de ville skære alle over en kam. »Kunne de jyske lægekredsföreninger ikke blive enige om at opstille fordringen om åbne sygekasser lidt mindre skarpt, således at der, hvor forholdene talte derfor, kunne forhandles med den stedlige kredsförening om undtagelse fra reglen? Kunne den både for

sygekasse og læger uheldige bestemmelse om, at ethvert medlem skal have ret til i samme sygdom på sygekassens bekostning at søge den ene læge efter den anden, ikke borttages? Det frie lægevalg ville jo herved kun indskrænkes på en fornuftig måde, og ikke mere, end det er tilfældet i ethvert huslægeforhold. Kunne det ikke tillades, at medlemmerne kun ved nytår fik ret til at skifte læge?»⁶⁹.

Uanset holdning til den vestjyske konflikt var det ved nytår 1900 klart for alle, at den ikke længere lod sig betragte som et isoleret særtilfælde, som med tiden nok ville falde på plads af sig selv. Flere og flere lægekredse begyndte at anfægte sider af sygekassesagen, og såvel sygekassebevægelsen som dens inspektorat var rede til at sætte hårdt mod hårdt. I København, hvor der, som vi har set, i 1898 var blevet etableret et regelret og velfungerende aftalesystem (fra 1. jan. 1900 udbygget med faste voldgiftsregler) mellem sygekassesamvirket og kasselægerens organisation, vedtog sygekassernes repræsentantskabsmøde således d. 19. december 1899 en stærk resolution mod beslutningerne på det jyske lægemøde. De var »et indgreb i sygekassernes indre forhold og nødvendige frihed« og indeholdt »en alvorlig fare for sygekassernes rolige økonomiske udvikling«. De københavnske sygekasser opfordrede derfor »på det stærkeste sygekasserne i Jylland til at forene sig i kraftig modstand mod de jyske lægers unaturlige fordringer« og tilsagde dem den bedste støtte⁷⁰. Altså et løfte om solidarisk hjælp fra de kampvante og velskolede socialdemokratiske fagforeningsmænd, der dominerede de københavnske kassers ledelse.

Sygekasseinspektoratet var heller ikke indstillet på at lempe sit forbud mod ubetinget frit lægevalg, men strammede det snarere op i sin rådgivning til den af Kolding-lægerne angrebne *Centralforening for Vejle og Ribe Amter*⁷¹. Dette fik den ellers kompromisvenlige lægekredsformand i Aalborg Amt til at reagere og gøre Th. Sørensen til eneansvarlig for de opståede problemer⁷². Forsøget på at skyde en kile ind mellem sygekassebevægelsen og inspektøren afvistest dog klart⁷³.

Mere skal ikke berettes om udviklingen i foråret 1900⁷⁴. Men det skal konstateres, at man i sommeren ikke var kommet nærmere til en afklaring af konflikten⁷⁵. Den var fortsat begrænset til Jylland og fortsat overvejende verbal, men der var på Sjælland antydninger af, at det traditionelt harmoniske forhold dér måske ikke var så grundfæstet endda. *Den Nordvestsjællandske Lægekreds* var således begyndt at anfægte husmændenes ret til nydende medlemskab af sygekasser, mens *Næstved Lægeforening* havde krævet og opnået anselige takstforhøjelser – uden dog i øvrigt at angribe sygekassebevægelsens principper⁷⁶.

Med overenskomsten for Jylland af 20. maj 1901 havde den lange og tilsyneladende uløselige konflikt omsider fundet sin løsning. Dog kun i den forstand, at parterne var blevet enige om nogle få – omend meget vitale – principper for det fremtidige samarbejde – herunder om oprettelsen af et organ til afgørelser af mulige fortolkningsspørgsmål.

Velvidende, at der fortsat var rigeligt konfliktstof gemt i forholdet mellem læger og sygekasser – også uden for Jylland – fortsatte *DadL* og *sygekassenævnet* forhandlingerne og nåede d. 14. januar 1902 frem til underskrivelsen af endnu en overenskomst til bilæggelse af stridigheder mellem læger og sygekasser, denne gang gældende for hele landet⁷⁷. Indholdet var udmøntet i én enkelt paragraf:

»Uenighed mellem læger og sygekasser, der ikke ved forhandling indbyrdes mellem de pågældende bringes til afslutning, indbringes for et udvalg af to delegerede fra vedkommende lægekredsförening og to delegerede fra vedkommende centralforening af sygekasser. Opnås enighed heller ikke her, indankes sagen inden 3 måneder for et enighedskammer som højeste afgørende instans. Det sammensættes af 3 af sygekassenævnet valgte mænd og af 3 læger, valgte af Den alm. danske lægeförenings bestyrelse og repræsentantskab«.

Afslutning

De to overenskomster eliminerede på ingen måde det modsætningsfyldte forhold mellem de to parter. Tværtimod blev konflikterne hyppigere, større og mere udbredte i de kommende årtier, men fortsat dog med det hårdeste forløb i Jylland⁷⁸. Det skelsættende ved overenskomsterne var, at lægernes og sygekassernes organisation på højeste nationale plan overhovedet anerkendte eksistensen af interessemodsætninger – og derfor accepterede nødvendigheden af at komme overens.

Både umiddelbart og på længere sigt var resultatet en sejr for sygekassebevægelsen. I den konkrete konflikt måtte de jyske læger opgive kravet om det ubetinget frie lægevalg. Og samtidig fraskrev de sig fremover muligheden af at benytte det trumfkort, som Dethlefsen selvsikkert havde viftet med i foråret 1900, nemlig at betragte genstridige sygekasser som ikke eksisterende. En »take it or leave it« politik lod sig ikke længere praktisere, og hermed forsvandt lægernes eneste effektive mulighed for at blokere for sygekasse-systemets endelige udbygning og konsolidering i det følgende årti. En egentlig lægestrejke betragtedes nemlig af mange gode grunde på forhånd som et umuligt kampvåben, selv af de mest militante læger.

Over for dette betød det mindre for sygekasserne, at de også havde måttet give indrømmelser, specielt hvad angik landkommunerne, hvor de reelt opgav muligheden af at få indført de økonomisk og administrativt fordelagtige *takst I-akkorder*. Alt i alt havde sygekassebevægelsens ledende mænd grund til at være tilfredse – og var det da også.

I sin nytårsstatus i *Ugeskrift for Læger* d. 3. januar 1902 var det derimod med mere resignation end tilfredshed, at lægeforeningens formand, *Sophus Meyer*, kommenterede *DadLs* to overenskomster med sygekasserne: »Det må utvivlsomt anses for godt, at dette er vedtaget, om det end er en for os læger trist tanke, at noget sådant har været nødvendigt. Som bekendt blev hele sygekassebevægelsen væsentlig rejst og understøttet af lægerne som en ren humanitetssag. I årenes løb er bevægelsen, understøttet som den er bleven af staten, vokset os læger over hovedet, således at vi nu må regne med den og på ingen måde kan siges at stå frit over for den«⁷⁹.

Ringkøbing Amts lægeaktion var endt med nederlag på en række afgørende områder og havde svækket eller tydeliggjort lægernes svækkede position. Dethlefsen havde med sin vestjyske baggrund undervurderet sygekassebevægelsens og overvurderet lægernes organisatoriske styrke. Og det skyldtes ikke mindst hans fejlvurdering af statens rolle. I sin personfikserede harme over »klasseforræderen« Th. Sørensen forstod han ikke, at denne forvaltede sit embede ganske efter statens intentioner. Det var ikke hensyn til lægestandens interesser, der lå bag valget af læge som sygekasseinspektør. Dennes opgave var at samle og udbygge den før 1892-loven eksisterende sygekassebevægelse til en homogen, effektiv, velfungerende og billig gren af den danske socialforsorg – og den opgave varetog Th. Sørensen aldeles fortrinligt.

Modsat f.eks. de københavnske kasselægers formand, Johs. Hammerich, erkendte Dethlefsen ikke, at staten med sygekasseloven havde påtaget sig en forpligtelse til at yde sine ubemidlede borgere fri lægehjælp, og derfor nødvendigvis måtte gribe ind, hvis sygekassernes samarbejde med de praktiserende læger brød sammen. Og hvilket andet alternativ var da muligt end *statsansatte sygekasselæger*, en tanke som hverken var sygekassebevægelsen eller sygekasseinspektøren fremmed, og som i rigsdagen havde en varm fortaler i Socialdemokratiet⁸⁰.

Dethlefsen negligerede, at den stabile årsindtægt, som sygekasserne tilbød, for mange i det forudgående årti var blevet af vital betydning for deres mulighed for overhovedet at ernære sig som praktiserende læger. Hvad den velbjergede læge med tilstrækkelig privatpraksis angik, havde Dethlefsen ubestrideligt ret. En sådan læges hævdevundne frie stilling blev reelt be-

grænset af sygekassernes krav, og han ville enten opleve et føleligt indtægtstab eller være nødsaget til at påtage sig en større arbejdsbyrde.

Til sådanne læger talte Dethlefsen ikke forgæves, men i de egne af landet, hvor den indbyrdes konkurrence om patienterne var stor, var de gode gamle dage ikke så gode endda. Der fornemmedes sygekassernes betingelser ikke på samme måde som et indgreb i hævdvundne rettigheder. På øerne og især i København var ambitionsniveauet vedrørende den fri lægegerning og indkomstens størrelse lavere, og sygekassebevægelsens arbejds-giverrolle følte derfor ikke så afskrækkende.

Alene af den grund var vestjydernes forsøg på at samle alle danske læger til målbevidst og fælles kamp for standens interesser dømt til at mislykkes. De vilkår for lægegerningen, de ville værne om, var måske nok attråværdige, men de var et overstået stadi i store dele af Danmark. Vurderingerne af standens interesse var følgelig alt for forskellige til at kunne forenes i Dethlefsens militante konfrontationspolitik. Men hans klare afdækning af de tilslørede interesse modsætninger mellem lægerne og sygekassebevægelsen gjorde absolut indtryk og var givetvis stærkt medvirkende til, at fagfor-eningsbevidstheden i det følgende årti for alvor begyndte at gøre sig gældende i Den almindelige danske Lægeforening.

Noter

Hovedkilderne er *Sygekassetidende* (forkortet ST) og *Ugeskrift for Læger* (UfL). Dertil kommer den omfattende lokale og nationale jubilæumslitteratur, af hvilken V. Christophersen: *Den almindelige danske Lægeforening 1857-1932, 1932*, (Christophersen) og *Fra laugsygekasser til folkeforsikring, 1942*, skal fremhæves. Endelig skal nævnes sygekassenævnets og indenrigsministeriets mere officielle regelsamlinger og fremstillinger såsom *Håndbog for bestyrelser af sygekasser, 1902* og F. Wittrups store afsnit om *Sygekasseloven i Danmarks Sociallovgivning bd. II, 1919*, (Wittrup).

1. Behandlingen på de amts- og bykommunale sygehuse var et mindre problem, idet loven her kunne udstikke klarere retningslinier (§ 12). Så selv om sygekassernes forhold til disse offentlige institutioner også kunne volde vanskeligheder, vil det ikke blive behandlet nærmere her.
2. En del ældre sygekasser modtog dog kommunale eller private donationer.
3. Sygedagpenge var iflg. lovens § 17, stk. 2 en obligatorisk medlemsydelse til ubemidlede, mandlige medlemmer, og i adskillige år udgjorde de den største enkeltpost i sygekassens udgiftsbudgetter. Først o. 1910 overtog de stærkt ekspanderende lægeudgifter førstepladsen (sml. Wittrup 126 og 127).

4. Det skyldes måske også, at man har betragtet sygekassen som et filantropisk, af velmenende borgere ledet foretagende, hvilket er rigtigt i mange tilfælde, men langt fra alle – jvf. bare svendelavernes kasser. Sygekassernes status efter 1892 som en statsstøttet side af den offentlige socialpolitik kan måske også være svær at forene med begrebet om en »folkelig bevægelse«, men i de første årtier efter lovens vedtagelse, var det ideale, frivillige og ubetalte arbejde fortsat altafgørende for den daglige drift og udvikling.
5. Wittrup 12 ff. En anselig vækst siden 1874, hvor »den ældre arbejderkommission« regnede med 685 kasser og 87.000 medlemmer.
6. H. C. Hansen: Historien om Sygekasserne. Ålborg 1974, 252. I 1893 udgjorde de nydende medlemmer 7,9 % af befolkningen over 15 år. I 1910 var tallet 30 %.
7. Wittrup 116 f.
8. Om denne kan bl.a. henvises til E. Strange Petersen: Th. Sørensen (1839-1914). En biografi i udgaven af dennes Social-Statistiske undersøgelser bd. 1, 1984.
9. Wittrup 13.
10. Den manglende ene procent hidrørte fra en række små og afsides beliggende øer.
11. Wittrup 115.
12. Wittrup 116.
13. Samvirksomheden blev yderligere tilskyndet af Sygekassenævnet som iflg. lovens § 24 var et rådgivende organ for sygekasseinspektøren, som var født formand. Udover denne havde det 8 geografisk repræsentative medlemmer valgt for en fireårs periode af sygekassebestyrelserne. Det havde ingen egentlige beføjelser, men stod som udgiver af Sygekassetidende og andet oplysende materiale. I praksis blev det et velfungerende bindeled mellem statsadministrationen og sygekassebevægelsen og et vigtigt koordinerende organ for udviklingen af samvirksomheden kasserne imellem, f.eks. gennem den vejledende mønstervedtægt for centralforeninger, det vedtog i 1895. Jvf. Håndbog for bestyrelser af sygekasser, 1902, 47 f og 74 f.
14. Som oversigten i H. C. Hansen: op.cit. 266 ff viser, var kontinuiteten på formandsposterne meget stor i næsten alle centralforeninger. De 13 formænd, som fungerede ved århundredeskiftet, opnåede således tilsammen 200 år i embedet, eller mere end 15 år i gennemsnit.
15. ST 1896-97 107.
16. ST 1900-01 37.
17. Centralforeningen af Sygekasser i Viborg Amt. 1893 – nittende november – 1918, 1918, 11.
18. De relativt få før sygekasseloven oprettede kasser i området var (stort set) købstadskasser eller oprettet i tilknytning til 1880'ernes fremvoksende husmandsbevægelse.
19. Om DadLs forhold til de yngre læger kan henvises til Christophersen 297 ff.
20. For en udførligere, men vel summarisk, behandling af dette spørgsmål, se Christophersen 214 ff.
21. Gengivet i Christophersen 20.
22. Citeret efter UfL 1884 13.
23. Bortset fra en på lægemødet i 1897 vedtaget opfordring om at afstå fra rabatydelser til sygekasser for velstillede, se bl.a. UfL 1897 827 f og 834 ff.
24. Se således P. Knudsen: Sygeforsikring og alderdomsforsørgelse, 1888, 220 ff og 250 f og Muncks mange i det følgende omtalte artikler i ST og UfL.
25. UfL 1898 1233 (fra Vilh. Muncks indlæg).
26. De regionale forskelle var ganske store. København og Sjælland var billigst, mens både de ordinære og de modererede takster lå højest i Jylland, hvor lægedækningen var svagest. Sammenligningen med huslægehonoraret er ikke helt rimelig, da sygekasseakkorderne ikke omfattede de mere specielle behandlinger.
27. Det var derfor særligt udæskende for sygekassebevægelsen, at Ringkøbing Amts læger nægtede at indgå takst I-akkorder med købstadskasserne.
28. Jvf. således T. M. Trautner: Om sygekassers oprettelse, 1886.

29. Lægedækningen kan illustreres med nogle tal for 1880, beregnet i P. Knudsen: op.cit. 233:

	Antal praktiserende læger	Indbyggere pr. læge	Areal pr. læge
København	287	819	–
Resten af landet	519	3341	1,34 kvadratmil
Jylland	227	3826	2,02 kvadratmil
Thisted Amt	12	5334	2,55 kvadratmil
Viborg Amt	17	5492	3,24 kvadratmil
Ringkøbing Amt	14	6243	5,87 kvadratmil

Af alle landets amter havde Ringkøbing suverænt den dårligste lægedækning.

I 1895 var der 23 praktiserende læger i amtet (H. P. Ørum: Medicinalkort over Danmark, 1895), og i 1906 var der 39 læger til de nu 121.164 indbyggere (Ørum 2. udg. 1906) – eller én pr. 3106 indbyggere.

30. Jvf. sygekasseinspektørens statistiske beregninger for 1896, meddelt i ST 1896-97 2.
31. Centralforeninger af Sygekasser i Viborg Amt 22 ff.
32. Foredraget blev trykt i UfL 1897 601-11 og 617-27.
33. Brev fra lægekredsforeningen til centralforeningen, formentlig fra foråret 1897. Gengivet af Vilh. Munck i den i note 34 anførte artikel.
34. ST 1896-97 92-98.
35. Fra indledningen til Dethlefsens artikel i UfL 1898 1105-20.
36. Centralforeningens henvendelse drejede sig stort set kun herom. Jvf. ST 1898-99 45 og Handbergs indlæg i UfL 1899 272-75.
37. »Hvad vi hidtil betragtede som en gave, det bliver fra dette tidspunkt en simpel, almindelig pligtgældelse«.
38. UfL 1898 1231-40.
39. Som nævnt dækkede kommunen kørselsudgifterne, men lægens takster for besøg i hjemmet var – naturligvis – voksende med afstanden. Hvilket yderligere var en økonomisk belastning for sygekasserne i det lægefattige Vestjylland.
40. I debatten i UfL var der indlæg fra:
 Strandbygaard, Ringkøbing (1898 1190-92 og 1899 227-30).
 Vilh. Munck (1898 1231-40).
 Johs. Hammerich, Kbh. (1899 37-42 og 133-43).
 Dethlefsen, Lemvig (1899 53-63, 63-68, 200-209 og 249-61).
 E. Lundsgård, Kbh. (1899 89-95 og 143-44).
 Larsen, Struer (1899 111-113).
 S. Meyer, Kbh. (1899 113).
 Struchmann, Næstved (1899 113-118, 231-33 og 370-78).
 Chr. Hansted, Nykøbing F. (1899 178-83).
 Karl Møller, Kirkehelsing (1899 183-87 og 301-02).
 Hans Kaarsberg, Glumsø (1899 109-13 og 261).
 Kornerup, Sygekasseinspektoratet (1899 233-34).
 Jacob Handberg (1899 272-75).
 H. Hansen, Uby (1899 275-76).
41. UfL 1898 282 f. Organisationsens start er skildret i Organisationsmeddelelser udg. af Sygekasselægernes Organisation, 1. årgang nr. 9, 1922/23 79-96.
42. Se note 40.
43. UfL 1899 117. Struchmann begrundede sin modvilje mod åbne kasser med sine egne dårlige erfaringer hermed.
44. UfL 1899 183 ff.

45. Se note 40.
46. UfL 1899 250.
47. UfL 1899 201.
48. Indlægget er gengivet i ST 1898-99 47 f.
49. UfL 1899 205.
50. UfL 1899 254.
51. UfL 1899 260 f.
52. Se note 40.
53. UfL 1899, nr. 15, her gengivet efter referatet i ST 1898-99 59.
54. UfL 1898 1109.
55. Se note 40. Publikationskanalen taget i betragtning må Handbergs fremstilling af skrivelsen anses for korrekt. Den blev da heller ikke bestridt af Dethlefsen.
56. Korrespondancen er trykt i ST 1899-1900 36.
57. ST 1900-01 71.
58. Desværre har jeg ikke haft mulighed for at se ST årgang 1901-02.
59. Overenskomsten er trykt i Tillæg til UfL nr. 22, 1901 og i ST 1900-01 75 f.
60. Overenskomsten er trykt i Tillæg til UfL nr. 27, 1902. Den trådte i kraft d. 1/7 1902.
61. For lægekredsen underskrev Arntz og Melchiorsen, for centralforeningen H. Frederiksen og Handberg.
62. Christophersen 288.
63. ST 1899-1900 28 og 35 f.
64. ST 1899-1900 36 f. Vedtagelsen gjaldt dog iflg. Buchwald kun for landssygekasser (ST 1899-1900 48).
65. At dømme ud fra centralforeningsformændenes redegørelse på deres møde i København efteråret 1900, jvf. ST 1900-01 24 f.
66. ST 1899-1900 63 ff.
67. UfL 1900 130 f.
68. UfL 1900 183 ff.
69. UfL 1900 232 f. Debatindlæggene er her refereret efter den citerende gennemgang i ST 1899-1900 61-66.
70. ST 1899-1900 37.
71. ST 1899-1900 44 ff.
72. ST 1899-1900 47 ff.
73. Umiddelbart af den sydjyske centralformand i ST 1899-1900 54 ff. Senere gennem en serie tillidsresolutioner til Th. Sørensen, vedtaget på Centralforeningens årsmøder i 1900, jvf. E. Strange Petersen: op.cit. 47. Markant er også sygekassenævnets resolution 8.-9. maj 1900. ST 1899-1900 77 f.
74. Men i UfL fortsatte debatten lægerne imellem – og også med indlæg af den flittige Vilh. Munck.
75. Hvilket i ST gav sig udslag i en større debat om det ønskelige i at læmpe kassernes pligt til at yde medlemmerne fri lægehjælp. Jvf., at Jacob Handberg allerede i 1897 havde peget på denne mulighed.
76. ST 1899-1900 87 f og 93 f.
77. Overenskomsten er trykt i Tillæg til UfL 1902, nr. 3. København var dog undtaget, for såvidt sagerne var omfattet af voldgiftsreglerne i den mellem Sygekassernes Organisation og Centralforeningen fra 1900 indgåede overenskomst.
78. Se bl.a. A. Gullestrup: Om Sygekassernes samarbejde med lægerne i Jylland i UfL 1938 707-15.
79. UfL 1902 4.
80. Statsansatte kasselæger diskuteredes f.eks. på Centralforeningens møde i Kbh. i efteråret 1900, jvf. ST 1900-01 23 f. For Socialdemokratiets holdning kan henvises til partiformandens betænkning fra 1888. (P. Knudsen: op.cit.) såvel som det lovforslag om sygepleje, han forelagde i Folketinget d. 20. nov. 1908 (Rigsdagstidende 1908-09, Tillæg A, sp. 2809-14).

Silkebroderet socialhistorie

En studie i social mobilitet

AF KNUD PRANGE

Social mobilitet – personers og slægters opstigen eller nedsynken i samfundet – er et spændende og betydningsfuldt fænomen. Denne undersøgelse tager sit udgangspunkt i Laurids Ebbesen, der – trods en beskedet baggrund – kæmpede sig frem til en betydelig position som lensmand på Christian 4.s tid. Med ham uddøde adelsætten Udsen, men han havde nære slægtninge, hvis efterkommere fik vidt forskellige skæbner. Nogle gjorde sig gældende blandt rigets ypperste adel, andre var forarmede lavadelige eller giftede sig ind i bondearistokratiet. Men miljøet viser også talrige eksempler på ny social opstigen – rangssamfundets barrierer kunne i vid udstrækning overskrides i begge retninger.

Socialhistorie har i de senere år spillet en stadig stigende rolle i dansk historieforskning – et markant udtryk herfor er udgivelsen af 8-binds værket: Dansk social historie, som begyndte at udkomme i 1979.

Ordet socialhistorie er ikke nyt i Danmark, det findes allerede i Ordbog over det danske Sprog fra 1941, men da, og i den nærmest følgende tid dækkede det nærmest begrebet kulturhistorie. Omkring 1970 skete der – formentlig under indflydelse fra udlandet – en ændring af begrebet, og samtidig blev det pludselig næsten et modeord.

Den nye brug af ordet slog herhjemme ikke mindst an blandt lokalhistorikere og arkivarer, hvad der næppe kan overraske¹. En stor del af disses forskning drejer sig jo netop om temaer, som indgår i begrebet: den nye socialhistorie. Da Dansk historisk Fællesforening holdt sommerkursus i 1971: Købstaden – det lokalhistoriske indsamlings- og registreringsarbejde i købstæderne, følte det derfor helt naturligt at emnet for ét af foredragene var: Socialhistorie i købstæderne. Foredraget blev holdt af den daværende overarkivar Vagn Dybdahl, og det er siden blevet trykt i Fællesforeningens tidsskrift, Fortid og Nutid².

Det omtales i artiklen, at et af de faste emner i socialhistorien er den sociale lagdeling i samfundet med det formål at studere de klasser samfundet deler sig i, klargøre hvad der bestemmer klassesdelingen, hvordan mu-

lighederne er for at bevæge sig fra én klasse til en anden, om der er ægteskabsforbindelser mellem klasserne osv.³.

Standscirkulation

Studiet af social mobilitet er specielt spændende fordi det kan afdække de muligheder – eller den mangel på muligheder – som samfundsforholdene frembyder. For den enkelte person i fortiden har det afgørende selvfølgelig været hvilke chancer han eller hun havde for at »stige op« i samfundet eller for at undgå at »synke ned«, men for en historiker er det måske nok så interessant at studere denne mobilitet over flere generationer. Hvis et større antal slægter kan kombinere opadgående bevægelser gennem flere generationer, vil en klasse eller gruppe i samfundet forholdsvis hurtigt få ændret sin sammensætning. Er der samtidig tilsvarende mange slægter der må affinde sig med nedadgående mobilitet, kan der for alvor blive tale om en standscirkulation – en cirkulation som i sidste ende betyder, at samfundets medlemmer på tværs af samfundsklasserne i meget høj grad er indbyrdes beslægtede.

I senmiddelalderens Danmark har der været tale om en nedadgående mobilitet for en stor gruppe slægter, nemlig lavadelen. Vi har i dag kun en meget omtrentlig viden om antallet af middelalderens adelsslægter, og det er derfor helt umuligt endnu at sige hvor mange af disse slægter der rent faktisk er uddøde, og hvor mange der er gået over i bonde- eller borgerstand. Jeg har andetsteds argumenteret for, at det må være et ganske betydeligt antal lavadelsslægter der har giftet sig ind i selvejer- og herredsfogedslægter og derved har videreført slægten – i mange tilfælde måske til vore dage⁴. I øvrigt var det ikke blot lavadelen der kunne blive underkastet en sådan skæbne, den kunne også ramme slægter hvis position synes overmåde solidt funderet. Som et særdeles talende eksempel kan nævnes drost Henning Podebusk's sønnedatter, Johanne. Hendes slægtsmæssige baggrund var så fornem som tænkes kunne: grever, hertuger og konger, og hendes forfædre havde både haft store indkomster og ejet betydelige godser. Alligevel kom hun ud for en social deroute, som tiltog i de følgende generationer. Nogle af hendes efterkommere er den dag i dag adelige, men mange grene af slægten bukkede under i kampen med en håbløs økonomi: de uddøde, gled over i bondestanden eller forsvandt sporløst⁵.

Et studium af en række eksempler på en sådan nedadgående mobilitet kombineret med analyser af årsagerne til nedgangen ville være en spændende socialhistorisk opgave. Men det ville ikke være mindre spændende at

undersøge, om nogle af disse slægtsgrene igen formåede at kæmpe sig opad i samfundet.

Den danske adels historie kan frembyde flere eksempler på en social »bølgegang« af denne art – et af de mest fascinerende er måske Laurids Ebbesen af slægten Udsen. Han er blevet behandlet af flere historikere⁶, og når han nu igen bliver draget frem er det ikke først og fremmest for at kaste nyt lys over hans skæbne, men for at inddrage hans nærmeste slægtnings forhold. Familie kredsen synes nemlig at kunne illustrere nogle af de tanker der er fremført ovenfor.

Fortiden

Der er nok flere grunde til at Laurids Ebbesen har fængslet forskerne. Han tilhørte en meget gammel slægt, som det var gået tilbage for, og han prøvede – med et vist held – at genoprette slægtens status, men trods tre ægteskaber, blev han 87 år gammel begravet som den sidste mand i sin slægt. Han efterlod sig ikke meget jordisk gods, men til gengæld to fremragende heraldisk-genealogiske mindesmærker: et imponerende epitafium i Aarhus Domkirke med 16 anevåbener for ham selv og for hver af hans tre hustruer, samt den skønneste våbendug der vel nogen sinde er broderet i Danmark. Den er kendt under navnet Sophie Staverskovs silketæppe, og den viser hendes 16 aner og de 16 aner for hendes to mænd, hvoraf den sidste netop var Laurids Ebbesen. Hun overlevede ham i mindst 22 år, og man har forestillet sig at hun har tilbragt en del af sin enkestand med at brodere tæppet, der måler ikke mindre end 334 cm på den ene led og 220 cm på den anden. Det er imidlertid ikke så sikkert, for epitafiet synes at stamme fra Laurids Ebbesens levetid, og der kan argumenteres for at våbentæppet er ældre. Det er derfor naturligt at tage *det* som udgangspunkt for en nærmere betragtning af Laurids Ebbesens forfædre. Tæppets anevåbener fortæller nemlig hvilke slægter hans 16 tipoldeforældre tilhørte; det er således et silkebroderet bidrag til adelens socialhistorie.

Udsen-slægtens våbenmærke – en klokke – hører til de ældst kendte i Danmark, det hænger allerede under et dokument fra 1230. I det følgende par århundreder var slægten ganske anset; kulminationen indtraf med ridderen Sven Udsen, der omkring 1400 samlede betydelige godsrigdomme på Djursland. Derefter gik det hastigt tilbage, og det hedder i en adelig slægtebog, at det er med urette at Laurids Ebbesen fører de Udsen'ers våben, »thi han er af bondeslægt i Jylland«. Dette dementeres klart af våbentæppet, men tæppet demonstrerer også på flere måder hvor beskeden Laurids Ebbesens baggrund var.

Sophie Staverskovs silketæppe opbevares i dag på Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Langs kanten er broderet 16 anevåbener for såvel hende selv som hendes to ægtemænd: Otte Kruse og Laurids Ebbesen. For hver af de tre personer er de 16 våbener samlet i 4 skjolde. I første skjold ses det fædrene og mødrene samt de 2 bedstemødres våbener, i andet skjold de 4 oldemødres og i tredje og fjerde skjold de 8 tipoldemødres våbener. Sophie Staverskovs aner ses ved tæppets to korte sider, Otte Kruses er langs den højre side og Laurids Ebbesens ved den venstre side – begyndende foroven med en klokke i skjoldets første felt.

Foto: Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

De andre anerækker på tæppet (anerne for Laurids Ebbesens hustru Sophie Staverskov og for hendes første mand Otte Kruse) og anerækkerne på epitafiet (for Laurids Ebbesens tre hustruer) er praktisk talt fuldstændig korrekte, med våbenerne anbragt i den normale »springende rækkefølge«⁷. Men studerer man Laurids Ebbesens anevåbener, så løber man straks ind i svare problemer, oversigten antyder omfanget heraf.

Oversigt over Laurids Ebbesens aner

	iflg. våbentæppet	iflg. Adelsårbogens stamtavle
1 far	Udsen	Udsen
2 mor	Kruse	Kruse
3 farmor	Galskyt	Galskyt
4 mormor	Viffert	Viffert
5 farfars mor	Stampe	Stampe
6 morfars mor	Seefeld	Seefeld
7 farmors mor	Strangesen	Stampe
8 mormors mor	Skeel	Skeel
9 farfars farmor	Rostrup	Rostrup
10 morfars farmor	Podebusk	Reventlow
11 farmors farmor	Dan	ukendt
12 mormors farmor	Fasti	Krag
13 farfars mormor	Skobe/Glob	Stifeld
14 morfars mormor	Rafvad	Fasti
15 farmors mormor	Rekhals/Juel	Viffert
16 mormors mormor	Flemming	Dan

Som man kan se, er der tale om forkerte våbener for lige præcis halvdelen af de 16 aners vedkommende. H. Berner Schilden Holsten, der er den første som har identificeret våbenerne og behandlet Sophie Staverskops tæppe som historisk kilde, skriver at man forbavses over at finde den første fejl (nr. 7) allerede i oldeforældrenes generation; og i tipoldeforældrenes generation er kun ét våben ud af 8 rigtigt. Dog med det forbehold, at én af anerne (nr. 11) er ukendt. Berner Schilden Holsten giver også forslag til forklaring af hvordan flere af fejlene kan være opstået, ligesom han med god grund gør opmærksom på, at det ikke er absolut givet at stamtavlerne på ethvert punkt har ret i forhold til våbentæppet⁸.

Våbenerne på tæppet og på epitafiet er i alle væsentlige træk identiske,

og de kommer også i samme rækkefølge. Dog med den forskel, at de på epitafiet er delt i to grupper: de fædrene for sig (dvs. alle de ulige numre: 1., 3., 5. osv.) og de mødrene for sig (alle de lige numre: 2., 4., 6. osv.). Det vil sige at der her for så vidt er tale om to adskilte våbenanetavler, én for Laurids Ebbesens far og én for hans mor, mens våbentæppet har én anetavle: Laurids Ebbesens. På epitafiet er der et Dan-våben for meget på den fædrene side (nr. 11), mens der mangler et Dan-våben på den mødrene side (ved nr. 16). En sådan ombytning på fædrene og mødrene aner i to adskilte rækker er usædvanlig, men en ombytning af tipoldemødre inden for samme anerække – altså som på tæppet – er bestemt ikke ualmindelig. Det er derfor vanskeligt at forestille sig at epitafiets rækkefølge er den oprindelige, og altså kilde til våbentæppets, mens det vil være meget nemt at forstå at en ombytningsfejl på tæppet vil medføre en fædrene-mødrene ombytning på et senere epitafium.

Ser man nu på fejlene i tipoldeforældregenerationen (nr. 9-16) i lyset af de fejltagelser som er almindelige – og yderst forklarlige – så er uoverensstemmelserne måske alligevel ikke så store endda⁹.

Nr. 9. Er rigtig.

Nr. 10. I stedet for våbenet for den rigtige ane: Kirsten Reventlow er gengivet våbenet for hendes mor: Gisela Podebusk – en ganske almindelig fejltagelse¹⁰.

Nr. 11. Dan-våbenet skal flyttes til plads nr. 16. Det er uvist hvilket våben der skal placeres som nr. 11.

Nr. 12. Fasti-våbenet skal flyttes til plads nr. 14. Det 14. våben (Rafvad: en ørnekle) kan anbringes her. Den rigtige ane er Gyde Krag hvis svigermor netop førte en ørnekle, og forvekslinger mellem svigerdatter og svigermor er hyppige på våbenanetavler¹¹.

Nr. 13. Tæppet viser Skobe/Globs skaktavlede pæl, men burde være Mogens Stampes hustru Maren Stifelds våben: en stige. De to våbener kan med tilstrækkeligt uheld forveksles, men sagen er yderligere kompliceret. Slægten Stifeld kendes nemlig kun fra slægtbøger, og Mogens Stampes kone findes ikke i primære kilder. Desuden optræder præcis det samme anepar blandt Sophie Staverskovs aner på det samme våbentæppe, og der finder man Stifeldernes stige. Afgivelsen her kan altså tolkes således: enten har Mogens Stampe været gift to gange (med en Stifeld og med en Skobe/Glob) eller også er der tale om et helt forkert anepar – jævnfør senere.

Nr. 14. Nu er Fasti-våbenet flyttet hertil fra plads nr. 12, hvad der stemmer

med Adelsårbogens oplysning om at den pågældende ane var Bodil Fasti.

- Nr. 15. Tæppet har et våben der førtes af slægterne Rekhals og Juel, men den relevante ane skulle være Otte Stampes hustru Inger Tønnesdatter Viffert, af en slægt der førte et tredelt våben. Damens identitet er dog tvivlsom. Der kan ikke på denne tid have levet en Tønnesdatter Viffert¹², og Otte Stampe har – som Adelsårbogen antyder – snarest været gift med en Inger Lauridsdatter af aldeles ukendt slægt. Det er ikke utænkeligt at hun kan have været en Rekhals – navnet Laurids forekommer i denne slægt både i begyndelsen af 1300-tallet¹³ og i slutningen af 1400-tallet. Slægtens ældste historie er desværre for ukendt til at dette forslag kan blive mere end en gisning.
- Nr. 16. Nu er Dan-våbenet flyttet hertil fra plads nr. 11, hvad der stemmer med Adelsårbogens oplysning om at den pågældende ane var Abel Dan.

En umiddelbar betragtning af våbenerne i tipoldeforældrenes generation gav det resultat at kun ét af 8 våbener var rigtigt, ovenstående viser at helt så galt forholder det sig ikke: 3 våbener er rigtige – nr. 9, 14 og 16, men de to har fået en gal placering; 2 våbener er »delvis« rigtige – nr. 10 og 12, man har blot fået fat i henholdsvis en mors og en svigermors våben; 1 våben – nr. 15 – kan måske være rigtigt.

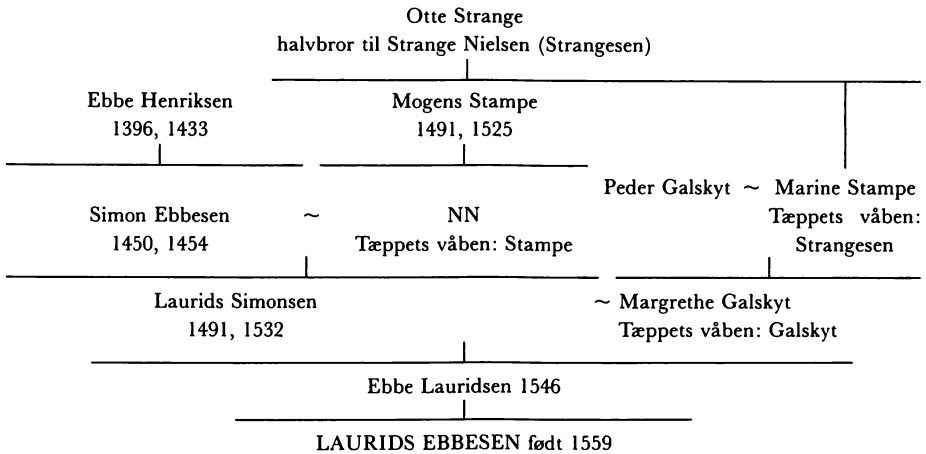
Tilbage bliver to våbener: Skobe/Glob og Flemming samt to aner: Maren Stifeld, der som nævnt er noget apokryf, og Peder Galskyts totalt ukendte mor. Det er i øvrigt ikke umuligt at hun kan have været en Skobe/Glob, da hendes søn var forlenet med Øland, som tidligere havde tilhørt en slægt Glob.

Der er altså ikke tale om blank uvidenhed, men om en betydelig usikkerhed, hvad disse aner angår. Den samme usikkerhed går igen, når vi ser lidt nærmere på den første fejl i anetavlen: Laurids Ebbesens farmors mor, der er en Stampe, men hvor våbentæppet siger Strangesen (jvfr. Uddrag af Laurids Ebbesens anetavle). En mulig forklaring er, at den pågældende oldemor faktisk havde en farbror af slægten Strangesen – ganske vist kun en halvbror til hendes far – men det kan have været det forhold der gør, at der dukker et Strangesen-våben op på denne plads.

Der kan imidlertid også tænkes en anden forklaring. Vi har jo set at rækkefølgen af tæppets våbener er noget tilfældig, og man kunne derfor forestille sig at tæppets Stampe-våben skulle referere til Marine Stampe, og

Uddrag af Laurids Ebbesen (Udsen)'s anetavle.

Årstal angiver at personen optræder i en original kilde det pågældende år.

at Strangesen-våbenet følgelig hørte til Simon Ebbesens anonyme hustru. Adelsårbogens stamtavle over slægten Udsen kender slet ikke noget til Simon Ebbesens hustru, men den 25 år ældre Stampe-stamtavle oplyser at Mogens Stampe havde en datter, der var gift med »Simon Ebbesen (Udsen) til Ulstrup«. Oplysningen om Ulstrup er formentlig forkert, men selv om Bobé (som har skrevet stamtavlen) helt har udeladt oplysningen om NN Mogensdatter Stampe i sin behandling af slægten Udsen, kan man ikke gå ud fra at der ligger nærmere overvejelser bag. Dertil er Udsen-stamtavlen – som det siden skal vises – alt for mangelfuld. Noget andet er, at det giver svare problemer, hvis Mogens Stampe skal være morfar til Laurids Simonsen og dennes to brødre. De nævnes nemlig som voksne mænd i 1491 og er vel derfor født senest i 1460-erne. Deres ukendte mor kan altså ikke være født senere end 1450, snarere noget før. Forudsætter man at hendes far har været 25-30 år ved datterens fødsel, så kan hans fødsel ikke godt sættes senere end til 1420-25 – og vi ved, at Mogens Stampe var ude at granske markskel endnu i 1525!

Selv om disse beregninger er meget omtrentlige, så vil det nok være sikrest at søge efter Simon Ebbesens hustru andetsteds, og så kunne det måske endda være, at tæppets Strangesen-våben var rigtigt. Simon Ebbesen findes kun nævnt to gange i samtidens kilder, i 1450 og 1454¹⁴. Ved begge lejligheder optræder han (den ene gang sammen med sin broder

Jens) som vitterlighedsvidne i Øster Lisbjerg herred for adelsmanden Anders Petz. Denne solgte ud af sine ejendomme og sørgede for at salgsdokumenterne blev bevidnet af slægtninge – så kunne disse ikke senere bestride salgets lovlighed. Når Simon Ebbesen to gange var vidne for Anders Petz, kunne det derfor tyde på at han hørte til slægtskredsen, og så er det jo tankevækkende at Anders netop var gift med en Strangesen. Simon Ebbesen kan udmærket være en svoger til – eller svigersøn af – Anders Petz; det kunne forklare Strangesen-våbenet på tæppet.

Det er betegnende for vores beskedne viden om Udsen-slægten, at både Simon Ebbesen og hans (formodede) søn Laurids Simonsen begge kun er nævnt to gange i kilderne. Vi ved strengt taget ikke om det var far og søn. Laurids Simonsen kunne udmærket være søn af Simon Lauridsen som 21.3. 1498 solgte en gård i Aarestrup – kun 18 km. fra Testrup, hvor vi siden træffer et af Laurids Simonsens børnebørn¹⁵.

Da Sophie Staverskov broderede sit våbentæppe levede hendes mand Laurids Ebbesen sandsynligvis endnu, men alligevel er tæppets oplysninger om ægtemandens forfædre usikre og på flere punkter misforståede. Det gælder især for den fædrene slægts vedkommende – den var, som det senere skal påvises, helt afgjort på nippet til at glide ud af adelen. Det var derfor ikke mærkeligt at samtiden kunne være i tvivl om Laurids Ebbesens adelsskab.

Kampen for at overleve

Laurids Ebbesens økonomiske baggrund må have været særdeles beskednen. Han var ganske vist enebarn, men da faderen havde 6 søskende, kan fædrearven, Tulstrup i Hovlbjerg herred, ikke have været af stort omfang. Så var den mødrene slægt Kruse straks noget mere velhavende, men moderen havde ikke mindre end 4 brødre og en søster, så hendes arvepart var ikke stor¹⁶. Det første man hører til Laurids Ebbesen er imidlertid, at han giftede sig i en alder af 28 år – og at han tilmed gjorde et godt parti. Anders Thiset skriver, at han hermed nok vidste hvad han gjorde⁶, men når Erling Ladewig Petersen skal forklare Laurids Ebbesens karriere, nævner han, at den måske ikke blot skyldes det heldige ægteskab, man må også holde andre forklaringsmuligheder åbne, som for eksempel administrativ duelighed¹⁷.

Nu behøver den ene forklaring jo ikke at udelukke den anden, men ved alle Laurids Ebbesens tre ægteskaber er der forhold der nok kunne tyde på, at han har tænkt sig grundigt om når han giftede sig. Han var som nævnt

28 år da han i 1587 ægtede den 47-årige adelsfrøken Ellen Andersdatter Gøye. Hendes nærmeste aner – sådan som de kan aflæses af epitafiet i Aarhus Domkirke – skal søges i slægterne Walkendorff, Hak, Oxe, Rønnow og Bille; navne der havde klang og vægt. I 1587 var to af hendes brødre lensmænd og en tredje medlem af rigens råd, og dertil kommer at hendes morbror var statholderen i København, rentemester Christopher Walkendorff, som siden blev rigshofmester.

Dette svogerskab har åbenbart åbnet muligheder for den unge mand. 1602 blev han lensmand på Københavns slot, og 1608 opnåede han Skanderborg len som han beholdt til sin død i 1646. Det var stillinger som gav gode indkomster, og man kan da også se at Christian 4. i 1637 gav ondt af sig fordi Laurids Ebbesen nu skulle have Saltø len med en indtægt på 782 rigsdaler – han havde jo i forvejen Skanderborg som gav ikke mindre end 1.400 daler årlig.

Laurids Ebbesen forstod at udnytte sin chance, og han må givetvis have været i besiddelse af handelstalent. Året efter at han giftede sig første gang, skulle han i 1588 endnu kun stille med én rostjenestehest, men i de følgende år begynder hans godstransaktioner at tage fart: 1614-17 skal han gøre rostjeneste med to heste, og 1625 noteres han for en godsmængde af hele 1.200 tønder harthorn. Det er samme år som han og hans kone synes at have gjort deres bo op. Laurids Ebbesen var da 66 år gammel, Ellen Gøye 85 år. Hun har muligvis været alvorligt syg, hun døde i hvert fald 4½ måned senere, og hele transaktionen tyder på at han, barnløs som han var, har tænkt på at takke af og at sikre sin alderdom. Nytårsaften 1625 afstod ægteparret i hvert fald ikke mindre end 6 hovedgårde med tilliggende gods, adelsgård og have i Viborg samt løsøre på gårdene efter en vedlagt fortegnelse. De lykkelige modtagere af denne betydelige formue var Otte og Maren Kruse, som var børn af Laurids Ebbesens fætter Mogens Kruse, samt Christen Krag, der var søn af Laurids Ebbesens kusine¹⁸. Til gengæld lovede de pågældende at sikre ham – men ikke Ellen Gøye – en standsmæssig forsørgelse, siden en ærlig, adelig og hæderlig begravelse med passende ceremonier, »så ingen i det ringeste sig over ham i hans grav skulle kunne have at besvære«¹⁹. Yderligere forlenede Otte Kruse sin gård Sønderstho ved til Laurids Ebbesen – og igen ham alene – på livstid.

Otte Kruse og hans fæller repræsenterer faktisk størsteparten af Laurids Ebbesens nærmeste adelige slægtninge, men det er unægtelig besynderligt at Ellen Gøyes endnu nærmere slægtninge helt er forbigået – og at modydelserne for gaven kun kom Laurids Ebbesen til gode. Har Kruserne været meget emsige og har Ellen Gøye måske været totalt svækket af

sygdom og alder? Umiddelbart efter hendes død d. 13. april 1626 reagerede hendes arving og fætter Henning Walkendorff imidlertid, og han fik fremtvunget et forlig således at Laurids Ebbesen måtte betale hustruens andel i købegods og løsøre og lade hendes arvegods følge hendes arvinger.

Nu skete der imidlertid det mærkelige, at arrangementet overhovedet ikke kom til at træde i kraft. Har der måske været noget selvopgivende over Laurids Ebbesen på dette tidspunkt, så har den nyblevne enkemand i hvert fald hurtigt vundet nyt livsmod. Fem fjerdingår senere, d. 22. juli 1627, giftede den 68-årige sig nemlig med den 19 år gamle adelsfrøken Elisabeth Arenfeldt. Set fra Laurids Ebbesens synspunkt skulle der vel ikke være noget i vejen for at han endnu kunne nå at få livsarvinger til sine 6 hovedgårde!

Foruden sin ungdom havde den nye hustru flere andre nette kvaliteter. Slægten Arenfeldts oprindelse fortabte sig ganske vist i mørket – men det var så længe siden som på hendes oldefars tid, og den havde siden giftet sig ind i anerkendte slægter som Bille, Skeel, Rosenkrantz, Marsvin og Gyldestierne. Man har beregnet at det nye svogerskab var god for 2.100 tønder hartkorn; Elisabeths bror var generalkrigskommissær og blev siden ridder, og hendes morbror var den velhavende lensmand Otte Marsvin. Dertil kommer en familieforbindelse, som vist ikke tidligere er blevet trukket frem: Elisabeth Arenfeldts kusine var ingen ringere end Christian 4.'s hustru Kirsten Munk, som netop det år brylluppet fandt sted, blev udnævnt til grevinde af Slesvig og Holsten. Fremtiden syntes at tegne sig lys for Laurids Ebbesen.

Men omslaget kom hurtigt, og i løbet af få år mistede han måske 3/4 af sine godser. Der er næppe tvivl om at denne katastrofale tilbagegang hang sammen med Jyllands besættelse under Kejserkrigen. 1629 lånte Laurids Ebbesen 10.000 rigsdaler af sine svogre, Arenfeldt-erne, og samme år måtte han for 19.000 rigsdaler sælge Tulstrup som havde været i slægtens eje i hvert fald i 5 generationer. I denne forbindelse har det måske trods alt været en trøst for ham at køberen, Oluf Parsberg, dog var en fjern slægtning²⁰. Endelig måtte Laurids Ebbesen i 1632 afhænde den næstsidste af sine hovedgårde, Lyngballe – også denne gang til en slægtning, nemlig Kirsten Munks søn, grev Valdemar Christian.

Erling Ladewig Petersen skriver at man ikke kender baggrunden for denne katastrofe, men det er måske en overvejelse værd, om Laurids Ebbesens familieforhold til Kirsten Munk har spillet en rolle. Denne slægtsforbindelse, som kunne være så lovende da ægteskabet med Elisabeth Aren-

feldt blev indgået i 1627, kunne måske være blevet en belastning da Christian 4.'s forhold til Kirsten Munk gik i stykker allerede året efter – altså nogenlunde på det tidspunkt hvor den økonomiske tilbagegang satte ind for Laurids Ebbesen.

Det er endvidere ejendommeligt at lægge mærke til, at da Elisabeth Arenfeldt var død i 1632, synes Laurids Ebbesens økonomi – og måske også hans forhold til kongen – at være i bedring. I december dette år vedstod kongen således en gæld til ham på 6.000 speciedaler, og Laurids Ebbesen kastede sig snart ud i nye godshandeler. Også hans andet ægteskab var barnløst, men det er ikke sikkert han havde opgivet håbet om at få børn, i hvert fald giftede han sig tredje gang i 1635, i en alder af 76 år, med Sophie Staverskov. Hun hørte næsten til familien, for hun havde tidligere været gift med den ovennævnte Otte Kruse. Vi kender ikke hendes alder, men hun *havde* i hvert fald tidligere været frugtbar, for hun havde to børn i sit første ægteskab, og det ene af dem synes at være født så sent som 1629²¹. Måske var der endnu håb for Laurids Ebbesen.

Hvad slægtsbaggrund angår kan Sophie Staverskov ikke måle sig med de to foregående hustruer, men det betød nok heller ikke så meget for Laurids Ebbesen mere; han havde jo allerede erhvervet en position. Hun var dog ikke ganske uden forbindelser, hendes morbror var oversekretær Niels Krag, der siden blev rigsråd, og gods og penge synes hun også at have bragt med i ægteskabet.

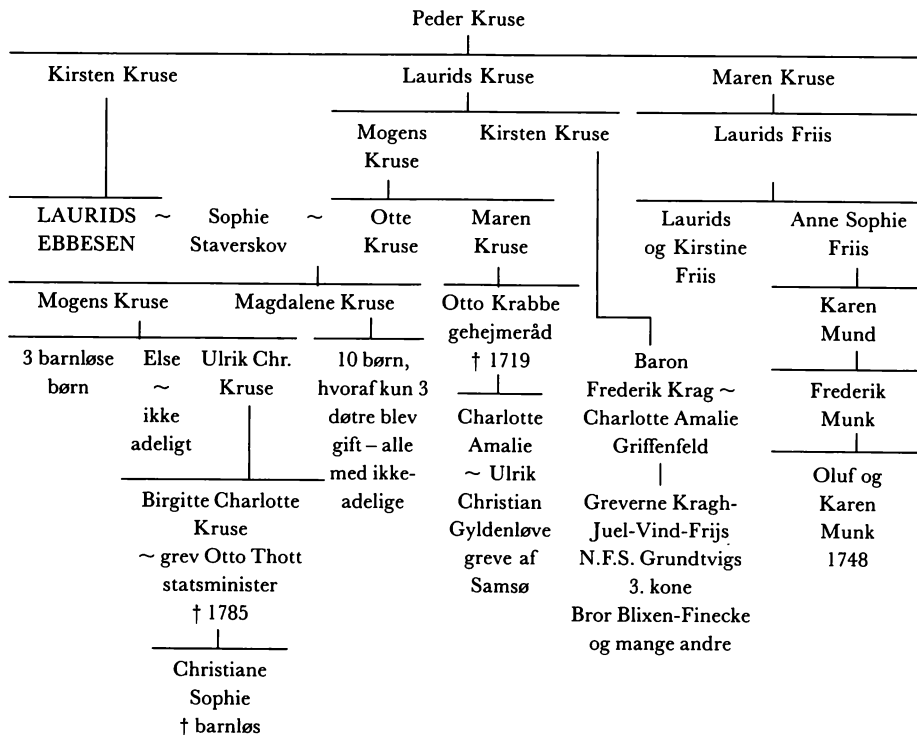
I de følgende år gik det i hvert fald fremad for Laurids Ebbesen, og vel ikke mindst takket være årlige lensindtægter på omkring 2.200 rigsdaler, kunne han fordoble sit hartkorn fra 1638 til sin død 8 år senere. Trods tilbageslag kan man sige at mangt og meget var gået godt for Laurids Ebbesen. Uanset en beskeden økonomisk baggrund var det lykkedes ham at samle betydelige godsmængder og at opnå indtægter, der satte ham i klasse med rigsrådets medlemmer. Slægten Udsen, der i generationer havde ført en hensygnende tilværelse med stadigt indgifte i lavadelige ætter, var gennem ham blevet forbundet med en række af rigets fornemste slægter – våbenanetavlerne på Sophie Staverskavs tæppe og på epitafiet i Aarhus Domkirke er vidnedsbyrd herom, hugget i sten og broderet i silke. En ting var dog ikke lykkedes for ham: trods tre ægteskaber fik han ingen børn, og da han blev lagt i sin grav i 1646, uddøde slægten Udsen med ham. Men han var imidlertid ikke uden slægtninge, og deres skæbner kan føje et interessant kapitel til denne beretning om en adelsslægts tilbagegang, genopblomstring og uddøen.

Fremtiden – Krusernes efterkommere

Det er nævnt at Laurids Ebbesen via sit tredje ægteskab med Sophie Staverskov fik to stedbørn, Mogens og Magdalene Kruse (se Efterslægtstavle A). Mogens Kruse var officer og synes mere at have udmærket sig ved tapperhed end ved rigdom – ved en enkelt lejlighed berømmes hans indsats under den skånske krig »skønt hans regiment hverken havde karabiner eller pistoler«. Han fik 5 børn, 3 af dem var ugifte, men datteren Else ægtede først en fænrík fra Livland, siden en (formentlig tysk) ritmester, og dermed forsvinder hendes spor, og endelig var der sønnen Ulrik Christian Kruse. Han gjorde virkelig karriere og endte som generalmajor og hvid ridder, og han kunne tilmed glæde sig over at hans eneste voksne barn blev gift med statsminister og ridder af elefanten, grev Otto Thott til Gaunø. Men med deres barnløse datter uddøde denne gren af slægten imidlertid.

Uddrag af efterslægtstavle A.

Laurids Ebbesen (Udsen)'s stedbørn og slægtninge på mødrene side.

Samme skæbne ramte formentlig også steddatteren Magdalene Kruses efterkommere. Hun fik ganske vist 10 børn i sit ægteskab med Herman Kaas til Refstrup, men der synes at være problemer med såvel økonomi som livskraft. Efter mandens død måtte hun udlægge Refstrup til kreditorerne, og om fem af deres børn ved man kun navnet, eventuelt suppleret med en fødselsdato. 3 af døtrene blev gift, men alle uden for den danske adel, og det er uvist om de har efterkommere²².

Efterkommerne af Laurids Ebbesens stedbørn er altså forlængst gledet ud af den danske adel, men til gengæld fik hans morbror Laurids Kruse en blomstrende efterslægt, der kan følges frem til nutiden i såvel borger- som adelsslægter (Efterslægtstavle A). Det gik langt fra alle grene lige godt. Der var enker der måtte fragå arv og gæld, men andre formåede at gøre sig gældende og placere sig i højadelen. Det gælder for eksempel gehejmeråd Otto Krabbe, hvis datter i 1708 ægtede generaladmiral, greve af Samsø Ulrik Christian Gyldenløve, der var søn af Christian 5. Og det gælder i endnu højere grad for baron Frederik Krag der i ægteskabet med Griffenfelds datter blev stamfar til greverne Krag-Juel-Vind-Frijs – og i øvrigt også stamfar til N. F. S. Grundtvigs 3. hustru og Karen Blixens mand, Bror Blixen Finecke.

Én linje af Kruserne gik det rent galt, det er den der stammer fra Laurids Ebbesens moster Maren Kruse. Om hendes to børnebørn, Laurids og Kirstine, vides kun at de i 1670-erne boede i fiskerhusene i Heinsvig, og deres søster Anne Sophie blev forført af Peder Mund, der dog siden giftede sig med hende. Ægteskabet var næppe videre standsmæssigt; efter mandens død fik hun tilladelse til at sætte bækken for kirkedørene, dvs. tigge, og hun ægtede siden en bondekarl ved navn Laurids Skomager. Hendes eneste barnebarn Frederik Munk giftede sig med Maren Christendatter, der formentlig var en bondepige. De sidste spor af denne slægt er oplysningen om at deres børn, Karen og Oluf Munk, tjente hos bønder i Rubjerg sogn i 1748.

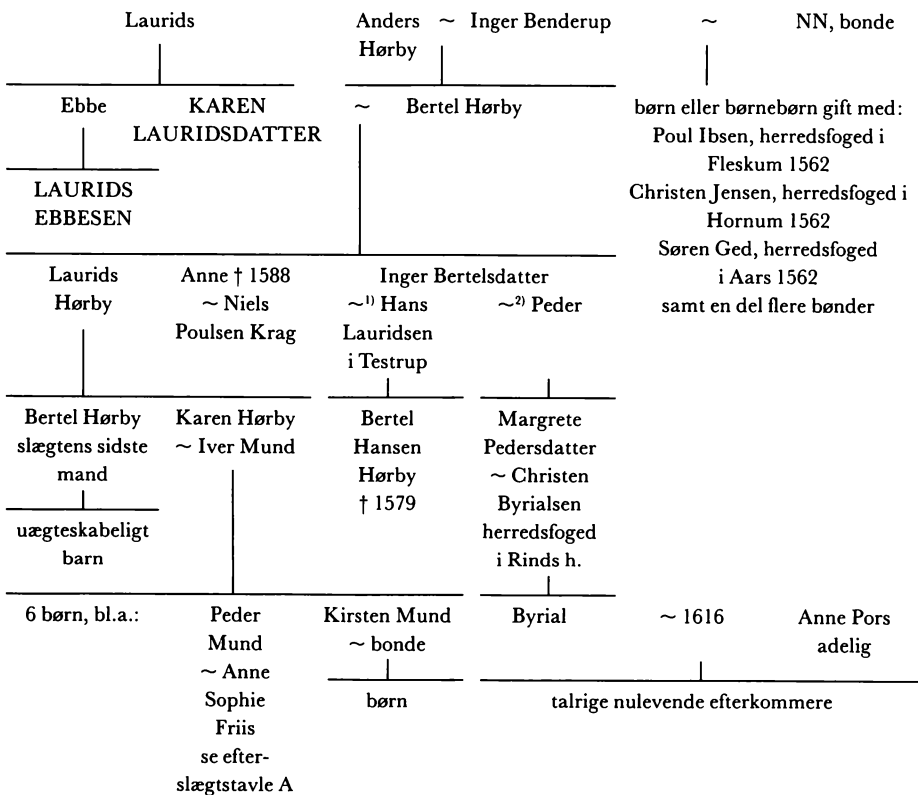
Set under ét må man nok sige at det gik disse grene af slægten Kruse, som det er gået så mange andre adelsslægter der i økonomisk henseende hørte hjemme i en midtergruppe. Nogle linjer uddør eller fortaber sig ganske i mørket, andre glider over i borger- og bondestand, og atter andre rykker op i højadelen. Selv om mandsstammen forlængst er uddød, så lever der dog stadig både adelige og borgerlige efterkommere på spindesiden, sådan at Kruserne i løbet af de sidste 4-500 år så at sige er blevet vævet sammen med talrige andre slægter i de mest forskellige sociale miljøer i Danmark.

Udsen-ernes efterkommere

Medens Kruserne hørte til mellemlaget i adelen, må Udsen-slægten afgjort karakteriseres som lavadel; det er derfor spændende at se om man genfinder ovenstående mønster når man vender sig til Laurids Ebbesens tanter og onkler på fædrene side. Her er det nok karakteristisk for miljøet, at det i første omgang er svært at sige, *hvor mange* tanter og onkler det drejer sig om. Adelsårbogen nævner hele 9 søskende, men 3 af dem må udgå²³. Her får vi dog hjælp af en retssag fra 1594, hvor Laurids Ebbesen sagsøger hele sin fædrene familie²⁴. Baggrunden er den ganske pikante, at hans onkel og værge havde forholdt ham en gård, som siden, efter onklens død, var blevet udlagt til ejendom for hans fætre og kusiner. Det fortæller måske også lidt om familieforholdene, at den ene onkel var blevet stukket ihjel af sin svoger fordi han var brudt ind i dennes gård og havde forjaget hans hustru.

Uddrag af efterslægtstavle B.

Karen Lauridsdatter (Udsen)'s slægt.

Af de 6 søskende har de 4 ingen interesse i denne sammenhæng, da de ikke efterlod sig børn²⁵. Tilbage bliver Karen Lauridsdatter og Christoffer Lauridsen, og de fører os ind i slægtskredse der adskiller sig en del fra dem, vi hidtil har mødt.

Karen Lauridsdatter var gift med Bertel Andersen Hørby af en typisk lavadelig slægt (se Efterslægtstavle B). Om hans far ved Adelsårbogen kun at han må have heddet Anders Bertelsen, om moderen tier den ganske. Det er siden påvist at hun hed Inger Jepsdatter og var af slægten Benderup²⁶. Også denne slægt hørte til lavadelen, og heldigt bevarede arkivalier viser at Inger Jepsdatter efter Anders Hørbys død har været gift med en bonde, med hvem hun i hvert fald har fået 5 døtre og et stort antal børnebørn²⁷. Disse halvsøskende og søskendebørn til Bertel Hørby var imidlertid ikke ganske almindelige bønder. Ikke mindre end 3 af dem var herredsfogeder – i Fleskum, Hornum og Års herreder i Himmerland. Søren Ged synes endda at have tilhørt et herredsfogeddynasti på i hvert fald 3 generationer, og hans slægt har formentlig været af adelig oprindelse. Også Christen Jensens øvrige slægtsforbindelser rækker ind i adelen, han gjorde med held arvekrav gældende på en broderdel i Nørbæk og må derfor nedstamme fra den lavadelige Pig-slægt²⁸.

Den kreds Karen Lauridsdatter gifter sig ind i står altså på overgangen mellem adel og bondearistokrati, og hendes børn med Bertel Hørby gled ind i det samme mønster. Sønnen Laurids opretholdt nok sit adelskab, men sønnesønnen Bertel d.y. (død 1641) blev Hørby-slægtens sidste mand. En enkelt efterkommer har han dog haft, idet han blev sagsøgt for at have fået et barn med en datter af den bekendte fribytter og eventyrer Mogens Heinesen.

Den yngre Bertels søster, Karen, giftede sig med Iver Mund der nok var adelig, men ikke velhavende. Det er betegnende for niveauet, at hun efter mandens død »holdt dug og disk« hos en bonde i Thorup²⁹. Inden da havde hun fået 6 børn, men nogen blomstrende adelig efterslægt blev det ikke til. To sønner døde ugifte, en datter var gift, men barnløs, en anden datter blev gift med en udenlandsk officer og deres søn udvandrede, og den sidste datter ægtede en bonde og fik børn med ham. Barn nr. 6 var Peder Mund, der som tidligere omtalt forførte Kruse-ætlingen Anne Sophie Friis, og hvis efterkommere endte som tjenestefolk hos bønder i 1748.

For Karen Lauridsdatter (Udsen)'s to døtre blev der ikke tale om adeligt ægteskab³⁰. Anne blev gift med bonden Niels Poulsen Krag i Vestergård i Molbjerg (Øster Hornum sogn), og her døde hun i 1588. Den bevarede gravsten i kirken betegner udtrykkeligt hende – men ikke hendes mand –

som velbyrdig. Derfor er det nok ikke rigtigt at adelsmændene Vogn og Poul Krag (af slægten Kid) regnes for hans børn. Det ville i så fald være et helt usædvanligt eksempel på at man kunne opretholde adelskab, blot fordi moderen var adelig.

Også Annes søster, Inger Bertelsdatter Hørby, giftede sig ud af adelen, to gange endda. Hendes ene mand var Hans Lauridsen Skriver i Testrup. Han havde været slotsskriver på Hald og endte som stiftsskriver, dvs. han forvaltede bispens og domkapitlets indtægter fra Viborg stift³¹. Der må have været et vist format over ham, for da ægteparrets søn, Bertel Hansen Hørby, døde 29 uger gammel i 1579, blev der sat en gravsten over ham i Testrup kirke, og her ser man et våben med egegren, blad og agern. Altså ikke Hørby-ernes urhane, men åbenbart Hans Lauridsens våben³².

Om Inger Hørbys anden mand ved man kun at han hed Peder, og at de fik en datter der blev gift med Christian Byrialsen, herredsfoged i Rinds herred. Han var en typisk repræsentant for egnens bondearistokrati («de Rinds herreds knaber»), hvad der bl.a. viser sig ved at hans søn i 1616 ægtede den adelige Anne Pors. Deres efterslægt er behandlet i litteraturen, men selv om den pågældende slægtebog kun behandler en enkelt gren af efterkommerne, omfatter den dog ca. 400 navne. Slægten lever stadig og er især bosat i Himmerland³¹.

Man får en stærk fornemmelse af, at en nærmere udforskning af de slægter, der har deres udspring i en alliance mellem lavadel og herredsfogedslægter, vil vise at der var tale om et særdeles livskraftigt miljø med en meget talrig efterslægt. Man tør kun gisne om hvilke sociale grupper i det danske samfund en sådan undersøgelse ville inddrage. Vender man sig til den sidste gren af slægten Udsen findes der imidlertid så meget trykt materiale, at det er muligt at opridse en linje.

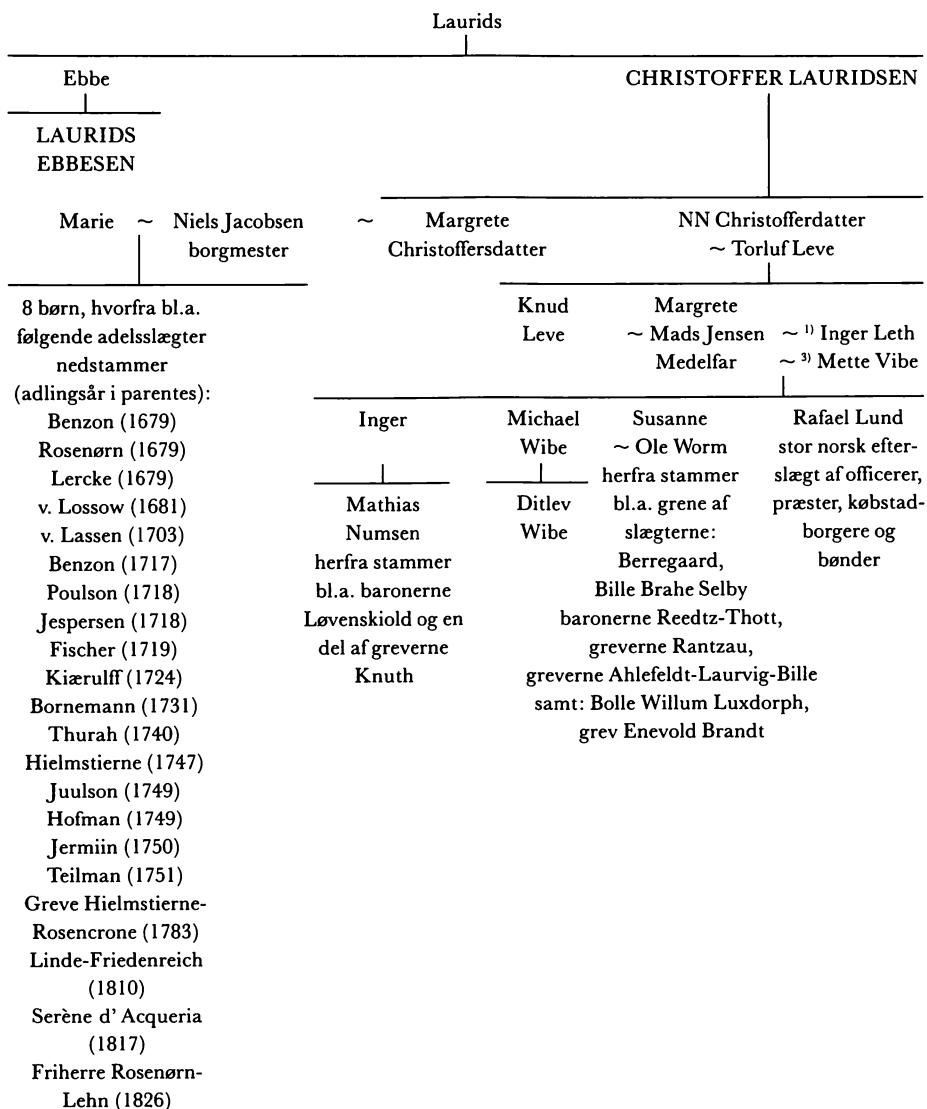
Slægter med fremtid i

Christoffer Lauridsen (Udsen) havde to døtre, hvoraf den ene blev gift med lavadelsmanden Torluf Leve (se Efterslægtstavle C). Man kender ikke hendes navn, hvad der næsten er typisk, for hun skulle ikke blive stammor til nogen stor efterslægt: Sønnen Knud døde barnløs, og datteren Margrete fik kun én søn, der døde 3 dage gammel. Det har alligevel stor interesse at se lidt på det miljø Margrete Torlufsdatter Leve blev gift ind i. Hendes mand var Mads Jensen Medelfar, en rådmandssøn fra Middelfart. Han var første gang gift med en borgmesterdatter fra Odense, anden gang altså med den lavadelige Margrete og tredje gang med en datter af Københavns

borgmester Mikkel Vibe. Mads Jensen blev præst, og muligvis fordi det var ham der forrettede vielsen mellem Christian 4. og Kirsten Munk, avancerede han senere til hofpræst og endte sine dage som biskop i Lund. Med sin første og sin tredje hustru blev han stamfar til mange slægter der kan følges til vore dage, dels i Norge, hvor slægten har bredt sig til alle

Uddrag af efterslægtstavle C

Christoffer Lauridsen (Udsen)'s slægt

grupper af samfundet, dels i Danmark, hvor slægten i høj grad har forstået at avancere og at indgå heldige giftermål³³.

Sønnen Michael Wibe gjorde karriere som embedsmand, han blev vicepræsident i Danske Kancelli og blev adlet i 1679. Hans søn igen, Ditlev, endte som statholder i Norge. Men også de to døtre Inger og Susanne Madsdatter kom godt i vej.

Inger blev gift med Hans Nummesen der var materialforvalter ved Holmen, og deres søn var generalmajor Mathias Numsen der blev adlet i 1688. Fra ham nedstammer et betydeligt antal adelige, bl.a. alle baronerne Løvenskiold og en del af greveslægten Knuth. En af disse ætlinge var gift med lensgreve A. W. Moltke, der dannede martsministeriet i 1848.

Den anden søster, Susanne Madsdatter, giftede sig ind i den lærde stand, nemlig med den bekendte runolog, professor Ole Worm. En god del af denne betydelige slægt nedstammer fra hende, men hun blev også stammor til et bredt udsnit af den danske adel. Susanne havde nemlig to sønndøtre der blev gift adeligt, med henholdsvis en Luxdorph og en Berregaard. Herfra kan linjerne føres videre til grene af slægterne: Bille Brahe Selby, baronerne Reedtz-Thott samt greverne Rantzau og Ahlefeldt-Laurvig-Bille. To – hver på sine måde – bekendte ætlinge af Susanne Madsdatter er Bolle Willum Luxdorph, 1. deputeret i Danske Kancelli – det er ham med dagbøgerne – og lensgreve Enevold Brandt, som blev henrettet sammen med Struensee i 1772. Som et kuriosum kan nævnes, at en nulevende efterkommer er gift med en datter af statsminister Poul Schlüter.

Vender vi nu tilbage til Christoffer Lauridsen (Udsen)'s anden datter Margrete (se Efterslægtstavle C), støder vi på nogle konstellationer, vi har truffet før. Hun blev gift med en bondesøn Niels Jacobsen, der ligesom Hans Skriver i Testrup tjente sig op på at være slotsskriver, men derefter nedsatte sig som borger i Randers og blev sin bys borgmester. På det tidspunkt var både Margrete og ægteparrets 3 små døtre døde, men 1½ år efter giftede Niels Jacobsen sig igen med Marie Pedersdatter, der ikke blot var datter af en borgmester, men også borgmesterenke. Dertil var hun »forstandig, ung, munter og rig«, og ægteparret synes at have haft evner til at frugtbar gøre såvel rigdom som position. Det gik deres børn godt. Én søn blev embedsmand, det var den bekendte jurist og legatstifter Peder Lassen, en anden blev mediciner og livlæge for Christian 4., og blandt svigersønnerne kan man notere en kongelig forvalter og endnu et par borgmestre.

Men i næste generation tog udviklingen en næsten eksplosiv fart, og det

ydre tegn herpå var et stort antal adelspatenter. Ikke mindre end 5 af Niels Jacobsens børnebørn og 6 af hans oldebørn blev adlet. Gør man hele regnskabet op, så har hans efterkommere og deres ægtefæller i tiden 1679 til 1905 modtaget hele 31 adelsdiplomer; og hvis man medregnede svigerforældre og stedbørn, ville antallet vokse til ca. det dobbelte³⁴. Der er her tale om en social opstigen hvis omfang formentlig er uden sidestykke i Danmark, men den er på den anden side næppe utypisk for de muligheder som enevælden kunne tilbyde. Dygtige slægter som kunne udnytte ingredienser som købstadhandel, forbundet med borgmesterposter, uddannelse og embedskarriere med dertil hørende indtægter, eventuelt ægteskaber med »forstandige og rige« koner, godserhvervelse og godshandel, de kunne nå langt. Når man tænker på hvor mange – især jyske – godser de Jacobsenske efterkommere fik tag i allerede i 1700-årene, var det måske nok værd at stille spørgsmålet: Hvor kom pengene fra – kunne byhandel skabe så store kapitaler eller var embedsindkomster en vigtig bestanddel?

En anden væsentlig opgave ville være at undersøge hvordan en sådan »ny« klan af slægter efterhånden giftede sig ind i og gennemtrængte den øvrige adel. I første omgang var der mest tale om forbindelser med andre nye adelslægter, men efterhånden også med de gamle slægter fra før enevældens indførelse – og i de seneste generationer i stigende grad med slægter uden for adelen. Blot ét eksempel på perspektiverne skal nævnes: I hvert fald 5 ministre fra anden halvdel af 1800-årene var ætlinge af Niels Jacobsen: udenrigsminister Holger Reedtz, indenrigsminister Hans Mathias Rosenørn, kultusminister E. Emil Rosenørn, kultus- og justitsminister Theodor Rosenørn-Teilmann og udenrigsminister Otto baron Rosenørn-Lehn.

Konklusioner

Formålet med denne studie var et ønske om at undersøge social mobilitet over flere generationer, og udgangspunktet var Sophie Staverskovs prægtige silkebroderede bidrag til dansk socialhistorie. Dette tæppe viser med sin våbenanetavle for Laurids Ebbesen hvordan det har knebet for senmiddelalderens lavadel at holde styr på sine slægtsforhold generation efter generation. Den nærmere analyse af tæppets oplysninger viste dog også at der er grund til at revidere den senere forskning, noget må forkastes og andet må underkastes ny granskning. En slægt i tilbagegang har ikke været uinteresset i sin fortid, og det er måske karakteristisk, at når våbenanetavlen inddrager en tip-tipoldemor, som slet ikke skulle have været med, afspejler

det en viden om en afstamning fra en virkelig højadelig slægt, Podebuskerne. Det var ikke gået i glemme!

Laurids Ebbesens egen historie viser at det var muligt at bryde denne udvikling og vende tilbagegangen til en ny opstigen, men den viser tillige at lykken kunne være lunefuld. Fremgangen kunne hurtigt blive afløst af næsten katastrofale tilbageslag.

Inddrager man derpå hele slægtskredsen omkring Laurids Ebbesen, kan der anlægges længere perspektiver og stilles en række spørgsmål. Er lykken virkelig lunefuld på den måde at op- og nedgange i den enkelte slægt vil opveje hinanden, så der stort set ikke sker ændringer de sociale grupper imellem, eller var der tale om at et antal slægter – og eventuelt et stort antal – kæmpede sig opad, og at et lignende antal slægter gled ned? Der er for mig at se ikke tvivl om, at der var en betydelig social bevægelighed i Danmark, og denne undersøgelse, hvor Laurids Ebbesen for så vidt er et tilfældigt valgt centrum, synes at underbygge det. Selv om Danmark er karakteriseret som et standssamfund i middelalderen og et rangssamfund i de følgende århundreder, ser man at slægter i stort antal har overskredet sociale grænser og forceret barrierer. Hvad er det så der i nogle slægter følger opgang til opgang, men i andre nedgang til nedgang – hvor længe kan en slægt holde sig på et højt niveau – hvornår skete de største og de mest pludselige ændringer?

Det er indlysende at ydre forhold har spillet en betydelig rolle. Samfundets økonomiske indretning, eller ændringer heri, kan fremme eller hæmme en social bevægelighed, men også forhold som befolkningsudvikling og pest kan sætte gang i sociale udviklinger. Herom vidner for eksempel lavadelens krise i senmiddelalderen⁵. De politiske forhold må heller ikke undervurderes. Før enevældens indførelse så adskillige konger en fordel i at knytte lavættede mænd til sig, og efter 1660, da kongerne længe nærede en næsten sygelig mistro til den gamle adel, fik nye slægter fra andre befolkningslag gode muligheder. Dertil kommer de enkelte personers og de enkelte slægters personlige dygtighed, eventuelt kombineret med mere eller mindre tiltalende foretagsomhed. De slægtssammenhænge der er ridset op i det foregående illustrerer meget godt disse forskellige aspekter, og der kan måske opstilles 3 hovedtyper.

Én ting er givet: det var ikke nok at være adelig. De slægter der ikke havde tilstrækkeligt med jord, eller som ikke kunne kombinere godsdrift med embedsindtægter, kunne have meget svært ved at opretholde den adelige status. Ikke mindst i de tilfælde hvor en adelsfrue kom til at sidde som enke – måske endda med flere mindreårige børn⁵. Kruserne i efter-

slægtstavlen A giver mange eksempler herpå. Der er et uhyre svælg mellem på den ene side statsminister grev Otto Thotts hustru og grevinden af Samsø og på den anden side Oluf og Karen Munk, der tjente hos bønderne i Rubjerg. Og dog levede disse slægtninge på omtrent samme tid. Selv om slægtskabet var nært, kunne den sociale afstand godt være stor. Ulrik Christian Kruse var generalmajor, men hans fætre og kusiner på mødrene side er næsten helt ukendte, om de fleste af dem ved vi nu kun navn og eventuelt fødselsdag. Eller et andet eksempel: Otto Krabbe var gehejmeråd, hans mors næstsøskendebørn var Laurids og Kirstine Friis, der boede i Heinsvig og deres søster, den forførte Anne Sophie der tiggede ved kirkedørene og endte med at ægte Laurids Skomager.

I sammenligning hermed kan man næsten sige at den deciderede lavadel har klaret sig bedre, se efterslægtstavle B. Også her var der slægtsgrene det gik helt galt for, men andre har åbenbart ikke taget for tungt på adelskabet og har trøstigt giftet sig ind i bondearistokratiet. Det var der for så vidt gammel tradition for i disse kredse⁴. Man må ikke se væk fra at bondestandens øverste lag på denne måde har fået en tilførsel af jord og kapital, der har været med til at underbygge dens position. Det er måske ikke helt ukarakteristisk at Byrial Christensen, hvis mormor var adelig, selv kunne gifte sig med adelsdamen Anne Pors. En ting synes i hvert fald sikker, disse slægter har været umådelig frugtbare, og de har efterladt sig mange nulevende efterkommere, ofte bosat i samme geografisk afgrænsede område.

Den tredje hovedtype træffer vi på efterslægtstavle C, hvor adelen slår følge med byernes borgerskab. Unge borgere – måske bondesønner – og eventuelt med erfaring fra den lavere administration (slotsskrivere, stiftsskrivere) kunne tjene sig op ved handel og besætte rådmands- og borgmesterposter. Var dygtigheden stor nok, og ægteskaberne måske fordelagtige, kunne man i næste generation gøre springet over i den akademiske verden. En juridisk uddannelse og en embedskarriere kombineret med en solid arv kunne åbne vejen til de højeste poster i enevældens Danmark. Det var slet ikke utænkeligt at gøre sig fortjent til et adelskab, og om ikke andet så kunne man jo *købe* et adelspatent. Borgmester Niels Jacobsens og biskop Mads Jensen Medelfars efterslægt er overvældende vidnesbyrd herom. Der er ingen tvivl om at disse – og andre slægter af samme oprindelse – så at sige har gennemsyret en meget stor del af den gamle overklasse i løbet af de følgende århundreder.

Et studium af disse typer af social bevægelighed vil kaste et interessant lys over mennesker og deres muligheder, og det vil tillige give os en ny og øget viden om det danske samfund og om de slægtsbånd der binder nuti-

dens danskere sammen. Der er god grund til at dyrke undersøgelser over den sociale lagdeling i samfundet. Som der stod i Fortid og Nutid i 1971.

Noter

Hvor der ikke er givet særlig henvisning, stammer oplysninger om adelige og adelslægter fra Adelsårbogen.

1. Ifølge Dansk Sprognævn findes et tidligt eksempel på den nye brug af ordet i Magisterbladet 20.11 1967, hvor det anvendes af arkivar Grethe Ilsøe.
2. Fortid og Nutid, bd. 24, h. 6, 1971, s. 643-58.
3. Sammesteds s. 645.
4. Knud Prange: Lavadelsskæbner i senmiddelalder og renaissance, Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance (Festskrift til Poul Enemark), 1983, s. 219-32.
5. Knud Prange: En næsten ukendt kvinde i 1400-tallets Danmark – Johanne Hansdatter Podebusk og nogle af hendes kvindelige slægtninge. Brian Patrick McGuire (red.): Mennesker i Danmarks og Europas Middelalder, 1986, s. 195-215.
6. Anders Thiset: Dansk Biografisk Leksikon (1. udg.), Erling Ladewig Petersen: Adelige godsejertyper i 1600-tallet. Tradition og kritik (Festskrift til Svend Ellehøj), 1984, s. 285-305, spec. s. 295 ff. og H. Berner Schilden Holsten: Sophie Staverskovs Silketæppe og lidt om andre vaabenpriedede Textilier, Fra Arkiv og Museum, Serie 2, h. 1, bd. 8, 1924, s. 337-367.
7. Om systemet for anevåbeners rækkefølge se: Knud Prange: Våbenanetavlen, 1982, s. 11 ff. og samme: Kønskvotering på gravsten? Heraldisk Tidsskrift bd. 6, nr. 52, 1985, s. 57-64.
8. H. Berner Schilden Holsten (se note 6), s. 363 og 362.
9. Der er givet en analyse af de forskellige fejltyper i J. C. Bille Brahe: Gravmindernes Vidnesbyrd, 1985, s. 34 ff.
10. H. Berner Schilden Holsten (se note 6) mener med urette at Gisela er stedmor til Kirsten, jvfr. Knud Prange: Fru Johanne i Vindum – en studie over slægtskab mellem højadel og lavadel, Heraldik i Norden, 1984, s. 261-273.
11. Svigermoderen var ganske vist ikke en Rafvad, men en Vognsen af Hørbylund. De to slægter førte dog samme mærke i skjoldet, og våbenet skal derfor sikkert (trods variation i hjelmtegnet) identificeres som: Vognsen. Adelsårbogen oplyser (under slægten Viffert), at den pågældende kvinde – Viffert Johnsens kone – skulle være en Skram »ifølge våbenerne på Joen Madsens gravsten«. Dette er næppe rigtigt, da stenen (i Aaestrup kirke, Hornum herred) netop har et våben med en ørneklø i den pågældende generation.
12. Navnet Tønne kommer først ind i slægten Viffert så sent, at der ikke kan have levet en Tønnesdatter Viffert på dette tidspunkt.
13. Knud Prange: Våbenanetavlen, 1982, s. 19 f.
14. Adelsårbogen har kun oplysningen om 1450, det andet dokument er fra 24.9. 1454.
15. Simon Lauridsen regnes normalt for en Udsen, men han er ikke omtalt i Adelsårbogens stamtavle. Han kan tænkes at være søn af Laurids Ebbesen, der var foged på Aalborghus i 1440'erne (Reperetoret, l.r. nr. u 538) og som igen kunne være søn af Ebbe Henriksen (Udsen).
16. Aage Brask: Kjellerup, 1943, s. 70 ff.
17. Erling Ladewig Petersen (se note 6). De følgende oplysninger om Laurids Ebbesens økonomiske forhold er hentet fra denne artikel.
18. Det er en misforståelse når Erling Ladewig Petersen (se note 6, s. 296) omtaler de pågældende som Ellen Gøyes næstsøskendebørn. Sammesteds er Christen Krag ved en fejltagelse blevet til Christen Kruse.
19. Jens Holmgaard (udg.): Viborg Landstings skøde- og pantebog 1624-37, 1966, s. 51 f og 56.

20. Oluf Parsbergs morfar var fætter til Elisabeth Arenfeldts kusine, Kirsten Munk, og hans hustru Karen Kruse var næstsøskendebarn til Laurids Ebbesen.
21. Mogens Kruse angives i Adelsårbogen at være født 1629, men iflg. samme kilde skulle faderen være død allerede 22.1. 1628! Sophie Staverskovs mor var tidligst født 1573, datteren altså næppe før 1590 – snarest senere – så det er ikke utænkeligt at hun skulle kunne få børn efter 1635.
22. Ifølge Adelsårbogens stamtavle over slægten Kaas (Mur-K.) var datteren Maren gift med Jonas (skal være Johan) Valentin Schubart. Hvis det er rigtigt, er hun stammor til slægten Schubart og dermed til greverne Johan Ludvig Reventlows og Ernst Schimmelmanns hustruer. Sagen er dog tvivlsom, da Maren må være født mellem 1649 og 1658 (forældrenes vielse og faderens død), og hendes søn skulle (iflg. Schubart-stamtavlen) være født 1668. Dertil kommer at oplysningerne om hendes ægteskab stammer fra en epitafieindskrift – Adelsårbogen henviser til Hofmans Fundationer – men her omtales damen som Mette Kaas, ikke Maren.
23. De to døtre der angives gift med henholdsvis Søren Ged og Poul Ibsen udgår. De pågældende mænd var ganske vist svogre til Karen Lauridsdatter (Udsen)'s mand, Bertel Hørby, men slægtskabet går via Bertel Hørbys mor, Inger Benderup, se nedenfor. Også Hans Lauridsen i Testrup udgår. Hans placering på Udsen-stamtavlen skyldes en misforståelse af den senere omtalte dom fra 1594. Hans Lauridsen nævnes i sagen fordi han var gift med Inger Bertelsdatter Hørby.
24. J. L. A. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme IV, 1848, s. 400-405.
25. Det drejer sig om Rasmus, som Adelsårbogen intet ved om, Enevold, Maren – Adelsårbogen mangler hendes navn – som var gift med Jørgen Daa og en anonym datter, der var gift med den uægteskabeligt fødte bispesøn Frands Munk.
26. Knud Prange (se note 4, 229).
27. Rigsarkivet, Thisets samlinger 3. afd.: Otte Brahe 31.7. 1562, Bertel Hørby 2.4. 1559 og 21.6. 1562.
28. Chr. Villads Christensen: Nogle Meddelelser om Nørbækgaard. Jydske Samlinger 2. R., Bd. 4, 1893-95, s. 230-79, spec. s. 254 ff.
29. Adelsårbogen 1952, tilføjelse til Mund-stamtavlen fra 1898.
30. Adelsårbogen omtaler en tredje datter, Ingeborg, der 1594 skulle være gift med Anders Skriver i Testrup. De er ikke fundet nogetsteds, og åretallet antyder at kilden må være den tidligere nævnte retssag fra 1594 (note 24), så der er formentlig tale om en forveksling med søsteren Inger gift med Hans Lauridsen Skriver i Testrup.
31. (Anton Blaabjerg): Slægten Hvid fra Vest-Himmerland, Slægtsarkivet Viborg u.å., B s. 20 f.
32. Jeg kan takke genealog Anton Blaabjerg for denne oplysning – stenen er ikke omtalt i Trap: Danmark.
33. Wilhelm Lassen: Biskop i Lund Dr. Mats Jenssøn Medelfar's agnatiske Descendenter af Navn: Wibe og Lund. Christiania 1901.
34. Carsten Teilman Hald: Oversigt over de adelsdiplomer der er tildelt Niels Jacobsens descendenter eller disses ægtefæller. Personalhistorisk Tidsskrift 15. r. bd. 2, 1967-68, s. 219-25. Jvfr. Albert Fabritius (udg.): Borgmester Niels Jacobsens stambog, 1966.

To Århus-prospekter

AF GUNNAR RASMUSSEN

I Købstadmuseet »Den gamle By«s lokalhistoriske samling opbevares bl. a. to store, gamle prospekter af Århus i fugleperspektiv. På grundlag af enkeltheder på de to malerier fastslås det, at de to panoramaer gengiver Århus i 1600-årene, og ud fra billederne gives en topografisk skildring af byens daværende udstrækning og særpræg. Endvidere er det forsøgt at udrede maleriernes proveniens og at følge billedernes skæbne gennem tiderne.

Blandt de topografiske Århus-billeder, der befinder sig i den lokalhistoriske samling i Købstadmuseet »Den gamle By« i Århus, indtager to gamle, malede byprospekter en særstilling. Når disse billeder tiltrækker sig særlig opmærksomhed, skyldes det ikke kun deres størrelse – malerierne måler henholdsvis ca. 90 × ca. 170 cm og ca. 95 × ca. 125 cm – men først og fremmest, at prospekterne gengiver Århus by's udseende for henholdsvis ca. 350 år og ca. 300 år siden.

Billedet (mus.nr. A.M. 1728, fig. 1), der viser den ældste situation, er et oliemaleri på lærred. For neden på den gamle, profilerede, sortmalede ramme er der med gult påmalet følgende tekst: 1791 den 10. Marts er denne Tegning af Aarhus, saaledes som Byen var i de Ældre Tider, af Hr. Justitz Raad og Professor Worms arvinger Givet til Raadstuen.

Af denne tekst fremgår det således, at maleriet allerede i 1791 viste fortidens by for datidens mennesker, og at den tidligere ejer var rektor ved Århus Katedralskole Jens Worm (1716-90). Jens Worm var en sønnesøn's søn af den berømte læge og oldforsker Ole Worm (1588-1654) og som denne født i Århus. Efter at have studeret teologi i København vendte han tilbage til sin fødeby i 1740 som konrektor ved Århus Katedralskole. Her blev han i 1745 vicerektor og i 1752 rektor, en stilling han beklædte til 1775. Som rektor lykkedes det ham at få opført en ny skolebygning langs Skolegade/Mejlgade 1762-66. En del af denne bygnings mure indgår endnu i dag i Katedralskolens hvide bygning øst for Domkirkens kor. Jens Worm var også historisk interesseret, og han leverede Århus-stoffet til Erik Pontoppidans Danske Atlas, der udkom i perioden 1763-81. Hans største

indsats var imidlertid udgivelsen af Danmarks første forfatterleksikon: »Forsøg til et leksikon over danske, norske og islandske lærde mænd, som ved trykte skrifter havde gjort sig bekendte«, I-III, 1771-84¹.

For at bestemme tidspunktet for det bybillede fra »de Ældre Tider«, som maleriet gengiver, må der foretages en nærmere analyse af billedets enkeltheder. Det første, man bør bemærke, er, at kortet er orienteret med nord nedad, hvad der er i modsætning til principperne for moderne korttegning. Heraf følger, at syd er opad, øst til venstre og vest til højre for beskueren.

Billedet er domineret af byens to kirker. Domkirken i øst og Vor Frue Kirke og Kloster i vest. Selv om der ikke kan herske tvivl om, at kirkerne tidligere har virket meget overvældende i de små byer med de mange lave huse, er det dog givet, at situationen her er overdimensioneret. På Domkirken er det navnlig det høje spir, som tiltrækker sig opmærksomheden. Og det er netop dette spir, der tidsmæssigt sætter en øvre grænse for billedets datering. Domkirkens høje spir brændte nemlig den 24. maj 1642 efter et lynnedslag. Det nye spir, som rejstes i 1662, var betydeligt lavere.

Den nedre tidsgrænse fremkommer ved at betragte et andet væsentligt træk ved byen, nemlig Århus Å. På maleriet løber åen som en nogenlunde lige linie tværs gennem billedet fra højre til venstre, ud til Bugten. Helt til højre ses Århus Møllers bygninger, der lå, hvor den nuværende Møllepark med Århus Kommunes Bibliotekers Hovedbibliotek findes i dag. Såvel selve mølleåen som omløbet ses. Vejen, der fører over begge løb og forbi møllebygningerne, er den nuværende Vester Allé.

På sin vej mod Bugten passerer Åen broen ved det gamle vadested, som har givet navn til gaden Immervad, der forbinder vadestedet med Lille Torv. Allerede i middelalderens sidste århundreder var der her etableret en bro, der førte færdselen over åen, og som formidlede forbindelsen mod syd, der gik op over den stejle bakke, som på grund af broen fik navnet Brobjerg, ligesom gaden blev kaldt Brobjerggade, fra 1824 ændret til Frederiksgade².

I nærheden af Åens udløb i Bugten, ud for Skolegade, ses endnu en bro. Det må være denne bro, der i 1634 i byens kæmnerregnskaber flere gange omtales som den nye bro ved Mindet, dvs. ved å-mundingen, og som svarer til den senere Mindebro, der nu indgår i Mindebrogade³. Maleriets situation må altså være fra tiden efter 1634 og, som vi tidligere har konstateret, fra før 1642. Altså fra tiden mellem 1634 og 1642, eller fra ca. 1640.

Hvis vi derpå vender os til gadenettet, vil det være naturligt, at gå ud fra centrum, dvs. Store Torv og Lille Torv. Mellem disse torve ses en portbygning med spir. Det er den såkaldte Borgport, der stammer fra middelalder-

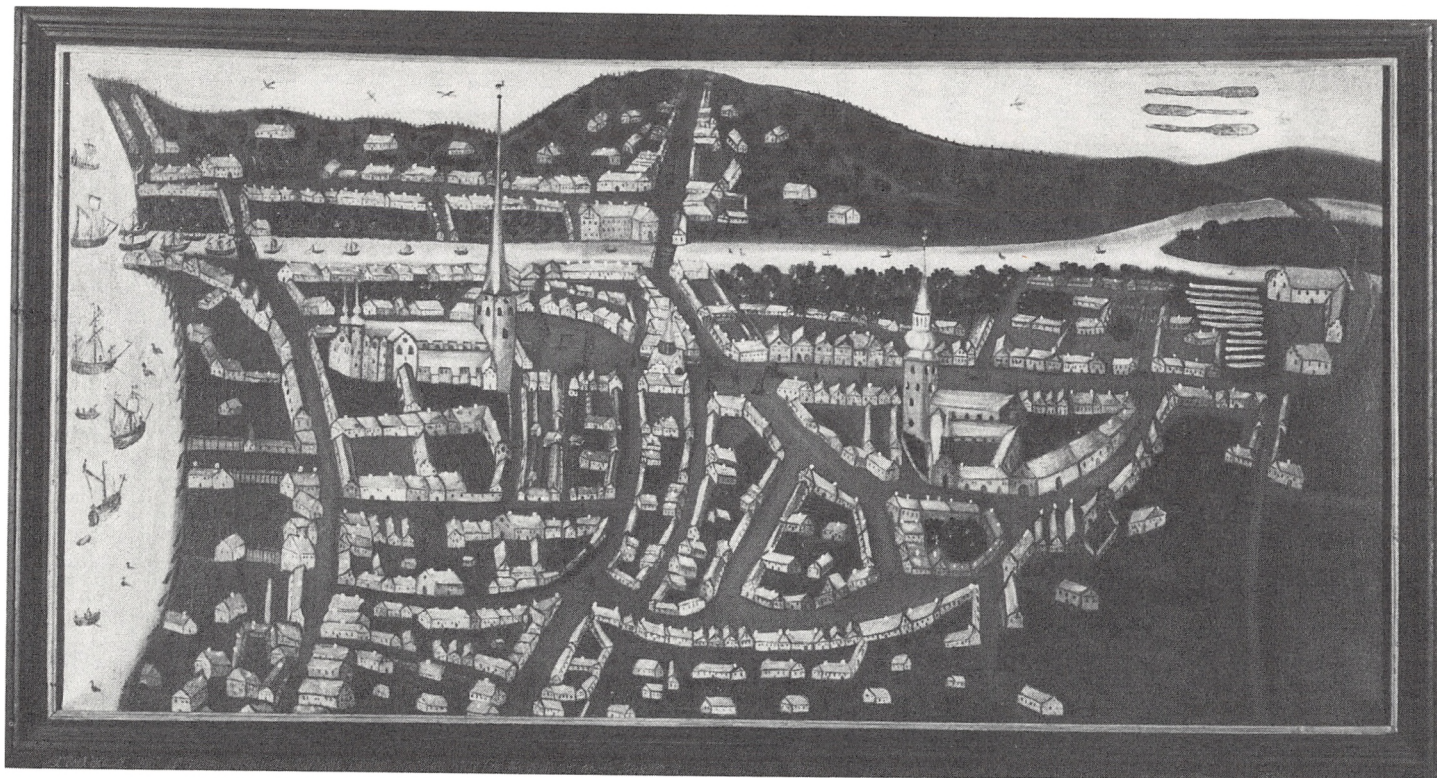
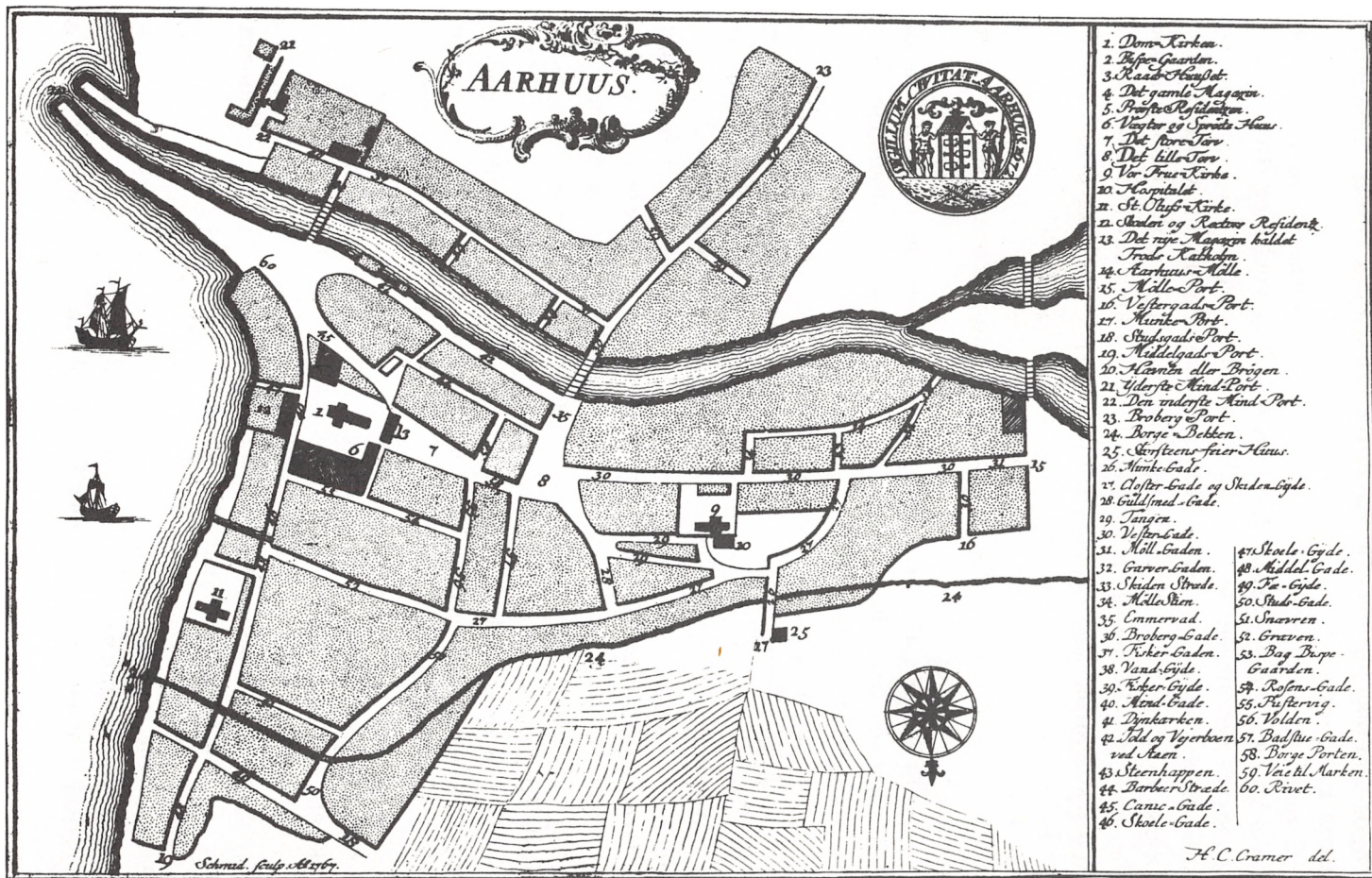

Fig. 1. Maleri på lærred, der gengiver Århus ca. 1640. På billedet er nord nedad. Byen er domineret af Domkirken og Vor Frue Kirke og Kloster. Angående gadenettet se fig. 2.

(Købstadsmuseet »Den gamle By«, mus.nr. A.M. 1728).

Fig. 2. Kort over Århus fra Erik Pontoppidans Danske Atlas, IV, 1768. Nord er nedad. Byens udstrækning og gadenet svarer til situationen ca. 125 år tidligere, se fig. 1.

1. Doms-Kirken.
2. Bysen-Gaarden.
3. Kaad-Strøgdet.
4. Det gamle Magasin.
5. Præste-Residenten.
6. Vagter og Sprætte-Haus.
7. Det store Tørv.
8. Det lille Tørv.
9. Vor Frøer-Kirke.
10. Hospitalet.
11. St. Oluf-Kirke.
12. Skoler og Rectors Residentz.
13. Det nye Magasin kaldet
Tredø Katholm.
14. Aarhus-Mølle.
15. Nølle-Port.
16. Væstergade-Port.
17. Mønstre-Port.
18. Studsgade-Port.
19. Middeld-Port.
20. Nønnen eller Brøgen.
21. Yderste Mind-Port.
22. Den indreste Mind-Port.
23. Broberg-Port.
24. Borve-Bekken.
25. Skifteens-frøer-Haus.
26. Numb-Gade.
27. Kloster-Gade og Skuden-Gjude.
28. Gullmed-Gade.
29. Tangen.
30. Vestre-Gade.
31. Mill-Gaden.
32. Graver-Gaden.
33. Skuden-Strøde.
34. Mølle-Stien.
35. Emmervad.
36. Broberg-Gade.
37. Fisker-Gaden.
38. Vand-Gjude.
39. Fisker-Gjude.
40. Mind-Gade.
41. Dymkarcken.
42. Told og Vegetboen-
vad-Haus.
43. Steinhappan.
44. Bierke-Strøde.
45. Carus-Gade.
46. Skole-Gade.
47. Skole-Gjude.
48. Middeld-Gade.
49. Pø-Gjude.
50. Skole-Gade.
51. Smørvæn.
52. Grøven.
53. Bag-Børpe-
Gaarden.
54. Rosens-Gade.
55. Følstering.
56. Volden.
57. Badstue-Gade.
58. Borve-Porten.
59. Vægtl. Marken.
60. Røvet.

H. C. Cræmer del.

To Århus-prospekter

ren, og som blev nedrevet ca. 1685⁴. Navnet er i dag bevaret i bygningskomplekset Borgporten.

Gadenettet vest og nord for Domkirken er bemærkelsesværdigt på grund af det krumme forløb af Store Torvs sydside og af Volden og Badstuegade, der går fra hver sin side af den gamle Borgport mod nord frem til Klostergade, hvor Graven fortsætter Voldens krumning ud til Mejlgade. Det nævnte gadeforløb svarer ganske nøje til placeringen af den halvkredsvold eller helkredsvold, der ca. år 1000 omsluttede vikingetidens Århus, som lå på den strandvold, der nu optages af Domkirken, som byggedes efter 1197, og dennes nærmeste omgivelser. Vikingetidens by har altså ligget inden for Skt. Clemens Stræde, Borgporten, Volden og Graven⁵. I forbindelse med volden vil det være naturligt at antage, at Borgporten markerer voldens oprindelige vestport.

I øvrigt svarer gadernes antal og forløb i store træk til gadenettet på Århus-kortene såvel i Resens Atlas fra ca. 1670⁶ som i Pontoppidans Danske Atlas, bd. IV, 1768 (fig. 2).

Ud over de allerede nævnte gader vil det være naturligt at fremhæve byens vigtigste færdselsårer: Vestergade, der løber parallelt med Åen, fra Lille Torv mod vest til Århus Møllens bygninger, Skolegade og Middelgade, nuværende Mejlgade, der ligger øst for Domkirken parallelt med kystlinien, samt Studsgade, som går fra hjørnet af Volden og Graven mod nord.

Helt i forgrunden i venstre halvdel af billedet ses Snævringen mellem Mejlgade og Studsgade. Fra hjørnet, hvor Volden, Graven og Studsgade mødes, går gaden »Bag Klosteret« og dens fortsættelse Skidengyde, nuværende Klostergade og en del af nuværende Grønnegade, i en bue nord om Vor Frue Kloster og drejer derpå mod sydvest for at støde til Vestergade. Fra Lille Torv udgår også Guldsmedgade, der dengang kun nåede frem til den lige nævnte Klostergade. Fra Klostergade ud for Frue Kloster løber Munkegade mod nord. Både Mejlgades, Studsgades og Munkegades forløb er afskåret af maleriets nederste kant, således at byens nordligste del ikke er vist på billedet.

Syd for Århus Å og parallelt med denne strækker Fiskergade sig fra Brobjerggade mod øst til Mindebrogade for derpå at fortsætte i Mindegade, ved hvis østende bebyggelsen bøjer mod syd langs kysten.

Som et kuriosum kan nævnes, at de streger eller bånd, der ses øst for Århus Mølle, angiver lærred, som er lagt til blegning. Det nævnte areal har altså været anvendt som blegdam. Denne anvendelse er bevaret i gadenavnet Blegdammen, som i 1913 blev knyttet til den nyanlagte gade på dette areal⁷.

Den udstrækning af Århus by, der fremgår af kortet, svarer i det store og hele til den senmiddelalderlige by. Først ind i 1800-årenes sidste halvdel skete der en virkelig betydelig udvidelse af byområdet.

Angående de enkelte bygninger på billedet må det generelt fremhæves, at der ikke i midten af 1600-årene har været et så stort antal gavlhuse, altså huse der har ligget vinkelret på gadelinien og vendt gavlen ud mod gaden, som kortet viser. Blandt billedets bemærkelsesværdige enkeltheder kan fremhæves den overbyggede bro, der i første sals højde fører fra Domkirkens nordre tværskib over til den nord for liggende katolske bispegård, således at biskopperne i middelalderen ugenerte kunne gå til og fra kirken. Den forbindelsesbygning blev nedrevet ca. 1660⁸.

På Vor Frue Klosters østfløjs nordende ses en tagrytter med spir. Tagrytteren markerer klosterkirkens daværende beliggenhed. Først i 1878 i forbindelse med at østfløjen blev helt fornyet, flyttedes klosterkirken til den tidligere kapitelsal i vestfløjen, hvor klosterkirken stadig findes⁹.

Endnu et bygningskompleks med en særlig historie skal omtales. På det sydvestlige hjørne af Lille Torv og Immervad ses den renæssance-købmandsgård fra 1597, der efter at være nedtaget i 1908 først blev genrejst på Landsudstillingen i 1909, hvor den rummede den historiske afdeling, og derpå flyttet til Botanisk Have, hvor den blev indviet som et permanent museum i 1914, og hvor den – som Borgmestergården – stadig er kernen i Købstadmuseet »Den gamle By«. På kortet er bygningskomplekset rigtigt angivet med hovedfløjen langs Lille Torv og kortere fløje ved begge ender. Men indtil 1788 var bygningerne på tre etager og ikke, som vist her, på kun to etager.

På Store Torv vest for Domkirkens tårn ligger byens rådhus, hvor Jens Worms maleri oprindeligt havde sin plads efter at være givet til byen. På selve torvet ses flere af datidens strafferedskaber: gabestok, galge og kag (skampæl), der alle er i brug.

I billedets øverste højre hjørne ses tre årer over hinanden, Det er Århus byvåben, som det kendes i perioden fra 1581 til 1646. Som følge af en fejlfortolkning af bynavnet – som man mente betød: åre-hus og ikke (byen ved) å-mundingen - havde man forladt det middelalderlige byvåben, der svarede til det nuværende¹⁰.

Fra 1648 kendes byvåbnet som et på fire hjørnestolper hvilende sadeltag over tre over hinanden bjælkevis lagte årer, altså helt i overensstemmelse med opfattelsen af bynavnet som: åre-hus.

Det andet byprospekt (mus.nr. A.M. 1727, fig. 3) er et oliemaleri på træ. Midt for foroven er anført såvel bynavnet: Århus, som byvåbnet: de tre

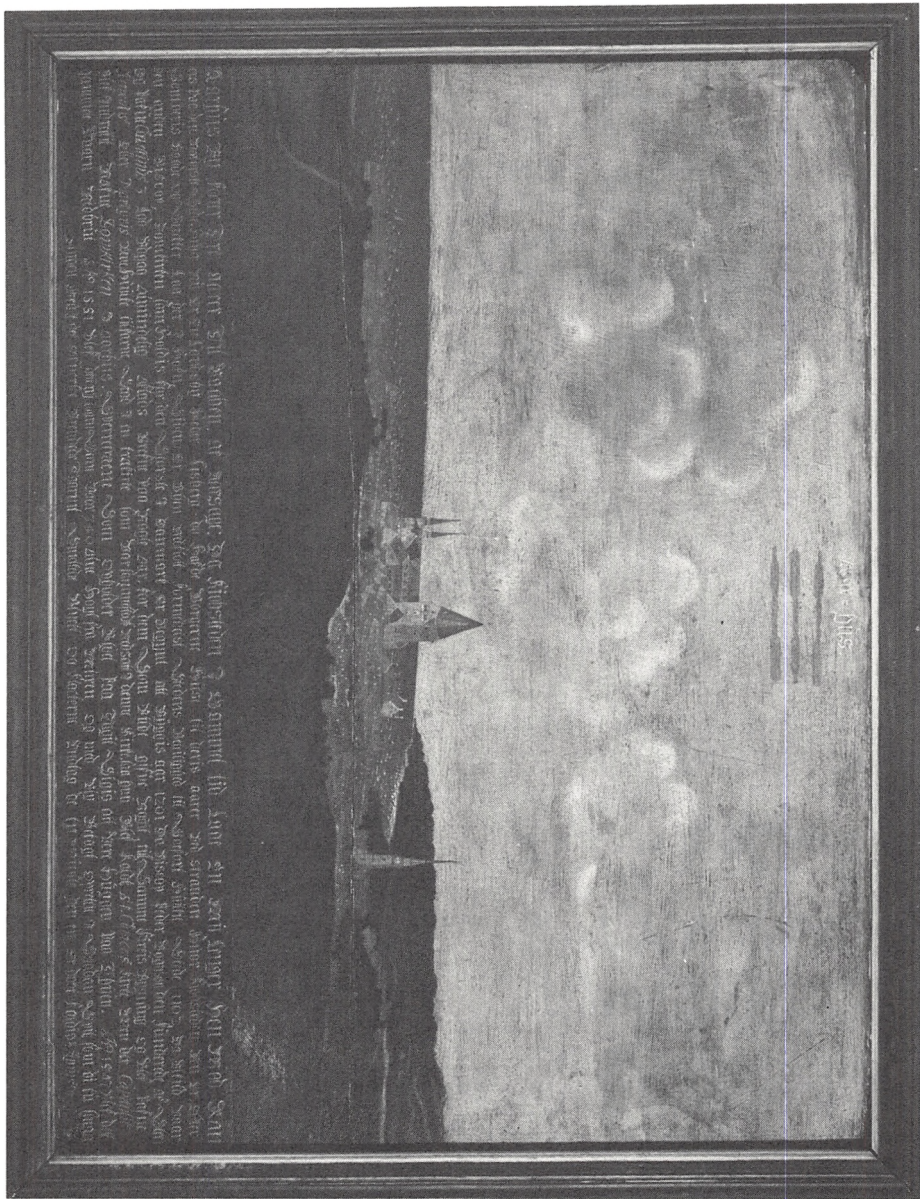

Fig. 3. Maleri på træ, der viser Århus ca. 1675. Byen er set fra NNV, fra den tidligere Galgebakke, der nu er en del af Universitetsparken. Den nederste fjerdedel af billedfeltet er dækket af en tekst, der fortæller dels byens, dels Domkirkens ældste historie. Jvf. fig. 4.
(Købstadsmuseet »Den gamle By«, mus.nr. A.M. 1727).

årer. Billedet viser Århus set fra højderne nordnordvest for byen, det vil sige fra den tidligere Galgebakke, den nuværende Universitetspark. I forgrunden ligger en del af bymarken og i baggrunden ses Bugten og Marselisborgskovene.

Også dette panorama er domineret af Domkirken og Frue Kirke. Navnlig Domkirkens vældige bygningsmasse med de to kortårne og det store vesttårn hæver sig imponerende over de mange tage på byens vrimmel af små og mellemstore huse. Denne virkning understreges ved kirkens placering i billedfeltets midte. Der kan dog næppe være tvivl om, at prospektet giver det rette indtryk af det syn, som Århus frembød helt op til forrige århundrede ved en betragtning fra højderne nord for byen.

Ud over de to kirker er det kun få bygninger, der markerer sig blandt virvaret af tage. Mellem kirkerne, nær kystlinien ses »Trods Katholm«, »det store hus« ved Mindet, med sine kamtakkede gavle. Det er bygget i 1606 af Christence Bryske til Katholm og bevarede sin imponerende størrelse, indtil nogle ombygninger omkring år 1800 formindskede huset fra fire til to etager i højden og fjernede ca. en trediedel af længden i vest¹¹. Bygningen er i dag Mindegade nr. 4.

Nord for Domkirken hæver den middelalderlige, katolske bispegård sig, idet såvel sydfløjen som det store stenhus mod vest er klart markeret. De to sidstnævnte bygninger blev nedrevet henholdsvis i 1765 og 1781¹².

Et par væsentlige enkeltheder må dog endnu fremhæves, fordi de fastsætter grænserne for det tidsrum, som billedet gengiver. Den nedre tidsgrænse bestemmes af det lave, otte-kantede spir på Domkirkens tårn. Som omtalt foran, brændte kirkens høje spir den 24. maj 1642 efter et lynnedslag. Tårnet fik derefter i 1643 en midlertidig afdækning, og i 1660'erne byggedes det her afbildede lave spir. Det andet træk, der fastlægger den øvre tidsgrænse for billedet, er det spir eller den tagrytter, der ses mellem »Trods Katholm« og Frue Kirkes tårn. Det er spiret på den tidligere omtalte middelalderlige Borgport, der lå mellem Store Torv og Lille Torv, og som blev nedrevet ca. 1685. Ud fra disse to tidsbestemmelser: efter 1660'erne og før ca. 1685 må det fastslås, at byprospektet viser Århus ca. 1675.

Byprospektet dækker imidlertid ikke hele billedfladen. De nederste 18 cm er opfyldt af en tekst på ni linier med gule bogstaver på sort grund. Denne tekst lyder, gengivet i moderniseret sprog og retskrivning, således: »Århus by fører tre årer til våben af årsag: da købstaden i gammel tid lå en mil længere hen mod Randers på den nordlige side, hvor nu er en

landsby, hedder Lisbjerg, da havde borgerne huse til deres årer ved stranden, hvor købstaden nu er, efter som deres både og snekker lå der i havn. Siden er byen nedflyttet formedelst stedets bejlighed til søfart, hvilket skete 1102, da Ulkild var anden biskop. Domkirken, som holdes for den største i Danmark, er begyndt at bygges år 1201, da biskop Peder Vognsen den funderede af sten og pave Cølestinus III lod udgå almindelig afladsbreve på nogle år for dem, som ville give noget til samme kirkes bygning, og blev pave Clementis eller Martyris bene, hvilke stod i en trækirke, som var sammesteds, nedsat i denne kirke. så hun [dvs. kirken] blev kaldt St. Clemens Kirke, men der kapitlet blev indrettet, nævnt Domkirken i Århus. Spærtræerne, som opholder blyet på taget, siges at være hugget på Tunø. Anno 1547 blev det gamle tårn nedbrudt. Anno 1551 blev det nye tårn, som var 340 alen høj fra muren [ca. 213 ½ m.!] og med bly tækket, oprettet i sådan spids, som de to små. [Anno 1642 slog lynet] ned i det øverste, brændte tårnet, smeltede blyet og klokkerne undtagen de to mindste, den ene er døbt og kaldes Agnis. Pinxit Joann ...«

De meddelte oplysninger om, at Århus oprindeligt har ligget 7-8 km længere mod nord, hvor nu landsbyen Lisbjerg findes, og om at bysamfundet først i året 1102 blev flyttet til sin nuværende placering ved munden af Århus Å, kendes også fra anden side. De er første gang nævnt i bogen »Den gejstlige historie over alt Danmarks rige«, der udkom i 1604, og som er skrevet af historikeren Arild Huitfeldt (1546-1609), der fra 1586 til kort før sin død som »rigets kansler« stod i spidsen for hele landets retsforvaltning.

Oplysningerne må imidlertid afvises som urigtige. Ad arkæologisk vej er tilstedeværelsen allerede i vikingetiden af en bebyggelse på den nordlige bred af Århus Å i umiddelbar nærhed af åmundingen veldokumenteret, navnlig ved udgravningen på grunden Sct. Clemens Torv nr. 6. Denne bebyggelse, der var omgivet af en byvold, må karakteriseres som et bysamfund på grund af tilstedeværelsen af handel og håndværk. De enkelte fundgenstande fastslår, at byen eksisterede allerede i 900-årene¹³.

Også selve bynavnet: Århus – der som foran anført betyder »åens munding«, og som skal forstås som »byen ved åens munding« – modbeviser påstanden om, at den by, som omtales i 900-årene og i 1000-årene med navnet Århus, skulle have ligget ved Lisbjerg, hvorfra der er relativt langt til nogen åmunding, enten der tænkes på Egåen eller Århus Å.

Den sidste del af maleriets tekst beskæftiger sig med Århus Domkirke, der ikke blot er byens, men hele stiftets hovedkirke. I modsætning til meddelelserne om det ældste Århus er informationerne om Domkirken og

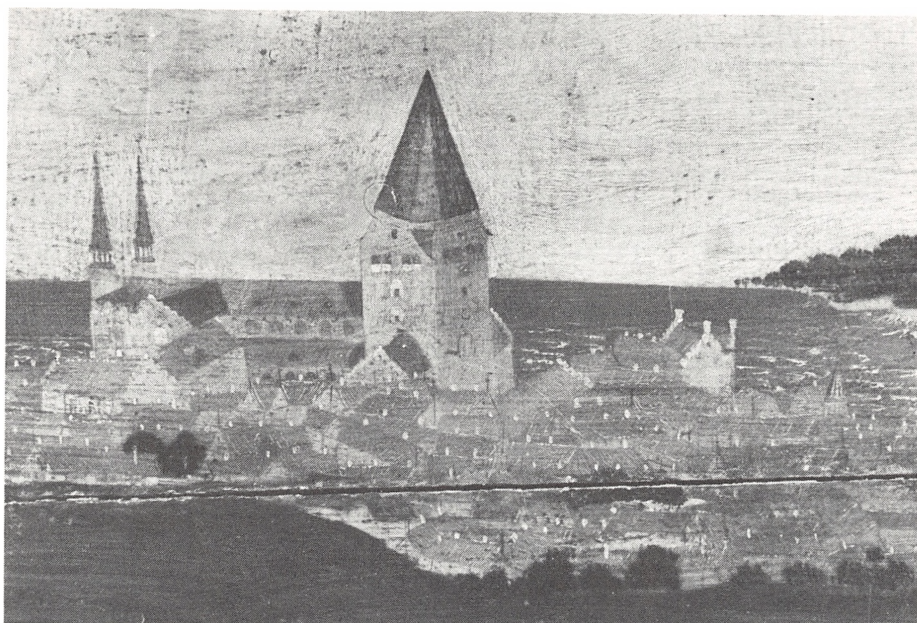

Fig. 4. Udsnit af den centrale del af maleriet af Århus ca. 1675 (fig. 3). På udsnittet ses den store Domkirke og hovedparten af de bygninger, der er omtalt i teksten, og som danner grundlaget for bestemmelsen af det tidspunkt, som billedet illustrerer.

de ændringer, den har gennemgået, rigtige. Kirkens ældste bygningshistorie er nemlig i korte træk følgende¹⁴:

Siden Sct. Clemens katedralens rejsning – påbegyndt ca. 1200 af biskop Peder Vognsen (1191-1204) – har kirken med mellemrum været underkastet ikke alene almindelige vedligeholdelsesreparationer, men også egentlige ombygninger i overensstemmelse med skiftende tiders vekslende opfattelse af arkitektoniske og æstetiske værdier.

I løbet af 1400-årene – især under biskop Jens Iversen Lange (1449-82) – gennemførtes store byggearbejder, der gav den oprindelige romanske kirke et gotisk præg. Efter reformationen forfaldt bygningen, og navnlig vesttårnets spir gennemgik mange ændringer som følge af brøstfældighed og naturkatastrofer som storme og lynnedslag.

Kirkens første spir, der sammen med vesttårnet blev rejst under Jens Iversen Lange, ca. 1460, måtte på grund af skrøbelighed nedtages i 1547. Allerede 1551 rejstes det andet spir, der var ottekantet, og som hvilede på en ligeledes ottekantet murkrone, der var fremkommet ved at opmure skrå hjørneafskæringer mellem tårnets fire gavle. Denne murkrone bevaredes

helt til ombygningen i 1870'erne. Selve spiret brændte i 1642 efter et lynnedslag, som byprospektets tekst oplyser. Få år efter – i 1660'erne – rejstes det tredje spir, et lavt, ottekantet pyramideformet spir, der fornyedes i 1775-77 i en noget strammere udformning.

Domkirkens centrale placering i maleriet og kirkens udførlige omtale i billedets tekst kunne måske tyde på, at dette prospekt oprindeligt kan have haft en eller anden tilknytning til Domkirken eller til en institution med tilknytning til kirken.

Det bysamfund, der i midten af 1600-årene har levet og virket i den på de to malerier skildrede stad, og som her har oplevet lyse og mørke stunder, har omfattet ca. 3.500 sjæle. Dermed har Århus dengang været Danmarks femte største by, idet ikke blot København men også Ålborg, Helsingør og Odense var større, selv om det ikke var mange hundrede indbyggere, der skilte de nævnte provinsbyer fra hinanden¹⁵.

Begge byprospekter har i mange år været i Århus bys eje. Det billede, der gengiver den ældste situation, oplyser selv – som det er fremgået af det foregående – tidspunktet og måden for sin overgang til offentlig eje, nemlig den 10. marts 1791 som testamentarisk gave. Hvornår og hvordan det andet billede er kommet i Århus bys besiddelse, vides ikke, og det har hidtil ikke været muligt at fastslå det via byens arkiv. Det er imidlertid sket før 1825, thi i en »Specifikation over det Inventarium, som tilhører byen, og som hører ved kærnerregnskabet for året 1825« omtales »tvende malerier i ramme« blandt inventaret i værelset ved siden af magistratssalen i rådhusbygningen på Store Torv foran Domkirken¹⁶. Der kan næppe – som det vil fremgå af det følgende – være tvivl om, at de i 1825 nævnte indrammede malerier er identiske med de her omtalte prospekter, selv om der ikke er nævnt noget om billedernes motiver.

I erindringsbogen »Århus i 1840'erne«, der udkom første gang i 1901, og som er skrevet af Rasmus Nielsen (1837-1922), søn af den århusianske byfoged og senere politimester Jørgen Nielsen (1790-1853), nævner forfatteren, at der på første sal i rådhuset i det daglige retslokale bl.a. hang »nogle prospekter af Århus i fugleperspektiv«¹⁷.

Da det gamle rådhus på Store Torv i 1857 blev erstattet af rådhuset nord for Domkirken på hjørnet af Domkirkeplads og Mejlgade blev billederne overført hertil, og i de følgende årtier omtales »2 malerier af Århus« flere gange i Inventarielisterne fra Råd-, Ting- og Arresthuset i Århus. Maleriernes placering i bygningen har dog varieret noget. I årene 1866, 1868, 1870, 1871, 1873 og 1874 er malerierne opført blandt magistratsalens inventar, dog med følgende tilføjelser: 1866 ophængt i rådhusalen, 1868

ophængt i den store sal, 1871 ophængt i oldsalen. I 1875 og 1876 er malerierne opført under byrådssalen, og i 1882 er rådhusalen angivet som stedet, hvor malerierne findes placeret¹⁸.

I midten af 1890'erne foretog Århus Museums historiske afdeling et fremstød for fra byens borgere at få overdraget genstande med tilknytning til byens historie, specielt nævnes prospekter af byen eller billeder af enkelte bygninger¹⁹. I overensstemmelse hermed anmodede Århus Museums historiske afdeling i skrivelse af 1. september 1895 byrådet om, at de gamle malerier, som fandtes ophængt i rådhusalen under meget uheldige lysforhold, for fremtiden måtte blive opbevaret i museet. Baggrunden for anmodningen var, at museet »i den nærmeste fremtid kunne realisere sin længe nærrede plan: at anbringe sager, der vedrører byen, i et særligt lokale i museet«. På sit møde den 5. september 1895 tiltrådte byrådet, at de gamle malerier blev overført til fremtidig opbevaring i museets historiske afdeling som depositum²⁰.

I Århus Museums protokol over genstande fra historisk tid er de to malerier indført som 744 og 745: 2 ikke tidligere nummererede gamle oliemalerier af Århus By, tidligere anbragt på rådhuset.

I efteråret 1895 modtog Århus Museum også »en del, Århus Domkirke tilhørende, gamle sager« til opbevaring i museet²¹.

Da Århus Museums samlinger fra historisk tid i 1926 overflyttedes til Købstadmuseet »Den gamle By« fulgte de to byprospekter naturligvis med og er nu forsynet med museumsnumrene 1727 og 1728.

Når det kommende Århus Bymuseum bliver en realitet – forhåbenligt i løbet af et par år – vil de to værdifulde billeder af fortidens Århus få et nyt hjemsted her til gavn og glæde samt berigelse for byens borgere.

Noter

1. Emanuel Sejr: Århus-Mosaik, 1967, 173-186.
2. Emanuel Sejr: Gamle Århusgader I, 1960, 59-65.
3. Århus gennem tiderne II, 1940, 183.
4. Anf. værk. I, 1939, 114.
5. H. Hellmuth Andersen, P.J. Crabb og H.J. Madsen: Århus Søndervold, en byarkæologisk undersøgelse, 1971, 267-273.
6. Resens atlas, Århus stift, udg. v. Helge Søgaard, 1967, kortbilag.
7. Århus byråds forhandlinger 1912-13 A, 427.
8. Ejler Haugsted: Udgravningerne på den katolske bispegårds tomt i Århus 1924 og 26, i Århus stifts årbøger 1927, 244.
9. Danmarks Kirker, Århus amt I, 1968, 159 ff.
9. Danmarks Kirker III, 1976, 1289-1297.

10. Helge Søgaard: Århus bys segl, i Århus stifts årbøger 1954, 5-21.
11. Th. Rasmussen: Trods Katholm, i Århus stifts årbøger 1951, 16.
Den indre by Århus, Registrering af bevaringsværdige bygninger og miljøer, 1984, 109.
12. Det i note 8 anf. værk 245 og 246.
13. Helge Søgaard: Sagnet om det ældste Århus, 1950, 21 ff. Helge Søgaard: Det ældste Århus, 1961, 9 ff. H. Hellmuth Andersen, P.J. Crabb og H.J. Madsen: Århus Sønder vold, en byarkæologisk undersøgelse, 1971, 267-273.
14. Danmarks Kirker, Århus amt, I, 1968, 127-345, passim.
15. V. Falbe-Hansen og W. Scharling: Danmarks statistik I, 1885, 566-569.
16. Det i note 3 anf. værk II, 1940, 288.
Århus Købstads arkiv, R 11: Kæmnerarkivet 1634-1885 Kæmnerregnskaber med mandtal og ligning, - 1825 -, nr. Ba 80 (Erhvervsarkivet).
17. Rasmus Nielsen: Århus i 1840'erne, 2. udg. ved Emanuel Sejr, 1959, 32 f.
18. Århus Købstad, R 1 Byforvaltningen, 1864-1893 Korrespondance vedr. Udvalget for bygninger og inventar 1864-87, nr. D 38 (Erhvervsarkivet).
19. Århus Stiftstidende 12.3.1893.
20. Århus byråds forhandlinger 1895, 175.
21. Århus museums bestyrelsesprotokol 17.10.1895 (Forhistorisk Museum, Moesgård).

Erhvervene og prisaftaleloven af 1931

En undersøgelse af organisationsindflydelse

AF BIRGIT NÜCHEL THOMSEN

I tiden mellem 1919 og 1937 var der en standende strid mellem Socialdemokratiet og de radikale på den ene side og Venstre og de konservative på den anden om tilvejebringelsen af en lovgivning om kontrol med monopoler og prisaftaler og en sådan lovgivnings former. Venstre ønskede ikke en lovgivning, der kunne føre en omfattende regulering af erhvervslivet med sig og forsøgte at gå andre veje med lov om arbejds- og erhvervsfrihed i 1929 («tugthusloven») og lov om prisaftaler i 1931. Erhvervsorganisationerne deltog i hele perioden livligt i den politiske kamp om dette spørgsmål, og det lykkedes dem under de givne forhold at få indflydelse på det politiske forløb. Dette illustreres bl. a. af den politiske beslutningsproces omkring prisaftaleloven i 1930-31.

Samspillet mellem interesseorganisationer og stat har været genstand for betydelig interesse i dansk og nordisk politologisk forskning igennem det sidste tiår¹. Studierne har overvejende været strukturelle undersøgelser, der klart har dokumenteret, at interesseorganisationerne er centralt placeret i den politiske beslutningsproces. Men man har kun i mindre grad belyst de faktiske indflydelsesrelationer i dette samspil. Studier af denne art ligger da også historikernes arbejdsmetoder og kildeanvendelse nærmere, og historikerne bør nok inddrage spørgsmålet om interesseorganisationernes indflydelse på de politiske beslutninger langt mere systematisk i deres undersøgelser, end de hidtil har gjort.

Det foreliggende er en del af en undersøgelse af samspillet mellem interesseorganisationer og stat på et udvalgt politisk område over en længere tidsperiode. Emnet er samspillet mellem organisationer og stat på pris- og monopolpolitikens område.

Der var før 1914 mangfoldige eksempler på brud på den liberale opfattelse, at prisforholdene var noget, som man principielt ikke skulle regulere. I mange lande indførtes importforbud og toldbeskyttelse på en række varer fra 1880'erne, men det var dog først under 1. verdenskrig, at man i Dan-

mark og andre lande førtes ind i en direkte planøkonomi med en dertil hørende detaljeret regulering af tilførsler og priser. Denne administration blev gennemført i et nært samspil mellem staten og de eksisterende erhvervsorganisationer, som fik en fremtrædende stilling i de mange udvalg, råd og nævn, der oprettedes til reguleringsformålene. Organisationerne gik stærkt styrkede ud af krigstidens reguleringsøkonomi².

Forholdene, som man havde oplevet dem under krigen, havde imidlertid betydelige politiske virkninger. Erfaringerne fra krigstidens planøkonomi styrkede liberale strømninger i efterkrigstidens Danmark. Især partiet Venstre gik ud af krigen med en klar liberal profil, der næppe nogen sinde tidligere havde været så markant. Den absolutte uvilje mod statslige reguleringer af erhvervslivet efterlod et blivende præg på efterkrigstidens Venstrepolitikere.

Det radikale Venstre og Socialdemokratiet havde derimod fået en vis smag for planøkonomien og måtte i 1919 fratvinges de ekstraordinære bemyndigelser, som 7. augustloven af 1914 havde givet regeringen. Som en betingelse for påbegyndelsen af liberaliseringen lykkedes det dog den radikale regering at opnå en bestemmelse i afviklingslovens paragraf 11 om, at der skulle vedtages en lov om tilsyn med priser og konkurrencebegrænsninger på monopoliserede områder³.

Gennem 1920'erne og 1930'erne bølgede der en politisk kamp mellem de radikale og Socialdemokratiet på den ene side og de konservative og Venstre på den anden om en sådan lovgivning og dens udformning. Partiet Venstre var herved i et dilemma. Antimonopolistiske holdninger var stærke i partiet og i andelsbevægelsen, men igangsættelse af en potentielt omfattende statslig regulering af dele af erhvervslivet bød den superliberale efterkrigsgeneration lige så meget imod. Bodemidlet mod monopoliserings-tendenser så man i stedet først og fremmest i en forøget udenlandsk konkurrence og forskellige former for domstolsregulering af monopolistiske fremgangsmåder. Resultatet heraf blev, at Venstre, der var tungen på vægtskålen i denne sag, i en årrække forhindrede en egentlig lovgivning på området⁴.

Erhvervsorganisationerne deltog i hele perioden livligt i den politiske kamp om dette spørgsmål. Organisationernes mål var at forhindre lovgivning eller at svække den mest muligt⁵. Dette var lykkedes for dem i 1920'erne, men efter regeringsskiftet i 1929 tog den socialdemokratisk-radikale regering påny spørgsmålet op, og en ny holmgang mellem politikerne, med erhvervsorganisationerne som aktive medspillere fandt sted i 1930-31 op til den endelige lovvedtagelse.

I det følgende skal erhvervsorganisationernes, især Industrirådets indflydelse på den endelige lov søges analyseret.

Regeringens første udspil

Den socialdemokratisk-radikale regerings første udspil kom allerede i december 1929, da den socialdemokratiske handelsminister C. N. Hauge forelagde forslag til lov om tilsyn med visse virksomheder samt om prisaftaler.

Regeringen var naturligvis meget vel klar over sin afhængighed af Venstre i denne sag. Det fremsatte forslag var derfor i hovedsagen identisk med det radikale forslag af 1919, som Venstre dengang havde været med til at vedtage i Folketinget, men som partiet senere havde ladet falde. Ifølge forslaget skulle der nedsættes et tilsynsråd, som skulle have bemyndigelse til at undersøge forholdene på områder, hvor virksomheder (af monopolagtig karakter eller virksomheder, der havde indgået prisaftaler) kunne udøve en bestemmende indflydelse på pris- og omsætningsforhold. Rådet skulle bestå af 14 medlemmer, hvoraf 1 udpegedes af kongen, 4 (sagkyndige) af ministeren, 4 af Rigsdagen, 2 af fagforeningerne og 3 efter indstilling

Handelsminister C. N. Hauge, 1870-1940. Socialdemokratisk folketingsmand, indenrigsminister 1924-26 og handelsminister 1929-36. C. N. Hauge var velkendt med problematikken omkring prisaftaler. Han var medlem af Den overordentlige Kommission og sammen med L. V. Birck m. fl. fader til Ove Rodes trustlovsforslag af 1919, der var det første forsøg på lovgivning på dette område.

C. N. Hauge: Erindringer 1870-1924, 1937.

fra erhvervsorganisationer. Rådet skulle kunne iværksætte undersøgelser og indgive indstillinger om offentliggørelse af disse og om iværksættelse af foranstaltninger.

Til C. N. Hauges forslag var der endvidere knyttet en paragraf, hvorefter selskaber og andre erhvervsdrivende efter rådets skøn skulle anmelde pris-aftaler til tilsynet⁶. Der knyttedes således nu forslag om en potentiel almen registrering til lovforslaget.

Erhvervsorganisationernes reaktioner

Regeringens lovforslag førte til, at der organiseredes en kraftig modstand af erhvervsorganisationerne. Startskuddet hertil var, at Grosserer-Societetets Komité allerede den 6.12. 1929 indkaldte Industrirådet og Dampskibsrederiforeningen til et møde den 16.12. Man vedtog her, at de store hovedorganisationer skulle føre energiske kampanjer mod lovforslaget⁷.

Industrirådet nedsatte for sit vedkommende allerede den 6.12. et trustudvalg bestående af direktørerne Benny Dessau, A. Engel, E. F. Jacob, F. Preisler, bogtrykker H. Langkjær, Dansk Arbejdsgiverforening, redaktør og konservativ folketingsmand Povl Drachmann, dr.polit. F. Pio og ingeniør og konservativ folketingsmand K. V. Koch⁸.

Udvalget holdt to møder i december og et i januar. Den 9.1. fremgik det, at hovedorganisationerne ville indkalde til medlemsmøder i København og forskellige steder i provinsen. Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation indbød til et stort handelsmøde på Børsen den 21.1. til drøftelse af lovforslaget, og Industrirådet ville indkalde industrirådsorganisationens medlemmer til et stort landsindustrimøde den 28.1. 1930⁹.

Inden mødet blev repræsentanterne for Industrirådet indkaldt til møde med repræsentanter for Det konservative Folkeparti den 14.1.¹⁰. Her ønskede partiet at drøfte regeringsforslaget. Allerede forinden havde dog den konservative rigsdagsgruppe den 10.12. 1929 (mod Arnold Fraenkels anbefaling) besluttet pure at gå imod det fremsatte forslag¹¹. Det var således ikke for at søge hjælp og råd vedrørende deres politiske stillingtagen, at de konservative gik til møde med Industrirådet. Langt snarere har det været en samordning af modstanden mod forslaget, der her stod på dagsordenen.

Vedrørende det faktiske indhold i lovforslaget kunne Industrirådet hale en gammel betænkning udarbejdet i 1920 frem af skuffen, hvilket da også skete. Det interne notat om lovforslaget af 3.12. 1929 var kun en let tillem-pet udgave af argumenterne fra 1920 mod det da fremsatte forslag med de tilføjelser, som den ny paragraf om mere almen registrering gjorde nødven-

Det store lands-industrimøde den 28. januar 1930. Indbudt til lands-industrimødet var den socialdemokratiske handelsminister C. N. Hauge, embedsmænd fra handelsministeriet, medlemmerne af det nedsatte folketingsudvalg, repræsentanter for de øvrige hovedorganisationer samt et stort opbud af repræsentanter for dansk industri fra alle landets kanter. (Se Tidsskrift for Industri 1.2.1930). Forsamlingen vedtog enstemmigt en resolution, der vendte sig mod regeringens lovforslag, som »i praksis vil virke som en forberedelse til en socialisering af den industrielle produktion ...«. Handelsministeren var stram i masken og forlod mødet i utide.

Tidsskrift for Industri 1. feb. 1930.

dig. Man så i denne paragraf en mulighed for at vende tilbage til krigstidens prisreguleringskommission og udtrykte sin undren over, at alene arbejderens lønaftaler var undtaget loven. »Mens der således ingen tvivl er om, at en aftale mellem vognmænd om en bestemt takst for at køre en vis strækning vil falde ind under tilsynsrådets domæne, så vil den aftale om betaling, hvorved chaufførernes fagforening har nødvendiggjort vognmændenes takster, ikke blive berørt af tilsynsrådets virksomhed«¹².

Overhovedet var de foranstaltninger, som Industrirådet og de øvrige hovedorganisationer nu iværksatte, møntet på at søge at samle kærnetropperne om en enig meningsmanifestation, som kunne gøre indtryk på Rigsdagen og offentligheden. Allerede i indbydelsen til landsindustrimødet rørttes krigstrommerne: »Regeringen har rettet et i sin art enestående angreb

på erhvervsfriheden, idet lovforslaget åbner adgang til, at der skabes et politisk statstilsyn med al selvstændig erhvervsvirksomhed her i landet«¹³. Landsindustrimødet skulle tjene til, at erhvervene blev hørt, og til at sikre, at man fik samlet et enigt erhvervsliv bag sig, herunder de små fabrikker og håndværket, der i startfasen viste en vis sorgløshed over for forslaget, som de mente alene vedrørte de helt store truste¹⁴.

Pressespredningen af Industrirådets (og de konservatives) synspunkter blev overgivet til redaktør Ivar Egebjerg, Industrirådet. Egebjerg tog kontakt til generalkorrespondancerne med henblik på spredning af artikler i pressen. Egebjerg var blevet tilrådet: »at indkalde generalkorrespondenter og journalister til et møde, efter omhyggeligt at have undersøgt, hvorvidt man kan vente støtte fra disse, hvor man redegjorde for trustloven, mindre for dens upåkrævede end for dens skade, dens tendens og dens løshed«. (Citat af folketingsmand P. Andersen(S), skriver Egebjerg). Derpå skulle det forsøges med Jyllands-Posten i spidsen at sprede en artikelse-rie over landet om »Russerloven og dens kvælertag«¹⁵.

Ved det store landsindustrimøde den 28.1. var der noget af stemningen fra krigs- og efterkrigsårenes store industrimøder. Der var et opbud af dansk industri fra alle landets kanter og et stort fremmøde på 600-700 repræsentanter. Til stede ved mødet var endvidere den socialdemokratiske handelsminister C. N. Hauge og embedsmænd fra handelsministeriet, medlemmerne af folketingsudvalget vedrørende det omstridte forslag samt repræsentanter fra de øvrige hovedorganisationer m.fl.¹⁶.

Efter et foredrag om den vidtgående kontrol med erhvervslivet, som den norske prislov af 1926 havde ført med sig, holdt rådets formand, Chr. Overgård, en stor tale med voldsomme angreb på regeringens forslag, »Socialiseringsloven«, som man kaldte det. Talen bakkedes op af en række andre taler ved mødet. Forsamlingen vedtog enstemmigt en resolution, der vendte sig mod regeringens lovforslag, som »i praksis vil virke som en forberedelse til en socialisering af den industrielle produktion...«¹⁷. Handelsministeren var stram i masken og forlod mødet i utide¹⁸.

Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation havde sagt fra ved en resolution mod forslaget den 21.1.¹⁹. Håndværkerforeningen i København angreb loven i kraftige vendinger i en henvendelse den 22.1. Man fandt, at loven i lige så høj grad kunne vendes mod håndværket som mod industrien, da alle ifølge § 5 principielt kunne underlægges tilsyn²⁰. Den 6.2. 1930 indgik endvidere en protest fra Dansk Dampskibsrederiforening²¹.

Organisationerne havde således sat alle sejl til for at forhindre lovens gennemførelse, og Industrirådet gav i en leder i Tidsskrift for Industri

udtryk for den opfattelse, at erhvervenes modstand mere eller mindre havde umuliggjort forslaget. Dette var dog nok en for optimistisk vurdering.

Venstres holdning

Den dobbelthed og undertrykte uenighed, der til stadighed havde været i Venstre på monopolspørgsmålet, brød åbent frem, da regeringen fremsatte sig monopollovforslag i samlingen 1929/30. Der var en betydelig gruppe i Rigsdagens Venstre, som følte sig tiltalt af det fremlagte forslag, herunder f.eks. J. Jensen-Klejs, C. O. Pedersen og blandt de yngre især Olav Olsen og Otto Himmelstrup²². På den anden side stod Th. Madsen-Mygdal, P. P. Pinstруп, M. N. Slebsager, Oluf Krag m.fl. Niels Neergård hældede til den samarbejdende fløj²³. Resultatet af den uafklarede situation var, at man vedtog at gå sagligt ind i forhandlingerne²⁴.

Splittelsen i partiet fremtrådte på ny i marts 1930. Venstres medlemmer i folketingsudvalget var stemt for, at man tog et positivt standpunkt i den forstand, at man ville forhandle om lovforslaget, som man imidlertid ville ændre totalt²⁵. I første omgang blev dette dog underkendt af rigsdagsgruppen, der fulgte Madsen-Mygdal, J. Stensballe, Slebsager, L. Nørskov og Inger Gautier Schmit, der modsatte sig, at man engagerede sig for stærkt i forhandlingerne²⁶. Man skulle i stedet angive Venstres stilling i betænkningen, og sagen skulle senere behandles i partiet.

Det fremsatte forslag nåede dog ikke at blive færdigbehandlet i udvalget i den pågældende samling.

Sagen var herefter død sommeren over, men levede op igen i folketinget og dermed også i organisationerne, da regeringen den 2.12. 1930 fremsatte et nyt forslag.

Londonresolutionen og nye udspil

Monopolproblemet var et internationalt fænomen, som ikke længere lod sig ignorere. I sommeren 1930 holdt den internationale parlamentariske union et møde i London, hvor alle Rigsdagens partier havde været repræsenteret. Ved dette møde var der blevet vedtaget en resolution om monopolspørgsmålet, som således alle danske partier havde godkendt. Resolutionen opfordrede til anmeldelsestvang og offentlig registrering af monopolaftaler, offentliggørelse af aftaler m.v. På grundlag af oprettelse af særlige kartelkommissioner skulle der kunne rejses anklage ved de kompetente domstole, der dels kunne omstøde aftaler, dels idømme straf²⁷.

Th. Madsen-Mygdal, 1876-1943. Folketingsmand for Venstre, statsminister 1926-29. Madsen-Mygdal var den mest fremtrædende repræsentant for den liberalisme, der slog igennem i Venstre i 1920'erne. Sammen med bl. a. Oluf Krag, J. P. Stensballe, P. P. Pinstrup og M. N. Slesbager m.fl. førte han denne linje igennem i partiet. Skønt stærkt fjendtlig over for monopoler og prisaftaler, ville han ikke gå ind på forslag, der kunne udvide statens bemyndigelse over erhvervslivet.

Tidsskrift for landøkonomi 1943.

Londonresolutionen og det forhold, at den var blevet vedtaget med støtte fra repræsentanter for alle Rigsdagens partier var klart vand på regeringspartierne mølle. Handelsminister Hauge var da heller ikke sen til at pålægge ministeriets embedsmænd at tilpasse regeringens forslag til Londonresolutionens principper²⁸. Man forelagde den 2.12. 1930 et nyt forslag, som de politiske partier mere eller mindre måtte føle sig bundne til om ikke ligefrem at støtte, så i hvert fald at forhandle om²⁹.

I ministeriet blev det kontorchef E. Moltke, der fik overdraget den opgave »at ændre det i sidste rigsdagssamling forelagte forslag« i overensstemmelse med Londonresolutionens principper³⁰. Den samme Moltke, som i øvrigt var blevet forfremmet til kontorchef af C. N. Hauge ved dennes tiltræden, havde i første omgang ikke rigtig fået fat på, hvad der nu skulle ske, idet han fremlagde et memorandum og et forslag efter nordamerikansk-canadisk mønster, som var et ganske andet end det politisk målrettede forslag nærmere omtalt nedenfor.

Tilslutningen til Londonresolutionen havde sin klare virkning i Venstres rigsdagsgruppe, hvor lovgivningstilhængerne med kraft kunne forfægte det synspunkt, at man efter det passerende ikke kunne gå imod resolutionens

principper, og at spørgsmålet alene stod om, hvorvidt handelsministeren loyalt havde udformet paragrafferne efter resolutionens principper (Otto Himmelstrup)³¹. Splittelsen i Venstre på dette spørgsmål var dog tydelig, idet efterkrigsgenerationen absolut ikke kunne forsones sig med en lovgivning, der indebar blot den svageste lighed med prisreguleringen under 1. verdenskrig. Madsen-Mygdal, Krag, Slebsager I. C. A. Larsen, Pinstrup m.fl. var klart på denne linie³². Resultatet af forhandlingerne blev dog i første omgang en beslutning om, at vedtagelsen af Londonresolutionen bandt, og at man måtte forhandle ud fra dette grundlag, og en af lovgivningstilhængerne, Olav Olsen, fortsatte som ordfører³³.

Industrirådets reaktioner på regeringens nye udspil

Umiddelbart efter forslaget fremsættelse indbød Det konservative Folkeparti den 6.12. 1930 lige som året før repræsentanter for Industrirådet til et møde med repræsentanter for partiets rigsdagsgruppe for at drøfte det fremsatte forslag til lov om prisaftaler m.m.³⁴.

Mødet fastlagdes til den 19.12. 1930. Heller ikke denne gang havde det indkaldte møde med Industrirådet tilsyneladende den funktion, at Det konservative Folkeparti ville søge råd om, hvorledes partiet skulle forholde sig. Allerede den 12.12. 1930 var der nemlig møde i partiets rigsdagsgruppe, hvor man vedtog at afvise lovforslaget med samme begrundelse som året før³⁵. Indkaldelsen udløste derimod, at Industrirådet på sit møde den 16.12. 1930 drøftede det af regeringen fremsatte lovforslag og enstemmigt vedtog en udtalelse mod forslaget³⁶.

I Industrirådet så man faren for, at regeringens lovforslag med London-resolutionen som udgangspunkt ville blive gennemført. Den konservative folketingsmand og medlem af rådet Povl Drachmann kunne meddele, at det farligste ved situationen var, at forskellige venstremænd inden for handelsbevægelsen fra tid til anden offentlig havde tilkendegivet en vis tilslutning til tanken om en trustlovgivning³⁷.

Af et internt notat, der minutiøst gennemgik regeringens forslag paragraf for paragraf, kender vi Industrirådets bedømmelse i detaljer. De væsentligste paragraffer og bedømmelsen af disse vil kort blive skitseret³⁸. Ifølge regeringsforslagets § 1 skulle der oprettes et råd, hvortil karteller og truster o.l. sammenslutninger skulle anmelde prisaftaler m.m., for at disse kunne få nogen retslig gyldighed. Anmeldelsespligten skulle ikke alene gælde trusternes og kartellernes aftaler, men tillige tilsvarende aftaler på erhvervsområder, hvor det samlede antal ensartede virksomheder i hele

Christen Overgaard, 1876-1954. Ingeniør, direktør for Burmeister og Wain, formand for Industrirådet fra 1926. Chr. Overgaard ledede Industrirådets modstød mod regeringens forslag om kontrol med prisaftaler 1930-1931.

Johs. Hansen: Hovedtræk af Industrirådets historie 1910-1935, 1935.

landet var under 50. Dette ville i praksis inddrage så at sige hele industrien under tilsyn, mens håndværkernes, detailhandlernes og landbrugets aftaler friholdtes for registrering. Paragraffen var således efter Industrirådets opfattelse udelukkende vendt mod industrien og visse dele af importhandelen.

Også regeringens forslag til tilsynets sammensætning vakte mishag. Londonresolutionen havde tiltrådet en uafhængig kartelkommission, i regeringens forslag var tilsynet givet til et råd, hvis medlemmer alle var udpeget af regeringen. Det var dette råd, der skulle drage omsorg for registrering og offentliggørelse af anmeldte aftaler og foretage undersøgelser af eventuelt misbrug. Rådet var blevet givet bemyndigelse til at optage forhandlinger med virksomhederne med henblik på ændring af forhold, det fandt urimelige. I Industrirådet fandt man, at § 6 rummede den farligste, mest vidtgående magt over de af loven berørte virksomheder. Denne paragraf var da også uden forbindelse med Londonresolutionen og blev tilskrevet handelsminister C. Hauge, som hans (socialdemokratiske) bidrag til loven. Industrirådet fandt også, at Huges strafregler i loven afveg fra Londonresolutionens forudsætninger.

Industrirådets udtalelse af 16.12. afviste følgelig det nu fremlagte forslag – og det nogenlunde med samme begrundelse, som man havde fremført tidligere. Om en lovgivning, som gjorde bestemte trustmisbrug ulovlige og

strafbare, ville Industrirådet altid forhandle, når nødvendigheden af en sådan lovgivning var godtgjort ved henvisning til bestemte stedfundne misbrug her i landet. Men man måtte bestemt modsætte sig det foreliggende forslag, der ganske savnede faste regler for, hvad der var lovligt og hvad ikke, og som ville inddrage store dele af erhvervslivet under et statsorgans skønsmæssige kontrol. Udtalelsen udsendtes den 18.12. 1930 til Industrirådets medlemmer, til medlemmerne af landstinget og folketinget samt til følgende hovedorganisationer: Dansk Dampskibsrederiforening, Grosse-erer-Societetets Komité, Landbrugsrådet og Provinshandelskammeret. Desuden gik udtalelsen til dagbladene, korrespondancebureauerne og Ritzau³⁹. Erklæringskrigen var begyndt på ny.

Brydningerne i Venstre. Højrefløjens sejr

De konservative satte sig fra starten i januar 1931 bestemt imod det fremsatte lovforslag ud fra synspunkter, der stort set svarede til Industrirådets og de øvrige hovedorganisationers⁴⁰. Man desavouerede åbent den konservative repræsentant ved Londonkonferencen A. Fraenkel, som efter Christmas Møllers udsagn ikke kunne tegne partiet i denne sag⁴¹. Da – under forhandlingerne i landstingsudvalget – Christmas Møller den 16.4. 1931 forelagde forslag om nedsættelse af et udvalg om spørgsmålet, fik dette forslag ingen tilslutning i rigsdagsgruppen, som fastholdt at ville gå imod loven, selv om den forbedredes⁴². Samme holdning udtryktes, da sagen igen var oppe i rigsdagsgruppen den 22.4. 1931⁴³.

Venstre var jo derimod, som vi har set, delvis forhandlingsvenligt. I månederne januar til marts foregik der en faktisk magtkamp i partiet om, hvorledes man skulle stille sig mellem den lovgivningsvenlige fløj, som ville forhandle på regeringens og Londonresolutionens præmisser, og superliberalisterne, der ønskede udformet et lovforslag i overensstemmelse med de principper, der var fastlagt i erhvervsloven i 1929 – eller frihedsloven, som den også betegnedes i partiet.

Kampen udspillede sig ved møder i rigsdagsgruppen den 12.2., den 19.2., den 12.3., hvor den i hovedsagen var afgjort, samt i møder den 21.4. og den 23.4. 1931⁴⁴. Allerede ved møderne den 12.2. og 19.2. lykkedes det højrefløjen at forhindre, at denne sag blev endelig afgjort i folketingsudvalget⁴⁵. På grund af uenigheden i partiet henlagdes spørgsmålet til behandling i et fælles udvalg mellem de to rigsdagsgrupper, hvori formændene for de to grupper Madsen-Mygdal og J. Jensen-Klejs indtrådte⁴⁶.

I dette udvalg skabtes det forslag, som Venstre var villig til at indgå

forlig om i folketingsudvalget. Det fremgik af forslaget og af forhandlingerne i partiet den 12.3. 1931, at det var de gamle, stærke, superliberale partisoldater, der havde trukket det længste strå. Otto Himmelstrup ønskede at afgive særbetænkning i tinget i protest, men bragtes derfra af Neergård, som i øvrigt selv havde støttet mindretallets synspunkt sammen med de unge⁴⁷.

Det forhold, at Madsen-Mygdal fløjen gik så stærkt mod statsregulering, må ikke misforstås derhen, at den havde nogen sympati for monopoler. Madsen-Mygdal var således skrap i munden og yderst aggressiv i sine angreb på prisaftaler under trustlovsdebatten i folketinget⁴⁸; men Madsen-Mygdal troede på en tredje udvej: det liberale samfunds genoprettelse.

Forslaget blev godkendt af socialdemokraterne og de radikale i folketinget som den bedst mulige, opnåelige løsning⁴⁹. At man ikke var ganske tilfreds, er forståelig nok. Deres eget forslag var helt skubbet til side, og det foreliggende var dikteret af Venstre på et helt andet grundlag, nemlig efter samme mønster som Venstres erhvervsfrihedslov af 1929.

Landstingets Venstre i samarbejde med erhvervsorganisationerne

Man må bemærke sig, at Venstres højrefløj i hovedsagen havde vundet sit felttog for en liberal monopollov i partiet den 12.3. 1931 og i folketingsudvalget 23.3., da man afgav betænkningen⁵⁰. Organisationerne havde ikke forinden haft lejlighed til at udtale sig om Venstres forslag. Allerede den 13.3., det vil sige dagen efter højrefløjens sejr i Venstres rigsdagsgruppe, var Venstres forslag til behandling i et internt notat i Industrirådet. Industrirådet fik nu travlt, idet det var klart, at en lov var nært forestående. I en udtalelse af 19.3. 1931 udsendte man en erklæring om Venstres forslag, der appellerede til folketinget om at udsætte loven til efter, at man havde forhandlet med organisationerne. Man henviste bl.a. til, at loven af simple retfærdighedsgrunde burde gælde ikke blot vareproduktion, men tillige tjenesteydelser og arbejde⁵¹.

Folketingsudvalget tog intet hensyn til denne anmodning. Betænkningen blev afgivet den 20.3. og loven vedtaget af folketinget ved tredje behandling den 25.3.⁵². Denne afvisning af organisationerne var utvivlsomt en politisk-taktisk fadæse, idet fremgangsmåden skabte en betydelig vrede. Der indgik henvendelser med lignende henstillinger om ikke at lovgive, før organisationerne var hørt, fra de øvrige hovedorganisationer, nemlig fra De samvirkende Købmandsforeninger den 23.3., De københavnske Handelsforenin-

gers Fællesrepræsentation den 26.3. og Grosserer-Societetets Komité den 26.3. 1931⁵³.

Folketingsforliget erstattede det foreslåede tilsynsråd med et undersøgelsesudvalg, bestående af juridiske dommere, hvilket svarede til Venstres bestandige ønske om, at det skulle være uafhængige, juridiske domstole og ikke et politisk udnævnt administrativt organ, som skulle bestyre tilsynet. Udvalget kunne foretage undersøgelse af prisaftaler, som sigtede mod at fastlægge urimelige priser på almindelige forbrugsvarer, eller som søgte sådan pris opretholdt ved utilbørlige foranstaltninger. Udvalget kunne indbringe sådanne sager for Landsretten, som kunne erklære aftaler for ugyldige og pådømme bøder. Venstre afviste Londonresolutionens anbefaling af en almen registrering med henvisning til, at man ikke ønskede et omfattende administrativt apparat til kontrol med erhvervslivet. Efter Venstres syn beskyttede erhvervsfrihedsloven det enkelte individ mod monopolerne; sigtet med den foreliggende lov var, at den skulle sikre, at domstolene kunne gribe ind til værn for den forbrugende almenhed⁵⁴.

Det forhold, at folketingsudvalget nægtede at høre organisationerne, benyttedes af Venstres højrefløj ved behandlingen i landstinget. Der skete nemlig mod sædvane en fornyet politisk behandling i landstinget, hvor Venstre yderligere strammede sine krav ved at tage vidtgående hensyn til de synspunkter, der fremsattes af erhvervsorganisationerne. Venstre gjorde herved ikke nogen røverkule af sit hjerte. I landstingsudvalgets betænkning hedder det i partiets udtalelse: »Vi har under udvalgsbehandlingen ladet os det være magtpåliggende at give erhvervslivets organisationer adgang til at yde positiv medvirkning til lovforslagets udarbejdelse, og en række erhvervsorganisationer har ydet en sådan positiv medvirkning«⁵⁵. Og det var så sandt, som det var sagt.

Der lå henvendelser til landstingsudvalget fra Industrirådet den 10.4. 1931, fra Grosserer-Societetets Komité den 27.3., og en fælleshenvendelse fra De samvirkende Købmandsforeninger i Danmark og De københavnske Handelsforeningers Fællesrepræsentation den 17.4.⁵⁶.

Organisationerne afviste som vanligt, at der var noget behov for lovgivning på dette område; men man var klar over, at det nu var alvor og stillede derfor en række ændringsforslag til loven⁵⁷. Det er i denne forbindelse interessant, at der jo havde været forbindelse mellem Industrirådet og Det konservative Folkeparti, men at partiet og de nævnte organisationer synes at have valgt forskellig strategi. Under landstingets forhandlinger søgte Christmas Møller den 16.4. forgæves at få gruppen til at nedsætte et

Johannes P. Stensballe, 1874-1956. Landstingsmand for Venstre, trafikminister 1926-29, fra 1928 tillige handelsminister. Stensballe manglede vælgertække, og han skyede at være i rampelyset, men han var en betydningsfuld forhandler i udvalg og underudvalg. I forbindelse med de foreliggende forhandlinger var det ham, der havde forbindelsen med erhvervsorganisationerne, og som sørgede for Venstres ændring af lovforslaget i landstinget.

Ingeniøren 20. okt. 1956.

udvalg i sagen. Dette blev imidlertid afvist af gruppen, der nægtede at gå ind i nogen form for forhandling om Venstres forslag og således stillede sig stejlere end organisationerne⁵⁸.

Industrirådet havde forbindelse med landstingsudvalgets formand J. Stensballe i begyndelsen af februar 1931 med henblik på muligheden af nærmere forhandlinger om trustlovsforslaget. I tidsrummet mellem den 10.4. og den 21.4. 1931 førtes der forhandlinger mellem fremstående venstrepolitikere og Industrirådet, og man nåede her frem til foreløbige ændringsforslag, som i princippet var tiltrådt af detailhandlerne og Grosserer-Societetet⁵⁹. Det var Industrirådet, der i et møde med Det konservative Folkeparti den 21.4. om aftenen kunne orientere partiet om de ændringsforslag, som Venstre ville fremsætte i folketingsudvalget den næste dag⁶⁰. Stemningen må have været noget kølig. Venstre havde i forbindelse med ændringerne søgt juridisk assistance hos den så populære ekspert Fr. Vinding Kruse, som den 20.4. i et responsum udlagde de juridiske konsekvenser af handelsorganisationernes forslag. Hans udtalelse virkede samtidig indirekte som en godkendelse af det berettigede i organisationernes forslag⁶¹.

Ændringsforslaget var for i Venstres rigsdagsgruppe den 21.4. 1931. Landstingsudvalgets formand redegjorde her for erhvervsorganisationernes henvendelser og meddelte, at Venstres medlemmer i udvalget på

grundlag heraf ønskede at fremsætte visse ændringsforslag⁶². Otto Himmelstrup protesterede mod ændringsforslagene. Forslaget ville herved blive gjort til ingenting, og han fandt det urimeligt, at organisationerne skulle være bestemmende for en sådan lovs indhold⁶³. Madsen-Mygdal fandt, at kunne man tage hensyn til erhvervsorganisationerne, så var det næppe uklogt at gøre det⁶⁴. Krag mente, at kunne man få en udformning, der mindst muligt generede partiet i byerne, og kunne det lykkes ved at tage noget hensyn til erhvervsorganisationernes ønsker, så var det værd at overveje⁶⁵. Også Slebsager og K. V. Christensen støttede⁶⁶. Man fik derefter bemyndigelse til at forhandle de foreslåede ændringsforslag⁶⁷. Det viste sig, at regeringspartierne følte sig tvungne til at sluge disse uændrede for dog at komme nogen vegne. Man tabte her i det politiske pokerspil med Venstre. Den interne opfattelse i Venstres rigsdagsgruppe var nemlig, at forkastede regeringen de nye krav, så ville Venstre være nødt til at vende tilbage til det i folketinget vedtagne⁶⁸.

Der skete ved det nye forlig følgende vigtige ændringer i loven som koncession til erhvervsorganisationernes ønsker: I lovens § 1 (Prisaftaler ... som har til hensigt at fastlægge utilbørlig pris på varer ... er underkastet prøvelse ...) erstattedes ordene »utilbørlig pris« med ordene »åbenlyst urimelige priser«. Dette var et afgrænset retsbegreb, som man kendte fra købelovens § 6, for hvilket begreb, der var en bestemt retspraksis⁶⁹. Erhvervslivet havde herved fået defineret, hvad der var lovligt, og hvad der var ulovligt. Men det var samtidig en uhørt svækkelse af loven, der herved fra en prisreguleringslov forvandlede til en lov om vareåger. I § 3 fulgte man erhvervenes ønsker om, at udvalget ikke skulle kunne tage initiativ selv, hvilket Venstre i folketinget havde tænkt sig, at det skulle⁷⁰. Ved ændringer i § 4 mistede udvalget endvidere bemyndigelse til at kunne forhandle med de enkelte virksomheder om ændring af forhold, der kunne give anledning til påtale, en af de største anstødssten hos erhvervene⁷¹. Venstre udtrykte i betænkningen sin enighed i erhvervenes frygt for, at dette kunne ende i en prisregulering som under første verdenskrig⁷².

På et par væsentlige punkter havde man ikke taget hensyn til organisationerne. Industrirådet antydede i sin henvendelse, at man i stedet for undersøgelsesudvalget havde foretrukket, at man havde taget den ordening i anvendelse, som man kendte fra lov om uretmæssig konkurrence. Her byggede man på, at den forulempede anlagde sag. Sagen kunne dog kun anlægges ved domstolene, når en sagkyndig instans – en erhvervsorganisation – gav sin tilslutning dertil⁷³. Denne tankegang gik Venstre dog ikke ind på.

Såvel af Industrirådet som af fælleshenvendelsen fra handelsorganisationerne var der endvidere stillet krav om, at også aftaler vedrørende tjenesteydelser blev inddraget under loven, hvilket ansås for en simpel ligestilling. Dette forslag vedrørte bl.a. serviceerhvervene centralt. Socialdemokraterne og de radikale havde gerne set denne ændring indført i loven. Venstre satte sig derimod, fordi man fra regeringspartiernes side som en betingelse krævede, at ændringen kun skulle omfatte private erhvervsdrivende, »og da Venstre ikke kan gå med til en lovgivning, der klassedeler folket, har denne bestemmelse måttet opgives« (Venstres udtalelse)⁷⁴.

Det stridspunkt, der her lå bag, var, at Venstre under ingen omstændigheder ville gå med til, at loven skulle få gyldighed for små selvstændige næringsdrivende, uden at den samtidig blev gældende også for arbejdsmarkedet, hvis aftaler altså også skulle kunne undersøges med henblik på, at man udnyttede en monopolstilling til at fastlægge »åbenlys urimelig pris« på arbejdskraft.

Udvalgsbetænkningens Venstreudtalelser var præget af Venstres mange ord om, hvor lydhør partiet havde været over for erhvervsorganisationerne, mens de konservative havde vist »forsvindende interesse« for denne sag⁷⁵. Det reelle forhold var imidlertid langt snarere, at partiets højrefløj havde benyttet organisationerne til at svække en lovgivning, som denne fraktion helst så reduceret til det mindst mulige. De forsmåede konservative foretrak at anse loven som tvang over for organisationerne. »Vort parti har i denne sag til enhver tid stået på samme standpunkt som erhvervslivets mænd og vil blive dette erhvervslivets egentlige standpunkt urokkelig tro...«⁷⁶.

Lovforslaget blev vedtaget i folketinget i landstingets udformning den 26.4. 1931 og stadfæstedes den 28.4.⁷⁷ Det var fuldstændig korrekt, som det fremhævedes i Tidsskrift for Industri d. 15.5. 1931, at der på alle væsentlige punkter var blevet taget hensyn til Industrirådets ændringsforslag⁷⁸. Lov om pris aftaler af 28.4. 1931 kom til at fungere frem til den ny lov om pris aftaler i 1937. Det nedsatte tilsynsudvalg fik navnet pris aftaleudvalget. Forud for den ny lovgivning i 1937 blev udvalget afæsket en udtalelse om dets virksomhed og erfaringer, som forelagdes for ministeriet i en skrivelse af 6.5. 1936⁷⁹.

Det viste sig, at udvalget kun havde fået forelagt seks skriftlige og motiverede begæring om prøvelse af prisdannelsen, der faldt ind under loven. Kun en heraf var tilstillet rigsadvokaten til indbringelse for domstolene.

Udvalget pegede i denne forbindelse på, at det fandt, at den gældende lov var vanskelig at anvende i praksis og i det hele lidet egnet til sit formål.

Man pegede navnlig på den svaghed, der lå i, at udvalget ikke på eget initiativ kunne anstille undersøgelser, samt at det ikke havde tilstrækkelige kontrolbemyndigelser. Lovens krav om, at den pågældende prisaftale skulle have medført åbenbart urimelig prisdannelse, havde endvidere svækket lovens effektivitet, samtidig med at virkningen af en domfældelse i henhold til § 5 var af for ringe betydning, hvis medlemmerne i den pågældende sammenslutning havde tilstrækkelig økonomisk interesse i at praktisere aftalen.

De nævnte hovedpunkter svarede netop til de ændringsforslag, som erhvervsorganisationerne havde fået indført i loven, og som altså havde bevirket, at loven havde været uden enhver betydning.

Noter

1. Se f.eks. Erik Damgaard: Folketinget under forandring, 1977. J. Grønnegaard Christensen: Centraladministrationen. Organisation og politisk placering, 1980. Ole P. Christensen i Nordisk Administrativ Tidsskrift 1979. Jacob Buksti og Lars Nørby Johansen: Variations in Organizational Participation in Government. The Case of Denmark. Scandinavian Political Studies 1979. Eigil Fivelsdal m.fl.: Interesseorganisationerne og centraladministrationen, 1979. Erik Damgaard og Kjeld A. Eliassen: Lovgivning, interesseområder og politisk segmentering, i Mogens N. Pedersen (red.): Dansk Politik i 1970'erne, 1979. Erik Damgaard: Politiske sektorer: Jerntrekanter eller løse netværk, i Nordisk Administrativ Tidsskrift 4, 1981. Jacob A. Buksti: Organisationer og offentlig politik, i Nordisk Administrativ Tidsskrift 2, 1983.
2. Se f.eks. Anders Vigen: Den danske rigsdag 1849-1949 III, 1950, 440 ff. Endvidere lov om afvikling af de overordentlige foranstaltninger. Rigsdagstid. 1918/19 tillæg B sp. 2055. L. V. Bircks redegørelse.
3. Se f.eks. Rigsdagstid. FT. 1918/19 sp. 7232 ff.
4. Udviklingen er beskrevet af mig i afsnittet »Kampen om monopollovgivningen 1919-1937« i bogen »Samspillet mellem organisationer og stat. Studier inden for handelsministeriets område 1879-1950«, som er under udgivelse af Rigsarkivet.
5. Se note 4.
6. Rigsdagsårbogen 1929/30 415.
7. Industrirådets arkiv, Erhvervsarkivet, ks. 2343: skr. fra Industrirådet til Grosserer-Societetets Komité 7.12. 1929.
8. Industrirådets arkiv ks. 2343: skr. 17.12. 1929 og 2.1. 1930 til Industrirådets medlemmer.
9. Industrirådets arkiv ks. 2343: Industrirådet til Industrirådets medlemmer 9.1. 1930.
10. Industrirådets arkiv ks. 2343: J. Christmas Møller til Industrirådet.
11. Det konservative Folkepartis arkiv, Rigsarkivet: rigsdagsgruppens protokol 10.12. 1929.
12. Industrirådets arkiv ks. 2343: bilag 45. Memorandum vedr. det af folkettingen den 3.12. 1929 fremsatte lovforslag til midlertidig lov om offentlig tilsyn med visse virksomheder m.m., dat. 13.1. 1930.
13. Industrirådets arkiv ks. 2343: Industrirådet til medlemmerne 14.1. 1930, jf. Tidsskrift for Industri 15.1. 1930.
14. Industrirådets arkiv ks. 2343: Industrirådet til direktør J. Throne Holst, Oslo, 9.1. 1930.
15. Industrirådet ks. 2343: møde med J. Egebjerg 17.1. 1930.

16. Industrirådet ks. 2343: fortegnelse over gæster til industrimødet den 28.1. 1930. Tidsskrift for Industri 1.2. 1930 og 15.2. 1930.
17. Industrirådets arkiv ks. 2343: industrimødet den 28.1. 1930, resolution.
18. Pol. 29.1. 1930.
19. Ministeriet for Handel og Industri, Rigsarkivet: 1929 journalsag nr. 19⁴: skr. 14.2. 1930 til ministeriet fra Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation.
20. Håndværkerbladet 1.2. 1930: Oldermænd K. V. Kochs indledningstale ved repræsentantskabsmøde den 22.1. 1930 i Håndværkerforeningen i København, resolution.
21. Handelsministeriet 1929 j.nr. 19⁴: skr. af 6.2. 1930 til ministeriet.
22. Venstres arkiv, Rigsarkivet: rigsdagsgruppens protokol 10.12. 1929 136 ff, jf. endvidere note 25 og note 31.
23. Jf. note 22 og note 25.
24. Jf. note 22 og note 25.
25. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 19.3. 1930 171.
26. Jf. note 25.
27. Rigsdagsårbogen 1930/31 202, 204.
28. Handelsministeriet 1929 j.nr. 19⁴: skrivelse af 6.9. 1930 underskrevet M(oltke).
29. Rigsdagsårbogen 1930/31 199 f.
30. Handelsministeriet 1929 j.nr. 19⁴: memorandum af 6.9. 1930 og forslag af 13.9. 1930.
31. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 9.12. 1930 214 f.
32. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 9.12. 1930 214 f.
33. Jf. note 32, samme 10.12. 1930 216 f.
34. Industrirådets arkiv ks. 2343: J. Christmas Møller til Industrirådets formand Chr. Overgård 6.12. 1930.
35. Konservative Folkepartis arkiv: rigsdagsgruppens protokol 12.12. 1930.
36. Industrirådets arkiv: generalforsamlingsprotokol 16.12. 1930 264 ff og samme ks. 2343 16.12. 1930.
37. Industrirådets arkiv: generalforsamlingsprotokol 16.12. 1930 269. Se endvidere Andelsbladet 1929 244 ff, 27.2. 1929 372, 29.3. 1929 124, 135, 209, 215, 773, 897, 1091 samt register til Andelsbladet 1929.
38. Industrirådets arkiv ks. 2343: læg mrk. 1930 »Lovforslaget om prisaftaler m.v.«.
39. Industrirådet ks. 2343: Industrirådet til Dansk Dampskibsrederiforening m.fl. og til Industrirådets medlemmer, til landstingets og folketingets medlemmer, til dagbladene og Ritzaus bureau og korrespondancebureauerne, alle 18.12. 1930.
40. Rigsdagsårbog 1930/31 204 f.
41. Rigsdagsårbog 1930/31 305.
42. Det konservative Folkeparti arkiv: rigsdagsgruppens protokol 16.4. 1931.
43. Det konservative Folkeparti: rigsdagsgruppens protokol 22.4. 1931.
44. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 21.1. 1931 6 og 8, 12.3. 17 f, 19.2. 19 ff, 12.3. 31 ff, 21.4. 49 ff og 23.4. 52 ff.
45. Jf. note 44.
46. Jf. note 44.
47. Jf. note 44.
48. Morgenbladet 25.3. 1931: referat af debatten ved folketingets 2. behandling.
49. Rigsdagsårbog 1930-31 204 ff.
50. Samme 205 ff.
51. Industrirådet ks. 2343: memorandum »Vestres forslag om prisaftaler« dat. 13.3. 1931. Samme Industrirådets udtalelse af 19.3. 1931, Industriforeningens generalforsamling 27.3. 1931. Tidsskrift for industri 1.4. 1931.
52. Se note 50.

53. Folketingets bibliotek: Næringsvæsen no 45. Tilsyn med visse virksomheder. Bilag til aktstykker I, bd. 2 1924-55.
54. Rigsdagsårbogen 1930/31 205, 206 f.
55. Samme 208 f. Industrirådet skrev i Tidsskrift for Industri, at der på alle væsentlige punkter blev taget hensyn til Industrirådets ændringsforslag, se endvidere Industrirådets generalforsamling 18.6. 1931 295.
56. Folketingets bibliotek: Næringsvæsen no 45. Forslag til midlertidig lov om tilsyn med visse virksomheder 1918/19 – Bilag til aktstykker II L 181-1, 10.4. 1931. Industrirådets bemærkninger ved foretræde 8.4. 1931. Industrirådets arkiv ks. 2343: Industrirådets formands udtalelser ved forh. 10.4. 1931 i landstingsudvalget om prisaf taleloven.
57. Jf. note 56.
58. Det konservative folkepartis arkiv: rigsdagsgruppens protokol 16.4. 1931.
59. Forbindelse til landstingsmand J. Stensballe var etableret allerede den 2.2. 1931, hvor Industrirådets direktør G. E. Hartz i en skrivelse til Stensballe beder om en samtale (idet han takker for en artikel i Ringsted Folkeblad) for at høre, om de interesserede erhvervsorganisationer kunne søge forhandling med Venstres ledelse om trustlovsforslaget. Industrirådets arkiv ks. 2344: Udat. notat – efter 10.4. 1931 – vedr. forhandlingerne mellem Industrirådet og fremtrædende Venstrepolitikere.
60. Industrirådets arkiv ks. 2344: G. E. Hartz, Industrirådet, til folketingsmand J. Christmas Møller 15.4. 1931. Indkaldelse til møde om trustlovsforslaget 21.4. 1931.
61. Folketingets bibliotek: Næringsvæsen no 45. Landstingsudvalget ang. forslag til lov om prisaf taler 20.4. 1931. F. Vinding Kruse til landstingsudvalgets formand.
62. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 21.4. 1931 49 ff.
63. Jf. note 62.
64. Jf. note 62.
65. Venstres arkiv: rigsdagsgruppens protokol 21.4. 1931 49 ff.
66. Jf. note 65.
67. Jf. note 65.
68. Jf. note 65.
69. Jf. Rigsdagstid. 1930/31 tillæg B sp. 2982 ff. Bet. over forslag til lov om prisaf taler. Afgiven af landstingets udvalg den 24.4. 1931.
70. Rigsdagstid. 1930/31 tillæg B sp. 2982 og sp. 1899 3.
71. Rigsdagstid. 1930/31 tillæg B sp. 2982 f nr. 8 og sp. 1901 4.
72. Samme tillæg B sp. 2982 f.
73. Rigsdagstid. 1930/31 tillæg B sp. 2994.
74. Rigsdagstid. 1930/31 tillæg B sp. 2985.
75. Se note 74.
76. Se note 74.
77. Rigsdagsårbog 1930/31 199.
78. Industrirådets generalforsamlingsprotokol 18.6. 1931 295-296. Tidsskrift for Industri 15.5. 1931.
79. Rigsdagsårbogen 1936-37 454.

Købmandshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet

Brudstykker af et firmas historie

AF HENRIK VEDEL-SMITH

I 1981 øgedes Erhvervsarkivets samlinger blandt andet med en hovedbog fra købmand Diderich Diderichsen, Nakskov. Da bogen nærmere skulle undersøges for tilhørsforhold, anvendelse og datering, viste det sig, at den indeholdt oplysninger, der lå ud over det, den var autoriseret til. Oplysninger, der kan bidrage til at kaste lys over købmandsvirksomhedens dagligdag i 1700-tallet.

De danske købstæder havde gang på gang rejst sig efter de tab, de havde lidt i forbindelse med de talrige krige, der havde plaget landet i 1600-tallet. Regeringen forventede derfor, at en sådan genrejsning af købstædernes velstand også ville vise sig efter afslutningen af den store nordiske krig 1709-20. I denne periode havde Nakskov mistet mindst 15 fartøjer med last, men skønt disse tab ramte hårdt, var de kun en ringe del af krigens ulykker. Skatterne i forbindelse med finansieringen af krigen tyngede hårdt og tappede borgerne for enhver reserve. Derfor trak det ud med opfyldelsen af regeringens forventninger om en genrejsning, og det blev derfor besluttet, at undersøge årsagerne til, at forholdene ikke blev bedre. 25. juni 1735 udsendtes et reskript til stiftamtmandene om, at de skulle indsende indberetninger om tilstandene for alle byer og amter¹.

Borgmester Johannes Forbus i Nakskov afgav en sådan indberetning 23. august 1735. Af denne fremgår det, at byens næring bestod af kornhandel, søfart, håndværk og lidt agerbrug. Årsagerne til, at købmandsskab, handel og næring langt mere end tidligere var aftaget, var mange: Byens privilegier var blevet reduceret, købmændenes handel blev generet af proprietærens, præsternes og forvalternes udstrakte landprang, en del jøder strejfede om og drev kramhandel og opkøbte guld, sølv, skind, uld og andre

varer, der var omløbere med ulovlige købmandsskaber, og håndværkerne blev påført en hård konkurrence fra landhåndværkere. De fleste varer, der kom til byen, blev for det meste hjembragt af Nakskovs handelsflåde, men købmændene generedes i deres næring af flensborgske fartøjer, hvorfra små partier af humle, salt, jern og tjære blev solgt, ligesom udenlandske skibe købte korn direkte fra herregårdene uden om købmændene. På dette tidspunkt bestod Nakskovs handelsflåde af 39 fartøjer: 17 galeoter fra 28 til 8½ læster og 22 jagter fra 9 til 2 læster².

Indberetningen fra Nakskov fik som fra andre steder karakteren af et langt klagemål, der endda blev gentaget 60 år senere, da borgmester G. L. Baden i 1796 skrev en artikel om Nakskovs »nuværende« forfatning³, hvori fremsattes de samme beklagelser, som borgmester Forbus havde givet udtryk for i 1735. Disse beklagelser kunne måske forlede en til at tro, at Nakskov på grund af særlig udygtighed blandt dens borgere stod tilbage for andre købstæder. Men sådan forholdt det sig nu ikke. Nedgangstiden for Nakskov kulminerede i 1769, og de sidste 30 år af århundredet stod i fremgangens tegn, selv om den må betegnes som en beskeden fremgang. Betragter man handelsflådens udvikling, bestod den i 1731 af 40 skibe, hvoraf det største var på 30 læster samt 3 både på hver en læst, i alt var flådens tonnage 427 læster. 30 år senere var den svundet ind til 189 læster fordelt på 22 skibe, hvoraf det største var på 16 læster. Ved århundredets slutning i 1796 bestod flåden kun af 20 skibe, hvoraf det største var på 36 læster, men med en samlet tonnage på 226⁴. Den manglende opgang i antal skibe, men svage opgang i samlet tonnage, betød ikke, at fremgangen i handelen havde været tilsvarende ringe. Den viste tværtimod en forholdsvis betydelig stigning, men som tallene fra handelsflåden antyder, blev den besørget på fremmede skibe især fra Marstal.

Forfaldstiden havde selvfølgelig også sat sig præg på byens ydre og antallet af boliger. I et mandtal fra 1731 findes en opgørelse af ejendommenes antal og art: 145 gårde og 168 boder. De hundrede år ældre opgivelser fra Perlestikkerbogen har 204 gårde og 160 boder, hvilket betød at byen var forringet med 59 gårde og forøget med 8 boder. Ved århundredets slutning 1796 var antallet af bygninger 356, men stadig 8 bygninger færre end Perlestikkerbogens opgivelser⁵.

I maj 1796 offentliggjorde borgmester G. L. Baden en artikel i tidsskriftet »Iris og Hebe«: »Nakskovs nu værende forfatning; dens mangler, med forslag til sammes forbedring«. Heri omtaler han først, hvordan byen er sammensat befolkningsmæssigt, hvilke institutioner der findes i byen, byens skattevæsen, dens økonomiske tilstand og boglige oplysning. Dernæst

går han over til at beskrive årsagerne til Nakskovs forfald, hvoraf han ser den vigtigste i det trykkende told- og konsumtionsvæsen, den store mængde handlende købmænd, kræmmere eller vel nærmere høkere, de vanskelige besejlingsforhold, byens ringe vand og den ringe torvehandel. Men han nøjedes ikke med at give en beskrivelse af de faktiske forhold, som også titlen antyder, fremkommer han med forslag til forbedring af byens tilstand. Han foreslår, at told- og konsumtionsvæsenet forandres. Hvis det skal bevares, burde afgiften sættes ned, men det bedste ville være om det helt forsvandt og i stedet erstattedes af en forholdsmæssig afgift af byens handel og trafik. Laugenes rettigheder skulle overholdes med større streng-
hed, vejene skulle forbedres, og postgangen forbedres og udbygges. Der burde være forskel mellem grosserereren og detailhandleren, således at det ikke var nødvendigt for at få landmandens handel at afkøbe ham hans korn, dette havde nemlig ført til afhængighed af lybækkerne og marstalboerne, som købmændene havde lånt penge af for at kunne købe bondens korn. Han foreslår derfor, at den, der vil handle med korn, ikke måtte have åben bod – altså detailhandel – og omvendt, og at begge parter burde have forbud mod at brænde, for derved ikke at borttage næringen fra andre, der med rimelig konsumtion kunne leve af brændevinsbrænding. Ærøboerne burde jages bort, men for at dette kunne lade sig gøre måtte de handlende være enige og de kornhandlende måtte skaffe sig flere skibe. Desuden måtte skibsejerne selv af og til rejse med skibene for at få kundskaber og kontakter, så deres handel kunne udvides. Nakskovs handlende kunne, ved ikke at udføre kornet med ærøskippere, ved ikke at handle gennem fuldmægtige, rejse sig betydelig. Nakskov fjord skulle opmudres for at lette den vanskelige indsejling til byen. Byens jorder skulle udnyttes bedre, så det var erfarne landmænd og ikke håndværkere, der dyrkede dem. Kystfiskeriet skulle ophjælpes, hvorved fisk blev landet i større antal og til lavere priser, og hvorved flere kunne komme i arbejde. Torvehandelen skulle opretholdes og forbudet mod land- og forprang indskærpes, desuden ville det for byen og borgerne være en stor fordel, om der blev afholdt mindst to krammarke-
der om året. Til sidst fremhævede han, at en af de allervigtigste forbedringer, der behøvedes var på undervisningsområdet, for kun uddannede eller i det mindste folk, der kunne skrive og havde fået smag for at læse, ville være i stand til at udkaste og iværksætte planer til købstædernes opkomst⁶.

På trods af de vanskelige forhold for handelen var der enkelte handelshuse, der erhvervede sig anseelige rigdomme i den første halvdel af 1700-tallet, og som havde styrke nok til at fortsætte handelen århundredet ud,

indtil dødsfald og andre forhold svækkede dem. Det var mænd som Rasmus Jensen, der boede på hjørnet af Badstuestræde og Torvet, Rigelsen, der ejede en 2-etages gård på Gåsetorvet, og Diderichsen, der ejede gården på hjørnet af Tillegade og Kattesundet⁷.

I det følgende vil det blive forsøgt at følge det sidstnævnte købmandshus, hovedsagelig ud fra en enkelt bevaret bog fra virksomheden, som et forsøg på at se, hvor meget eller lidt det er muligt at sige om et firma, når oplysningerne er så begrænsede. En antydning af familiens position i byen kan man få af brandtaksationerne over dens gårde. I årene mellem 1761 og 1791 var de med sine små 3.000-3.300 rd. i taksation blandt byens dyreste, 1791 ejede Diderichsen sen. endog *den* dyreste^{7a}.

Som nævnt ovenfor er der kun bevaret en enkelt regnskabsbog fra købmandsfirmaet Diderich Diderichsen i Nakskov. På den baggrund er det måske lidt af en påstand at benævne det som et firma og ikke en købmand, men spændvidden på bogen 1738-1812 div. år, giver et fingerpeg om, at den må have været ført for mere end en person.

Det vil derfor være naturligt at gå til borgerskabsregistrene for Nakskov for at undersøge, hvilke købmænd med navnet Diderich Diderichsen, der fik borgerskab. At det kun er dette navn, der har interesse, hænger sammen med, at regnskabsbogen i 1738 blev autoriseret for »... velfornemme handelsmand seign. Diderich Diderichsen ...«⁸, og at signaturer forskellige steder i bogen – bortset fra debitors underskrifter – kun er Diderich Diderichsens. Borgerskabslisterne er desværre mangelfulde, idet det første købmandsborgerskab til en Diderich Diderichsen daterer sig til 24. december 1760, det andet til 12. januar 1791 og et tredje til 3. juli 1824. Ingen af disse tre kan altså have fået bogen autoriseret, men de to første kan have brugt den på et tidspunkt.

En anden mulighed for at finde oplysninger om den, der fik bogen autoriseret, er skifteprotokollerne, men en systematisk gennemgang af disse for Nakskov købstad giver ikke anden oplysning end et skifte efter den i 1823 afdøde Diderich Diderichsen og et skifte efter hans moder i 1824. Der er således også for skifteprotokollernes vedkommende tale om et hul, eller rettere mindst to, idet skiftet efter den Diderich Diderichsen, hvis enke døde i 1824, og som ikke hensad i uskiftet bo, mangler, samt skiftet efter en Diderich Diderichsen, der blev begravet 3. oktober 1759⁹. Det er herefter muligt med nogen usikkerhed at opstille følgende liste, der kan udbygges med oplysninger fra kirkebøgerne:

1. Diderich Hansen: død 1698¹⁰.
2. Diderich Diderichsen: døbt 26. april 1698, begravet 3. oktober 1759¹¹.

3. Diderich Diderichsen sen.: død o. 1800, borgerskab 1760, 24. december.
4. Diderich Diderichsen jun.: død 20. december 1823¹², borgerskab 1791, 12. januar.
5. Diderich Diderichsen: født 1798¹³, borgerskab 1824, 3. juli.

Ovenstående vil umiddelbart betyde, at der i firmaet opstod to huller på henholdsvis 15 mdr. og 6 mdr., hvor der ikke var nogen Diderichsen, der havde firma. Det er tænkeligt, at firmaet i perioden fra nr. 2's død i 1759 til nr. 3 fik borgerskab i 1760, har været videreført af en værge for nr. 3, indtil han selv kunne erhverve borgerskab, men da skiftet efter nr. 2, som tidligere nævnt ikke har kunnet findes, kan det ikke med sikkerhed siges om dette har været tilfældet. For perioden mellem 1823, hvor nr. 4 dør, og 1824 hvor nr. 5 får borgerskab, fremgår det både af skifteprotokollen og af regnskabsbogen, at enken efter nr. 3 videreførte sin mands forretning, og at sønnen havde sin egen forretning. Desuden var nr. 5 ikke involveret i sin fars forretning, men i farmoderens. Hvilket var en klog disposition, idet skiftet efter nr. 4 i 1825 sluttede uden udlodning af arv, men med gæld¹⁴, hvorimod skiftet efter enken efter nr. 3 sluttede med arv. At enken fortsatte med kornhandelen, fremgår blandt andet af et brev fra firmaet den 9. januar 1800, hvori omtales en forhandlingsregning over en mængde hvede til en værdi af 2201 rdl., samt at hun stillede sikkerhed for sønnen.

Regnskabsbogen består af tre afdelinger, hvoraf de to falder inden for næsten samme periode. Første del er en traditionel fortegnelse over kunder, men ved nærmere eftersyn med visse utraditionelle poster. Blandt mængden af noteringer »blev mig skyldig ved rigtig afregning« optræder poster, som viser, at Diderichsen også udlånte penge. I en del af disse tilfælde er det også muligt at se, hvad de lånte penge skulle bruges til. 12. maj 1740 lånte Peder Vesten i Stokkemark 29 rdl. 80 sk. til at betale fæste, 23. januar 1741 tilbagebetalte han en del af det lånte ved at levere 4 tdr. hvede til en værdi af 14. rdl. 32 sk.¹⁵. Men også beløb til betaling af termin optræder hyppigt som for eksempel C. With der i 1744 og 1745 lånte penge til at betale termin med – 740 rdl. – og først betalte dem tilbage i 1746 med en obligation. 1747 måtte han igen låne penge til terminen, men disse – 173 rdl. – blev tilbagebetalt samme år¹⁶. Det var dog ikke alle skyldnere, der fik afviklet deres mellemværende med Diderichsen, på enkelte konti kan man finde den lakoniske påtegning: »døde bort med det øvrige«.

Samtidig med indførslerne på de forskellige kundekonti er der bag i bogen ført et regnskab over solgt korn. Det er her tydeligt, at der fra begyndelsen var tilstræbt et system, der svarede til det foran i bogen førte, men systemet er ikke blevet fastholdt, og der kan derfor optræde fra 1 til 5

forskellige kunder på samme konto-side, og dermed giver de forholdsvis få sider, omkring 100, en hel del handelsforbindelser. Den sidste indførsel i dette regnskab er fra 1768¹⁷, men generelt slutter de med udgangen af 1759, som netop var Diderich Diderichsens (nr. 2) dødsår.

Omsætningen 1738-59

	Småhandel m.m.		Kornhandel		I alt	
	Debet Rdl.	Credit Rdl.	Debet Rdl.	Credit Rdl.	Debet Rdl.	Credit Rdl.
1738	586	40	633	518	1219	559
1739	677	0	1706	1683	2383	1683
1740	470	48	2774	2122	3245	2170
1741	253	729	3001	3765	3254	4494
1742	400	99	3674	3004	4074	3103
1743	228	307	3672	4216	3900	4523
1744	558	7	4284	4063	4842	4070
1745	1060	133	7205	6513	8265	6647
1746	1480	1382	6567	6549	8047	7931
1747	1198	350	5371	5454	6569	5804
1748	364	97	7565	6671	7929	6768
1749	1304	382	6589	6456	7894	6838
1750	1137	235	3801	3401	4938	3636
1751	895	582	3706	4279	4602	4861
1752	695	1264	1944	1917	2639	3182
1753	1063	1535	4355	3867	5419	5402
1754	930	397	3123	2599	4053	2996
1755	629	997	3283	3661	3913	4658
1756	583	1592	2536	2676	3120	4268
1757	451	870	2080	2281	2531	3151
1758	728	909	684	778	1412	1687
1759	2669	2329	725	887	3394	3216
1738-1759	gennemsnit debet		4438 rdl.			
	credit		4165 rdl.			

Betragter man resultaterne for de enkelte år, er det kun 1741, 1743, 1751-52, 1755-58 der har overskud, og tager man et gennemsnit over de 22 år, viser det sig, at debitor gennemsnittet ligger på 4.438 rdl., og kreditor gennemsnittet ligger på 4.166 rdl. Dette skulle jo egentlig betyde, at virksomheden ikke burde kunne fortsætte, men stoppe som insolvent, men tallene er ikke helt korrekte, idet der i regnskaberne hentydes til andre regnskabsbøger, og desuden havde købmandsforretningen jo også værdier i

form af lager, bygninger, jorde og skibe. Da det ikke har været muligt at finde skifterne efter Diderichsen nr. 2 og nr. 3, kan der ikke fremvises den status, som skiftet ofte sluttede med. Dette kan muligvis hænge sammen med, at Diderichsen jun. som afdødes eneste barn gav arveafkald for hans fædrearv til fordel for moderen 20. december 1800¹⁸, og derfor har der muligvis ikke fundet et detaljeret skifte sted.

Men den sidste regnskabsindsførsel var bogens rolle i købmandsfirmaet ikke udspillet. 17. januar 1786 fik den funktion som kopibog. Fra denne dato blev firmaets udgående korrespondance indført i bogen, men en del tyder dog på, at man ikke konsekvent har ført den. Den periode, kopibogen dækker, strækker sig fra 1786 til 1812, i alt er der kopier af 120 skrivelser, der fordeler sig således¹⁹:

1786: 37	1797: 2	1801: 5
1787: 9	1798: 15	1802: 11
1789: 22	1799: 4	1804: 1
1791: 2	1800: 8	1812: 4

Ud fra de ovennævnte tal kan det derfor med en vis sikkerhed antages, at de bevarede kopier kun er en del af den udgåede korrespondance, idet det må anses for usandsynligt, at købmandsfirmaet har kunnet fungere uden afgivelser af ordrer eller oplysninger om leverancer i de manglende år.

Det er naturligvis langt fra alle breve, der indeholder oplysninger, der går ud over almindelig handelskorrespondance i form af leveringstider, arten og mængden af leverancen samt priser og betalingsbetingelser. Men en del af kopierne indeholder oplysninger, der giver et lille indblik i de forhold, der også var en del af dagligdagen i et købmandsfirma.

Som tidligere nævnt var handelsflåden i Nakskov trængt en del tilbage af de meget driftige Marstalbåde, hvilket åbenbart har medført, at det kunne være vanskeligt at skaffe skippere fra Nakskov til at føre de nye både, der blev bygget i Nakskov eller anskaffet af Nakskov-borgere. Diderich Diderichsen havde i 1785/86 entreret med Hans M. Boye i Marstal om at skaffe ham en skipper til sin nybyggede galease, men var i januar 1786 kommet i den situation, at en lokal skipper havde henvendt sig til ham om at føre fartøjet. Derfor skrev Diderichsen til Boye for at spørge, om der i Marstal var fundet en skipper for »... haver De ikke antaget samme, da har jeg lovet denne, thi det er billigt at hjælpe sine egne først, skulle De have antagen ham, da beder jeg at tilmelde mig hans navn og beordre ham at antage folk og føre skibet hid så snart søen åbnes«²⁰. Om det blev Nakskov-

skipperen, der fik hyren melder bogen intet om, men af brevet kan man se, at man så vidt muligt ville beskæftige egne bysbørn.

Selvom Diderichsen var skibsejer, kunne der opstå problemer med at skaffe skibslejlighed, især først på året, hvor de fleste ville være sikre på, at søen var helt isfri. Således var han i april 1786 i den situation, at han havde sine egne skibe i Norge, men det lykkedes ham at skaffe skibslejlighed til København kun for at få at vide, at modtageren Jens Holbech, ikke længe var interesseret i handelen. Diderichsen var dermed i den situation, at partiet, en ladning ærter, ikke ville blive aftaget i København og ikke kunne afsættes lokalt, da såtiden var forpasset. Der var derfor ikke andet at gøre end at losse ladningen til København til lager og hurtigst muligt få fartøjet retur. Samtidig fremsendtes en prøve af hvide ærter, som Jens Holbech havde anmodet om²¹. Prøven viste sig åbenbart tilfredsstillende, men Jens Holbech var ikke tilfreds med selve hovedleverancen, hvilket han meddelte Diderichsen i et brev 21. maj 1786. Åbenbart har klagen været formuleret lidt udiplomatisk, for i Diderichsens svar 6. juni er denne meget opbragt »Af Deres mig tilsendte meget ærede skrivelse af 21. maj sidst erfarer jeg, at De har fået mistanke til mig, at jeg som en bedrager haver behandlet Dem ..., da de formener: at de tilsendte hvide og grå ærter ikke skulle være af den sort, hvoraf prøven blev Dem tilsendt, men forsikrer Dem helligt, at jeg hidtil aldrig har ernæret mig af bedrageri, men altid stræbt efter at opføre mig i alle mine handlinger som en ærlig og redelig mand, hvilket jeg påstår og kan om fornødiges med lovfaste vidner bevise, at jeg i bemeldte ærte handling har gjort«. Brevet fortsætter med en redegørelse for, hvordan ærterne blev udtaget til forsendelse, og hvilke vidner der kan føres, blandt andet byens måler, hvordan fragten foregik, og hvilke forholdsregler der var taget for at beskytte ærterne. Ligeledes mente han ikke, at han kunne være ansvarlig for at ærterne kom for sent til København, da de blev afsendt i rette tid. »Jeg anser desårsag Deres fordring betreffende de 100 rdl. i Deres ærede skrivelse for spøg, da jeg har tabt nok ved det, ærterne er i fartøjet blevet fordærvede ...« derefter bedyrede Diderichsen endnu en gang sin uskyld i hele sagen²². Dette betød dog ikke en afbrydelse af handelsforbindelsen til Jens Holbech, men først tre år senere optræder han igen i kopibogen, men ærterne var dermed ikke forsvundet fra korrespondancen. En anden af Diderichsens handelsforbindelser i København – Waage Lauritzen – fik overladt ærterne til oplagring og eventuelt salg da »... fik da jeg tanker, at det er den bedste tid at få dem solgt ud, da der i denne tid ligger sådan mængde soldater ...«²³. Ærterne var åbenbart ikke i en værre forfatning, end de kunne bruges til menneskeføde, eller også

1752	50 Sminj belaf ind i mængde korn Hvad fjeldig til Diderichsen for beløbet 62 1/2 skjend af 50 Sminj og bring 95 1/2 a 96 or - -	60	"		
	Jvieldt for fjeldende fyvør liden og for kornballer og 1/2 Sminj kornballer naar forbrugs til 1/2 aar	140	60		
	Hvad er jod fjeldt med mig paa korn 62 1/2 skjend og 95 1/2 bring som ind skal piov god Hvad og bringning for, til 1/2 aar	142	40		
	Skatte aforn for fyvør fyvør Loren er betalt af den korn af 50 Sminj 1752 Lignepaa og or belalt paa hvad fjeldt Loren af 5 Sminj af den fyvør bringning.			122	0
	af bring - betalt af korn paa til dato - -	122	4		

Det her viste eksempel, hvor en skipper købte en mængde korn til fast pris af Diderichsen og skulle sælge en tilsvarende mængde for ham bedst muligt, genfindes mange gange i hovedbogen. Denne handelsform er med til at sløre omsætningen beløbsmæssigt, idet beløbet for Diderichsens solgte korn ikke er indført i hovedbogen.

var det, fordi han mente, at med soldater kunne det være underordnet med kvaliteten. Waage Lauritzen foreslog i stedet, at partiet skulle sælges ved en auktion, hvilket Diderichsen accepterede 13. juni, uden dog at ville fastsætte en pris, men kunne Lauritzen komme af med ærterne uden for stort et tab, ville han være tilfreds. Han havde selv givet 4 rdl. pr. tønne, hvilket var en høj pris²⁴.

Sidst i juli lå ærterne stadig på lager i København, og Diderichsen bad Lauritzen om en vurdering af mulighederne for at få dem afsat til efteråret, eller om han hellere skulle lade dem afhente, for der løb hele tiden omkostninger på blandt andet i form af lagerleje²⁵. I august besluttede Diderichsen sig til at fragte de oplagte ærter hjem, da Lauritzen åbenbart har meddelt ham, at de ville være vanskelige at afsætte. Han anmodede derfor om, at der blev sluttet aftale med marstalskipperen Albert Albertsen Boye den yngre om at tage ærterne retur mod en betaling af 8 à 10 sk. pr. tønne.

Det antog Diderichsen, at der ikke ville blive problemer med, da skipperen havde lovet at medtage de varer, som var bestilt hos Lauritzen. Samtidig bad han om at få tilsendt en regning over samtlige udgifter på de oplagte ærter²⁶. Men her havde Diderichsen forregnet sig. I september meddelte han Lauritzen, at da han ikke havde hørt noget til, om ærterne var indskibet, gik han ud fra, at A. A. Boye d.y. ikke havde medtaget partiet. I mellemtiden havde han imidlertid entreret med en anden skipper, der skulle fragte en ladning hvede for ham til København, på den betingelse, at han tog ærterne med tilbage og foretage afregning med Lauritzen for alt hvad Diderichsen skyldte²⁷.

Samme dag, han skrev til Lauritzen, sendte denne et brev om, at der nu var gjort et tilbud på de oplagte ærter. Herpå svarede Diderichsen fire dage senere, at han ikke ville gå ind på handelen til de tilbudte 2 rdl. pr. tønde, da det ville give ham et »... alt for stort tab at sælge dem, da jeg ikke har en af dem ringere nu end 5 rdl.«²⁸. Omkostningerne ved oplagringen havde altså fordyret ærterne med omkring 1 rdl. pr. tønde, og Diderichsen stod fast på, at partiet, som tidligere meddelt, skulle fragtes tilbage til Nakskov, hvor »... det får komme an på lykke og fromme, hvad man få for dem kan optinere«²⁹.

W. Lauritzen forsøgte dog endnu en gang at overtale Diderichsen til at lade partiet afsætte i København, men nu, 19. september, var Diderichsen fast besluttet på at få ærterne tilbage, og han gav Lauritzen en begrundelse hvorfor: »Men da her formedelst det langvarige våde vejr ikke endnu nogen ærter er indhøstet, men for største delen ligger ude og næsten færdig at rådene på marken, så ser det ud til, at der bliver stor trang for ærter hen i tiden!... da jeg tænker man kan afsætte dem til så-ærter«³⁰. 10. oktober udbad Diderichsen sig en oversigt over, hvor mange ærter der var blevet solgt, da han mod forventning kun havde modtaget retur 52 tønder, og han kunne have afsat dem alle bedre i Nakskov³¹.

Det trak imidlertid ud med afregningen, og Diderichsen rykkede 21. november påny og understregede, at han hver postdag³² havde skrevet uden at få svar, men da det nu var den tid på året, hvor han havde brug for penge hver dag, ville han have tilsendt dem for de solgte ærter med første post³³.

Det sidste brev til W. Lauritzen – i de bevarede kopier – drejer sig om en anvisning, som Diderichsen havde fået fra Lauritzen på Levin Joseph, købmand i Nakskov, som imidlertid nægtede at honorere den. Anvisningen blev derfor tilbagesendt, og beløbet kunne enten tilsendes i kontanter eller betales til en af Diderichsens skippere, når de engang kom til København³⁴.

Om der her er tale om afregningen for den del af det oplagte parti ærter, som var blevet solgt i København, kan ikke fastslås med sikkerhed, men sandsynligheden taler herfor. Det lod altså til, at Diderichsen fik vendt en mislykket handel med mulighed for stort tab til en handel, der formodentlig kun gav ham et tab på den del af partiet, der blev solgt i København, hvis ellers hans påstand om, at han kunne have solgt dem bedre i Nakskov var rigtig. I januar var ærteprisen i Nakskov 5-5 ½ Rdl. pr. tønne³⁵.

Mange af brevene er meddelelser til forskellige af de handelsforbindelser hvor Diderichsens skibe befandt sig – hovedsagelig i fart på de tyske Østersøbyer og Norge. Det ene af fartøjerne førtes af hans søn, og det fremgår, at der med enkelte forbindelser var et venskab, der gik ud over det rent forretningsmæssige.

I 1789 havde Diderichsen planlagt et foretagende ad fjernere veje end dem, han normalt besejlede. Forberedelserne ses første gang i kopibogen 18. februar 1789 i et brev til Jes Jespersen i Flensborg. Heri afgav han en bestilling på at få syet 500 stk. sække – en dansk tønne store – ikke af det bedste sækkelærred, da de kun skulle bruges én gang. Sækkene skulle være færdige i april eller senest i maj, da han havde i sinde at afskibe et af sine fartøjer langvejs bort med et parti hvede³⁶. Det var Diderichsens mening at sende et parti hvede til Bordeaux med hans største galease, og han forespurgte derfor en af sine forbindelser i København, P. Wassard, hvor høj præmien ville blive for at få fartøjet og ladningen forsikret³⁷. Men også til firmaet J. J. Meyer Lavel & Streson i Bordeaux blev der sendt meddelelse om, at skibet ville komme, samt at firmaet Mouritz Dreyer & Bondix i Amsterdam både havde anbefalet det franske firma, og at det ville stå som økonomisk mellemmand ved afregningen. Desuden meddeltes, hvem skipperen ville være – Matias Gerdes fra Nakskov – samt hans forholdsordre ved fragts varetagelse i et pro memoria.

- »1. Med første føjelige vind fortsætter han rejsen til Københavns red, hvor han der ankrer og rejser til byen for om der at kunne sælge den af mig indtagne ladning hvede, og må samme sælges, når der kan optines 6 rdl. pr. tønne i det mindste, med mindre nøjere ordre skulle indløbe.
2. Skulle lasten ikke kunne sælges i København da fortsætter han rejsen til Bordeaux, hvor han der adresserer sig til hr. J. J. Meyer Lavel & Streson, som efter det medgivne brev til bemeldte venner forhandler hans last og da at remittere beløbet for samme pr. hr. Mouritz Dreyer & Bondix i Amsterdam 30 dage.
3. Falder vinden kontra, når han kommer for Hollandskysten, og at han

for samme skulle være nødsaget at søge Texel eller Flie, da når han erkendte sig hos betjenterne, om der ej skulle være brev til ham, og skulle der være brev, at han i Amsterdam kunne sælge med nogen fordel, må han gå dertil alt efter eget godt befindende.

4. Hvor han kommer, må han ingenlunde forglemme at skrive os til³⁸. Der er flere forholdsordre i den skrivelse, Gerdes fik med sig på rejsen, men resten indeholder kun, hvad han skulle foretage sig, hvis han ikke kunne få en fordelagtig last hjem, og hvor han skulle fortolde, idet lasten skulle gå videre til Tyskland. Disse forholdsordrer fik ikke nogen betydning, da han fik en fordelagtig last; men det kan da nævnes, at skulle det svigte med returlasten, skulle Diderichsen have blandt andet rødvin af forskellige kvaliteter, kaffebønner, indigo, kastanier, fransk frugt, katrineblommer, hvidt puddersukker, pokkenholt m.m.

Få dage efter udfærdigelsen af fragtbestemmelsen til Matias Gerdes skrev Diderichsen til Dreyer & Bondix i Amsterdam for at meddele, at skibet, efter de gode efterretninger han havde fået, var afgået til Bordeaux³⁹.

I september kunne Diderichsen meddele Wassard, at Matias Gerdes nu var kommet velbeholdent tilbage fra St. Martin med en ladning salt og nu var i Danzig⁴⁰. Det betød, at det havde været muligt at få en fordelagtig last, og at der derfor ikke blev brug for de indkøbsanvisninger, på hvilke artikler Gerdes skulle indkøbe. Men nu havde Diderichsen det problem, at det trak ud med at få tilsendt en forhandlingsregning over hveden i Bordeaux, hvilket satte ham i største forlegenhed. I flere breve, både til sin forbindelse i Amsterdam og Bordeaux, gav han udtryk for sin forbavselse og uforståenhed over, at kornet endnu ikke var solgt, da han vidste, at der ved løsningen blev budt på kornet, og at der var mangel på korn⁴¹. Hvordan det endte med betalingen, melder kopibogen intet om, da der ikke findes kopier fra 1790.

I 1791 skete der en mindre ændring i kopierne, idet de nu føres af Diderichsen jun. Denne betegnelse anvendes også i Nakskov købstads arkivalier f.eks. i brandtaksationerne, men også i kopi i regnskabsbogen anføres denne. I et P.S. til Adam Gottlob i Königsberg skriver Diderichsen jun.: »Behager at fraskille min faders og mit navn med senior og junior, da hver handler for sig, og derfor behager at give os hver sin konto«⁴².

Det kunne i visse tilfælde være nødvendigt at vise sig meget hård ved inddrivelse af gæld. I januar 1798 havde Diderichsen jun. fået at vide, at han kun ville få 200 rdl. af et forfaldent beløb på 700. Dette fik ham til at skrive to breve, hvor det ene var til skyldneren – skipper Rasmus Jørgen-

Creditiv for
 af Anders Jørgen
 for tre af Haand
 og 200 rdl. i
 Dan 4 19
 d. 28 May 1799

Jemed skilte med Creditiv i en anden
 off. Høiheits og Form i Danmark og for min
 Angivning at affade med Anders Jørgen
 for af Jørgen, sig Land for i den Sag
 af de Jørgen i Landning Næring alle
 andre Land, so her. Befølt af for faar
 Befugning at Træffe paa off. Lorenham Ende
 af omg. i Hamb. paa Jørgen Jørgen Jørg
 Jørgen aff. Bets. -

Skilte min Jørgen med Land for
 i Creditiv med min for min 50 tie 60 tie
 Jørgen da i de Haandling for Off. Jørgen
 af Creditiv i aff.

Høiheits Creditiv med gangning Jørgen for Jørgen
 Jørgen Olsenen sig for min Jørgen
 Jørgen aff. Creditiv med min for min

Blandt kopierne er der eksempler på forskellige former for betalingsmåder, som Diderichsen benyttede sig af. Den mest anvendte form var betaling med vekslere, men også den her viste – kreditivet – blev ofte anvendt. Et kreditiv gav modtageren ret til at disponere over et beløb hos en tredjemand og benyttedes i stedet for vekslere til at overdrage en fordring.

sen, Marstal – og det andet til skipper Niels Bruun, Marstal, der skulle overbringe brevet, og som blev underrettet om de vilkår, gældsafviklingen kunne foregå på. Disse betingelser var, at betalingen kunne udsættes til foråret mod kautions fra en vederhæftig mand. Betalingen kunne også strækkes over 1 à 2 år, ligeledes mod kautions. Kunne disse vilkår ikke accepteres, ville beløbet blive inddrevet ad rettens vej. Brevet til skyldneren lød: »Med forrige post erholdt jeg brev fra Niels Bruun, hvori han melder mig at have været hos ham for på mine vegne at imodtage, hvad jeg hos ham har til gode, og til min store bestyrtelse erfarer at kuns har betalt 200 rdl. på 700 rdl. Kære ven det er langt fra ikke efter et løfte han gjorde mig i foråret med grædende øjne, da han modtog min hjælp, og langt fra kunne jeg nogen sinde have troet sligt om en mand, som jeg har vist så megen tjeneste ja endog vist at ville befordre hans velfærds fremme. Kære ven, vær forsikret at hans bag-lyset-udsættelser, for at bedrage mig, vil ikke være til hans frelse, thi lige så villig jeg visede mig til at understøtte ham, ligeså efterstræbende skal han og finde mig, ifald han ikke i almindelighed

stiller mig tilfreds. Thi bliver jeg ikke betalt, må han være forvisset, at personlig hæftelse vil blive følgerne, jeg har betroet ham det mig tilgodehavende i den redeligste hensigt, og uden at bevæge mig ved hans ødelæggelse, og det er beklageligt, når redelige handlinger således skal belønnes, jeg vil derfor forvente, at han opfylder bemeldte løfte at betale, hvad han skylder mig med det snarest, eller og give sit bevis til hr. Niels Bruun, at betale det ved søens åbning i foråret og dertil forskaffe en god mand som vil indestå for betalingen til den tid bliver efterkommet. I mangel af dette ham gjorte forslag kan han vente jeg selv skal komme til Marstal for at gøre ende på sagen«⁴³.

Denne trussel var åbenbart effektiv, for Rasmus Jørgensen gik ind på betingelserne, og Diderichsen fik tredje prioritet i hans hus, jagt m.m. Til december termin 1798 havde Diderichsen brug for penge og lagde gennem Niels Bruun pres på Rasmus Jørgensen for enten ved en opsigelse af gælden til udbetaling 11. december at betale det fulde beløb på 500 rdl. eller en aftale om at afdrage gælden med 50 rdl. hver 11. december termin, indtil hele gælden var betalt⁴⁴. Endnu efterlader kopibogen et åbent spørgsmål, men løsningen vil formentlig kunne findes i skøde- og panteprotokollerne.

Diderichsens gårds beliggenhed – hans jord grænsede op til den gamle voldgrav – hans folks, og andres, tilbøjelighed til at skyde genvej og told- og konsumtionsbetjentenes mistænksomhed førte i 1798 til, at Diderichsen henvendte sig til vicelandsdommer og borgmester G. L. Baden for at give en forklaring på et forhold, der havde medført, at han var blevet idømt en mulkt på 2 sk. Som nævnt lå gårdens jorde ned til den gamle grav – og tre brædder var lagt over graven, men som Diderichsen bedyrede »... aldrig er de 3de ommeldte brædder lagt til nogen told eller konsumtionssvig«. Han blev først opmærksom på dem, da betjent Vyske ville slæbe af med dem. Brædderne var blevet lagt der af hans dreng for at gå over graven til hans karle, som slog græs i marken på den anden side. Men der var også klaget over, at Diderichsen havde overfuset Vyske med eder og uanstændige ord. Dette tilbageviste han dog meget bestemt og kunne ikke tro, at det var Vyske selv der havde fremsat beskyldningen. Han kunne om fornødent føre vidner på, at han havde udvist samme artighed over for betjenten, som han forventede, at denne ville vise ham. Mulkten var han ikke meget for at betale, da det ikke var hans pligt. Idet dagældende bestemmelser sagde, at hvad hans folk gjorde, stod de selv til ansvar for. Så meget mindre var han villig hertil, da forseelsen var begået af en dreng, der kun havde gjort, hvad han havde set andre gøre. At Diderichsen måtte have læst G. L. Badens

artikel i »Iris og Hebe« om Nakskovborgernes proceslyst kan følgende sætning fra brevet tyde på »... dog for at vise, at jeg ikke er stridig, vil jeg for min drengs begangne forseelse erlægge den allernådigst befalede mulkt, om det derved så må bero«⁴⁵. Diderichsen håbede, at told- og konsumtionsinspektøren ville være tilfreds med denne udgang på sagen.

Som faderen – Diderichsen sen. – havde haft offentlige tillidshverv blandt andet bestyret fattigkassen og været en af de tolv mænd – havde også Diderichsen jun. offentlige tillidshverv. Han var eligeret borger og udfærdigede med sine kolleger antegnelser på kærnerregnskabet.

For året 1797 er antegnelserne, dateret 25. juli 1798, bevaret i kopi i regnskabsbogen. Blandt disse antegnelser kan det ses, at man nøje vogtede over, at enhver svarede byen, hvad han skulle, og at man ikke gik ud over sin næring. »... At da herr. apoteker Bagge har næring uden sit apotek ved at holde keglebane og derved medførende skænken for gæsterne samt og klubværtskab, at det bliver spørgsmål om herr. Bagges privilegium er udstrakt dertil, at det befrier ham for at svare næring af den næringsgren han driver og som ikke henhører til apoteket«⁴⁶. Ligeledes ville man have undersøgt hr. Hages privilegium som særborger, hvilket nemlig betød, at han var fri for alle byens skatter både af grunde og af dyrkede jorder. Kunne dette privilegium anfægtes, betød det nemlig, at han ikke skulle være fritaget for skat og skulle betale efter omsætningen⁴⁷.

I kopierne fra 1800 fremgår det, at Diderichsen jun.'s moder nu har overtaget eller rettere sagt viderefører sin mands handel, idet der fra dette år optræder handler, afregninger og garantistillelser i hendes navn, samt at der gøres opmærksomt på fra Diderichsen jun.'s side, at forhold angående moderen stiles til hende⁴⁸.

De sidste kopier er præget af englændernes tilstedeværelse i de danske farvande og begrænsninger, der er blevet pålagt den frie handel. Således opfordres i februar 1812 en leverandør – Daniel Nystrøm & Co. i Kalmar – at afsende leverancen så hurtigt som muligt »... forinden engelskmanden besøger vore vande«⁴⁹. De trængsler, som købmændene på øerne havde at trækkes med, illustreres ganske godt af det sidste brev 28. november 1812 til Lorentz Petersen i Flensborg pr. adresse P. C. Dreyer i Assens: »Den kongelige udskrivning af 3 tdr. korn pr. tønne hartkorn forårsager, at landmanden af mangel på arbejdere næsten intet bringer til forhandling, men hvad som indkommer, leveres på det kongelige magasin. Det er og under ingen omstændigheder tilladt at udføre nogen kornsorter fra øerne til fastlandet, men alt, hvad frembringes, skal bringes til Københavns proviantering. Som en følge heraf, kan jeg ikke have den ære at indlade mig i

handel med Deres velædelhed om berørte 1000 tdr. byg, hvormed vi muligen kunne have kommet i videre handelsforbindelse, til fælles fordel ...«⁵⁰.

1824, 25. juni, døde Diderichsen sen.'s enke, og hendes bo blev taget under skiftebehandling, men også her mangler en opgørelse over forretningen, idet der på skiftet blev fremlagt et dokument, dateret 18. juni 1824, hvorefter sønnesønnen havde afkøbt hende samtlige hendes købmandsvarer og udestående boggæld for 300 rdl. På grundlag af dette dokument forbigik skifteretten en forsegling af butikken og købmandsvarerne og koncentrerede sig derefter udelukkende om hendes personlige effekter og ejendomme samt effekter, der var givet som håndpant for lån. Boet omfattede foruden bohavet, panteobligationer, gården nr. 295 Søndergade, gården nr. 296 Søndergade og diverse jordarealer og afgrøden på disse. Boet blev opgjort til at indeholde værdier for 20.888 rdl. og havde udgifter på 6.567 rdl. Der var altså til deling blandt arvingerne 14.249 rdl., idet visse afgifter først skulle udredes. Selve købmandsvirksomheden, som skiftet ikke indeholdt mange oplysninger om, blev videreført af sønnesønnen⁵¹.

Et halvt år tidligere, 1823, 20. december, blev det anmeldt, at købmand og eligeret borger Diderich Diderichsen var afgået ved døden. Foruden løssøret omfattede skiftet gården nr. 196 på hjørnet af Tillegade og Hollændergaden, hvor firmaet Diderichsen havde til huse, indtil Diderichsen sen. flyttede til Søndergade, desuden jordstykker. Men en stor del af værdierne var behæftet med gæld og blev udlagt panthaverne som ufyldestgjorte, hvilket betød at der i boet kun var indtægter på 5.405 rdl., mens der var udgifter for 6.213 rdl. Boet sluttede således insolvent⁵². Det er muligvis på denne baggrund, det skal ses, at sønnen gik ind i farmoderens virksomhed og ikke faderens, idet denne var mere solid og dermed havde større mulighed for at kunne fortsætte.

Noter

1. K. C. Uldall: Indberetning om den økonomiske tilstand på Lolland-Falster 1735, i Lolland-Falsters historiske samfunds årbog 1938 34-35.
2. C. C. Haugner: Nakskov købstads historie II, 1935, 344-47.
3. G. L. Baden: Nakskovs nu værende forfatning; dens mangler, med forslag til sammes forbedring, i Iris og Hebe maj 1796 128-241.
4. Note 2 349.
5. Note 2 347.
6. Note 3 186-226.
7. J. J. F. Friis: Mindeblade om Nakskovs fortid, 1886, 65. S. Assenius: En historisk-økonomisk beskrivelse over Nakskov, 1784, 27.
- 7a. La Sjølland: Taksationsforretning over Nakskov 1761, 71, 81 og 91.

8. Erhvervsarkivet: Købmand Diderich Diderichsens arkiv, 1738-1812 div. år hovedbog og kopibog 1.
9. Gregers Hansen: Købmændene på Lolland-Falster ved midten af 1700-årene, her gives også oplysning om hans fader, Diderich Hansen, der døde 1698, i *Personalthistorisk Tidsskrift* 1981 37-38.
10. Note 9 37.
11. Note 9 37.
12. La Sjælland: Nakskov købstad skifteprotokol 1820-32 173.
13. Note 12 174.
13. Note 12 269.
15. Note 8 45.
16. Samme 49.
17. Samme 550.
18. Note 12 213.
19. Note 8 87-125.
20. Samme 87, 17. januar 1786 til Hans Boye, Marstal.
21. Samme 89, 11. april 1786 til Jens Holbech, København.
22. Samme 91-92, 6. juni 1786 til Jens Holbech, København.
23. Samme 92, 6. juni 1786 til Waage Lauritzen, København.
24. Samme 92, 13. juni 1786 til Waage Lauritzen, København.
25. Samme 93, 25. juli 1786 til Waage Lauritzen, København.
26. Samme 93, 8. august 1786 til Waage Lauritzen, København.
27. Samme 95, 9. september 1786 til Waage Lauritzen, København.
28. Samme 95, 12. september 1786 til Waage Lauritzen, København.
29. Samme 95, 12. september 1786 til Waage Lauritzen, København.
30. Samme 95, 19. september 1786 til Waage Lauritzen, København.
31. Samme 96, 10. oktober 1786 til Waage Lauritzen, København.
32. Der afgik post fra Nakskov en gang om ugen, Iris og Hebe maj 1796 179-80.
33. Note 8. 98, 21. november 1786 til Waage Lauritzen, København.
34. Samme 99, 2. januar 1787 til Waage Lauritzen, København.
35. Samme 100, 23. januar 1787 til Søren Møller, Odense.
36. Samme 104, 18. februar 1789 til Jes Jespersen, Flensborg.
37. Samme 104, 22. februar 1789 til Wassard, København.
38. Samme 105-06, 24. april 1789 Pro-memoria. På grund af varierende stavemåde af navnene i firmaet J.J. Meyer Lavel & Streson kan det ikke med sikkerhed fastslås, at dette var firmanavnet. Det optræder også som J.J. Meyere Lavel & Streson, J.J. De Meyere Raval & Streson og J.J. de Meyer Ravel & Streson.
39. Samme 106, 28. april 1789 til Mouritz Dreyer & Bondix, Amsterdam.
40. Samme 106, 29. september 1789 til Wassard, København.
41. Samme 107, 6. oktober 1789 til Mouritz Dreyer & Bondix, Amsterdam og J.J. Meyer Lavel & Streson, Bordeaux.
42. Samme 108, 18. februar 1791 til Adam Gottlob, Königsberg.
43. Samme 110, 16. januar 1798 til Rasmus Jørgensen, Marstal.
44. Samme 113, 13. maj 1798 til Niels Bruun, Marstal.
45. Samme 113-14, 12. juli 1798 til G. L. Baden, Nakskov.
46. Samme 114, 25. juli 1798 kopi af antegnelser på kærnerregnskab 1797.
47. Samme 114-15, 25. juli 1798 kopi af antegnelser på Kærnerregnskab 1797.
48. Samme 117-22, diverse breve.
49. Samme 122-24, 8. februar 1812 til Daniel Nystrøm & Comp., Kalmar.
50. Samme 125, 28. november 1812 til Lorentz Petersen, Flensborg.
51. Note 12 318.
52. Samme 269.

Patenter og varemærker i krig og fred

AF LISE ØSTERBORG*

Det er kostbart at føre krig: Det koster menneskeliv og penge. Det har alle til enhver tid erkendt. Knap så ofte tænker man på, at det blandt de økonomiske værdier ikke kun er krigsmateriel, broer og bygninger, der ødelægges. Immaterialrettighederne påvirkes også, på nationalt som på internationalt plan. Som bærere af immaterialrettighederne ved omsætningen af varer, den internationale samhandel og den industrielle udnyttelse af opfindelser påvirkes også de enkelte patenter, ansøgninger om patent, varemærker og mønstre af krig, og når den er tabt og vundet, af fredsslutningsaftalerne.

Nedenfor søges det belyst, hvorledes den anden verdenskrigs udbrud og siden afslutning influerede på det årlige antal indleverede patentansøgninger og varemærkeanmeldelser. Derefter beskrives de lovgivningsforanstaltninger, krigen gav anledning til i Danmark – fra lovgivningsmagtens side i håb om at afbøde de tab, den manglende iagttagelse af de normale regler havde forårsaget. I de sidste afsnit søges behandlet den del af det danske retsopgør efter 1945, som rettede sig mod tysk ejendom, specifikt hvor denne var patenter, verserende patentansøgninger og varemærker. Der er ved udarbejdelsen næsten udelukkende anvendt oplysninger, som fremgår af patentdirektoratets arkiver.

Udviklingen beskrevet i tal

Det årlige antal indleverede patentansøgninger og varemærkeanmeldelser drøftes til stadighed i patentmyndighedskredse. Antallets størrelse viser dels noget om landets betydning som potentielt marked set fra patenthaver- og producent-side, dels hvilken intensitet, der er i den tekniske udvikling i det pågældende land, for varemærker også vareudbuddets sammensætning. En række omstændigheder, som findes at have påvirket indleveringstallet gennem de sidste 25 år, har navnlig været følgende: Ændringer i den økonomiske udvikling, som ret tæt afspejler sig i f.eks. antallet af patentansøgninger. Det kan være opsvinget i 1960'erne, afmatningen i

* For forskellig hjælp under udarbejdelsen takkes især Laura Østerborg og Simon Østerborg.

1970'erne, oliekrise, manglende investeringstilbøjelighed o.lign. Det påvirker også tallene i de forskellige medlemslande, at De europæiske økonomiske Fællesskaber oprettes og senere udvides til at omfatte også England, Irland og Danmark. I ansøgningstallene fra årene forud for, under og efter anden verdenskrig genfindes tallenes påvirkelighed af de generelle økonomiske vilkår.

Tabel 1. Indleverede patentansøgninger

	Danmark	Holland	Tyskland	Frankrig	England	USA	Sovjet	Japan
1931	2.403	4.800	72.686	23.664	36.117	79.981	19.300	15.183
1935	2.747	4.097	53.592	19.066	36.116	58.344	23.600	16.645
1938	3.308	5.558	56.217	18.031	37.973	66.851	8.900	18.211
1939	2.896	5.143	47.555	15.767	33.109	64.182	14.000	18.349
1940	2.410	3.498	43.479	7.826	18.254	60.836	3.900	19.827
1941	2.650	4.241	49.855	11.085	16.847	52.050	2.800	19.997
1942	2.935	4.940	54.386	14.196	18.642	44.984	4.900	16.359
1943	3.345	5.449	49.060	14.354	21.944	44.774	5.300	17.108
1944	3.532	5.119	–	11.983	26.200	54.409	5.200	12.578
1945	2.741	3.050	–	14.856	35.332	68.052	6.000	4.258
1946	5.074	7.072	–	23.724	38.181	81.274	10.300	8.136
1947	5.190	8.676	–	24.768	35.378	75.669	15.700	9.260
1948	4.082	5.940	–	22.600	33.626	68.903	23.700	11.582
1949	4.368	6.655	76.327	22.441	33.347	67.811	30.500	14.266
1950	4.132	7.479	130.124	23.803	31.686	67.556	32.500	16.896
1960	5.195	12.629	57.123	36.446	44.914	79.721	44.800	43.484
1978	5.884	12.680	58.492	37.137	50.324	100.916	143.548	166.092

Kilde: »100 Years Protection of Industrial Property Statistics 1883-1982«, udgivet af World Intellectual Property Organisation (WIPO), 1983.

Tabel 1 viser, at de store industrilande, der fungerer som drivkraft for verdensøkonomien, fremviser de største udsving. Hos dem – USA, Tyskland og Frankrig – ser man et markant fald i midten af 1930'erne. I England, USA og Tyskland stiger patentansøgningstallet fra 1935 til 1938. Dette sker samtidig med, at man i disse lande oplever et fald i arbejdsløsheden. Krigens udbrud i Europa udløser et betydeligt fald i lande som Tyskland, England, Frankrig og Holland. Efter nogle mere »stabile« år ses et nyt dyk i 1945. Dette gælder imidlertid ikke USA og England, krigens vindere, hvis årstal allerede fra 1943 er i klar stigning. Hos de på det tidspunkt mindre industrialiserede lande som bl.a. Danmark, Holland og Frankrig viser virkningen sig først med en vis forsinkelse. Patent- og vare-

mærkemyndigheden i Tyskland var lukket i tidsrummet 1943-1948. Med undtagelse af Sovjet og Japan indtræder der på ny et fald i de sidste år før 1950. Tallene for 1978 er valgt, fordi det er det sidste år, før Den europæiske Patentmyndigheds åbning på væsentlig måde indvirker på det årlige antal indleverede patentansøgninger ved de respektive nationale patentmyndigheder.

Tabel 2. Indleverede varemærker

	Danmark	Holland	Tyskland	Frankrig	England	USA	Sovjet	Japan
1931	1.583	2.293	21.269	13.671	9.870	14.753	(162)	22.420
1935	1.628	1.806	16.800	17.579	9.169	15.410	(58)	29.661
1938	1.533	1.893	18.954	14.479	8.493	16.140	(345)	28.243
1939	1.304	1.904	13.447	11.440	6.690	17.213	(288)	26.461
1940	1.075	1.555	13.611	6.913	3.507	16.324	(758)	23.490
1941	1.394	1.995	14.674	10.718	3.726	13.741	(160)	18.161
1942	1.634	1.673	12.296	12.375	4.082	11.066	(38)	9.445
1943	1.765	–	696	17.211	5.471	12.805	(33)	6.046
1944	1.442	1.790	–	12.655	6.943	16.260	(247)	8.319
1945	1.794	1.755	–	19.133	9.341	22.171	(233)	2.401
1946	3.034	3.953	–	24.427	11.690	20.973	(471)	11.835
1947	2.434	3.908	–	12.744	10.365	30.080	(1.396)	15.677
1948	2.403	6.623	–	20.769	10.326	24.630	(1.389)	20.501
1949	2.355	7.950	31.668	20.645	9.362	18.683	(1.908)	25.044
1950	2.742	5.123	24.104	23.052	9.791	17.975	(2.458)	29.841
1960	4.584	5.054	23.161	19.504	15.328	22.781	(658)	39.089
1978	5.557	–	19.243	50.069	18.150	44.635	2.788 (3.032)	121.901

Kilde: »100 Years Protection of Industrial Property Statistics 1883-1982«, udgivet af World Intellectual Property Organisation (WIPO), 1983.

Anm.: Tallene for Sovjetunionen er angivet ved antallet af registrerede varemærker for det pågældende år.

Det fremgår af tabel 2, at hovedtendenserne er de samme med hensyn til det årlige antal varemærkeanmeldelser som for patentansøgninger. I USA indtræder fald senere end i de europæiske lande og stigninger før. I Europa er der en stigning i midten af 30'erne, som så aftager frem til krigens begyndelse. Under krigen vænner man sig til en vis grad til tilstandene, og der er en opadgående tendens i England, Frankrig, Japan, USA og selv i Danmark. Umiddelbart efter krigens afslutning stiger tallene brat. Man fristes til at tro, at handelsverdenen har ligget på lur for at genoptage

normalt handelssamkvem. Afmatningen i slutningen af 40'erne ses kun i USA, Tyskland, England og Holland. Den voldsomme stigning i USA i perioden 1960 til 1978 skyldes ikke forholdsmæssig øget tilstrømning af varemærkeanmeldelser fra Europa, mens i Frankrig antallet af anmeldelser fra indlændinge fordobles samtidig med, at det fra udlændinge femdobles. For Danmarks vedkommende er antallet af anmeldelser fra danske i samme tidsrum stort set konstant, og stigningen er at finde i antallet af anmeldelser fra udlændinge. Dette falder sammen med, at en lang række konsumvarer i stigende grad importeres fra udlandet. En nærmere forklaring på, hvorfor det franske anmeldelsestal gennem alle år svinger voldsomt, kræver nøjere undersøgelse, som falder uden for rammerne af dette arbejde. Det samme gælder en klarlæggelse af betydningen af en række andre faktorer, som hver for sig kan indvirke på anmeldelsestallet.

Krigens indvirkning afspejler sig også i det årlige antal registrerede varemærker fra de enkelte lande, som finder sted i Danmark. Dette belyses i tabel 3.

Tabel 3. Antallet af registrerede varemærker i Danmark fordelt efter anmeldernes hjemland 1937-1946, 1950, 1960 og 1978

	Danmark	Holland	Tyskland	Frankrig	England	USA
1937	773	12	173	16	86	48
1938	819	10	158	28	80	40
1939	631	8	190	24	71	38
1940	548	2	206	3	23	17
1941	705	3	322	6	11	14
1942	816	24	369	6	13	1
1943	997	22	321	22	0	0
1944	841	13	137	11	0	0
1945	796	13	35	8	60	94
1946	1.035	21	1	63	427	281
1950	1.206	34	16	30	213	85
1960	1.486	59	326	93	208	388
1978	1.323	147	582	297	340	619

Af tabel 3 fremgår blandt andet, at handelen i Danmark med nye varer fra USA og England synes om ikke fuldstændig standset, så dog ikke at have givet anledning til anmeldelse og registrering af nye varemærker i 1942-1944. Forsyningen med indenlandsk producerede nye handelsvarer synes bortset fra 1939-40 temmelig konstant. Holland og Frankrig bliver

ligesom Danmark besat af tyskerne, og straks falder antallet af ny-registreringer fra disse lande, mens Tyskland som besættelsesmagt fortsat har haft et marked i Danmark. For tyske mærkeindehaveres vedkommende sker faldet her i landet samtidig med Tysklands sammenbrud.

Lempelser for rettighedshavere under krigen og i årene umiddelbart efter

Selv om Ciceros gamle ord »Silent leges inter arma« dagligt bekræftes i nyhedsmedierne også her i 1980'erne, var dette i én forstand ikke tilfældet på den industrielle ejendomsrets område under besættelsen i Danmark. Nok satte man en række almindelige frister delvis ud af kraft, men antallet af love og bekendtgørelser til regulering af forholdene var temmelig omfattende. En udtømmende opregning er foretaget i tabel 4.

Tabel 4. Lovgivningsoversigt

Udstedelsesdag	LOVE	BEKENDTGØRELSE
12. apr. 1940	Nr. 170 Midlertidig lov om ændringer i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
24. jun. 1940		Nr. 331 om forlængelse af visse i lov om varemærker nr. 101 af 7. apr. 1936, i lov om fællesmærker nr. 102 af 7. apr. 1936 og i lov om mønstre, jfr. lovbekendtgørelse nr. 193 af 1. sep. 1936, fastsatte frister
24. jun. 1940		Nr. 332 om forlængelse af visse i lov om patenter, jfr. lovbekendtgørelse nr. 192 af 1. sep. 1936, fastsatte frister
31. okt. 1940	Nr. 545 Lov om ændringer i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
31. okt. 1940		Nr. 549 om forlængelse af visse i lov om patenter, jfr. lovbekendtgørelse nr. 192 af 1. sep. 1936, fastsatte frister

Udstedelsesdag	LOVE	BEKENDTGØRELSE
31. okt. 1940		<i>Nr. 550</i> om forlængelse af visse i lov om varemærker nr. 101 af 7. apr. 1936, i lov om fællesmærker nr. 102 af 7. apr. 1936 og lov om mønstre, jfr. lovbekendtgørelse nr. 193 af 1. sep. 1936, fastsatte frister
31. mar. 1941	<i>Nr. 145</i> Lov om ændringer i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
31. mar. 1941		<i>Nr. 149</i> om forlængelse af visse i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker fastsatte frister
13. mar. 1942	<i>Nr. 95</i> Lov om ændringer i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
27. mar. 1942		<i>Nr. 116</i> om forlængelse af visse i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker fastsatte frister
24. jun. 1942	<i>Nr. 263</i> Midlertidig lov om ændringer i patentloven	
21. jul. 1942		<i>Nr. 317</i> angående midlertidige ændringer i patentloven
13. mar. 1943	<i>Nr. 121</i> Lov om ændring i lovene om patenter, varemærker m.m.	
29. mar. 1943		<i>Nr. 159</i> om fortsat forlængelse af visse i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker fastsatte frister
6. jul. 1943		<i>Nr. 337</i> tillægsbekendtgørelse om forlængelse af visse i lov om patenter fastsatte frister, jfr. nr. 159 af 29. mar. 1943
8. jul. 1943	<i>Nr. 348</i> Lov om ændring i midlertidig lov nr. 263 af 24. jun. 1942 om ændring i patentloven § 4	

Udstedelsesdag	LOVE	BEKENDTGØRELSE
4. mar. 1944	<i>Nr. 48</i> Lovanordning om ændring i patentloven m.m.	
9. mar. 1945	<i>Nr. 92</i> Lovanordning om forlængelse af lov om ændring af patentloven m.m.	
30. mar. 1946	<i>Nr. 127</i> Lov om ændring i lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
30. mar. 1946	<i>Nr. 132</i> Lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom	
15. maj 1946	<i>Nr. 272</i> Midlertidig lov om tillæg til lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
3. jun. 1946		<i>Nr. 304</i> om ændring i bekendtgørelse nr. 314 af 2. jul. 1945 angående anmeldelse af og dispositioner over her i landet værende tysk og japansk ejendom
15. mar. 1947	<i>Nr. 84</i> Lov om ændring i lovene om patenter, mønstre, varemærker og fællesmærker	
14. jun. 1947		<i>Nr. 286</i> om de til ministeriet for handel, industri og søfart i medfør af lov nr. 132 af 30. marts 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom overførte tyskejede patenter og patentansøgninger
8. aug. 1947		<i>Nr. 263-265</i> i henhold til Neuchâtel-Arrangementet af 8. feb. 1947 om opretholdelse og genoprettelse af visse rettigheder på varemærke-, patent- og mønsterlovgivningens område
15. sep. 1947		<i>Nr. 359</i> angående visse rettigheder, som på patentlovgivningens område tilkommer personer og virksomheder, der er hjemmehørende i Storbritannien og Nord-Irland

Udstedelsesdag	LOVE	BEKENDTGØRELSE
15. sep. 1947		<i>Nr. 360-362</i> angående visse rettigheder, som på mønsterlovgivningens område (nr. 360), på varemærkelovgivningens område (nr. 361) og på patentlovgivningens område (nr. 362) tilkommer personer og virksomheder, der er hjemmehørende i Frankrig
3. mar. 1948	<i>Nr. 69</i> Lov om forlængelse af lov nr. 272 af 15. maj 1946	
3. mar. 1948	<i>Nr. 71</i> Lov om ændring i patentloven m.m.	
9. jun. 1948	<i>Nr. 263</i> Lov om ændring i og tillæg til lov nr. 132 af 30. mar. 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom	
19. mar. 1952	<i>Nr. 90</i> Lov om ændring i patentloven m.m.	
19. mar. 1952	<i>Nr. 91</i> Lov om forlængelse af midlertidig lov nr. 272 af 15. maj 1946 om tillæg til lov om patenter, lov om mønstre, lov om varemærker og lov om fællesmærker	
28. nov. 1958	<i>Nr. 323</i> Lov om ophævelse af krigs- og besættelsestidens midlertidige patentlovgivning	

Allerede tre dage efter, at Danmark var blevet besat, vedtog man en midlertidig lov, som uden nærmere specifikation bemyndigede handelsministeren til at fastsætte lempelser med hensyn til frister fastsat i lovgivningen om industriel ejendomsret. Tilsvarende moratorielovgivning havde man kendt i forbindelse med første verdenskrig. Loven, nr. 170 af 12. april 1940, havde gyldighed for et halvt år. Bemyndigelsen blev udnyttet ved to bekendtgørelser af 24. juni samme år. Lempelserne bestod i, at frister for betaling af forskellige afgifter for opretholdelse af eksisterende rettigheder af direktøren for patent- og varemærkevæsenet kunne forlænges, hvis det blev sandsynliggjort, at ekstraordinære forhold havde hindret eller vanskeliggjort rettidig indbetaling. Der var ikke angivet nærmere om rekursmu-

ligheder eller bestemmelser, som kunne tilgodese trediemands interesser. De såkaldte fortrinsretsfrister eller prioritetsfrister, som gælder for ansøgning her i landet, når ansøger tidligere har søgt i udlandet og ønsker at få nyheden her i landet bedømt ud fra indleveringen i udlandet, blev for alle rettighedstypers vedkommende forlænget med 50 %. Dette var en generel forlængelse; der skulle ikke søges herom.

Da det første halve år var gået, blev den midlertidige lov ved lov nr. 545 af 31. oktober 1940 erstattet af en lov med samme indhold, blot gjaldt bemyndigelsen nu til udgangen af marts 1941. Med virkning fra 1. november blev to nye bekendtgørelser om forlængelse af visse frister udstedt. Bekendtgørelserne var undtagen på eet punkt fuldstændig enslydende med bekendtgørelserne fra juni 1940. Forskellen var, at der nu til slut var indsat en bestemmelse om, at de »fordelagtige« regler om mulighed for forlængelse ved for sen indbetaling af årsafgifter for patenter og fornyelsesafgift for varemærker og reglerne om forlængelse af prioritetsfristerne kun kunne påberåbes af personer og virksomheder »hjemmehørende i en anden stat, for så vidt denne indrømmer tilsvarende lempelser over for her i riget hjemmehørende personer og virksomheder«. Gensidighedsbetingelsen voldte ikke store problemer i praksis. Stort set blev der opnået gensidighed i forhold til alle lande, hvis borgere søgte om patent eller anmeldte varemærker i Danmark: De andre nordiske lande, de store industrilande i Europa og USA. Siden hen kunne fortrinsret fra tidligere indlevering i udlandet umiddelbart påberåbes.

Krigen var ikke slut, da bemyndigelsesloven fra oktober 1940 udløb i marts det efterfølgende år. Samme regelsæt blev derpå sat i kraft for nu yderligere et år. Dette gentog sig i marts hvert af de efterfølgende år, også efter at selve krigen var ophørt, i 1948 dog med virkning indtil udgangen af marts 1952, og senest i 1952 til udgangen af marts 1953, jfr. nærmere i lovgivningsoversigten i tabel 4.

I 1942 vedtog man imidlertid lov nr. 263 af 24. juni om ændringer i patentloven. Herefter kunne behandlingen af en patentansøgningssag genoptages, hvis sagen var afsluttet efter 1. september 1939, og forudsat ansøgeren kunne sandsynliggøre, at ekstraordinære forhold havde hindret sagens fortsatte behandling. Ikraftværende patenters løbetid eller gyldighedstid kunne efter patentkommissionens skøn forlænges et passende antal hele år, hvis en normal udnyttelse i væsentlig grad havde været hindret efter 1. september 1939. Bekendtgørelse herom skete i Dansk Patenttidende, jfr. uddrag af Patenttidende 1947, 100.

Patenter, hvis Løbetid er forlænget.

Efter derom fremsatte Andragender i Henhold til Bestemmelserne i midlertidig Lov Nr. 263 af 24. Juni 1942 om Ændring i Patentloven og Handelsministeriets Bekendtgørelse Nr. 317 af 21. Juli s.Aa. er Løbetiden for nedennævnte Patenter forlænget med det anførte Antal Aar.

43495. Elektrisk drevet Boneapparat: *Elektrolux. Aktieselskab*. Forlænget med 6 Aar.

43905. Elektrisk drevet Støvsuger: *Samme*. Forlænget med 6 Aar.

46084. Centrifuge med tilsluttende Til- og Afløb for Vædsker: *A/S Dansk Alfa-Laval*. Forlænget med 5 Aar.

46383. Anordning ved Pulsatorer til Malkemaskiner: *A/S Dansk Alfa-Laval*. Forlænget med 7 Aar.

46400. Lukket, med hul Beholderspindel for Til- eller Bortledning af Vædske forsynet Centrifuge: *A/S Dansk Alfa-Laval*. Forlænget med 5 Aar.

49991. Maaleapparat til Maaling af Spillerum: *V. A. Kjær*. Forlænget med 6 Aar.

54707. Maskine til Frysning af Kræm til faste Formlegemer: *Brødrene Gram A/S*. Forlænget med 7 Aar.

55052. Læsseapparat til Køretøjer: *A. Mortensen*. Forlænget med 7 Aar.

56333. Akselpakning: *Brødrene Gram A/S*. Forlænget med 7 Aar.

61672. Masse til Fremstilling af Isolationsplader: *R. C. S. M. Rasmussen*. Forlænget med 5 Aar.

Det samme gjaldt udløbne patenter. Året efter måtte man ændre loven, idet man kun havde taget højde for de på lovens ikrafttrædelsestidspunkt udløbne patenter og ikke patenter, der måtte udløbe derefter, jfr. lov nr. 348 af 8. juli 1943. Antallet af patenter, der fik løbetiden forlænget var ikke helt ubetydeligt. I årene 1945-48 var det årlige antal henholdsvis 151, 170, 84 og 141. Til sammenligning kan det nævnes, at der ved udgangen af 1943 var lige godt 8.000 patenter i kraft.

Den trediemand, som i tillid til, at behandlingen af en sag var afsluttet eller et patent udløbet, måtte have taget opfindelsen i brug eller have truffet væsentlige foranstaltninger hertil, blev tilgodeset ved, at rettingerne ifølge ansøgningssagen henholdsvis det udstedte patent ikke kunne gøres gældende over for ham. Tilgodeselsen af dette hensyn faldt udmærket i tråd med den på det tidspunkt seneste udvikling i dansk patentret. Allerede fra den første patentlov af 1894 har der været indrømmet den trediemand, som før patentansøgning er indleveret, har taget en opfindelse i brug eller har truffet væsentlige foranstaltninger hertil, ret til at fortsætte

sin brug, uanset at der meddeles en anden patent på opfindelsen. Svarende til denne såkaldte forbenyttelsesret indrømmer patentloven siden lovændringen i 1936, hvor beskyttelsen ifølge et patent har været afbrudt for en periode på grund af manglende rettidig betaling af årsafgifter, trediemand en vis ret til at fortsætte sin i tillid til den ophørte beskyttelse påbegyndte brug.

Moratorielovgivningen ophørte ikke med krigens afslutning. Meget oprydning forestod endnu. I maj 1946 blev handelsministeren bemyndiget til for en række centrale bestemmelsers vedkommende blot at tillemppe dem i det omfang, aftaler med andre lande om genoprettelse af rettigheder på den industrielle ejendomsrets område, som de af krigen skabte forhold havde bragt forstyrrelse i, nødvendiggjorde dette. Denne lovhjemmel blev senere udnyttet med de tre bekendtgørelser nr. 263-265 af 8. august 1947 om Neuchâtel-Arrangementets ikrafttrædelse i Danmark.

I lighed med hvad der var sket efter første verdenskrig ved Bern-Arrangementet af 30. juni 1920 tog Det Internationale Bureau til beskyttelse af industriel ejendomsret i Bern i februar 1946 initiativ til indkaldelse af en international konference mellem landene, som var medlem af Pariserunionen af 1883, i alt 27 deltog. Efter fire dages forhandlinger blev Neuchâtel-Arrangementet den 8. februar 1947 underskrevet af 24 lande. Hovedindholdet var, *at* prioritetsfrister, som udløb 3. september 1939 eller var opstået derefter, blev kollektivt og uden forudsætning om individuel prøvning forlænget til udgangen af 1947, *at* lette opretholdelsen af industriel ejendomsret, opstået før den tidligere nævnte dag, eller som krigen havde hindret i at opstå, *at* skabe lettelser i udøvelsespligten på den måde, at perioden 3. september 1939 til 30. juni 1947 ikke skulle medregnes i fristen for udøvelse, og *at* rettighedshavere ikke skulle rammes af en tvangslicens som følge af manglende udøvelse før efter 30. juni 1949.

Neuchâtel-Arrangementet blev tiltrådt af 27 lande. I modsætning til mange andre lande, f.eks. Sverige, kunne man i Danmark efter ratifikationen i sommeren 1947 gennemføre national følgelovgivning blot ved at udstede de ovennævnte tre bekendtgørelser. Bestemmelserne synes ikke i det praktiske liv at have givet anledning til problemer. Mest direkte vidnesbyrd om disse særlige regler findes i dag i blandt andet Dansk Patenttidende i årene umiddelbart efter, hvor forskellige særlige notitser i slutningen af de enkelte numre, trykt med småt uden for de normale rubra, f.eks. angiver, at det bortfaldne patent nr. 61.266 cykeldynamo med roterende stjernemagnet: Elektrotechnische Fabrik Schmidt & Co. Gesellschaft m.b.H. atter er sat i kraft.

Konfiskationslovens tilblivelse

Al tysk og japansk ejendom blev omgående efter kapitulationen »båndlagt« eller sat under administration. Man afventede en international løsning. Den forelå efter en konference i Paris i november-december 1945, og i januar 1946 fremsatte handelsminister Villemoes, Venstre, forslag til lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom. Kun to måneder efter var loven vedtaget og trådt i kraft.

Fra starten var alle typer immaterialrettigheder omfattet af lovforslaget, jfr. § 3, nr. 9. Lovforslagets formål var

»at fjerne mulighederne for en fremtidig tysk økonomisk ekspansion, der igen ville kunne blive basis for en politisk aggression, dels at skaffe Danmark delvis erstatning for de store økonomiske tab, de fjendtlige overgreb har forvoldt landet, og for hvilke det tyske og japanske rige og for disse atter de pågældende folk og deres enkelte medlemmer må være ansvarlige«.

Al ejendom var ved selve loven pr. 30. marts 1946 konfiskeret til fordel for den danske stat. For at undgå at oprette et konfiskationsnævn med alt, hvad deraf følger, var loven den retsstiftende kendsgerning. Man opgav på forhånd at bedømme værdien af konfiskerede patenter, varemærker og mønstre, mens værdien af anden tysk ejendom omfattet af loven foreløbigt var opgjort til 114 mill. kr. og knap 23.000 dollars. Kommissarii opgave var at eftersøge, overtage og realisere konfiskeret ejendom, jfr. § 7. Overtagelsen af tyskejede patenter, varemærker og mønstre fik sin egen bestemmelse i § 20. Patentdirektøren skulle udarbejde en fortegnelse over alle rettigheder, som tilhørte retssubjekter, der havde hjemsted i Tyskland, visse her i landet hjemmehørende retssubjekter og stråmænd for de ovennævnte. Efter begæring af kommissarius skulle rettighederne overføres til handelsministeriet. Selv om kommissarius principielt skulle realisere konfiskerede værdier, forudsatte lovforslagets bemærkninger om de industrielle ejendomsrettigheder, at staten kunne beholde dem. Dette forestillede man sig især kunne blive aktuelt for patenters vedkommende, som flere end én virksomhed kunne bruge. Her skulle staten kunne give licens til flere virksomheder.

Da disse spørgsmål var »af ret speciel karakter«, skulle kommissarius have et nært samarbejde med direktøren for patent- og varemærkevæsenet. Selve spørgsmålet om salg eller licensgivning af den enkelte rettighed tænkt-

te man afgjort efter indstilling af et udvalg på seks medlemmer, med patentdirektøren som formand og med repræsentanter for erhvervslivet.

Staten skulle betale sædvanlige årsafgifter for opretholdelsen af patenter, der ikke blev solgt, og føre kontrol med, at de ikke blev krænket. Herved kunne benyttes bistand fra en eller flere patentagenter. Der er ikke nærmere enkeltheder om, hvorledes overvågning af krænkelser skulle ske, endsige hvilket tab man skulle kunne beregne, måtte en sådan situation opstå. Så vidt ses blev det aldrig på embedsmandsplan drøftet, hvorledes kontrollen administrativt skulle gennemføres. Når spørgsmålet ikke blev aktuelt i det virkelige liv, skyldes det, at de tidligere tyskejede patenters retlige stilling siden blev en anden end forudsat i lovforslaget.

I sin indledning af debatten i folketinget kommer ministeren ind på spørgsmålet, om patenterne bedst kan komme det danske samfund til gode ved salg eller ved at give dem fri. Da patenterne ca. 15 måneder efter faktisk blev stillet til fri rådighed, er det interessant at se ministerens begrundelse for at have valgt den første løsning. Han henviser til beslutningerne på Paris-konferencen og siger, at vi »har en forpligtelse til at afregne en værdi for de konfiskerede aktiver på vor erstatningskvote«. Yderligere tager han et tysk elektrisk selskab, der har et datterselskab her i landet som eksempel. Hvis datterselskabet sælges, kan det være en betingelse for dettes fortsatte eksistens, at de patenter, der tidligere har været ejet af dets tyske moderselskab, nu overgår til de nye indehavere.

Ikke alle ordførere følte sig lige kaldede til at kommentere bestemmelserne om patenter, varemærker og mønstre. Hans Hækkerup for Socialdemokratiet indskrænker sig til at bemærke, at disse udviklede og tekniske bestemmelser er usædvanlig velegnede (sic!) til en behandling i udvalget. Jørgen Gram, der er ordfører for Venstre, mener, det ville være bedst, om de industrielle ejendomsrettigheder blev kapitaliseret og overtaget af staten. Han forestillede sig, at kapitalen kunne indgå som afdrag på det danske tilgodehavende, og frigivelse derefter ville åbne mulighed for billigere varer.

Heller ikke ordføreren for De konservative, Poul Hjermind, skelner mellem de forskellige typer af industrielle rettigheder. Han vælger at betone, at patentrettigheder vil have en værdi i forbindelse med det firma, der i øjeblikket besidder dem eller den udnyttelse, der i øjeblikket finder sted. Senere siger han lige ud, at det efter hans partis mening ikke skal være statens opgave at socialisere på dette område. Kommunisten Robert Mikelsen mente, at de konfiskerede værdier burde forblive statens ejendom.

Dette gjaldt ikke mindst patentrettigheder, som staten burde stille til rådighed mod licensafgifter på visse åremål. Dermed kunne også prisdannelsen på flere vigtige forbrugsvarer kontrolleres og påvirkes. Ordførerne fra Det radikale venstre, Dansk samling og Danmarks retsforbund omtalte ikke specifikt patenter og varemærker.

Første behandling i folketinget fandt sted 5. februar 1946, og udvalgets betænkning blev afgivet 20. marts. I en skrivelse af 12. februar til udvalget udtaler Industrirådet, at industrien »lægger ganske ordentlig stor vægt på bestemmelsen om, at den konfiskerede tyske ejendom, ... patenter o.lign. fortrinsvis sælges til danske firmaer og personer. Således vil loven bedst opfylde sit formål, at befri dansk erhvervsliv for tysk infiltration«. Dette ordvalg svarer ganske til det, handelsministeren havde benyttet i sin fremsættelsestale »udrydde tysk infiltration i fremmede landes erhvervsliv«, »fremtidig tysk ekspansion«, »basis for en politisk aggression« og »en ny på krig indstillet tysk økonomi«. Hans Hækkerup er på kanten af en kritik af denne indstilling, men siger udtrykkelig, at han ikke har nogen trang til at rejse en diskussion, fordi han anser det for helt nytteløst, om det rimelige i at pålægge et udsnit af den tyske befolkning, tyske statsborgere i udlandet og tyske statsborgere, som ejer værdier i udlandet, den kollektive straf, som konfiskationen er. Når hans parti tiltræder lovforslaget, er det for at hindre den tyske infiltration i dansk erhvervsliv. Venstres ordfører stødes også principielt af det kollektive ansvar, som ikke er praktiseret før. Hans parti går ikke desto mindre ind for lovforslaget, for nazisternes udnyttelse af deres undersåtters bistand til krigsforberedelse og krigsførelse uden for deres eget land skaber med visse reservationer berettigelsen af, at tysk kapital og tyske statsborgere uden for Tyskland også må bære krigens følger.

Under udvalgsbehandlingen drøftede man lovforslaget fra et folkeretligt synspunkt og ligeledes forholdet til grundlovens § 80 om ekspropriation. Det fremgår også, at udvalget har overvejet, om det skulle være muligt at forenkle administrationen af patenter m.v. Disse førte dog ikke til ændringsforslag.

Ingen beder om ordet ved tredje behandling den 26. marts 1946. Første behandling i landstinget fandt sted den efterfølgende dag. I fortsættelse af folketingsudvalgets betænkning udtaler ministeren, at medlemmerne af § 20-udvalget skal være de samme, som er medlem af det såkaldte § 7-udvalg, der bistår kommissarius. Den 29. marts vedtages loven enstemmigt, og den trådte ifølge dens § 37 i kraft straks.

Vurdering

Der synes ikke at have været megen offentlig debat om konfiskationsloven, hverken i den almindelige befolkning eller i den juridiske faglitteratur. Tidsånden gør det måske forståeligt, at der relativt kort gøres op med lovforslagets forhold til folkeretten og grundlovens ekspropriationsbestemmelse.

Folketingets udvalg indhentede gennem handelsministeriet en udtalelse om, hvorledes man fra et folkeretligt synspunkt skulle vurdere lovforslaget. Konklusionen var, som det fremgår af udvalgets betænkning, at lovgivning om beslaglæggelse og likvidering af tyske aktiver og økonomiske interesser med anvendelse af provenuet til fyldestgørelse af kravet på krigsskadeserstatning måtte anses for ubetænkelig i konsekvens af Potsdamkonferencens beslutninger, der nævnes at have forbillede i Versaillestraktatens bestemmelser.

Grundlovens § 80 anså man ikke kunne finde anvendelse på disse forhold. Årsagen angives i et indhentet notat om grundlovsmæssigheden at være, at »situationen, som er fremkaldt af begivenhederne under anden verdenskrig, må anses som så ekstraordinær og indeholdende så mange hidtil ukendte momenter, at den falder ganske uden for, hvad man har haft for øje ved affattelsen af hovedreglen i grundlovens § 80«. (Handelsmin. J. nr. 19 1946). Det anføres også, at der ikke er tale om en isoleret dansk efterkrigsforanstaltning, at tyskerne havde udplyndret de besatte lande systematisk, og at konfiskationen var at anse for en generalpræventiv foranstaltning. Under anden behandlingen understreger kommunisten Robert Mikkelsen, der var landsretssagfører af profession, hvor afvigende lovforslaget er fra, hvad man er vant til her i landet. Han sammenligner desuden med den agitation, der blev drevet, da Sovjetunionen omkring 1918 nationaliserede ejendom, som tilhørte fremmede statsborgere, og betoner, at al tysk kapital rammes, også den lovligt investerede, lovligt både forud for anden og for første verdenskrig.

Bortset fra dette tilløb til en diskussion bliver problemstillingen »kollektivt ansvar« berørt meget kort. Derfor bliver der heller ingen detaillidiskussion af forudsætningen for en normal konfiskation, »at der er begået en strafbar handling«. På tilsvarende måde mangler enhver diskussion af de enkelte elementer, der skal være til stede, for at en normal ekspropriation er lovlig.

Efterfølgende får man – i hvert fald på 40 års afstand – det indtryk, at man havde oplevet så megen terror og krænkelse af retsprincipper, især fra

tysk side, at man åndeligt opgav at diskutere, hvor langt »hævnen« skulle gå. Eller var forholdet det, at man ikke turde tale besindighedens sag, når denne skulle være til gunst for tyske interesser, for ikke selv at komme i klemme? Først i 1948, hvor konfiskationsloven ændres til at indeholde en frist til at anmelde krav, skriver overretssagfører Holger Zahle i Ugeskrift for Retsvæsen, at lovens grundlovsmæssighed allerede i dens 1946-skikkelse var diskutabel. Videre skriver han, at der blandt jurister var tvivl, om denne lov, hvis gennemførelse man vel har ret til at sige skyldes pres udefra, kunne holde ved domstolene.

For en kort stund nød immaterialrettighederne en sjælden ære ved lovforslaget om konfiskation: Ikke at blive glemt blandt ejendomsrettighederne. Reversen af medaljen var, at der fra en immaterialretlig synsvinkel kun udviklede sig en forholdsvis slagordspræget diskussion om, hvilken løsning der ville være at foretrække. Der var andre muligheder end salg eller bare overtagelse af rettigheder. Det var vel egentlig heller ikke givet på forhånd, at samme løsning skulle finde anvendelse på alle typer rettigheder: patenter, varemærker og mønstre, og uanset om de var meddelt eller endnu blot ansøgt om.

Venstremanden Jørgen Gram var inde på, at man kunne foretage en kapitalisering af de industrielle rettigheders værdi, som derefter skulle være et afdrag på Danmarks tilgodehavende. Der kan fremføres visse argumenter til fordel herfor. En sådan ordning ville let kunne indebære en rent skematisk fastsættelse af den enkelte rettigheds værdi. Man kunne hurtigere have gjort »regnskabet« op, og administrativt ville det formentlig også have været at foretrække. Ganske vist ville værdifastsættelsen blive udtryk for en fiktion. Imidlertid må det have stået klart for mange, at konfiskationsloven set i sammenhæng med de internationale erstatningsoverenskomster kun angik sikring af værdier, som skulle trækkes fra erstatningskrav rejst over for et land, der oplevede sin Stunde-Null – uden at det senere Wirtschaftswunder endnu havde vist sig i horisonten.

I forbindelse med kapitaliseringstanken fremføres, at den efterfølgende frigivelse ville åbne mulighed for billigere varer. Dette er bestemt ikke sikkert. Tværtimod viser al erfaring, at hvor beskyttelse ikke findes eller er mulig, må en rettighedshaver, hvad enten der er tale om den oprindelige rettighedshaver eller licenstagere, allerede fra markedsføringen sikre sig et afkast, inden konkurrenter umuliggør et nødvendigt provenu. På den anden side vil eksistensen af en enerettighed holde konkurrenter på afstand og sikre et tilstrækkeligt afkast til, at fornyede investeringer i innovation eller markedsføring af nye varer ansføres.

Der blev aldrig nogen reel diskussion af, om man skulle forholde sig anderledes med hensyn til varemærker end med patenter. Udbud af varemærkerne til salg eller til ikke-eksklusiv licens, som nok var aktuel for patenters vedkommende, ville have været katastrofal for alle varemærker tilhørende ikke-tyskere i de allierede lande. Tidligere tyskejede varemærker ville så lovligt kunne udnyttes af enhver, og derved kunne disse mærker påføre andre en betydelig hårdere konkurrence. Andre løsninger kunne tænkes. Kommunisten Robert Mikkelsens idé om, at varemærker og ikke mindst patenter burde forblive statens ejendom, ville i et samfund som det danske indebære en nationalisering, som var utænkelig. Statens salg af varemærkerne eller meddelelse af ene-licens, som for en periode var den løsning, der var valgt i Danmark, krævede et ikke-ubetydeligt administrativt apparat. I Danmark mere end i de fleste øvrige lande var salg endog lettere, idet overdragelse af et varemærke her i landet siden 1936 var tilladt, også uden forbindelse med den forretning, i hvilken det benyttes, jfr. § 8 i varemærkeloven af 1936, siden § 32 i den gældende lov af 1959. Løsningen med salg og licensgivning af de tyskejede varemærker lider af en anden skavank. Den krænker det ene af de to hovedformål med varemærkeretten, som er, at varer, der sælges under et bestemt varemærke, hidrører fra en bestemt fabrikant og besidder en vis kvalitet eller visse egenskaber. Denne centrale funktion af varemærkeretten ville det være svært at opfylde, medmindre det registrerede varemærke i realiteten ikke bliver benyttet.

En generel ordning med udslettelse af alle tyskejede varemærker med mulighed for andre end den tidligere ejer at få mærket registreret påny kunne have været en anden løsning. Den ville administrativt klart have kastet mindre arbejde af sig. Der ville imidlertid ikke indkomme penge til afdrag på Danmarks erstatningskrav, således som tankegangen bag konfiskationsloven var. Ønsket om at befri dansk erhvervsliv for tysk infiltration, som også var et af formålene bag konfiskationsloven, ville en sådan ordning heller ikke have tilgodeset. Det ville være nemt efter udslettelsen at opnå gen-registrering ved hjælp af stråmænd. På den anden side er det svært at se nogen faktisk forskel herpå og på det salg af varemærker, hvoraf hovedparten blev solgt til den herværende agent, som kom til at finde sted i de efterfølgende år. Ifølge fast retspraksis havde agenten ikke en ejendomsret til mærket, men dog en brugsret. Med konfiskationen af mærket som sådant forsvandt det juridiske grundlag for brugsretten. Efterfølgende blev mærket solgt til agenten. Skaffede han altid selv pengene til købet, eller fik han hjælp, måske i form af tilsagn om billigere leverancer siden hen mod,

at salg i Danmark kunne ske under det hidtidige varemærke? I tilfældet med varemærket »Tillantin« overtog den tidligere tyske mærkeindehavers rets- efterfølger siden hen varemærket vederlagsfrit – mindre end 10 år efter krigens afslutning.

Den mest radikale løsning ville have været en udslettelse af alle tyskejede varemærker kombineret med et forbud mod enhver ny registrering af samme mærke fra trediemand eller den tidligere ejer. I en henvendelse af 6. februar 1946 til ministeriet havde Dansk Forening for industriel Retsbeskyttelse dog været inde på denne tanke: Der bør i mange tilfælde ikke disponeres over varemærkerne, ... de bør kun lægges »døde«. Det internationale handelskammer anbefalede denne løsning i en rapport fra årsskiftet 1947-48. Det samme skulle gælde enhver brug af et uregistreret varemærke. Kun derved kunne man reelt udelukke, at mærkerne i fremtiden vendte tilbage til tysk eje. Den eneste indvending, der blev anført, var, at den såkaldte sterilisation ville betyde en unyttig undertrykkelse af et potentiale, som de allierede magter ikke ville få nogen fordel af.

Konfiskationslovens implementering og praktiske rækkevidde

Patenter

Ved konfiskationslovens ikrafttræden ejede tyske retssubjekter ca. 3.000 patenter og også ca. 3.000 patentansøgninger. På nær 49 tilhørte alle de udstedte patenter retssubjekter med hjemsted i Tyskland. Blandt ansøgningerne verserede 26, for hvilke noget særligt gjorde sig gældende. De var blandt andet indleveret af statsløse, der blev antaget senest at have haft tysk statsborgerret, eller der havde mistet tysk statsborgerret som følge af jødisk herkomst.

Flere henvendte sig allerede i tidsrummet fra kapitulationen til konfiskationslovens vedtagelse til direktoratet med ønske om at kunne erhverve de tyske rettigheder. Tre dage efter lovens ikrafttræden rejste De danske Patentagenters Forening spørgsmål om, fra hvilket tidspunkt deres fuld- magtsforhold ophørte. Foreningen fik seks dage senere det svar, at de måtte betragtes som ophørende på det tidspunkt, de nævnte rettigheder i henhold til konfiskationslovens § 20 var overført til handelsministeriet. Travlt havde flere: Medicinalfabrikantforeningen anmodede inden midten af april om, at de tyske patenter og varemærker måtte blive overladt fore-

ningen til fordeling blandt dens medlemmer. Foreningen mente herved, at man kunne undgå, at patenterne blev overført til fabrikker, der ikke kendte til medicinfabrikation. Industrirådet henstillede siden hen, at en almindelig frigivelse ikke skulle omfatte »de værdifulde tyske kemiske patenter«. Det ville være af betydning for medicinalindustrien at få sikret andel i udnyttelsen af dem.

Overførelsen til handelsministeriet blev bekendtgjort i Dansk Patenttidende, Statstidende og dagspressen i sidste uge af juni 1946 for patenternes vedkommende og 15. juli 1946 for ansøgningernes. En realisering af rettig-hederne blev ikke påbegyndt, der var allerede indkaldt til international konference i London i juli samme år. Her vedtog man, at de tidligere tyskejede patenter skulle stilles til offentlighedens disposition, erklæres for offentlig ejendom eller vedvarende være udbudt til licens uden vederlag, jfr. art. 1 i London-overenskomsten. Herfra var dog undtaget patenter, som der var givet enlicens til at udøve. Men undtagelse for f.eks. medicinalpatenter som ønsket af Industrirådet var der ikke mulighed for. Konferencen kom i andre henseender ikke til at svare til forventningerne. »Industrielle produktionsmåder, såkaldte industrielle hemmeligheder« svarende til det, der i dag kaldes know-how blev ikke draget ind i konfiskationen.

Ordningen med en almindelig afgivelse af patenterne frembød klart fordele for den del af de allierede landes industri, som i flere lande kunne udnytte frigivelsen af patentrettigheder, der tidligere havde kunnet udelukke eksport til et givet land. Den rent hjemmemarkedsorienterede industri kunne have foretrukket muligheden for at købe en enerettighed eller få licens, for en vis periode.

Fra belgisk-dansk side ønskede man, at der inden for en periode af tre eller fem år skulle kunne tilstås licenser mod vederlag med særlige begunstigelser for den licenshaver – uanset nationalitet – som i det pågældende land startede en produktion. Samtidig skulle de patenter, som der ikke var tilstået licenser på, først efter udløbet af perioden blive frit tilgængelige. På amerikansk foranledning blev forslaget nedstemt. Danmark havde reelt ikke nogen mulighed for alenegang, men konferencens resultat tilgodeså ret ensidigt interesserne i de lande, hvor man allerede under krigen gennem licenser var begyndt at udnytte de tyske patenter. De lande, der havde været besat af tyskerne, havde ikke haft denne mulighed. Ved konfiskationslovens behandling i rigsdagen havde meningerne været forskellige netop i spørgsmålet frigivelse contra licensgivning, og lovens § 20, stk. 4, overlod det til ministeriet efter indstilling fra patentudvalget af træffe afgørelse, om patenterne skulle sælges, eller om de på anden måde skulle

nyttiggøres for det danske samfund. Afgørelsen kom udefra, og Danmark ratificerede overenskomsten i december 1946, inden den trådte i kraft 1. januar 1947.

Fra amerikansk side var det tilkendegivet under konferencen, at de tyske industrielle hemmeligheder, dvs. fabrikshemmelighederne bag patenterne, eller som der ikke var udstedt patent på, ikke kunne ventes at blive stillet til de pågældende landes rådighed, medmindre man ratificerede. Tilgængeliggørelsen af denne viden skete ved et af United States Department of Commerce udgivet tidsskrift »Bibliography of Scientific and Industrial Reports«, som man kunne stifte bekendtskab med på patentdirektoratets læsesal.

Først i juni 1947 udstedte handelsministeren en bekendtgørelse, nr. 286 af 14. juni 1947, om, hvorledes der skulle forholdes med hensyn til de tyske patenter og patentansøgninger. Hovedprincippet var, at patenterne ikke ville blive »gjort gældende over for dem, der tager de pågældende opfindelser i brug«. Undtaget herfra var dog patenter og patentansøgninger, for hvilke der før 1. august 1946 var meddelt enelicens, såfremt licenshaver dokumenterede sin ret inden 1. september 1947, og forudsat patentudvalget fandt, at licensen kunne opretholdes. Som patentdirektøren selv diplomatisk udtrykte det i et foredrag holdt i Dansk Forening for industriel Retsbeskyttelse den 30. oktober 1947, var bekendtgørelsen »efter sagens natur en rammebekendtgørelse, om man kan bruge det udtryk. En række spørgsmål står åbne eller overlades til patentudvalgets afgørelse«. De danske Patentagenters Forening havde i en skrivelse af 29. august 1947 til ministeriet på talrige punkter kritiseret bekendtgørelsen for manglende klarhed og stillingtagen til de juridiske problemer. Disses specielle karakter taget i betragtning, og at London-overenskomsten udgjorde et forlæg med mere detaljeret ordlyd, forekommer bemyndigelsen temmelig vidtgående og udefineret – ikke mindst også når henses til, at det i London-overenskomstens art. 6 var forudsat, at der skulle rapporteres til et fælles bureau, som dog aldrig blev oprettet. Enelicenshaveres mulighed for at opretholde deres rettigheder forudsatte, at disse anmeldte deres krav inden 71 dage. Under hensyn til, at der allerede var hengået mere end to år fra kapitulationen, kan man spørge, om det var nødvendigt med så kort en præklusiv indkaldelse. Der blev anmeldt krav på enelicens vedrørende 176 tyske patenter fordelt på 45 licenshavere, oplyste patentdirektøren i sit foredrag, uden at der i direktoratet synes efterladt nærmere arkivalier herom. I Dansk Patenttidende 1948, 159 findes et eksempel på offentliggørelse om anerkendelse af enelicensrettigheder.

Anerkendelse af Enelicensrettigheder vedrørende tidligere tyskejede Patenter og Patentansøgninger

I Henhold til Bestemmelsen i § 2 i Handelsministeriets Bekendtgørelse af 14. Juni 1947 om de til Ministeriet i Medfør af Lov Nr. 132 af 30. Marts 1946 overførte tyskejede Patenter og Patentansøgninger er der vedrørende de nedenfor angivne Patenter af de anførte Virksomheder over for Patentudvalget anmeldt Enelicensrettigheder. Eventuelle Indsigelser mod Opretholdelsen af de nævnte Rettigheder maa ledsaget af Begrundelse fremsendes til Patentudvalget (Nyropsgade Nr. 45, København V) inden 2 Uger fra Dato.

46568. Tud til keramiske Beholdere. Tidligere Indehaver: *Porzellanfabrik Weiden Gebr. Bauscher*. Licensanmelder: *Bing & Grøndahl og Norden A/S*, København.

48756. Middel til Hindring eller Fjernelse af Rust og andre Korrosionsprodukter. Tidligere Indehaver: Kemiker *Robert Bürstenbinder*. Licensanmelder: *Jørgen Ohlsen*, København.

54118. Fremgangsmaade til Fremstilling af modstandsdygtige Lakovertræk paa Træ. Tidligere Indehaver: Firmaet *Hermann Frenkel*. Licensanmelder: *Det Danske Medicinal- & Kemikalie-Kompagni, Medicinalco A/S*, København.

56226. Fremgangsmaade til Fremstilling af modstandsdygtige Lakovertræk paa Træ: Tidligere Indehaver: *Samme*. Licensanmelder: *Samme*.

56286. Tud til Beholdere af keramisk Materiale. Tidligere Indehaver: *Porzellanfabrik Tirschenreuth Zweigniederlassung der Lorenz Hutschenreuter A/G*, Selb. Licensanmelder: *Den kongelige Porcellainsfabrik & Fajancefabriken Alumina A/S*, København.

57412. Middel til at bringe Glycerin i fast Form. Tidligere Indehaver: Købmand *Gustav Snock*. Licensanmelder: *A/S Fajaco*, København.

58670. Drypfri Tud til Udhædningskander. Tidligere Indehaver: *Porzellanfabrik Weiden Gebr. Bauscher Zweigniederlassung der Lorenz Hutschenreuther Aktiengesellschaft*, Selb. Licensanmelder: *Bing & Grøndahl og Norden A/S*, København.

Fortegnelser over tidligere tyskejede patenter blev offentliggjort i Dansk Patenttidende nr. 11 af 15. marts 1948, nr. 26 af 28. juni 1948, nr. 1 af 3. januar 1949, nr. 13 af 28. marts 1949, nr. 30 af 25. juli 1949 og nr. 9 af 27. februar 1950. Man fristes næsten til at mene, at det er en naturlig konsekvens af, at patenterne blev stillet til fri disposition, eller at der ikke kunne gives en eller anden form for eneret, at kun 65 firmaer og personer i perioden 1948-1952 henvendte sig skriftligt til direktoratet for at få nærmere oplysninger om de tyskejede patenter. Selv når henses til, at fortegnelsen og de enkelte patenter var tilgængelige på adskillige andre biblioteker end direktoratets, er det selv efter datidens forhold en forsvindende interesse, der blev vist fra offentlighedens side.

De konfiskerede patentansøgninger, hvoraf der som nævnt var ca. 3.000,

udgjorde et selvstændigt problem. Ved konfiskationslovens ikrafttræden forelå de på ethvert uafsluttet stadium. Loven bestemte blot, at de i denne paragraf (§ 20) indeholdte bestemmelser skulle finde tilsvarende anvendelse med hensyn til de under behandling værende ansøgninger om patentbeskyttelse. Allerede i 1946 fortsætter patentkommissionen sagsbehandlingen efter de retningslinier, der almindeligvis blev fulgt ved behandlingen af patentansøgninger. I visse tilfælde blev ansøgninger henlagt som afslået, selv om man var klar over, at de muligvis kunne have ført til patent, hvis patentmyndigheden havde korresponderet med ansøger. Sammenlignet med udstedte patenter, som efter London-konferencen skulle stilles til offentlighedens frie rådighed, hvorved enhver individuel realisationsværdi var gået tabt, var tabet ved et afslag på udstedelse af patent ikke stort. Patenterne og patentbeskrivelserne havde nu kun værdi som teknisk litteratur. I overensstemmelse hermed bestemte bekendtgørelsen af 14. juni 1947 i § 3, at beskrivelser og tegninger i ansøgninger, der er eller måtte blive afslået eller afvist efter forudgående bekendtgørelse, ville være fremlagt i 8 uger på direktoratets læsesal til almindeligt gennemsyn. Indholdet af de afslåede eller afviste ansøgninger, som patentkommissionen skønnede at være af særlig betydning, skulle offentliggøres i *Patenttidende*.

I begyndelsen af 1949 havde man gennemført ca. 700 konfiskerede ansøgninger til patent, og yderligere 800 ventede man udstedt i løbet af det kommende år. Man antog, at de resterende ca. 1.500 ville blive afslået. På dette tidspunkt rettede patentdirektøren henvendelse til Industrirådet, Håndværkets Fællesrepræsentation, Ingeniør-Foreningen og Landsforeningen Dansk Arbejde om offentliggørelse af en opfordring til at udnytte den viden, der var at hente i de konfiskerede patenter. Hidtil var ikke sporet nogen interesse herfor.

Patentrettighederne var forblevet i kraft i handelsministeriets navn, uden at der blev betalt årsafgifter for dem. Selv om rettighederne som nævnt ikke blev gjort gældende over for den, der fabrikerede, importerede eller forhandlede de beskyttede opfindelser, var det formelt nødvendigt at opretholde dem. Dette skyldtes reglen i den dagældende patentlovs § 3, stk. 2, om, at den, der først har indleveret ansøgning, skal være fortrinsberettiget til at få patent, hvor flere søger patent på samme eller væsentlig samme opfindelse. I modsat fald ville det i visse tilfælde have været muligt at få patent på opfindelser, tyske virksomheder tidligere havde søgt eller fået patent på. Ved skrivelse af 28. marts 1953 giver handelsministeriet efter indstilling fra patentdirektoratet afkald på de patenter og patentansøgnin-

ger, der var blevet overført, og henstillede, at patenterne hurtigst muligt blev udslettet af patentregisteret. Spørgsmålet om tilbagegivelse til den oprindelige ejer blev aldrig drøftet.

Varemærker

Ved konfiskationsloven blev ca. 4.500 her indregistrerede tyskejede varemærker konfiskeret til fordel for den danske stat og overført til handelsministeriet. I et særnummer af Registreringstidende for vare- og fællesmærker, som udkom 29. juli 1946, blev en fortegnelse over alle konfiskerede varemærker offentliggjort. Først i maj 1948 sender direktoratet kommissarius en liste over varemærker, der tilhører *herboende* tyske statsborgere og er registreret før 30. marts 1946. Der var elleve, og mærkeindehaverne fik dispensation i henhold til konfiskationslovens § 5. Til udarbejdelsen havde direktoratet benyttet Fortegnelse over herboende tyske statsborgere, januar 1946. Samtidig sendes en fortegnelse over varemærker, der er registreret for personer eller virksomheder, der kan antages at være stråmænd for tyskere. Man havde også udarbejdet en liste over varemærker, der er registreret før 30. marts 1946 for tyske aktieselskaber under likvidation eller administration i henhold til lov nr. 331 af 12. juli 1945. En liste som sidstnævnte blot for mønstre var også blevet lavet. I overensstemmelse med de i Paris i november-december 1945 indgåede aftaler blev varemærkerne udbudt til salg. I juni 1950 havde man solgt 1.400 af de konfiskerede varemærker, og patentudvalget havde på samme tidspunkt ca. 700 ubehandlede ansøgninger om erhvervelse. Salget blev i foråret 1948 midlertidigt indstillet. Det skete efter, at den amerikanske ambassade havde givet udtryk for, dels at der ville blive indkaldt til en international konference i London om efteråret om behandlingen af varemærkerne i lighed med den, der havde fundet sted sammesteds i sommeren 1946, dels at man ville lægge stærk vægt på, at der, indtil resultatet af konferencen forelå, ikke blev foretaget yderligere salg. Konferencen blev aldrig indkaldt, hvilket senere gav anledning til en del problemer, ikke mindst efterhånden som handelsforbindelserne med Tyskland blev genoptaget.

I direktoratets arkiver er kun den første halvdel af de solgte varemærker nærmere behandlet. Salget af de første 673 mærker indbragte i alt 1.280.950 kr. En gennemgang af de enkelte overdragelser viser, at mange mærker blev solgt for 500 kr. pr. mærke. Ved fastsættelsen af værdien blev der blandt andet taget hensyn til værdien af omsætningen af de varer, der havde været forhandlet under det pågældende varemærke. Patentudvalget

Nivea

 Forstehendes Warenzeichen ist auf Grund des Gesetzes zum Schutz der
 Warenbezeichnungen vom 12. Mai 1894 gemäß der Anmeldung
 vom 23. Juni 1905 für J. Peiersdorf & Co., Ham-
burg, Exelstorferweg 38/42

am 9. November 1905 unter Nr. 82840 in die
 Zeichenrolle eingetragen. — Aktenzeichen N. 12280 Klasse 2. —
 Geschäftsbetrieb, in welchem das Zeichen verwendet werden soll:

Chemische Fabrik.

Waren, für welche das Zeichen bestimmt ist: (Umseitig.)

In der Zeichenrolle ist bei 82840 vermerkt:
Die nähere Adresse der Zeicheninhaberin ist am
31. Oktober 1908 gelöscht worden.

Berlin, den 2. November 1908.

Der Präsident
des Kaiserlichen Patentamts.

Kaup

havde som tommelfingerregel 4 % af den årlige omsætning før krigen og i de første krigsår. Kendte man ikke omsætningstallene, og det i øvrigt drejede sig om ukendte mærker, satte man som regel værdien til 500 kr. (Skr. fra patentudvalget til handelsministeriet af 1. juni 1950).

Den højeste pris blev i henhold til overenskomst af 8. juni 1950 betalt for 5 varemærker tilhørende firmaet P. Beiersdorff & Co. Aktiengesellschaft, Hamburg, nemlig Nivea-waremærkerne (reg. nr. 498/09, 673/40, 1202/35, 104/04 og 141/10). Købesummen var 450.000 kr. betalt af direktør Johs. D. Baungaard, Holmbladsgade 126. Fire andre mærker tilhørende samme firma blev af R. Baungaard & Co., København, købt i forbindelse med herværende tysk virksomhed.

Varemærket »Tillantin«, reg. nr. 140/26, blev købt af Aktieselskabet for Kemisk Industri, c/o mag.agro. Olaf Nielsen, Kgs. Lyngby, for 25.000 kr. Dette mærke, som benyttes til at sælge afsvampningsmidler under, var oprindeligt anmeldt af Firmaet Emil V. Abrahamson i 1926, som drev groshandel med kemikalier. Det havde en urolig tilværelse i tidsrummet 1933-1955. Uden at indehaverangivelsen i varemærkeregistret var blevet ændret, havde I. G. Farbenindustrie A/G tvunget den danske generalagent til ved skrivelse af 3. juli 1933 at forpligte sig til at tilbageoverdrage mærket til det tyske firma. I 1947 blev mærket konfiskeret og overført til handelsministeriet. I december 1948 forsøger højesteretssagfører, dr. jur. J. Hartvig Jacobsen, som advokat for Firmaet Emil V. Abrahamson at få konfiskationen ophævet. Konfiskationen blev opretholdt. Da patentudvalget udtalte sig til kommissarius, afstod man fra at bedømme spørgsmålet, om den uregistrerede overdragelse var afgivet under tvang. Derimod redegjorde udvalget for retspraksis med hensyn til ejendomsretten til de såkaldte agent-waremærker, som »Tillantin« blev anset som (UfR 1934.51, 1928.1092 og 1913.307). Herefter måtte varemærket i realiteten være at anse som tilhørende det tyske firma, mens generalagenten alene har en brugsret. I 1950 solgte handelsministeriet varemærket. Fem år senere tillod ministeriet varemærket overført til Farbenfabriken Bayer Aktiengesellschaft, der siden har holdt det i kraft. Overdragelsen skete vederlagsfrit, og inden da havde patentudvalget i sin høringsudtalelse anført, at det vil være rimeligt at tillade overdragelsen uden særlige vilkår knyttet hertil, da varemærket blev søgt overført til et tysk firma, der må betragtes som lovlig retsefterfølger efter den tyske virksomhed, der oprindeligt var indehaver af mærket.

Blandt de andre giganter var varemærket »Nitrophoska«, reg. nr. 15/27, købt af Dansk Svovlsyre- og Superphosfat-Fabrik for 4.000 kr. Mærker-

ne tilhørende store tyske firmaer som AEG Telefunken (10 stk.), Siemens (23 stk.) og Firma Dr. August Øtker, Bielefeld (16 stk.) blev ikke købt mod særskilt vederlag. De blev anset for indbefattet i det beløb, som var betalt for overtagelsen af den konfiskerede virksomhed. Det samme gjaldt varemærkerne tilhørende Robert Bosch G.m.b.H., Stuttgart, i alt 22. Bosch-varemærkerne for diverse automobiltilbehør m.v. gav få år efter anledning til retssag (UfR 1952.826). Grosserer Olthaver, der tidligere havde været ansat hos Firma Robert Boschs herværende generalrepræsentant, havde optaget ordre på levering af »Bosch«-varer direkte fra et firma i Køln. Det danske selskab, der sammen med generalagenturet havde erhvervet varemærkerne fra handelsministeriet, foranledigede, at anklagemyndigheden tiltalte grosserereren for bl.a. overtrædelse af varemærkelovens § 13 ved erhvervsmæssigt at have udnyttet den det danske selskab tilkommende eneret. Tiltalte blev frifundet af sø- og handelsretten med den begrundelse, at varerne hidrørte fra firmaet Bosch, var mærkede af dette og i øvrigt var lovligt indført af tiltalte her i landet. Sagen blev indanket for højesteret, som erstatningssøgsmål. Her blev resultatet det samme (UfR 1953.753). Det hører til varemærkerettens struktur, at varemærket garanterer for varens ægthed. Afgørelserne viser med al tydelighed, at konfiskation af varemærker som sådanne fører til vanartede situationer og forekommer meningsløs.

Reg. 1907 nr. 340.

Reg. 1929 nr. 359.

Reg. 1887 nr. 81.

Blandt andre køb kan nævnes, at Danske Oliemøller og Sæbefabrikker, Aktieselskab Oliemøllen købte 20 varemærker for 30.000 kr., på nær ét, alle mærker, som havde tilhørt Firmaet Hans Schwartzkopf, Berlin-Dahlem. Et af Schwarzkopf-varemærkerne, reg. nr. 359/29, var anmeldt af firmaet Hans Schwartzkopf GmbH, Danzig i Fristaden Danzig. Her kunne overdragelse først ske, efter at udenrigsministeriet havde henvendt sig til de polske myndigheder og ved deres hjælp fået fastslået, at firmaet ville være at betragte som et tysk selskab i overensstemmelse med konfiskationslovens § 2, nr. 5. Dette tog otte måneder at opklare (J. nr. 1760). British Cellophane Ltd. erhvervede varemærket »Cellophane«, reg. nr. 568/25, for 10.000 kr., A/S Neroli, København, købte for 75.000 kr. 25 varemærker, tidligere tilhørende Eau de Cologne & Parfumerie Fabrik »Glockengasse nr. 4711« gegenüber der Pferdepost von Ferd. Mühlens, Køln a. Rh., heriblandt reg. nr. 340/1907, billedmærke 4711, Nordisk Polyphon A/S erhvervede blandt andet 7 tidligere Deutsche Grammophon GmbH-mærker. Det danske firma var tidligere repræsentant for det tyske selskab. Et omfattende salg, af 60 mærker, gik til Photo-Tone A/S af I.G. Farbenindustrie A/G. For 16.000 kr. købte Det Danske Medicinal- og Kemi-kalie Kompagni A/S varemærket »Crystallosetten«, reg. nr. 629/25, for kunstige sødende stoffer. Mærket havde tidligere tilhørt Chemische Fabriken von Heyden, A/G, Radebeul-Dresden. Den danske mærkeindehaver ændrede senere navn til Asp-Holmblad A/S, og først i 1981 blev varemærket overdraget til et schweizisk firma. Det ældst registrerede mærke, der blev overdraget, var fra 1887, reg. nr. 81/87, og havde tilhørt J. A. Henckels Zwillingwerk Aktiengesellschaft, Solingen. Mærket, der er i kraft den dag i dag, er den kendte af »streger dannet karrikaturantydning af to mænd, hvis ene arm og ben løber sammen«, og som findes på bl.a. knive og sakse.

Der findes bevaret en ubetitlet liste over 770 mærker, som ordnet alfabetisk efter tidligere indehaver indeholder oplysninger om disse, køber, hvorvidt køber har været tidligere repræsentant, og om salget er sket i forbindelse med »herværende tyskejet virksomhed« (J. nr. 1861). Af listen, som angives at være fortrolig, fremgår, at langt den overvejende del, nemlig 500 af de 770 varemærker er overdraget til den *tidligere repræsentant*, og 109 er solgt af kommissarius i forbindelse med salg af den virksomhed, mærkerne var knyttet til. Photo-Tone A/S erhvervede over 59 mærker, som firmaet tidligere havde været repræsentant for. Marius Rotwitt, København, er anført som køber med samme egenskab for så vidt angår 32 varemærker registreret af Vasenolwerke Dr. Arthur Kopp, Kom.Ges., Leipzig. Derefter

følger som største repræsentant-købere A/S Neroli med hensyn til 25 Eau de Cologne-mærker (4711) og Danske Oliemøller og Sæbefabrikker med 19. Blandt øvrige tidligere mærkeindehavere med mere end 10 mærker overdraget til tidligere repræsentant er:

<i>Tidligere indehaver</i>	<i>Køber</i>
Chemische Werke Albert, Mainz-Kastel	Firmaet Even Nielsen, København
Deutsche Hydrierwerke Aktiengesellschaft, Rodleben v. Rosslau	H. Lundbeck & Co., København
B. Dondorf, Frankfurt/Main, Spielkartenfabrik GmbH, Altenburg-Thur	Alfred Th. Øberg A/S, København
Dürener Metallwerke Aktiengesellschaft, Berlin-Borsigwalde	Firmaet Isidor Meyer, København
Fichtel & Sachs A/G, Schweinfurt a.M.	Aktieselskabet Simonsen & Nielsen, København
Firmaet Hansel & Co. A/G, Forst i. Lausitz	Grosserer V. Blum-Hansen, København

For mange danske handelsmænd var erhvervelse af de tyske konfiskerede varemærker en betingelse for, at de kunne bevare deres eksistensgrundlag. Det gjaldt, hvad enten varemærkerne var knyttet til en tyskejet virksomhed, som blev afhændet til danske, eller den pågældende havde været repræsentant i Danmark for de tyske varer.

Situationen illustreres glimrende af Johs. Andersen, Holte, som allerede omkring årsskiftet 1945-46 søger om at måtte overtage fem varemærker, der tidligere har tilhørt Schering A.G., Berlin. Igen i april 1946 skriver han til patentudvalget og forklarer sig med, at han har tilbudt at overtage et konsignationslager, som ligger for Schering A.G.'s regning i København, men særligt beskrivende er hans anden begrundelse:

»Undertegnede har i en Aarrække været beskæftiget hos Fa. Schering A.G. som Propagandist for Firmaets farmaceutiske Specialiteter til Læger og Hospitaler, og i den tid er Omsætningen steget ganske betydeligt, hvorefter jeg meget nødigt ser Resultatet af mit Arbejde overgaa til et andet Firma, hvis der findes Mulighed selv at videreføre Forretningen hermed og en Overtagelse finde Sted paa samme Vilkaar, som et eventuelt andet Firma vilde kunde overtage Rettighederne«.

Aldersmæssigt fordelte de 770 mærker sig efter anmeldelsesår på følgende måde:

1880–89	3
1890–99	5
1900–09	32
1910–19	55
1920–29	187
1930–39	264
1940–45	224

Oversigten viser, at varemærkers værdi kan holde sig længe. Den betydelige interesse for at købe ældre mærker kan ikke udelukkende tilskrives, at varesortimentet i første halvdel af dette århundrede ikke skiftede udseende og sammensætning så hurtigt som i den nuværende. Dette gælder, selv om produktionen i dag i højere grad er blevet industrialiseret, og endog køberne har ændret sig til at blive konsumenter. Smør f.eks. sælges i dag kun indpakket og forsynet med varemærke. Bestandigheden viser sig også ved, at inden for en 10 års-periode udslettes kun mellem en fjerde- og en trediedel af samtlige ikraftværende registreringer, som i dag er på ca. 100.000.

43 registrerede *mønstre* blev overført til handelsministeriet. Mønstre som forbilleder for barberblade, blyanter, dukkehoveder og dukker optræder flest gange på listen, værd at nævne er imidlertid også forskellige porcelænsvarer med Rosenthal-Porzellan A/G, Marktredwitz i Bayern som mønsterhaver.

Der var kun tre registrerede varemærker, som tilhørte retssubjekter med hjemsted i Japan, og kun fem registrerede fællesmærker med tysk mærkeindehaver. Tidstypisk er det, at de tre før konfiskationen tilhørte Niederlausitzer Brikettverein e.V., Berlin, med henholdsvis ordet »Skandia« og »Troll« i figur og et andet Deutscher Zellwoll-Ring e.V., Berlin.

Der var fire verserende varemærkeanmeldelser, som tilhørte retssubjekter med hjemsted i Tyskland.

I tidsrummet foråret 1948 til marts 1950 var salget indstillet. Dette voldte en del vanskeligheder for både danske og tyske erhvervsdrivende. Importørerne af tyske varer var afskåret fra at købe de originale varemærker til at sælge varerne under. De tyske virksomheders vanskeligheder bestod især i, at de konfiskerede mærker ofte frembød stor lighed med ny-anmeldte varemærker. Normalt løses en sådan konflikt ved, at der fremskaffes samtykkeerklæring fra indehaveren af det ældre mærke. Handelsministeriet havde nægtet at give samtykke i disse tilfælde for ikke at forringe det ældre, konfiskerede mærkes salgsværdi. På den anden side havde Danmark givet de tyske myndigheder tilsagn om, at vi ikke ville gøre indsigelse mod indførsel af varer fra Tyskland forsynet med varemærker tilhørende handelsministeriet.

I efteråret 1950 opstod der blandt de vestallierede på engelsk foranledning overvejelser om at tilbagegive de tidligere tyske mærkeindehavere deres varemærkerettigheder. Fra tysk side havde der også været fremsat ønske om, at ikke mindst de medicinske varemærker måtte blive tilbagegivet tyske firmaer. Patentudvalget meddelte handelsministeriet en række betænkeligheder ved adgang til tilbageførsel. Ikke mindst påpegede man de vanskeligheder, der kunne opstå, hvis den danske køber ikke ønskede at tilbagelevere det købte varemærke end ikke mod at få den erlagte købesum tilbagebetalt.

I de første måneder af 1953 modtager man indberetning om tilbageførsel eller frigivelse af tidligere konfiskerede eller beslaglagte tyske varemærker i Holland, USA, England, Frankrig og flere andre lande. Den 31. marts 1953 meddeler handelsministeriet, at det »i overensstemmelse med derom af dispensationsnævnet gjort indstilling« har åbnet adgang for tilbageførsel. Ved at konstruere tilbageførslerne som dispensationer fra konfiskationen undgik man at overtræde konfiskationslovens § 8 om, at bl.a. landssvigere og personer, der havde udvist unational handlemåde under besættelsen, ikke kunne erhverve konfiskeret ejendom, eller at skulle have loven ændret. Forskellige formaliteter skulle imidlertid være opfyldt. Blandt andet skulle det tyske firma dokumentere at være ejer af det tilsvarende registrerede varemærke i Tyskland, og endvidere skulle især en eventuel fornyelsesafgift betalt af kommissarius betales. Ansøgning om tilbageførsel skulle indleveres inden udgangen af 1953, derefter ville varemærkerne blive udsløttet. Denne frist blev senere forlænget til 31. marts 1954.

Ved udfærdigelsen af meddelelsen om adgang til tilbageførsel stod han-

delsministeriet endnu som indehaver af ca. 3.400 varemærker. Afhændet til trediemand var således ca. 1.100. Man anslog, at omkring 2.800 af de 3.400 havde tilhørt personer og virksomheder, som var hjemmehørende i den del af Tyskland, der var blevet til Forbundsrepublikken. I alt blev ca. 2.000 varemærker tilbageført, herunder en del der tidligere var blevet solgt til danske. Tilbage stod man i begyndelsen af 1955 med ca. 1.800 mærker, der efter tilbageførselsperioden fortsat tilhørte handelsministeriet, herunder »østtyske« mærker (idet tilbageførselsadgangen ikke havde omfattet disse). Man havde valget mellem at udslette dem, efterhånden som de ikke blev fornyet, eller at lade dem alle udslette pr. en given dato. Man valgte det sidste som indebærende flest lettelser set både fra en administrativ og juridisk synsvinkel. Handelsminister J. O. Krag bemyndigede patentdirektøren til fra 1. april 1955 at regne at udslette de ikke-tilbageførte varemærker. Det var ni år efter konfiskationslovens vedtagelse.

Den tilsvarende procedure blev iagttaget for de 5 varemærker, der var overført til handelsministeriet, men som havde tilhørt japanske retssubjekter. Disse fik syv måneders frist til at fremsætte anmodning om tilbageførsel. Det fremgår ikke, om fristmeddelelsen blev offentliggjort andre steder end i Registreringstidende for varemærker, f.eks. formidlet ad diplomatiske kanaler til Japan og der offentliggjort i en for de tidligere japanske mærkeindehavere mere tilgængelig form. Disse er sandsynligvis blevet kontaktet af deres tidligere danske fuldmægtig. Tre af varemærkerne er i kraft og indehaves af japanske firmaer.

I 1958 fik kommissarius tilbagebetalt 19.185 kr. af de knap 45.000 kr., han i perioden 30. marts 1946 til 1. april 1954 havde betalt i fornyelsesafgift for varemærker og mønstre, mens disse havde været overført til handelsministeriet. Samtidig fik sundhedsstyrelsen, apotekerfonden, tilbagebetalt godt 2.000 kr.

Afslutning

Konfiskationen af tysk- og japanskejede patenter og varemærker affødte alene i patentdirektoratet et betydeligt arbejde. Hertil kom komplikationerne i de enkelte sager foranlediget af særreglerne om forlængelse af frister og rettighedernes gyldighedstid. Alligevel udgør denne side af kommissarii virksomhed kun en beskedent del af embedets samlede arbejde. Dette fremgår alene ved en sammenligning mellem indtægterne ved salget af de første knap 700 varemærker og konfiskationens samlede nettoprovenu opgjort ved udgangen af 1956 til 156,9 mill. kr.

Ikke desto mindre har det inden for de foreliggende rammer ikke været muligt at behandle en række yderligere aspekter af det danske retsopgør over tyskejede patenter og varemærker. Det gælder blandt andet problemstillingen med de danske patentagenters bistand til afslutning af de verserende patentansøgninger. Et andet for patentagerne endnu mere vigtigt spørgsmål var fyldestgørelse af deres tilgodehavender hos tyske mandanter, som de mente skulle modregnes i tysk konfiskeret ejendom, in casu patentrettigheder. Til en fuldstændig behandling vil også høre en sammenligning mellem afviklingen af konfiskationen af immaterialrettighederne og de øvrige former for »ejendom«. Et selvstændigt kapitel burde tilkomme de særlige problemer i forbindelse med de 458 varemærker for medicinalvarer, som sundhedsstyrelsen købte af handelsministeriet. Et videre perspektiv kunne man skabe ved at sammenligne de danske foranstaltninger med de tilsvarende, man traf i andre lande.

Selv med disse begrænsninger synes der dog ikke at bestå tvivl om, hvor hårdt de industrielle rettigheder påvirkes af krig og fred. Måske ser man klarere, hvor store værdier, der er nedlagt i endog denne lille del af et velfungerende og rimeligt rigt samfund. Det ses ikke til hverdag klart med det blotte øje. Samtidig efterlader opgøret med tyskejede varemærker og patenter allerede på det foreliggende grundlag eftertiden med et indtryk af, at denne del af konfiskationen – bortset fra en kortvarig, psykologisk effekt, som der givetvis var et reelt behov for – ikke bragte de erhvervsmæssige fordele, man fra visse sider havde ventet. De industrielle ejendomsrettigheder egner sig ikke til at indgå i et retsopgør, de trives ikke ved tvangsforanstaltninger, og den administrative klods om benet, som konfiskationsloven betød for direktoratet og kommissarius, kom ikke til at stå i rimeligt forhold til den indflydelse på udviklingen, som oprindeligt var de sejrende magters intentioner.

Kilder

Direktoratet for patent- og varemærkevæsenet: Patentafdelingens j.nr. alm. 1015, 1103, 1876,8, 2064, 2064a, 2064b, 2121, 2126 og 2127,

Varemærkeafdelingens j.nr. B 1759, 1760, 1791, 1807, 1809, 1834, 1851, 1861, 1889, 1938, 1950, 1951, 1978, 1986, 2099, 2212 og 2226,

Dansk Patentvæsen gennem halvtreds Aar, 1944.

Nordiskt industriellt rättsskydd (NIR) 1946 95-102, 1947 145-158 og 178-179, 1948 51-52.

Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht (GRUR) Inland, årgangene 1948 og 1949 med adskillige artikler.

Beretning om virksomheden

1. januar-31. december 1986

Afleveringer

Afleveringerne androg i kalenderåret 1986 ca. 13.246 enheder. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Akademiet for de tekniske Videnskaber, København (fortsat aflevering). 206 pakker diverse journalsager, 1960-80.

Assurandør Societetet, København. 137 pakker journalsager, 1919-65.

Danmedia, København. 74 pakker, 1976-86. Årsregnskaber, bestyrelsesmøder, repræsentantskabsmøder, revision og korrespondance samt udklip.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat aflevering). 169 pakker journalsager, 1960-86.

Landsforeningen Dansk Betonvare-Industri, Fredericia. 88 bind og 711 pakker, 1908-84. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, beretninger, cirkulærer, korrespondance, medlemssager, kassebilag og kataloger.

De danske Handelsforeningers Fællesorganisation, København (fortsat aflevering). 6 pakker journalsager, 1955-75 og 77 bind Danmarks Handelstidende, 1909-86.

Det Danske Hedeselskab, Viborg (fortsat aflevering). 35 bind og 3 pakker, 1881-1975. Forhandlingsprotokol, korrespondance og materiale vdr. mosestationer og moseundersøgelser. Modtaget fra afdelingerne i Varde og Slagelse.

De grafiske Fags Sammenslutning, København. 50 bind og 7 pakker, 1847-1982. Forhandlingsprotokoller, hovedbøger, kassebøger, prisbog og købs- og salgsbøger samt journalsager. Modtaget fra Danmarks Grafiske Museum i Odense.

Grosserer-Societetet, København (fortsat aflevering). 831 bind og 327 pakker, 1724-1986. Forhandlingsprotokol, mødereferater, medlemsprotokoller, budgetter, journalsager samt kassebilag og foreningssager. I afleveringen indgår også materiale fra Provinshandelskammeret.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 4 bind og 197 pakker, 1909-85. Journalsager og medlemskartotek samt forslagsprotokoller fra Industriforeningen.

Københavns Bogtrykkerforening, København (fortsat aflevering). 24 bind, 1875-1958. Forhandlingsprotokoller, kassebøger, medlemsbøger og kopi-bøger. Modtaget fra Danmarks Grafiske Museum i Odense.

Provinshandelskammeret, København (fortsat aflevering). 1 journaloversigt og 27 pakker journalsager 1960-85.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere inden for Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 270 bind og 216 pakker, 1885-1985. Forhandlingsprotokoller, beretninger, mødereferater og brancheforenings-sager.

Industri og Håndværk

A/S Atlas, Ballerup. 103 bind og 49 pakker, 1895-1985. Forhandlings- og aktieprotokoller, beretninger, regnskaber, hoved- og kassebøger, prøve-journaler, inventarbetegnelser, patentsager, ordrebøger samt brochurer og billeder.

Arkitekt *Jørgen Bang*, Nykøbing Mors. 36 bind og 325 pakker, 1951-74. Byggesager, årsregnskaber, kassebøger, kassebilag, korrespondance samt billeder og scrapbog. Modtaget fra Morsø lokalhistoriske arkiv.

Entreprenørfirmaet C. A. Beckgaard, Vejle. 463 bind og 119 pakker, 1945-85. Årsregnskaber, månedsbalancer, kassebilag med rapporter, lønningsmateriale, cirkulærer samt fakturaer med bilag og korrespondance.

A/S Paul Bergsøe & Søn, Glostrup. 503 bind og 37 pakker, 1902-86. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, status og driftsregnskaber, hovedbøger, journaler, kassebøger, korrespondance, tryksager og billeder. Fra Det kgl. Bibliotek er modtaget materiale vedr. Svend Bergsøes forfatterskab.

Ceres Bryggerierne A/S, Århus (fortsat aflevering). 3 bind og 1 pakke, 1884-1978. Legatfundats, oplysningsbog for medarbejdere og instruks vedr. ugesedler samt sangbog for bryggere og brændere.

A/S Dansk Ilt- og Brintfabrik, København. 2 bind og 2 pakker, 1945-71. Årsregnskab og byggesager samt policer.

A/S Dansk Lyddæmperfabrik, Odense. 1 pakke vedtægter, årsregnskaber, pantebreve og skøder samt korrespondance. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn, Odense.

A/S De Danske Spritfabrikker, København (fortsat aflevering). 1 protokol vedr. smuglersprit, 1922-44.

Maskinfabrikken A/S Atlas blev stiftet i 1898 som en fortsættelse af firmaet Tuxen & Hammerich, der allerede i en årrække havde drevet fabrikation af dampmaskiner og kølemaskiner.

Mange af moderfirmaets produktioner blev bibeholdt, således fremstilling af dampmaskiner og dampkedler. – Her ses en sådan kort efter århundredskiftet.

Fra virksomheden er der foruden et mindre arkiv indgået en betydelig fotosamling med virksomhedens produktion.

A/S J. G. A. Eickhoff, København (fortsat aflevering). 2 pakker ejendoms-papirer og byggesager, 1831-1961. Modtaget fra Danmarks Grafiske Museum, Odense.

Fabrikant *S. M. Epstein, København* (fortsat aflevering). 6 bind og 8 pakker, 1916-59. Statusbog, kassebog, ordrebog, lønningsbog samt reklame-tryk og billeder. Modtaget fra A. G. Epstein, Århus.

Farvemøllen, København. 18 bind og 6 pakker, 1841-1967. Forhandlings-protokoller, råbalancer, hovedbog, vedtægter og prisbog samt love, forslag og korrespondance. Modtaget fra S. Dyrup & Co., Søborg.

A/S De Forenede Bryggerier, København (fortsat aflevering). 39 pakker korrespondance, 1975-81.

A/S De Forenede jyske Farverier og Trikotagefabrikker, Århus. 477 bind og 366 pakker, 1904-81. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, status og

årsregnskaber, hovedbøger, journaler, købs- og salgsfakturaer, kassebøger og prisbøger samt korrespondance. I afleveringen indgår materiale fra Chr. Juncher, Randers.

A/S De forenede Papirfabrikker, København (fortsat aflevering). 1 pakke brevkopier fra Strandmøllen Papirfabrik, 1893-99.

A/S Frichs, Århus (fortsat aflevering). 181 bind og 12 pakker, 1901-81. Mødereferater, ordrebøger, instruktionsbøger samt tegningsjournaler og korrespondance.

Faaborg Andels-Svineslagteri, Faaborg (fortsat aflevering). 8 pakker, 1960-80 vedr. oldermandsmøder, fusioner og generalforsamlinger. Modtaget fra Faaborg kulturhistoriske Museum.

H. E. Gosch & Co., København (fortsat aflevering). 11 pakker, 1868-1973. Forhandlingsprotokoller, regnskab og korrespondance samt reklamer, tegninger og billeder. Modtaget fra Svenska Tändsticks A. B.

A/S Hellesen, København (fortsat aflevering). 61 bind og 49 pakker, 1885-1984. Forhandlingsprotokol, regnskaber samt reklamemateriale, fotos og udklip.

H+H Industrier A/S, Hedehusene. 567 bind og 143 pakker, 1909-1977. Årsregnskaber, hovedbøger, kassebøger, salgsjournaler, mødereferater samt kopibøger og korrespondance. Modtaget fra Nymølle Stenindustri, Hedehusene.

Rammefabrikken Jyden A/S, Aabyhøj. 78 bind og 10 pakker, 1924-77. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, status- og hovedbøger, købs- og salgsbøger, vekselbøger, lagerlister samt reklamer, tegninger og billeder.

Brdr. Kofoeds Stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke årsregnskaber 1957-66.

A/S Den kgl. Porcelænsfabrik, København (fortsat aflevering). 173 bind, 1960-80. Kassebøger, kladdebøger og korrespondance.

Fabrikant Henry Nielsen, *Multa-Konfektion, Aabyhøj* (fortsat aflevering). 29 bind, 1947-73. Årsregnskaber, hovedbog og lønningsbog. Modtaget fra Karen Lauridsen, Århus.

El-installatør *S. A. Paaske Petersen, Århus* (fortsat aflevering). 3 pakker manuskripter og korrespondance, 1936-86. Modtaget fra fru E. Paaske Petersen.

Vekselerer og bygmester *Willy Petersen, Gentofte*. 162 pakker, 1939-84. Balancer, mødereferater, korrespondance, arbejdsbøger samt byggesager og projekter.

Randers Rebslåeri, Randers (fortsat aflevering). 93 bind fakturakopier og korrespondance, 1980-81.

Barber og Frisør *Jørgen Martin Tolstrup Rasmussen*, Århus. 1 pakke private papirer, 1933-44.

A/S Rutana Vest, Århus (fortsat aflevering). 6 bind og 6 pakker, 1969-82. Balancer, kasserapporter og mødereferater. I afleveringen indgår også materiale fra *A/S Marselis Tryk*.

C. J. Ryes Bogtrykkeri, Randers. 315 pakker ordremapper om leverede tryksager, 1947-57.

Arkitekt *N. Chr. Skjøth*, Århus. 277 bind og 377 pakker, 1948-72. Kassejournaler og byggesager med beskrivelser og brochurer. Modtaget fra *Mogens Skjøth*, Århus.

Orgelbygger *I. Starup & Søn*, København. 5 bind og 16 pakker, 1896-1975. Lønningsbøger, korrespondance, fabrikstilsynsbog og materialebeskrivelse samt tegninger og reklame. Modtaget fra advokat *O. Bondo Svane* og Musikhistorisk Museum, København samt *G. E. Husted*, Fredensborg.

Guldsmed *K. F. Svinth*, Århus. 1 bind og 2 pakker, 1874-1922. Arbejdsbog, borgerbrev, tegninger og hovedbog, indlagt historiske oplysninger. Modtaget fra *Ellen Svinth*.

Fabrikant *S. H. Sørensen*, Thyregod. 3 bind status- og hovedbøger, 1918-54. Modtaget fra varmemester *Egon Nielsen*, Skanderborg.

Mejerier

Edslev Andelsmejeri, Hørning. 1 pakke ansøgninger, 1889-94. Modtaget fra *Robin Albertsen*, Brabrand.

Mejeriet Engholm, Nykøbing M. 45 bind, 1949-81. Hovedbøger, driftsregnskaber, kassejournaler, issalg, detailsalg og lønningsbøger. Modtaget fra *Morsø lokalhistoriske arkiv*.

Andelsmejeriet Aaholm, Odder (fortsat aflevering). 136 bind og 14 pakker, 1957-83. Balancer, driftsregnskaber, kassebøger, journaler, lønafregninger samt fakturaer og korrespondance. Modtaget fra *Knud Pedersen*, Ondrup.

Handel

Købmand *E. Boe-Hansen*, Assens (fortsat aflevering). 48 bind årsregnskaber, 1955-79.

Vinhandler *Arne M. Hansen*, Århus (fortsat aflevering). 45 bind og 12 pakker, 1946-79. Status og driftsregnskaber, lagerlister, kassebøger, journalblade, kontokort, kontrakter og toldregnskab.

Købmand *Rudolf Nielsen Holst*, Århus. 3 bind hovedbog, kassebog og journal, 1933-37. Modtaget fra *Bodil Holst Andreasen*, Aabyhøj.

Skibsmægler *Søren Jansen, Sønderborg* (fortsat aflevering). 19 bind og 157 pakker, 1941-86. Balancer, kontokort, slutsedler, kontoudtog samt fakturaer og korrespondance.

Jydsk Akademisk Antikvariat, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke boglister og studieplaner, 1937-68. Modtaget fra T. M. Sørensen, Tuen.

Lækkerland, Odense (fortsat aflevering). 5 pakker, 1985. Omsætningsoversigter, pris- og ordresedler samt korrespondance.

A/S P. Lauridsen, Korn-foderstoffer og gødningsforretning, Kolding (fortsat aflevering). 1 pakke byggesager m.v., 1913-67.

J. I. Laustsens Spilleautomater ApS, Århus. 75 bind og 1 pakke, 1975-84. Årsregnskaber, kasserapporter, lønningsmateriale samt kontokort og korrespondance.

A/S P. Mallng, papir en gros, København. 35 bind, 1917-59. Hoved- og kassebøger, journaler, vekselbog og lageroptælling. Modtaget fra Jan R. Christoffersen, København.

Auktionsholder *Nellemann & Thomsen, Århus*. 141 bind og 142 pakker, 1869-1984. Statusbog, hovedbøger, kassebøger, kassejournaler, journalsager, auktionsbøger samt udklipsbøger, tegninger og kataloger.

A/S Holger & Aage Nimb, trælasthandel, København. 11 kassejournaler, 1926-65.

Nørrebro Materialhandel, Århus. 4 bind statusbøger og hovedbøger, 1925-77. Modtaget fra Irma Edslev, Århus.

Vognmand *Jens Peter Ringgaard-Kristensen, Tødsø*. 5 bind og 4 pakker, 1941-83. Årsregnskab, kassebøger, kassebilag samt private papirer. Modtaget fra Morsø lokalhistoriske Arkiv.

Købmand *Kai Simonsen, Løgstør* (fortsat aflevering). 28 bind og 13 pakker, 1963-82. Hovedbøger, kassejournaler, fakturaer, lønoplysninger samt ejendoms papirer. Modtaget fra Arne Simonsen, Løgstør.

Sydjysk Trælasthandel, Kolding (fortsat aflevering). 17 bind, 1915-56. Statusbog, råbalance, rescontro, hovedbog, kassejournal samt kalkulationsbog og lagerbog. Modtaget fra Poul Hove, Kolding.

Finansiering og forsikring

Dansk Brandforsikring (Dansk Tarifforening), København (fortsat aflevering). 3 kopibøger, 1916, 1929 og 1941.

Vekselerer *R. Henriques, København* (fortsat aflevering). 4 udklipsbøger, 1941-81.

Jydsk Brandforsikringsforening, Århus. 236 bind og 18 pakker, 1851-1980. Beretninger og regnskaber, revisions- og forhandlingsprotokoller, balan-

cer, status- og hovedbøger, vurderings- og skadesprotokoller, kassejournaler samt korrespondance. Med arkivet fulgte 65 bd. div. år 1855ff af Nørre-jydske Tidende. Modtaget fra direktør Ib Christensen, Viby.

Nykredit (Forenede Kreditforeninger), København, Odense og Århus (fortsat aflevering). 287 bind og 49 pakker, 1877-1985. Beretninger og regnskaber, hovedbøger, kursnoteringsbøger, lånesager samt kopibøger.

Den Vest- og Sønderjydske Kreditforening, Ringkøbing (fortsat aflevering). 97 bind og 97 pakker, 1861-1983. Beretninger og regnskaber, kassebøger samt lånesager.

Advokatvirksomheder

Mogens Glistrup, advokat, København (fortsat aflevering). 6 pakker, 1953-82. Journalsager, div. regnskabsmateriale og kartoteker.

N. J. Gorrissen, advokat, København (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager, 1978-84.

Bent Kinnerup, advokat, Aalborg (fortsat aflevering). 72 pakker journalsager, 1972-80.

Advokatfirmaet *Holst Knudsen & Bennetsen*, Århus. 492 pakker journalsager, 1967-81.

Georg Løber, advokat, Århus (fortsat aflevering). 268 pakker journalsager og kartotekskort, 1951-70.

Ejnar Holger Petersen, sagfører, Vejle. 1 hovedbog, 1923-50. Modtaget fra Nanna Thormann, Birkerød.

Hans Peter Petersen, sagfører, Vejle. 1 pakke regnskaber, 1876-1927. Modtaget fra Nanna Thormann, Birkerød.

Torben U. Smith, advokat, København (fortsat aflevering). 24 pakker journalsager, 1972-84.

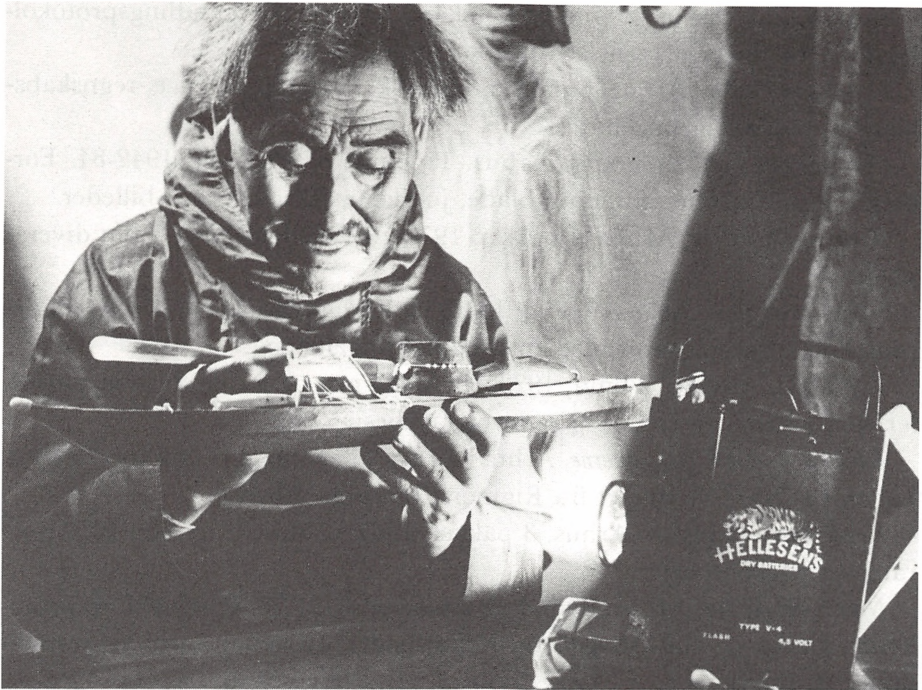
Forretningsservice

Falcks Redningskorps, København (fortsat aflevering). 1 bind og 11 pakker, 1937-81. Fotoalbum, billeder og plakater. Modtaget fra Aage Rørmark, Hellerup.

A/S De forenede Bugserselskaber, København (fortsat aflevering). 8 bind journaler og kopibøger, 1928-55.

Købmandsstandens Oplysningsbureau, København (fortsat aflevering). 197 pakker oplysningssager, 1890-1984.

Olympia Skolen, Århus (fortsat aflevering). 27 bind og 6 pakker, 1963-83. Årsregnskab, råbalancer, kasserapporter, lønningsregnskab, kassebilag samt korrespondance og elevlister.

Dette billede af sælfangeren, der i den lange polarnat bygger en modelkajak, har gået verden rundt, for det var en fremragende reklame for HelleSENS batterier. – Billedet er indgået sammen med en fortsat aflevering fra virksomheden.

Foreningsvirksomhed

Mundelstrup og Omegns Kontrolforening, Mundelstrup. 2 bind, 1920-56. Forhandlingsprotokol og regnskabsbøger.

SID's Fællesledelse, Århus (fortsat aflevering). 13 bind, 1905-82, fra Arbejdsmændenes Fællesledelse og Belysningsarbejdernes Fagforening.

Politiske foreninger

Retsforbundet, Århus. 1 bind og 1 pakke, 1976-85. Forhandlingsprotokol samt vedtægter og korrespondance.

Retsforbundets Ungdom, Århus. 2 pakker korrespondance, 1985-86.

Foreninger for ungdom, fritid og sport

Christiansbjerg Boldklub, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke korrespondance, 1978-80.

English Club, Århus. 2 bind og 3 pakker, 1954-86. Forhandlingsprotokoller, love, medlemsfortegnelse samt korrespondance.

Esperanto-Centro, Århus. 6 pakker, 1976-82. Korrespondance, regnskabsbilag og kvitteringsbøger.

Flyvevåbnets Soldaterforening, Århus. 11 bind og 3 pakker, 1942-84. Forhandlingsprotokoller, foreningsblade, jubilæumsskrifter samt billeder.

Forbrugerkomiteen, Århus. 4 pakker, 1970-76. Medlemsblade samt diverse sager.

Sangkoret Juno, Århus. 5 bind, 1916-53. Forhandlingsprotokoller, mødeprotokol, kassebog samt medlems- og kontingentsbog.

K.F.U.K., Åbyhøj. 7 bind, 1923-71. Medlems- og forhandlingsprotokoller, kontingent- og kassebog samt opgavebesvarelser.

KFUM og KFUK-spejderne, Århus (fortsat aflevering). 3 udklips- og foto-bøger, 1912-51. Modtaget fra Rigmor Frandsen, Åbyhøj.

Konservative Studenter, Århus. 3 pakker, 1962-72. Love, årsregnskab, referater og lejekontrakter.

Nordre Skakklub, Århus. 8 bind og 2 pakker, 1931-70. Forhandlingsprotokoller, kasse- og statusbøger, turneringsbøger, gæstebog samt korrespondance og diplomer.

Orienteringsklubben Pan, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke jubilæumsskrifter, 1948-86.

Risskov Roklub, Århus (fortsat aflevering). 30 bind, 1937-85. Forhandlingsprotokol, jubilæumsskrift og foreningsblade.

Skytteforeningen Trolle, Århus. 1 regnskabsbog, 1953-59. Modtaget fra Århus Kommunes Biblioteker.

Turistforeningen for Århus og Omegn, Århus (fortsat aflevering). 9 bind og 2 pakker, 1929-86. Mødereferater, vedtægter, korrespondance samt udklip og brochurer.

Sangkoret »Vivo«, Århus. 1 pakke billeder og presseudtalelser, 1919-34.

Århus Gymnastikforening, Århus (fortsat aflevering). 20 bind og 16 pakker, 1895-1980. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, bestyrelsessager, kassejournal, konkurrenceprotokol, korrespondance, medlemslister samt udklip og billeder.

Århus Radioklub, Århus. 2 pakker love, medlemslister, regnskaber og korrespondance, 1926-37.

Aarhus Studenternes Volleyballforening, Århus. 2 bind og 2 pakker, 1971-86. Forhandlingsprotokoller med tilhørende bilag, korrespondance samt medlemsblade.

Andre foreninger

Andelsboligforeningen Centrum II, Århus. 17 bind og 4 pakker, 1927-82. Forhandlingsprotokol, kassejournaler, love, årsregnskab, korrespondance og boligafgiftbøger samt sparekassebøger og regnskabsbilag.

Grundejerforeningen »*Boes Søgaard*«, Århus. 2 bind og 1 pakke, 1970-79. Forhandlingsprotokol med tilhørende bilag, regnskaber, kassebog samt korrespondance.

Foreningen 9. april 1940, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke, 1946-69. Forhandlingsprotokol, medlemskartotek og gæstebog.

Frederiksbjerg Grundejerforening, Århus. 9 pakker vedtægter, medlemsfortegnelse, regnskab, journalsager og korrespondance.

Havnearbejdernes Boligforening, Århus (fortsat aflevering). 1 forhandlingsprotokol, 1958-83.

Sjællandsgadekvarterets Beboerforening, Århus. 12 bind og 12 pakker, 1970-85. Forhandlingsprotokoller, vedtægter, mødeprotokoller, beboersager samt korrespondance og fotos.

Tingskov og Omegns Musikerforening, Tranbjerg. 3 bind, 1911-41. Forhandlingsprotokol, medlems- og kassebog samt medlemsfortegnelse. Modtaget fra Aarhus Orkesterforening.

Aarhus Esperantoforening, Århus. 11 bind og 1 pakke, 1909-82. Årsmødeprotokol, hovedbog, kassejournal, medlemsprotokol, møde- og gæstebog samt jubilæumsskrifter.

Aarhus Orkesterforening, Århus. 45 bind og 25 pakker, 1884-1985. Forhandlingsprotokoller, medlems- og kontingentbøger, hovedbog, kassejournaler, kassebøger, driftsregnskaber, understøttelsesprotokoller, korrespondance og medlemssager.

Aarhus Sangforening af 1843, Århus (fortsat aflevering). 4 bind og 1 pakke, 1934-74. Forhandlingsprotokol, scrapbog, gæstebog, fotoalbum og telegrammer.

Andre

Marie Nicoline Andersen, København. 1 kladdebog, 1907-08. Modtaget fra C. Ottosen, Århus.

Chr. Frederik Bomholtz, Århus. 1 skudsmålsbog 1866 og 1 lærebrev 1871. Modtaget fra »Den gamle By«, Århus.

Frida Borup, København. 1 pakke skudsmålsbøger og attester, 1924-98.

Repræsentant *Oskar Bruhn*, Århus. 1 pakke private regnskaber, 1941-51.

Ingemann O. Buck's Fond, Odense. 7 bind og 3 pakker, 1969-85. Vedtæg-

ter, årsregnskaber, hovedbog samt bilag m.v. Modtaget fra Landsarkivet for Fyn, Odense.

Hammel-Århus Jernbane, Århus. 2 stk. andelsbeviser, 1903-48. Modtaget fra Lise Finsen, Virum.

Dommerkontoret, Holstebro har afleveret 3 småarkiver, 1909-69. Afleveringen omfatter 4 pakker.

Børge Martin Jeppsen, Otterup (fortsat aflevering). 2 læg erhvervshistoriske udklip, 1985.

Hotel Kragelund, Højbjerg. 12 bind og 1 pakke, 1944-59. Kassebog, kassejournal, gæstebøger, tjenerbog samt korrespondance. Modtaget fra Århus Kommune.

Erico Lund (Bakkens Pjerrot), Lyngby-Taarbæk (fortsat aflevering). 16 bind årsopgørelser, kassebilag, korrespondance og kontrakter. Modtaget fra Anders Enevig, Odense.

Rådmand *Chr. Nielsen*, Århus (fortsat aflevering). 5 bind og 1 pakke udklip om sociale forhold og personalhistorie, 1935-65. Modtaget fra Børnenes Kontor, Århus.

Carl Emil Gyldensten Olsen, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke private papirer, 1973-85. Modtaget fra Vibeke Olsen, Århus.

Dommerkontoret, Skanderborg har afleveret diverse boopgørelser, 1851-1962, i alt 68 bind.

Skifteretten, Århus har afleveret diverse konkursboer, 1924-76, i alt 44 bind og 47 pakker.

Therkel Marius Therkelsen, Århus. 1 pakke private papirer, 1910-37. Modtaget fra »Den gamle By«, Århus.

Aarhus Byorkester, Århus (fortsat aflevering). 2 pakker koncertprogrammer, 1952-79. Modtaget fra »Den gamle By«, Århus.

Dommerkontoret, Århus har afleveret 7 småarkiver, 1926-63. Afleveringen omfatter 89 bind og 8 pakker.

Ordningsarbejder

Afleveringen til Erhvervsarkivet androg ca. 13.000 enheder. Der har været udvist en vis forsigtighed i hjemtagning af arkiver, da alvorlige pladsproblemer meget snart forventes. Det store underjordiske magasin, der blev taget i brug i 1981, er på det nærmeste fyldt op.

Større ordningsarbejder er afsluttet i arkiverne fra Kreditforeningen af jydsk Ejendomsbesiddere, De Samvirkende danske Husmandsforeninger, Dansk Kreaturforsikring, A/S Otto Mønsted, København og Århus samt H. B. Århus og København.

Den gamle tændstikfabrik A/S H. E. Gosch & Co. fremstillede ikke blot tændstikker, men også blyanter. – Produktet Viking var velkendt for enhver, og det skyldes bl.a. en kraftig reklameindsats. Her ses, hvordan et udvalg af fabrikkens produkter tog sig ud, når reklamefotografen var til stede.

Fra Swedisch Match i Jönköping, der overtog tændstikfabrikken, har Erhvervsarkivet modtaget et supplement til en tidligere stor aflevering. Med den nye aflevering fulgte bl.a. et betydeligt reklamemateriale.

Benyttelse af arkiverne

Besøgstallet har igen udvist en stigning, således at næsten 3.000 har benyttet arkivets læsesal. Der har som tidligere været et betydeligt antal forespørgsler, telefonisk som skriftligt. Fortsat har der været arrangeret mange omvisninger og demonstrationer for studerende, skole- og gymnasieelever samt HF elever foruden flere aftenbesøg for foreninger. Fortsat er der i stort omfang kopieret registraturer efter anmodning fra de lokalhistoriske arkiver.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er øget med 2100 bind, således at den nu andrager 98.800 bind. Et stort antal er gaver, bl.a. fra Danmarks Statistik, Statsbiblioteket, Århus kommunes biblioteker, Århus kommune, Århus amtskommune, So-

cialforskningsinstituttet og Nordisk Råd. Endvidere er der indgået et antal ældre og nyere bøger med større arkivafleveringer. Jubilæumstidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Finland, Norge, Sverige, Schweiz, Storbritannien, Forbundsrepublikken Tyskland, USSR, Østrig og EF.

Der er indgået 1044 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold, 355 regnskaber og beretninger samt adskillige småskrifter og kataloger.

Personaleforhold

Pr. 1. maj ansattes Hans Grove Olesen som arkivbetjent; men forlod efter eget ønske stillingen med årsskiftet.

Under de såkaldte beskæftigelsesordninger har der i årets løb været ansat 5 kontorassistenter, der har forestået skrive-, ordnings- og registreringsarbejder. 5 magistre har været ansat efter den samme ordning, og alle har gjort en stor indsats med ordning af og/eller registrering af enten foreningsarkiver fra Århusområdet eller færdiggørelse af større ordningsarbejder i arkiverne.

Anden virksomhed

Overarkivar Finn H. Lauridsen har redigeret Århus stifts årbøger og som formand ledet arbejdet i Historisk samfund for Århus stift og Øm kloster museum. Han har fortsat virket i Committee on Business Archives, på hvis årsmøde i Stockholm han til mødets emne Socialhistorie og erhvervsarkiver præsenterede forskellige eksempler fra Erhvervsarkivets og Århus byhistoriske udvalgs publikationer. Han har været formand for Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger og siddet i hovedredaktionen for Dansk lokalbibliografi. Til Århus-Årbog 1986 skrev han om teateråret 1985 og til Byhistorisk udvalgs julebog »Det talte man om – rids fra Århus i 100 år« om »Automobilkørsel i vore gader« og »Det store trådløse mirakel«. Han har desuden holdt foredrag om lokalhistoriske og arkivfaglige emner.

Arkivar Ib Gejl har virket som sekretær for Jysk Selskab for Historie. Han har redigeret selskabets skriferække samt tidsskriftet Historie. Han har fortsat været kasserer for Historisk Samfund for Århus Stift og medlem af redaktionen for Århus Stifts Årbøger; endvidere har han været kasserer for Øm Kloster Museum samt medlem af klosterudvalget ved samme museum. Han er medlem af Fællesudvalget for lokalhistoriske Foreninger i Århus amt og sekretær for Århus byhistoriske Udvalg. Han er medlem af

bestyrelsen i den selvejende institution Århus Bymuseum og er indtrådt i Dansk Data Arkivs RUSK-udvalg. Til Århus-Årbog 1986 har han skrevet artiklen »Go'ften Århus« om nyhedsudsendelser i lokal TV, ligesom han har skrevet bidrag til publikationen »Det talte man om...« Endvidere har han anmeldt bøger til Historie. For universitetsstuderende og elever fra andre uddannelsesinstitutioner samt daghøjskoler har han præsenteret samlingerne, ligesom han har formidlet kendskab til arkivet i lokalradio og lokal TV.

Arkivar Erik Korr Johansen deltog 2.-5. juni i Nordisk Forskarsymposium om »Økonomisk Utveckling i Norden, studerad på Företags-, Brancheller Industrigrensniveau« på Ljusterø, Sverige, hvor han forelagde et arbejdsrapport om »Maskinindustri og mekanisering i Århus 1850-1914«. 24.-29. august deltog han i Ninth International Economic History Congress i Bern, hvor han bl.a. repræsenterede Erhvervsarkivet i Committee on Business Archives Seminar »Utilisation des Archives et comptabilités d'entreprises, 1750-1814«. Han har skrevet bidrag til Byhistorisk Udvalgs bøger: »Det talte man om« (Blodbrød til de arbejdsløse, Smørkrigen og margarinekongen) og Århus Årbog 1986 (Beskæftigelse og erhverv 1985). For studerende fra Arkitektskolens restaurationsafdeling har han forelæst om bygnings- og ejendoms-historiske arkivalier i Erhvervsarkivet, ligesom han har holdt foredrag for de lokalhistoriske foreninger i Hinnerup og Tranbjerg om lokalhistorisk anvendelse af Erhvervsarkivets samlinger. Han har fortsat virket som sekretær i bestyrelsen for Amtskredsen af Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Århus Amt, hvor han januar og november har været arrangør af registreringskurser. Han har endvidere forestået Galten Egnsarkiv og udgivelsen af dets årsskrift.

Arkivar Henrik Fode deltog 11-12/2 i København i Carlsbergfondets og det humanistiske forskningsråds konference om teknologihistorie. På Kiels Universitet forelagde han 25.-27. juni sin rapport om det 19. årh.'s danske håndværkerforhold med henblik på en dansk-tysk sammenlignende fremsstilling. Han deltog 22.-23. august i Forskningsrådets byhistoriske konference i Kalundborg og var kursusleder og underviser på Dansk Arkivsel-skabs kursus i Rødby 12.-14. november, ligesom han fortsat har været sekretær for nævnte selskab. Han har endvidere redigeret Århus-Årbog 1986 for Byhistorisk Udvalg samt bidraget med artikler til Udvalgets publikation »Det talte man om«. Endelig er der leveret anmeldelser til Nyt fra Historien, Historie samt Fortid og Nutid.

Arkivar Henrik Vedel-Smith blev indvalgt i repræsentantskabet for Jysk Selskab for Historie. Han har leveret bidrag til Byhistorisk Udvalgs bøger:

»Det talte man om – rids fra Århus i 100 år«, »Radio og TV fra Århus«, »Transportarbejderstrejken«, »Bybane i Århus?« og »Festugens indtog« og til Århus-Årbog 1986. Endvidere har han anmeldt bøger til Historie.

Arkivar Jørgen Fink har indtil den 1. april været tilknyttet Stationsbyprojektet som forskningsstipendiat og har som sådan offentliggjort artiklen »Købstad og stationsby. Familien Plum i Assens og Glamsbjerg Stationsby« i Nyt fra Stationsbyen 9. Han har forestået ledelsen af Erhvervsarkivets bibliotek og er indtrådt som Erhvervsarkivets repræsentant i Folkeuniversitetets programudvalg. Han har været medlem af bestyrelsen for Jysk Selskab for Historie og har for dette selskab redigeret tidsskriftet »Nyt fra Historien« samt bidraget med anmeldelser til dette og til tidsskriftet »Historie«. Han har til Byhistorisk Udvalgs publikation »Det talte man om...« bidraget med to artikler.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 12,20.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 12,20.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 12,20.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 14,35.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 19,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 1980.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 17,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 19,80.

Indhold: En tømmerlægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 19,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthåndels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømmermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 22,25.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 26,85.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 26,85.

Indhold: Fra dansk empirens bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 26,85.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 36,60.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 29,30.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 39,05.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 51,25.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 41,50.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783-88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 41,50.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.
Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider, kr. 51,25. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.
Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralsk Oprustning 1939-1965.
Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.
Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 42,70.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.
Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761.
Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.
Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.
Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.
En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.
DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.
Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.
En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 61,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.
Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borger-skaber før 1850.
Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.
P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.
Projekt Måløvvej. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 61,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.
Dansk Exportforening 1895-1922.
Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.
Stabelstadspolitikken 1658-1689.
Ny og gammel økonomisk historie.
Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider, kr. 62,05.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.
Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.
C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.
Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.
Småkårsfolk i og omkring Århus i 1930'erne.
Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 74,10.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 74,10.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsloshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 79,50.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 89,05.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 95,15.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmandshuset Diderich Diderichsen i Naskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider, kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervs-
liv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:

Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse. 1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie 1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:

Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.

Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:

Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider. Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H. Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr. 146,40. (Udsolgt).

